КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В ДВА ТОМА

Под редакцията
НА СТ. п. ВАСИЛЕВ И ИВ. СЕСТРИМСКИ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ — СОФИЯ

КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

ТОМ ВТОРИ

Проза

Редактор
ИВ. СЕСТРИМСКИ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ — 1966

КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ

2

1,63 лв.

КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ

2

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

КОНСТАНТИН ВЕЛИЧКОВ

2

КВ

БЕЛЕТРИСТИКА

В ТЕМНИЦА

Спомени от 1876 година

Не зная дали г. Цанков, когато е превождал «Темниците ми» от Силвио Пелико, е имал пред вид събитията от 1876 година, но тая хубава книга не е могла да се появи по-своевременно на български. Никой от ония, които пострадаха през тая година, не е могъл да я чете без полза. От деня, в който подир потъпкването на въстанието властите, освободени от първата си и най-главна грижа, бяха почнали да търсят виновните и компрометираните в движението, тя беше станала настолна книга на всички ни у дома. Пред неминуемите бедствия, които се виеха над главите ни, ние се стараехме да черпим доблест, от каквато чувствувахме, че ще имаме нужда всички, в страданията на италианския патриот-мъченик и в геройската резигнация, с която ги беше пренесъл. Бях чел веднъж книгата и подир мене бяха я чели майка ми и сестра ми.

Четях я вече втори път и един ден седях с нея на масата, дето бяхме яли преди малко, на пруста, когато се чукна на вънкашната порта, която от няколко деня затваряхме постоянно с ключ, и слугинята, която отиде да отвори, извика уплашено оттам: «Заптиета!» Трима заптиета се подадоха в същото време в двора. Майка ми и сестрите ми изтърчаха при мене. Не можехме да се съмняваме защо идат. Без да си кажем нищо, един и същи страх няколко деня вече свиваше на всички ни сърцата.

Появлението на заптиетата възвестяваше ни едно нещастие, което от минута на минута очаквахме и към което мълчаливо бяхме се приготвили всички.

Баща ми бяха затворили пре́ди два деня. Не можеше да не дойде и моят ред. Когато заптиетата според формулата, която употребляваха обикновено в подобни случаи, ми обадиха, че ме викат в конака за някаква работа, и ме поканиха да тръгна с тях, знаехме всички какво значение имаха тия думи. Майка ми, която от избухването на въстанието беше разбрала каква тежка участ и́ се готви и беше я приела с едно мъжество, което не я напусна и не се поколеба никога, показа и в тоя случай силата на душата си. Като скри скръбта си в себе си, тя посрещна с храбро спокойствие това ново изпитание, което ни постигаше, и като ме изпращаше, намери думи да ме насърчи и обнадежди. Примерът и́ ободри и мене, и сестрите ми и разделихме се, без да подаде никой най-малък знак от слабост и малодушие.

През последните десет дни не бях никак излазял от къщи. Градът е обикновено пуст в махалите. Рядко ще срещнеш човек. Улиците зеят, увити в мъртвешка тишина, между два реда криви, голи и неприветливи стени, зад които се крият къщите, построени въобще навътре в дворовете. Тук-там подир пладне можеш да видиш през топлите месеци на годината пред портата на някоя къща, отдето слънцето е заминало, няколко жени, седнали на прага или на ниски столчета, че работят и приказват и с лакомо любопитство изглеждат редките минувачи. Улиците се оживляват само вечер, когато жени и деца излизат на портите си да причакват стопаните си, които се връщат от работа.

Сега градът ми се видеше съвсем опустял и потъмнял. Никъде няма да се мерне жива душа, ни на улиците, ни по портите, ни по редките прозорци, които гледаха на улицата. Светът, изпоплашен, затваряше се в къщите си и криеше се там, като да мислеше с това да се предпази от опасност. В чаршията се виждаха само турци. Всички се обръщаха и ме изглеждаха с любопитство. На няколко места спираха заптиетата, които ме водеха, да

ги разпитват за мене. При всичко че никой не се обърна към мене с лоша дума, можех лесно да съзра с какво злорадно удоволствие посрящаха обясненията, които им се даваха. Отдалече достигаха до ушите ми възклицания, които издаваха ясно чувствата им. Баща ми, един от видните първенци в града, избран няколко пъти за член в управителния съвет, се ползуваше с известност между турците и в озлоблението, което ги въодушевляваше сега против всички българи и особено пък против ония, които имаха някакво име, те се радваха, че бащата и синът ще отплащат, дето са дръзнали да се бунтуват против държавата. Българин, който се водеше по това време в затвор, беше в техните очи обязателно виновен и достоен за своята вина, за най-тежко наказание. Редките българи, които срещах, отбиваха се от пътя, щом ме видеха или се заслъщаха в дюкяните си. Те имаха всички посърнали физиономии и минуваха из чаршията с наведени глави, като виновати.

Конакът се намерва на една широка площад, която освен в пазарни дни е обикновено пуста. Сега беше пълна със солдати, башибозуци и офицери, които я кръстосваха в разни посоки, спираха се на тълпи по околните дюкяни или седяха на групи около ниската ограда на конака и даваха и́ необикновено оживление. От облеклата им и физиономите им се познаваше, че се връщаха от театъра на въстанието. Те имаха тържествующия вид на хора, които съзнават, че имат право да се гордеят с подвизите, които са извършили. Мисълта за зверствата, с които се бяха окървавили, даваше още по-зловещ вид на тия тълпи от башибозуци, през които минувахме. Като ги гледах разгърдени, размахали ръце, с натъкани с ятагани и пищови силяхи, облечени мнозина с дрехи, вземени от селата, които бяха обрали и изгорили, с диво ликующе изражение на лицата, сърцето ми тръпнеше от страх и отвращение. Властите ги прибираха от селата и бързаха да ги разпратят по местата им. Те съзнаваха, че са сторили грешка, дето си са послужили с тях, и надяваха се, види се, като ги махнат по-скоро, да я поправят. Беше вече късно. Злосторниците се потулиха, злосторствата им останаха и прелетяха света и го покъртиха.

Салонът на конака беше набит със свят. Заптиетата ме оставиха до една порта и влязоха вътре да доложат, че са ме довели. Имаше едва няколко турци, дошли навярно за работа, а всички други, които стоеха тук, бяха почти изключително селяни. Ах, каква тъжна картина представляваха! Посърнали, печални, с оня омаломощен вид, който дават срамът и нещастието, мнозина от тях гологлави и покъсани, те стоеха прави, гъсто натиснати едни до други, на групи по селата си, неподвижни, с клюмнали глави и не смееха ни да се погледнат, ни да си продумат. Имаше от всички възрасти. При старци с бели косми се виждаха млади момчета, почти деца, които се притискаха боязливо до по-възрастните си другари, между които се намираха може би бащите им. Еднаква участ като моята ги беше несъмнено довела тука. И навалицата се увеличаваше с нови групи, които продължаваха да водят. Мнозина по изнурените си лица се познаваха, че бяха жестоко бити и изтезавани, едва се държеха на краката си, прикриваха се зад другарите си и гледаха никой да не ги съзре, за да поседнат и да си отпочинат. Никой обаче нямаше да охне. Заптиетата влизаха и излизаха от разните стаи и едни вкарваха, други изкарваха, като викаха стоящите в салона повечето пъти по имената на селата им, прекарваха им понякога груби и саркастически епитети и бездушно ги мушкаха и блъскаха. Те, горките, не издаваха глас, побутваха се един други, като чуеха, че ги викат, за да вървят по-скоро и да си не навличат гнева на заптиетата, отиваха и връщаха се все с това изражение на лицата, печално-спокойно, в което се четеше една безпределна покорност пред съдбата, която съзнава своята немощ и не мисли ни да роптае, ни да се защищава.

Посред тия страдалчески лица зла насмешка ми се стори една малко сантиментална сцена, на която бидох зрител. На салона се появи един млад и гиздав офицерин, който премина бързо през тълпата, отвори вратата, при която чаках, и още непристъпил прага, пресрещна го отвътре други офицерин, с когото се разцелуваха горещо. Те бяха действували може би на разни места през време на въстанието и взаимно се сърадваха, че се срещат пак

живи и здрави. Те ликуваха и се радваха за това, за което ние плачехме в душите си.

Въведоха ме скоро подир това в стаята, дето освен двамата офицери, които, изтегнати на едно канапе, разговаряха, без да обръщат внимание на това, което ставаше около тях, пред две писалища на столове и на друго канапе седяха няколко чиновници и граждани турци. Всички дигнаха очи и любопитно се вгледаха в мене. Познаваше се, че бях чакан гост. Един от чиновниците ми зададе обикновените в случая въпроси за името ми, занятието ми и годините ми и след като записа тия сведения, внезапно ме попита:

— Кога е ходил баща ти в Панагюрище?

— Баща ми не е ходил никога в Панагюрище.

— Нямаше да те питаме, ако да не знаехме, че е ходил. Ние знаем всичко. Знаем кога е ходил, защо е ходил и какво е правил. Напразно криеш. Като кажеш истината, ще направиш добро и на себе си, и на баща си. Затова те и питаме.

— Не мога да ви кажа, което не зная.

И разпитването се продължи в тоя дух. То трая почти цял час. То имаше и защо да ме възрадва, и защо да ме смути. Приписваше се на баща ми чисто моя вина. Той беше затворен вследствие на една погрешка, която не можеше да се не разясни, след което можеше да се вярва, че ще бъде освободен. Но това, което беше погрешка спрямо баща ми, беше истина спрямо мене. Той не беше ходил в Панагюрище, но бях ходил аз. Той не можеше да има друга вина пред властите, освен че е знаял може би за приготовлението на въстанието и е гледал на него със съчувствие.

Всичко се знаеше: кой ми е донесъл писмото, с което са ме викали в Панагюрище, от кого е било, че съм пътувал ноще и на отиване, и на връщане, защо съм ходил, с кого съм се срещал. Вън от обстоятелството, че се винеше погрешно баща ми вместо мене, всичко друго беше известно до най-малките подробности на властите. Бях издаден. Как беше станало, та на моето име беше се субституирало името на баща ми — не можех да си обясня,

но не можех да се лъжа за последствията, които щеше да има за мене това разкритие. След всичко, което се знаеше отсега още, не можеше да се има съмнение, че цялата истина ще излезе наяве. За мене не беше трудно да отрека всичко, което се приписваше на баща ми, и мисълта, че ще може да се оправдае от погрешното обвинение, за което беше затворен, ме караше да забравя почти в тая минута, че щях сам да пострадам, когато по-нататък се разяснеше станалата погрешка.

Освен това върху баща ми се хвърляше вина, че е държал оръжие в къщата си, и канеха ме, ако искам да го спася, да кажа какви са били оръжията и колко, отде ги е получавал, на кои е раздавал и де ги държи скрити. Не можех да се начудя на тия въпроси, които извикваха неволно усмивка на устните ми. Напразно уверявах своите разпитвачи, че никога баща ми не е ни приемал, ни крил, ни раздавал оръжия. Те не отстъпяха от своето убеждение, че къщата ни е таен арсенал. Турците не можеха да разберат, че сме мислили с голи ръце да правим въстание, и мяркаха им се скривалища от пушки и военни припаси във всяка къща на по-първите граждани.

Подир всичко това предадоха ме на едно заптие да ме води в стаята на темничния надзирател, додето решеха какво ще правят с мене, понеже нямаха още никакво законно основание да ме считат виновен.

В тая стая прекарах първата си нощ в затвор.

Стаята беше в двора на конака, до самата темница, построена на земята и състояща се от един коридор с по две стаи на всяка страна. Двете по-големи стаи, при самия вход, бяха заградени откъм коридора с прости дървени пречки. С такива също дървени пречки, приковани с две по-дебели греди, които се пресичаха диагонално, беше направена самата врата на темницата, която захващаше цялата ширина на коридора, така щото от двора се гледаше в темницата.

Затворът, както във всичките градове — седалища на каймакамлъци, — беше назначен за едно малко число затворници, длъжници и обикновени престъпници, които в обикновено време едва ли можаха да възлязат на трий-

се-четиресе души най-много. Двете по-малки стаи, които бяха затворени с врати, служеха за обвинени, които се намираха под изследване.

Сега в тия четири стаи бяха натъпкани със стотина нещастници и като не бяха стигнали, мнозина бяха оставени да лежат в коридора. На дъното на темницата, когато минувах през двора, за да ида в стаята, дето щях да пренощувам, една ужасна сцена порази очите ми. На празното място, между темницата и заходите, за гредите на тавана бяха обесени от шията с дебели железни синджири двайсетина нещастници, с вързани отдире на гърба ръце, които изопняха страдалчески нагоре главите си и видимо едва допираха с пръстите си на земята. Бях видял само за миг това страшно и диво зрелище и веднага обърнах очите си да не го гледам, но то ми остави неизгладимо впечатление и ме потресе цял от ужас и жалост. Видях отсетне по-страшни неща. Ни едно не се е врязало по-силно в паметта ми и сега то се очертава във възпоминанията ми така живо, като да го гледам пред себе си. За първи път виждах с очите си човеци, подвергнати на изтезания, които понижават и ония, които ги налагат, и ония, които ги претърпяват, по-долу от зверове и животни.

Сълзи ми идеха на очите, като си представлявах мъченията на тия сиромаси, които не можеха да направят най-малкото движение, без да се изложат на страшни болки. Кой знае откога ги държеха така обесени? Но скоро можах да се убедя, че мъченията им са още по-големи, отколкото въображението ми ги рисуваше, когато един-два часа след мръкване темницата екна от страшни и сърцераздирателни викове, които се раздаваха в нощната тишина отчетливо и през стената идеха до ушите ми на отделни звукове. Разбрах на какви нови изтезания подлагаха тия нещастници, за да ги принудят навярно да направят признания. Изтезанията се налагаха, както можех да схвана по воплите на нещастниците, едно по друго на всички или на повечето от тях. Виковете и охканията захващаха изниско, глухо, като че изтезаваните се боеха изведнаж да издадат болките си, и после се възвишаваха, ставаха по-чести, по-силни, по-плачевни и постепенно се снишаваха и заглъх-

ваха, а подир малко избухваха с нова сила, кога дойдеше, види се, ред на друг нещастник. Не зная колко време трая това, но дълго време, след като утихна всичко, счуваха ми се все вопли и охкания и трепках, като мислех, че се подновяват пак. Можех да мисля, че са ме оставили да пренощувам тук, на две стъпки от мястото, дето ставаха тия диви изтезания, за да ме стреснат и уплашат от първия момент. А какво беше положението на ония затворници, които бяха вътре и гледаха с очите си тия жестоки сцени? В тоя затвор беше и баща ми. Мисълта, че и той е там и гледа това страшно зрелище, и трепери може би, че и него очаква същата участ, усилваше още повече жалостта ми.

Заптиетата, които се сменяваха на стража в затвора, дохождаха от време на време в стаята ми, при темничния надзирател, поседяваха, поразговаряха се и излизаха. Кои от тях бяха изтезавали живообесените в затвора? Всички бяха така спокойни, като да идеха от някой мохабет. На лицето на никого не се забелязваше някакво вълнение. Като ги слушаш и гледаш, не можеш и да помислиш, че са същите, които преди няколко минути само са вършили зверски изтезания на люде, беззащитни и вързани. Пушеха и приказваха като най-невинни и беззлобни същества. Някои се обръщаха даже от време на време и към мене, като ме виждаха, че стоя в своя кът буден, и повеждаха съвсем любезно разговор с мене и едва ли не изказваха съжаление за мене и за баща ми. Утре същите тия хора можеха да ми вземат здравето с безчовечни мъки!

Не дремнах цяла нощ. Съмна се и аз не бях се помръднал от ъгъла, дето се бях свил от вечерта. Цяла нощ бяха ме мъчили тежки и печални мисли. Едва ли обаче аз се сещах за своята съдба. Общото нещастие беше така голямо и страшно и изпълняше душата с такава неизмерима горест и отчаяние, щото трябваше човек да страда от безпримерен егоизъм, за да може, когато то стоеше пред очите му, да мисли и тъжи за себе си. Пред страданията, на които беше подвергнат целият народ, низко и недостойно ми се видеше да се окайвам за собствената си участ.

Няколко деня преди да избухне въстанието, една нощ,

като в едно внезапно изтрезняване от опиянението, в което живеехме всички, бях видял с жестока ясност с какви несъстоятелни средства разполагахме за борбата, към която се готвехме, и тръпки от ужас бяха ме побили при мисълта, че въстанието наместо ония светли резултати, които чакахме от него, ще се разреши може би само с едно величайше бедствие. Всичките приготовления, които ставаха и които ми бяха всецяло известни, и всичката оная трескава деятелност, която развивахме от три месеца насам, ми се показаха детинска игра. Не разчитахме всъщност на нищо друго освен на своето въодушевление. Но с какво щяхме да подкрепим това въодушевление, когато се намерехме пред грамадните сили, които правителството можеше и неминуемо щеше да развие против нас? Това страшно видение беше се продължило цели часове, през които бях прекарал мъчителна и извън силите ми борба с вярата, в която живеех с всичката мощ на най-хубавите си и светли чувства. На заранта обаче видението се беше пръснало като един лош сън и в душата ми се беше възправила пак цяла, непокътната, още по-смела и по-силна вярата ми в успеха на великото дело.

Сега стоеше пред очите ми тая катастрофа, която ми се беше мярнала някога като през един облак, който се беше внезапно раздрал пред мене. И тя беше по-страшна, по-неизмерима, отколкото беше могло тогава да ми я представи въображението ми. Ако тя душеше сърцето ми и ума ми от няколко деня вече, сега тя се развиваше пред мене във всичката си неумолима действителност и очите ми неотразимо стоеха приковани в нея. За нея ми говореха всички тия страдалчески образи, които бях срещнал от стъпването си в конака, тия стотини затворници, които изглеждаха печално през решетките на темницата, тия нещастници, които висяха живи обесени с железни вериги като зверове. Тя ечеше в охканията на изтезаваните мъченици. Тя осветляваше със злорадна усмивка лицето на последното заптие, което имаше право сега да се издява с надеждите ни и името ни.

И горко, и болезнено избликваше в душата ми чувството на народното унижение! Блян бляскав, чуден беше

прелетял над целия народ, беше го увил в своите криле, беше го повдигнал високо-високо, беше разтуптял сърцето му с най-сладките надежди, които могат да пленят един роб, беше възпламенил в гърдите му светия порив на подвизите и борбите, и едва борбата, към която беше го повикал, беше избухнала, преди още да бяха заглъхнали въодушевлените викове от радост и възторг, с които се срещна, той се беше разбил и беше оставил след себе си разорения, кърви, сълзи, позор и униние! Грозната ни съдба като че беше нарочно изткала тоя примамлив и оболстителен мираж и беше го изправила пред очите ни, за да ни нанесе нов удар, да ни смаже още по-страшно, като се подиграе с най-хубавите ни чувства и ламтения. Катастрофата беше страшна по жертвите, които беше направила, по ужасите, които беше предизвикала, но тя беше неизмеримо по-страшна от това, че беше разкрила и пред враговете, и пред нас самите нашата немощ и безсилие. Кървавият ѝ спомен, който хвърляше още една грозна дата в историята ни, щеше да легне над бъдещето и над народната съвест като неумолимо свидетелство за безпомощната ни слабост. Как мрачно се очертаваше сега пред мене това бъдеще със своите неволи и страдания, с подлото съзнание, заседнало в душата на целия народ,че нищо не може да стори за подобрение на своята тежка съдба! Кой ще отстрани от очите му кървавия призрак и ще се опита да сътресе унинието му и да подигне духа му? Кой ще възкреси в гърдите му вяра и надежда за почестит живот и ще го убеди, че не са глупи и пагубни химери?

Всички тия нерадостни мисли се сливаха неумолимо в едно заключение, което ми представляваше въстанието като един грях и страшна катастрофа — плод на тоя грях. Колкото и да беше било скромно участието ми в деятелността на местния комитет в града ни, чувствувах да тежи тоя грях и върху мене, както върху всички ония, които, като бяха прегърнали мисълта за въстание, бяха съдействували за разпространението ѝ, без да си дадат отчет за средствата и без да обсъдят последствията. Ако въстанието не беше от ония движения, които в известни исторически

моменти фатално се налагат на народите, които не се създават, нито пък могат да бъдат възпрени произволно, имаше ли нещо по-страшно от отговорността, която бяха приели ония, които бяха играли по-видна и ръководеща рол в него? Не за фаталния характер на въстанието можех да мисля сега и не в това можех да търся утеха и мир от угризенията, които ме мъчеха. Пред мене стоеше неумолима, оголена от всяко облекчително извинение лековерността, с която се беше предприело. Гледах в него един акт, който досущ е зависял от волята на ония, които са го извършили.

При печалното осветление, под което ми се представляваше сега деятелността на комитетите, как изглеждаше осъдително всичко, на което бях гледал изпреди като на подвиг! Възпоминанията възникнаха в паметта ми с безпощадна ярост, с която престъпникът си наумява подробностите на злодеянието си, и изреждаха се в ума ми като обстоятелства, които правеха едно от друго по-тежък и по-непростителен греха ни. Народът не беше искал да знае ни с какви сили и средства се разполага, ни какви сетнини може да има въстанието. Нему се беше казало, че е дошел часът да въстане, че цяла България се готви към революция и вечен срам ще тегне върху ония, които не вземат участие в нея, и беше се задоволил с това. Помня какъв страх вълнуваше нас самите да не останем извън движението. След старозагорското приключение беше настъпило за няколко време пълно затишие. Изведнаж се научаваме, че са се явили апостоли в някои места на Северна България и готвят народа към бунт. Всички бяхме смутени. Събирахме се, съвещавахме се и най-сетне бяхме решили да изпратим нарочно хора да намерят някои от апостолите и да ги поканят да пренесат своята деятелност и между нас, когато внезапно се явиха Бенковски и Волов. Ние гълтахме всяка новина, която идеше от Босна и Херцеговина, опивахме се от подвизите на юнаците им и във възторга, който ни увличаше, виждахме вече България, цяла възпламенена, въстанала като един човек, кръстосана с чети, които се борят храбро под знамето на свободата и разнасят далеко името ѝ и славата ѝ.

Какъв срам, какво унижение да останем безучастни зрители към общия подвиг!

И мечтата ни се изпълни. О дни на свято увлечение! Как сладко разтрепервате гърдите ми и сега, когато така хладнокръвно разсъждавам за вас!

В първото събрание, което направи Бенковски, някои от събраните се опитаха да узнаят от апостола в какво състоят станалите приготовления, промислило ли се е за войводи, офицери, оръжия. Тия нескромни въпроси, с които ни се видя, че иска да се проникне в свещени тайни, възбудиха едва ли не общо негодувание и когато Бенковски със свойствения си заповеднически тон отговори сърдито, че това не е наша работа, че наша работа е да изпълняваме сляпо заповедите, които ще получаваме от него и от другарите му, ние всички се присъединихме към протеста му и го одобрихме. Всичко, което казваха апостолите, се приемаше като истина, която не търпи възражение. И всеки можеше да бъде апостол. Не се искаше много, за да възпламениш духовете. Имаше се работа с една клада, в която стигаше да хвърлиш една искра, за да пламне. Въодушевлението, възбудено от мисълта за бунт, увличаше всички със сляпата и неотразима сила на един водовъртеж, който съобщава своето движение на всичко, до което се докосне по пътя си. Естествената недоверчивост на селяните, всякога будна и предпазлива, враждебна към всяко увлечение, разположена да подозира навред опасности, мълчеше победена, смазана, унесена във вихъра. Когато апостолите минеха през едно село и го прокараха под клетва, по-първите селяни боязливо, като че се предпазваха да не ги видят, дохаждаха в града да се допитат за ум до своите приятели и познайници, но дето стъпеха, нагазваха на огън и занасяха надире своите недоумения.

Трябваше да се прави каквото правеха всички. До това заключение бяха принудени да дойдат и най-мъдрите и замлъкваха. Най-много се самооболщавахме от всенародния характер на движението. Как ми се виждат бледни думите сега, когато искам да предам онова чудно ослепление, в което живеехме всички с чувствата си и с разсъдъка си!

Пред очите ни се рисуваше България, станала на крак до последния човек, пламнала като някой вулкан, от единия край до другия. Това не беше въстание, а буря, която се разразяваше внезапно, страшна, неумолима, която трябваше да отвлече, да съкруши всичко пред себе си. Какво можеше да се противопостави на тая стихийна сила? Турция, слисана, разтреперана, сътресена в своите основи, влизаше от първия ден в преговори, готова на всички отстъпки, за да отрази от главата си съдбоносния удар. От нас щеше дори да зависи да станат или не кръвопролития, да дадем или не жертви. В наши ръце щеше да бъде да ги спреварим, като приемем предложенията, които неминуемо ще ни се направят. Щяхме ли само така лесно да се удовлетворим?

С такива доводи ние побеждавахме последните колебания на ония, които се опитваха още да си служат с разсъдъка си и от време на време изказваха боязливо своите страхове. И най-неубедените прекланяха глава и оставяха да ги влачи течението. И сега — уви! — излизаха прави страхливците, малодушните и малцината ония, които не бяха приели участие в движението било защото не бяха щели да вземат участие в него, било защото не бяха ги щели. Въодушевлението, което увличаше целия народ, беше привело в отъпение и ония, които в градовете и в селата, право или криво, минуваха за подозрителни лица. Тям не се казваше нищо, но всичко се вършеше така открито, щото знаяха всичко и при това мълчеха. Колцина от тях са страдали може би в душата си, като са се гледали усамотени и като наказани всред общата народна радост! Те имаха право сега, когато тая радост се беше превърнала в народно бедствие, да ликуват, да ни сочат като народни престъпници и да призовават върху имената ни народното проклятие. Те бяха изпъплили сега на кормилото на обществените работи в града и се бяха въоръжили против всичко, което наумяваше за нашата деятелност. Млади, въодушевени от желание да наредим училищата по образеца уж на европейските, между другите нововъведения, с които бяхме ознаменували стъпването си на учителското поприще, бяхме построили и гимнастика. Работата не

беше минала без опозиция. Ония, които не бяха доволни от нас било защото младостта ни не им внушаваше доверие, било по други причини, бяха взели повод от гимнастиката, за да възбудят духовете против нас, и бяха доволно много успели в това. Беше се създало цяло враждебно течение против нас и аз бях издържал веднаж една доволно неприятна сцена. Един ден, по пладне, след като се бяха свършили занятията и учениците си бяха отишли, бях останал сам в стаята, дето бях имал урок, когато ненадейно влезе при мене един гражданин, който играеше доста видна рол в общината. След едно сурово «добър ден», без да влиза в повече разговор с мене, като посочи към гимнастиката, която се видеше от прозорците, попита ме сърдито: «Какво е това?» «Гимнастика» — отговорих. «Така ли го викате? А ние по-просто казваме на това иб-джамбазлък.» Побледнях от яд. Поисках да извлека от заблуждение неприятния си гост, но той не ме остави да говоря. «Не искам на стари години да ме учат на ум. Познаваш ли син ми? Аз съм го пратил на училище да учи книга, а не да стане иб-джамбазин. Разбра ли? Не искам да го учите на гимнастика. Да кажеш това и на другите учители. Ако си строши утре главата, вие ли ще го гледате?» И при тия думи си излезе.

Негодуването, което бяхме възбудили против себе си, беше избликнало сега в открита вражда и беше пострадала на първо време гимнастиката. Няколко деня след затварянето ни от нея беше останал само един спомен. Една тълпа, въоръжена с брадви, с триони, с лостове и топори, беше влязла в училището и беше съборила до основи както нея, така и сцената за представления, която от няколко години вече беше построена в една от по-големите стаи на училището и която ние бяхме разширили и разхубавили. Почти всички учители бяха затворени.

Нощта беше ми се видяла безконечно дълга. С настъпването на деня като че се разведри и в душата ми. Движението, което беше настъпило от тъмни зори в конака и което аз виждах през прозореца на стаята и през постоянно отваряната врата, беше ме отвлекло полека-лека от тъжните ми мисли. Къде пладне един от писарите на

управлението, който знаеше български и когото познавах донякъде, ме забра и с пет-шест души заптиета упътихме се към дома. От думите, които писарят размени с мене по пътя, разбрах с каква цел отивахме. Едва влезнахме в къщи, поискаха от майка ми да им покаже де са книгите ми и писмата ми. Тя ги заведе в стаята, дето един от долапите ми служеше за библиотека. Натъпкаха в два чувала всичките ми книги и писма и пристъпиха после към по-важната част от мисията си, да търсят скрития арсенал от оръжия. Бях спокоен, защото нямаше нищо, и приятно ми беше, че додето търсят, ще бъда при майка си и сестрите си. Кой можеше да знае какво ще стане с мене и дали скоро ще се видим пак?

Бяхме отдавна унищожили или спотомясали всичко, което можеше да ме компрометира. От всичко, което бях си стъкмил за въстанието — от цървулите до калпака с левчето, — бяхме запазили само един револвер, който ми беше домиляло да пожертвувам. При всичко че не струваше може би повече от трийсе или четиресе лева, беше ми излязъл шест лири турски, ако не и повече. Скъпо се плащаха тогава оръжията, но никой не питаше за цена, всеки гледаше да се снабди по̀ с време с всичко, което се искаше от един въстаник, а това не беше лесно. Това беше златно време за всички ония, които продаваха пушки, револвери, барут и олово, и те трябва да си го смислюват с удоволствие. Рискът, на който се излагаха, може да ги оправдае за високите цени, които взимаха.

Револвера пазеха винаги в джебовете си майка ми и сестра ми. Тоя ден обаче бяха го оставили на алафрангата в приемната стая и в смущението си при появлението на заптиетата бяха забравили да го дигнат оттам. По едно чудо се запази. След като бяха търсили за оръжия в другите стаи, заптиетата се упътиха и към приемната. Сестра ми отива да отвори и вижда револвера, веднага съобразява, спуща се и го скрива зад огледалото, което стоеше на алафрангата. Заптиетата не оставиха място да не погледнат, разтърсиха долапите, раздигаха миндерите, свалиха дори кадрата от стените, никому не дойде на ум да назърне зад огледалото. Един само трофей те можаха да

изнесат от къщи след толкова търсене и да го сложат пред властите като страшен corpus delicti против мене и против баща ми и като че ослепяха, та не го видяха. Узнах отпосле как всички са треперели през всичкото време, додето заптиетата тършуваха в приемната стая.

Не остана място в къщата непретърсено. Ровиха в избата, гледаха със свещи в бъчвите, прекопаха на няколко места градината, дигнаха камъни от калдъръма, качваха се на тавана. Напразно майка ми и аз се осмелявахме от време на време да им кажем, че напразно си хабят труда, че нямаме никакви оръжия. Цели три часа продължаваха да тършуват и едва тогава се решиха да се върнат с празни ръце.

На връщане ме туриха в една от спалните на заптиетата, която по нямане на място бяха тоже отредили за затворници. Тя беше доволно широка и светла стая с прозорци към двора на конака, но тя беше така натъпкана със свят, че едва можеха да отворят място, дето да сложа бедното легло, което бяха ми изпратили от къщи и на което трябваше да прекарам толкова тежки дни и нощи. И сега, посред тия посърнали физиономии, които се взираха в мене със смутно любопитство, стори ми се, че почувствувах за първи път всичко, що съдържа в себе си страшно лишението от свобода. Като че от сърцето ми се откъсна последната надежда, която можех още да храня, и в ума ми ясно и студено изпъкна пълно и вярно съзнание за положението ми. Цял ден и цяла нощ не проговорих дума с никого от тия, които общо нещастие ми беше дало тука за другари. Мислите ми неуклонно ме носеха към майка ми и сестрите ми, които бях оставил в къщи. Майка ми беше запазила и тоя път своята бодрост, но виждах сега, като да бях в нея, каква горест — дълбока, неизмерима — крие в душата си. Кой знае как се заслъща сега, далеч от сестрите ми, да плаче насаме, за да ѝ олекне от страданията, в които се изтезава, като мисли за мене и за баща ми, и за участта, която ни очаква! С какво можехме да се лъжем? И с какво можех да се лъжа аз? Не можеше да остане тайна участието ми в движението. Бях хванат в зъбци, от които утре още може би нямаше вече да зависи от волята

ми да се спася. Съдбата беше наложила пръста си над мене и на всички ни и трябваше да се подчиним и да оставим да ни изведе, където иска.

Който е имал да се разправя с хора, които сядат да се занимават с работи, от които не отбират нищо, може да си представи в какво положение съм се намерил, когато на другия ден ме повикаха да прегледат пред мене книгите ми и писмата ми. Чувалите, в които бяха донесени, стоеха непобутнати в същата стая, дето вчера бяха ме изпитвали. Няколко души чакаха любопитни да видят какво ще излезе от тях. И всеки лесно може да се догади какво чакаха да излезе. От толкова книги и писма не можеше да не изхвъркне тайната, която искаха да хванат. Тя беше непременно там, в тия два чувала, и всички разтваряха любопитно очи при всяка книга, която един от чиновниците вадеше оттам. При всяка книга аз трябваше да обяснявам какво съдържа, за какво ми е била потребна, отгде съм я взел, кога, за колко и това беше една крайно трудна задача. Книгите, с твърде малки изключения, бяха български и френски и никой от тия, на които бяха възложили да ги прегледат, не познаваха тия езици.

Обясненията ми предизвикваха на всяка минута такива възражения и диви недоумения и възклицания, които, при все че сърцето ми не беше ни най-малко настроено към веселост, ме караха да се усмихвам. Приведоха ги особено в отпение няколко книги с отвлечено съдържание. Между тях имаше «L'idée de Dieu» от Каро, «La Conscience» и «La Liberté» от Жул Симона, които ми бяха подарени от Каблешкова. Той ги беше донесъл от Цариград и беше ги надписал. Надписът беше скъсан. Имах пълна свобода да отговарям каквото искам на въпросите, които ми се задаваха, и ползувах се широко от нея, но повечето пъти не знаех просто какво да говоря. Каквото и да казвах, претърсвачите си оставаха при своите недоумения, подаваха си един на други книгите, разгръщаха ги, прелистваха ги и ги оставяха с недоверчивост.

Но ако тия и други подобни книги възбуждаха любопитството им, смутно им се представляваха, че носят характер на престъпност, не тях търсеха. Тям трябваха

книги, които да говорят за комитети, въстания, за оръжия и други подобни неща. Като да се не догаждах за желанието им, подсящаха ме от време на време с повече или по-малко хитри въпроси да ги улесня в задачата им. Надеждата, че между толкова книги ще намерят, което търсят, беше толкова силна у тях, щото от самото начало се отрекох да ги разуверявам. Радост озаряваше лицето им, щом попаднеше на ръката им книга, на която заглавието или нещо от съдържанието даваше повод в очите им към подозрителни тълкувания. И как им беше тежко тогава да признаят, че са били излъгани! Така стигнахме до последната книга и чини ми се, че и те си въздъхнаха като мене, когато се свърши тая работа, която трая цели три часа и която след толкова труд и надежди ги оставяше неудовлетворени и разочаровани. От писмата ме накараха да прочета само две-три и оставиха другите било че не очакваха и оттам да излезе нещо, било че не беше това тяхна работа. Бях разгледал своевременно всичките си книжа и бях скъсал всичко, което можеше да има компрометирующ характер или можеше да се претълкува за такова. Набутаха пак книги и писма в чувалите, завързаха ги пред мене и ме изпратиха.

Почти всички, които бяха затворени с мене, бяха селяни. Едни откарваха, други докарваха, но числото растеше, не намаляваше. Едва можеше да се размине човек и когато затворниците сядаха. Не мога да забравя тежкото впечатление, което ми остави един свещеник, който беше затворен тука с нас. Той беше от едно ближно до града село и беше ми познат. Той охкаше от заран до вечер, плачеше и проклинаше всички ония, които са помамили народа и са запалили огън на главата му. Сега още мисля да го гледам, свил се под един от прозорците, подгънал крака, навел глава и въздиша, и нарежда, като да стоеше пред собствения си гроб и жив да се оплакваше. При появлението на заптиетата усилваше въздишките си и заронваше още по-изобилни сълзи. Той тъй пъшкаше и охкаше, като да мислеше, че ще предизвика съжаление у тях към участта си и ще я облекчи с това.

Какъв контраст представляваха с него другите селяни,

стоически спокойни в своята печал! Видях хиляди затворници, но не срещнах човек по-лигаво малодушен. В затвора се научих да ценя нашите селяни. Те показваха в страданията си толкова твърдост и доблест, които заслужават най-високо удивление. Видях ги да ги мъчат, видях ги да ги водят на смърт и всякога ме учудваха с мъжеството и резигнацията, с които изтърпяваха всичко.

При печалното настроение, в което бях, вайканията на попа падаха като отрова на сърцето ми. Взимах ги за себе си и още повече се мъчех, като намирах в тях заслужен укор против себе си. Той се обръщаше към селяните, които стояха около него, и повеждаше разговор все на същата тема, от която извираха охканията му и плачовете му, и чинеше ми се, че той лееше у всички вражда и озлобление против мене.

Нравствените мъчения, които преживявах от толкова деня, произведоха най-сетне своето действие. Хвана ме силна треска, която ме държа повече от двайсет и четири часа в несвяст и тъй ме разстрои и отслаби, щото помислих, че ще има гибелни и непоправими последици за здравето ми. Природата ми излезе по-силна, отколкото в унинието си предполагах. Дойде да ме види един бивши спицерин, на име Григор, с когото се познавах, откогато беше дошел в града ни. Григор беше грък и беше изпаднал в Пазарджик заедно с един билерин, също така грък, който, без да разбира нищо от медицина, само с едни вънкашни маниери беше успял да се препоръча едва ли не като някаква знаменитост. Най-сетне обаче беше се разкрило невежеството му и той се беше видял принуден да избяга в Едрине, дето беше отворил хотел. Григор остана в Пазарджик като аптекар и ако се не лъжа, и досега е там, само че е зарязал аптекарството.

Не зная по какво стечение на обстоятелствата Григор играеше в тая минута ролята на градски лекар или, по-право, на помощник на градския лекар. Той ми помогна и аз му останах признателен. Две дози хинин, които ми даде в продължение на два деня, пресякоха окончателно треската.

Той ми донесе при това едно приятно известие. Брат

ми, който беше тогава на десет години, беше се намерил в деня на въстанието в Брацигово у родните на сестрия ми годеник. До деня на затварянето ми не бяхме могли да се научим какво е станало с него и всички бяхме разтревожени. Сведенията, които имахме по слухове, случайно достигнали до нас и едни от други по-преувеличени, за станалите сражения между въстаниците и башибозуците и за разбиването на градеца, бяха от естество да ни внушат най-големи страхове за участта му. Сега се беше прибрал. Той беше се завърнал пеша по дирите на уловените въстаници, които бяха довели в града. Това беше всред толкова скърби и нещастия, които ни бяха сполетели, една голяма радост за майка ми и за всички домашни и тя подействува благотворно и над мене.

Кризата, която бях претърпял, излезе за мое добро. Бяха я довели душевните изтезания и с нея загубиха и те острия си характер. Станах сравнително по-спокоен. Мрачното настроение на духа ми отстъпи място на един поведър възглед към всичко, което ме вълнуваше и мъчеше. Умът проявяваше своята власт в тая ужасна борба, която беше сътресла всичките ми чувства. Престанах да гледам на работите само от лошата им и черна страна. Унинието се потайваше постепенно и в мислите ми проблясваха зари от светлина. Колкото и да бяха страшни народните бедствия, не ми се виждаше справедливо да се търси в тях само повод към мрачно и убийствено отчаяние. Не оправдавах унинието си ни по отношение към себе си, ни по отношение към общото положение. То можеше само да ми повреди. Съзнавах, че трябва да се въоръжа с всичката си воля, с всичката сила и бодрост на духа си, за да мога да отбия, доколкото това щеше да зависи от мене, опасностите, които ме угрожаваха.

По това време доведоха при нас доктора Спас от Копривщица, когото познавах по име. Тук се сближихме. Бяха му отредили място тъкмо до мене. Можехме от сутрин до вечер да говорим и ползувахме се до воля от тая свобода. Твърде нарядко дотогава бях разменявал по някоя дума с останалите си другари. Той стана причина, та станахме по-съобщителни едни към други. Престанах да

се чувствувам в една враждебна атмосфера. Не четях вече в погледите оная ненавист, която им приписвах към себе си и която ме караше да се държа настрана. Можех да видя нагледно сега какъв чуден преврат беше се извършил в мене. Възможността, която имах, да споделя с други мислите и чувствата си като че сне окончателно всичко, що имаше в тях тежко и гнетуще за душата. Разговорите ни се въртяха все около въстанието, но в несполуката му не търсехме предмет за тъжни и отчаятелни размишления, а поучения за бъдещето. Съставлявахме между другото план за бъдеще въстание и разсъждавахме за мерките, които трябва да се вземат и вътре, и вън от България, за да успее.

Докторът остана тук три или четири деня. Ако сведенията не ме лъжат, закараха го оттук във Враца, дето се и поминал в затвора дали от естествена смърт, или вследствие на претърпени изтезания, не ми е било възможно да узная.

Беше на единайсетия или на дванайсетия ден, откак ме бяха затворили, една нощ, когато всички спяха, едно заптие ме събужда и ми казва, че ме вика юзбашията. Не се бавих да изпълня заповедта, защото спях облечен, както впрочем през всичкото време, додето стоях затворен. Едно полуесенно палто, което бях взел със себе си от дома и от което се вече не разделих, ми служеше за завивка.

Стаята на юзбашията беше в същото помещение. Намерих я натъпкана със свят — чиновници и турски първенци от града, насядали едни до други, едни на миндера, който заемаше цялата страна от стаята срещу вратата, други на столове покрай стените. Юзбашията беше подвил крака на единия край на миндера. Това беше прочутият по онова време у нас Ахмед ага. Мургав, навъсен, с едро лице, с черни рунтави мустаци, той оправдаваше с физиономията си репутацията, която си беше създал на енергичен и строг забитин. Боеха му се и турци, и българи и благодарение на страха, който задаваше, беше се въдворила известна безопасност в окръга, откогато беше дошъл. Въстанието беше нанесло петно на името му. Той беше поразен сега, когато се откриваше, че повсеместни приго-

товления за въстание са станали в целия окръг в продължение на три месеца и той не беше се догадил за нищо. Беше заминал с няколко заптиета за Панагюрище след първите известия, които се бяха получили, че въстанието е избухнало, но пред село Баня насреща му беше се появила една въстаническа чета и той се беше принудил да се завърне. С това беше изиграл ролята си. След малко време го дигнаха. Сега той си отмъщаваше на българите за посрамлението, което по тяхна вина беше претърпял.

Имаше за какво да стресне едно събрание, така многобройно, свикано в такъв необикновен час и председателствувано от един човек, който дишаше озлобление против всичко българско. Постарах се да запазя, доколкото можех, своето хладнокръвие. Стаята се осветляваше само от една свещ, поставена на писалището, което се намираше до Ахмед ага. Всички пушеха и кълбата от дим, които изпущаха, образуваха над главите на присъствующите истински облак. Всички седяха мълчаливи и неподвижни, обърнати почтително с лицата към Ахмед ага.

Ахмед ага, подир като отдадох обичното поздравление, на което всички ми отговориха със студена важност, ме покани да седна на един празен стол до вратата и като ме попита дали зная да пиша турски и да превождам, каза на един от близкостоящите до мене да ми подаде от писалището една бяла хартия и един калем. След това ми продиктува, като мереше и натъртуваше на всяка дума, една фраза на турски, която имаше горе-доле следующето значение: така ще умрат всички, които дигат ръка против едноземните си братя, и като ме накара да я преведа на български, обърна се към другите, за да пита дали съм я превел добре. От присъствующите, от които никой дотогава не беше обелил зъб, обадиха се няколко души, че преводът е верен. Получих даже от едного похвала, че съм знаял добре турски. Ахмед ага ми подаде тогава чрез едного от съседите си един илям, написан на турски, на бялата част на който отдолу ми заповяда да напиша с колкото е възможно по-едри букви продиктуваната фраза на български, както я бях превел, и като свърших тая работа, без да

прибави една дума повече, изпрати ме с едно заптие да ида да спя.

Няма нужда да казвам, че не затворих очи цяла нощ. За кого беше тоя илям, на който съдържанието тъй ясно се изразяваше в няколко думи, които ме бяха накарали да напиша под него? Не можех да мисля, че всичко това беше устроено току-така, за да ме сплашат. Някого щяха да бесят. Но кой можеше да бъде тоя нещастник? Нямаше установен никакъв съд и никого не бяха ни съдили, ни осъдили. Знаехме почти навярно, че ще ни пращат в Пловдив. Времената бяха обаче такива, щото всичко можеше да се допусне. Не беше ли се решило правителството да съкрати до последня граница съдебната процедура по отношение към компрометираните в движението и за пример да изпрати на бесилка в първите още дни няколко души, произволно избрани измежду затворниците? Не можех ли да бъда и аз между тия, на които по решение на властите в първото възбуждение, когато кипяха още от чувства на злоба и отмъщение, беше ударил последният час? Не бях ли написал собствената си присъда? Напразно се стараех да пропъдя тая страшна мисъл. До каквито и доводи да прибягвах, за да се убедя в нейната абсурдност, не успявах да я изгоня от ума си.

Осъмнах с тия тревожни мисли и вълнения. Тая е една от най-страшните нощи, които съм прекарал в затвора.

Ужасната загадка трябваше скоро да се разясни.

На заранта ни свалиха на двора, дето извадиха и затворниците от долнята тъмница. Възлизахме на около двеста души. Наредиха ни по двама и между два реда заптиета и солдати покараха ни към чаршията. Беше неделен или празничен ден, не помня добре, чаршията беше затворена. Само на редките турски дюкяни имаше хора, които бързаха да излязат на улицата, за да ни изгледат.

Когато свихме в кафтанджийската чаршия, всички изтръпнахме. На края на чаршията, на кръстопътя на четири улици, под стряхата на един дюкян висеше един обесен. Улицата беше широка и както беше пуста сега, при затворените дюкяни, това увиснало на въздуха човешко

тяло произвеждаше страшен и потресаващ ефект. С бозинови потури, с извехтял фес на главата, под напора на въжето нещастният бе климнал, възвито малко на една страна, бледното си и измъчено лице. На гърдите му се белееше грозно смъртната присъда. Всички минувахме покрай него с наведени глави, бледни, посърнали, мълчаливи. Без да ща, обърнах очите си, когато доближих до него, и мярнаха ми се страшните думи, които бях написал под снощната присъда. Всеки един от нас можеше да види в тях участта, която ни чакаше. Тоя спомен беше тъй печален за мене, щото, додето стоях в затвора и дълго време после, не бях смеял да кажа никому нищо. Всеки път, когато ми дойдеше на ум за обесения, така болезнено ми се свиваше сърцето, като да бях взел и аз участие в смъртта му.

Той беше от Стара Загора. След приключенията в тоя град от 1875 година изпитателната комисия, изпратена нарочно от Цариград, за да изследва компрометираните в движението, беше освободила всички с изключение на седем души, които беше нашла като най-виновни. Оттогава бяха ги задържали в затвор, без обаче да ги съдят. Подир Панагюрското въстание правителството, което се беше колебаяло дотогава как да постъпи с тях, беше внезапно решило да ги обеси за пример и току-що установеното извънредно наказателно съдилище в Пловдив беше ги осъдило набързо на смърт. Между тях беше и обесеният тук. Другите шест души бяха обесени, ако не ме лъжат сведенията ми, двама в Стара Загора и по един в Пловдив, Чирпан, Ямбол и Сливен.

Заведоха ни в Куршумхан, старо и обширно каменно здание с няколко отделения, което е служило за стоварище на стоки, когато градът ни, преди Пловдив да застъпи в това отношение мястото му, е бил важен център на търговия. Високите стени, които са го ограждали откъм пловдивския път, иззидани с големи четвъртити камъни, стоят и до днес, разрушени тук-таме в по-горните си части. Главното отделение, построено на два ката по подобие на всички от тоя род здания, с кафене посред двора, служи сега за прост хан. Другите отделения са пусти, а някои и почти съвсем разрушени.

Едно от тия отделения, малко по-добре запазено от другите, беше преобърнато временно в затвор и вкараха и нас там. То беше един продълговат четвъртит двор, ограден с ниски на един кат стаи на земята. Наоколо по всичката дължина на стаите се простираше издадена далеко навън и наведена стряха, подпряна с дървени стълбове.

Повечето стаи бяха вече захванати. Наръгаха ни, както дойде, в празните. Изтръпнахме, когато вратата се отвори и видяхме де ще ни оставят. От стаята, като някаква вълна, дълго време задържана и която внезапно си пробива път, хлътна насреща ни невъобразима воня и когато сред тая воня вратата се заключи изново след нас, намерихме се в истински мрак. Помислихме, че ще се задушим. Кой знае откога не бяха влизали в стаята живи хора? Нечистена никога, тя беше зарита с мръсотии и дълго време стоехме прави, без да се решим да седнем, замаяни, потресени и плахо и мълчаливо се споглеждахме, като че искахме да си кажем един на други: как ще се живее тука, боже мой! Не са ли ни довели тука, за да ни изморят? Стаята приемаше светлина само от един вид мазгал, пробит в дебелата каменна стена, тесен отвън колкото да може да се провре една ръка и който се разтваряше отвътре във вид на четвероъгълна фуния. От плесенясалите и почернели стени течеше вода и влагата, която се беше процедила на земята беше образувала отвратителна лепкава смес, като се беше разбъркала с всякакви нечистотии и прогнили вещества. Голямото число затворници увеличаваше още повече нетърпимия задух. Стаята имаше едва ли четири метра надлъж и нашир, а ние бяхме може би повече от петдесет души. За да поемем малко чист въздух, изправяхме се на мазгала или се простирахме по корем на земята до портата и прилепяхме устата си на тясната пролука, която зееше между долната ѝ част и каменния праг. В общото нещастие, което ни свързваше, чувство на взаимно състрадание ни караше поред да отстъпяме място на всички пред спасителните отверстия, отдето само една глътка от пресен въздух можеше да проникне в измъчените гърди. И с каква радост се видяхме на видело, как се усетихме преродени в миг, когато вечерта ни изкараха за няколко минути на двора и в нас

лъхна външната прохлада, тъй нежна, тъй сладка през майските нощи!

Положението ни стана още по-несносно, когато настъпи нощта. Никакво кандилце не внесоха, останахме потопени в пълна мрачина и нито можехме да мислим за онова благодатно забвение на всички неволи, което, макар и временно, докарва сънят. От конака не бяха ни оставили да вземем нищо. За да не седим на влажната земя, бяхме принудени да извадим дрехите си и да ги постелим под себе си. Напластени един до други, не можехме ни да мръднем, ни да се простремим. Трябваше там, дето седиш, подпрян на стената или на гърба на околните си другари, да катурнеш глава на гърдите си, ако не можеше да надвиеш на съня си, и да подремнеш, доколкото можеше да се дреме, в тоя запарен и въвонял въздух.

Скоро се прибави и друга причина, която трябваше да ни накара да се откажем от всяка мисъл за сън. Къде полунощ заптиетата взеха внезапно да сновят покрай стаите и да поглеждат през мазгалите. По тях вървяха няколко арнаути, които бяхме видели още при дохождането си, че седяха пред първата стая отдясно до входа в хана, наметнати с рунтави кепета и с дебели гьосовици в ръцете. Скоро чухме да се отварят порти и след малко целият хан екна от страшни и сърцераздирателни викове, сред които смутно стигаха до ушите тъпи удари с дърво, псувни и ругания. Разбрахме що става и душа не остана в нас. Свихме се на местата си, спотаихме се, не дишахме от страх и трепет. «Бият! Бият!» Чуеха се само от време на време, като да излизаха изпод земята, глухи и уплашени гласове. Виковете продължаваха няколко минути, които нам се струваха като да нямат край, утихваха и подир няколко време пак оттам или от друго място захващаха да се раздават нови викове. Чувахме стъпките на заптиетата и на арнаутите, като минуваха от една стая в друга, спираха се понякога, разговаряха малко и отваряха пак някоя порта и измъкваха оттам нова жертва, на която писъците раздираха изново страшно, горестно нощната тишина. Виковете и охканията, след като оглушаваха целия хан, прекъсваха повечето пъти внезапно, като че из-

тезаваните, от които бяха изтръгнати, бяха ненадейно хвърлени в някоя бездна, но дълго време още подир това продължаваха да кънтят болезнено в разтреперените ни души. Слушахме горките вопли в себе си и като оплаквахме нещастните, очаквахме същата участ за себе си. Никой не можеше да бъде уверен, че ще я избегне. Изтезанията се повтаряха всяка нощ и успокоявахме се само когато видехме, че се е развиделяло. Не остана стая, която да не даде своите жертви, една или повече. Току до нас изтезаваха няколко души. На всяка минута треперехме, че ще дойде ред до нас. Замръзнувахме, когато чуехме заптиетата и арнаутите да минават като фурии покрай стаята ни, и сгушавахме лицата си в дрехите, като се надявахме с това да отразиме опасността. Минахме само със страховете си.

Не зная дали властите са били причастни в тия изтезания, но вероятно е, че са ги знаяли и са ги търпели. Несъмнено заптиетата се възползуваха от удобния случай, за да отмъщават по тоя начин на разни лица, против които са имали от време някое озлобление. Можах да се науча, че и някои влиятелни турци отвън им са давали пари, за да мъчат някои омразни тям затворници. Главно участие в тия изтезания приемаха арнаутите. Заптиетата се задоволяваха да посочат жертвите, извикваха ги навън и предоставяха на арнаутите най-мръсната роля. Сутрин и вечер, когато ни изкарваха по няколко минути на двора, тресех се от негодувание, като виждах тия диваци, които ни гледаха с животинско безстрастие. Те седяха цял ден вън от стаите си. Къси и набити, наметнати със своите кепета, с малки вълнени капи на главите, с кръвнишко изражение на моравочервените си лица, с вдлъбнати очи, с щръкнали над тях рунтави вежди, те изглеждаха като някакви зверове, излезли на припек пред своите мрачни дупки. Кой знае защо бяха тука, вероятно бяха хванати в някое разбойничество и бяха ги довели в хана по нямане място в конашкия затвор. Оставихме ги тука.

Тука узнахме по слухове, достигнали кой знае как до нас, за станалия преврат в Цариград — убийството на Азиза и възкачването на престола на Мурат — и с изве-

стието за тия събития една смутна заря от надежди си проби път в сърцата ни. Тълкувахме ги, обясняхме ги и стараехме се да видим едно от друго по-благоприятни прокобения. Говореше се за реформи, за намеса на Европа, за общо помилване на затворените. Всичко ни се видеше възможно, вероятно и с жадност се увличахме в сладки илюзии. Пред ека на воплите през нощните изтезания те заглъхваха, замираха в душите ни временно и после отново избликваха. Имахме такава нужда да вярваме в най-призрачни надежди. В положението, в което бяхме, изложени на постоянен страх да оставим тука здравето си, ако не живота си, от заразата, в която ни бяха живи заровили или под немилостивите удари на арнаутските сопи, оставени само с един хляб, който ни се даваше от властите и вън от който не допущаха да се внася нищо, тая мисъл, макар и лъжлива, че съдбата може да ни се усмихне, беше извор на сладка утеха, която топлеше сърцата и ободряваше и крепеше духа ни.

На петия ден заранта дворът се напълни внезапно със заптии в пълно въоръжение и след малко видяхме, че се зададе самият началник на полицията, придружен от един сонм граждански чиновници. Не се минаха няколко минути, ключалките на вратите защракаха, взеха да отварят една след друга стаите и нещастните затворници потекоха из тях на гъсти тълпи като из мравуняци.

Няма да се повтори в живота ми ден, по-страшен от тоя. Никога горест по-страшна няма да сътресе душата ми. Тъкмо когато излизах от стаята, едно заптие с пушка в ръцете, дигната нагоре и обърната с дръжката напред, прелетя край нас по стъпките на няколко затворници, които бягаха пред него, и като ги застигна на няколко крачки, удари едного от тях в главата и го простря на земята. Веднага няколко гласа повториха името на баща ми, като прибавиха: убиха го. Като луд се затекох през навалицата, която се беше набрала около мястото, дето беше паднал. Беше наистина баща ми. Доде да стигна, жандарми и няколко затворници бяха го дигнали и бяха го турили да седне. Кръв шуртеше от главата и обливаше цялото му лице. Бях онемял от жалост, седнах до

него на земята, хванах ръката му, гледах го вцепенен, разтреперан и виках само: «Тате! тате!» — да ми се обади, да видя, че е жив. Донесоха вода и взеха да заливат главата му. Всичките чиновници бяха го заобиколили и дали защото бяха трогнати от нещастието, или се срамуваха от варварския акт, настояваха да сипват вода, за да спрат кръвта. Оживях, когато видях, че отвори очите си и ме позна. Стиснахме мълчаливо ръцете си и сълзи потекоха от очите ми. Кръвта беше малко спряла и един от чиновниците взе да превързва с кърпа раната му. Той се съвзе полека-лека, изгледа ме жаловито и в тая минута, когато беше в опасност за живота си, той забрави себе си и положението си и помисли за мене. «Иди, синко, каза ми, няма ми нищо, не мисли за мене, гледай да не направят тебе нещо.» О бащинска обич! Звучала ли си някога по-силно и по-трогателно в човешки думи? Сълзи пълнеха очите ми, поисках да му кажа нещо и не можах, целунах ръката му и се отдалечих. По заповед на чиновниците две заптиета го взеха веднага подръка и го заведоха в конашкия затвор, дето остана до освобождението си.

Неизразимо печално зрелище представляваше това множество от затворници и при тъжното настроение, в което бях, навяваше ми още повече скръб и още по-черно ставаше на очите от това, което виждах. Извехтели и прашни облекла, посърнали лица, всичко говореше за нещастие, разорение и унижение. Всички изглеждаха убити, измършавели, повехнали, като някакви изхвърлени същества, които животът е отрекъл и сами са се отрекли от него. Чувствата, които не могат да се изкажат с думи, в които имаше гордост и себепрезрение, свиваха и душеха с неистови болки сърцето. Всичко, що имаше хубаво в народа, всичко, в което светулкаше една мисъл, в което трептеше една надежда, беше събрано тука, от попа и учителя до последния събуден селянин, богати и сиромаси, стари и млади. Това бяха хората, които бяха носили в гърдите си три месеца великата мечта за освобождението на отечеството, бяха живели с нея, бяха се опивали от нея. Три месеца душите им беше възпламенявала надеждата, че ще я видят сбъдната с мишците си, с храбростта си. Земята

щеше да потрепери от стъпките им, канарите и усоите балкански щяха да екнат от подвизите им и славата им щеше да прогърми далече, щеше да учуди, да раздвижи, да покърти света. И ето сега те бяха една сган, която треперяше, покорна, малодушна, пред една шепа заптии. Да сънуваш, че си възлязъл на върха на една планина, отдето пред възхитените очи се развива чародейна, неземна картина, и като се пробудиш, да се намериш в дъното на една бездна, дето те чака неминуема гибел! От излинелите лица бяха се заличили всички следи от ония чувства, които дават на човека право да дига главата си и да гледа гордо пред себе си, така като да бяха се заличили и от самите им сърца. Всички, навели уплашено очи, сгушили се един до други, и не смеят да се погледнат, и не смеят да си продумат.

Заптиетата сновят с тържествующ вид между затворниците, събират ги на групи по села и блъскат ги, за да се събират на една страна на двора, защото ще се четат имената и всеки, който си чуе името, трябва да мине на другата страна. И имената захващат да се четат, а в това време в ханската врата други заптиета влизат и мъкнат тежки железни вериги и ги турят до входа. Пълна тишина владее, в която се чуе само гласът на чиновника, който чете имената, и зловещият звук на веригите, като ги хвърлят на земята. Затворниците гледаха да не изпуснат имената си от страх да не ги сполети някаква беда, че са закъснели, и боязливо минуват от едната страна на двора на другата. Внезапно се найдох в една група от затворници, дето бяха панагюрци. Познавах ги всички. Тука бяха учителят Мачев, Захари Койчев, Филип Щърбанов, Найден Дринов. Те бяха членове на панагюрския революционен комитет, който се беше преобърнал отпосле във временно правителство. Бях ги видял в пълната им слава, когато под председателството на Бенковски обсъждаха най-важни въпроси, решаваха съдбините на България и на империята и изпращаха заповеди по цялото окръжие. Какви спомени и каква среща! Тежко беше да погледнеш сега тия хора с одърпани дрехи, потъмнели в лицата. На измачканите фесове стърчеше горе пъпката без пискюл.

Шегите цъфтяха на устните на Щърбанов. Слана беше попарила сега и корените им. Той се беше свил повече от другите. Стиснахме мълчаливо ръцете си, вчерашното минало прелетя през умовете и не издържаха гърдите на мъките, които бяха накипели в тях, очите на всички ни се наляха със сълзи. Устата мълчеха и душите само унили слова мълвяха: какво се е мислило и какво стана!

И настъпи още по-тежка минута, когато се свърши четенето на имената, което се продължава може би повече от час. Поведоха ни по няколко души към входа и почнаха да ни връзват. До железата, които се издигаха на няколко грамади, бяха натрупали друга грамада от въжета. Почнаха от синджирите. Всеки синджир беше назначен за четворица души и за тая цел беше снабден с четири халки, които се прекарваха на врата и се затваряха с катанец. Прекараха и мене под синджир с двама граждани и един селянин. Селянинът и аз бяхме на двата краища на синджира, той отляво, аз отдясно. Ръцете ни бяха оставени свободни. Синджирите стигнаха едва за половината затворници. Останалите затворници връзаха с въжета за ръцете, пак по четворица на въже. Само двамата, които бяха на краищата, оставаха свободни с едната си ръка.

Връзаните се отвеждаха в съседния двор и когато всичко беше извършено, поведоха ни към големия хан и като ни изкараха на улицата, спряха ни между два реда солдати, натъкмени за път, на голямото пазарище. Големият мегдан, който носи това име, беше почернял от свят. Всичките турци от града бяха се стекли да гледат това диво зрелище. По пейките на дюкяните, по колата, които се бяха намерили случайно тоя ден на пазарището, навсякъде, дето имаше възвишено място, бяха се покачили хора.

Недалече от мястото, дето ни бяха спрели, бяха се сгушили една до друга, на едно-две места няколко жени граждaнки и селянки, побратимени в нещастието. Без страх от тълпата, която гъмжеше около тях, те си бяха пробили път през нея и бяха излезли на първите редове да видят своите на тръгване, да им донесат може би по нещо, да ги изпратят с благословиите си. Посърнали,

неми, забрадени повечето с черни кърпи, би казал, жени, които са се събрали да следват някое погребално шествие. С какви болки на сърцето ни гледаха! Тия вериги, с които бяхме оковани, тия войници, които ни окръжаваха с пушки в ръцете, тая хилядна сган, която ни изпращаше отвред със злорадно ликуващи погледи, всичко им казваше да се простят с всяка надежда. Още няколко минути, и от очите им щеше да ни отдели страшна и злокобна неизвестност, зад която щеше да се мярка неотлъчно и дене и ноще неумолимият образ на тая бесилка, която преди няколко деня беше приела първата си жертва. С всички любовни тръпки на сърцето, с всеки спомен, с всяка въздишка и сънища и мисли щяха да държат през дългата, нескончаема раздяла очите им приковани там — в грозната бесилка, която чака нови жертви. Утре, други ден може би ще прелети грозната новина. Кому ще прости съдбата, която ни беше вчепкала в железните си лапи? Коя от тия клети жени не се е върнала в къщи, замряла от страх, задушена от ридания и скръб, че е видяла за последен път най-любимите за сърцето ѝ същества? И ако работите не бяха взели скоро един обрат, който не се чакаше ни от нас, ни от турците, колцина от нас щяха да се върнат да видят пак майките си, жените си?

Възвивах очите си няколко пъти да видя дали и майка ми не е там. Тя не можеше да знае какво е станало с баща ми и не беше могла да се въздържи да не дойде да ни види. Но усилията ми да я съзра останаха щетни. Изведнаж от една от групите се отдели един стар някогашен чирак на баща ми, Петър хаджи Николов, и като се въвря през солдатите и затворниците, дойде при мене, смуши набързо в ръката ми няколко бешлика, като каза, че ги праща майка ми, и избяга, преди да успея да му кажа една дума. Тоя човек показа чудна преданост към нас в тия нещастни времена. Когато в опустялата ни къща не стъпяше никой, когато ни един почти мъжки роднина не беше останал незатворен, само той се е осмелявал да иде при майка ми. Само с него е могла тя да дели скърбите си, само от него е могла да чуе една дума за разтуха. Той заслужи всичката ни благодарност и нека тия ми думи

тука да му послужат за доказателство, колко ценя всичко, що е направил за нас през това време на тежки изпитания.

Чиновниците и първенците турци, които бяха надошли сега тук, обикаляха на групи около нас, тържествующи, видимо радостни от зрелището, което имаха пред очите си, и изказваха своето доволство, като се спираха пред разните затворници, които познаваха, и като им подхвърляха всевъзможни подигравки. Удоволствие им доставяше да се гаврят с безсилието ни на вързани овци, разместяваха ни от един ред в други и най-сетне, като изкарваха напред ту едни, ту други, спряха се на нашия синджир и направиха ни чест да ни турят начело. Бяхме вече готови за път, когато всички се събраха в куп до един затворник, Ангел Мижорков от Брацигово, който имаше привилегията да надминува всички ни с високия си ръст, и едно заптие нахлузи на главата му една висока цилиндрическа шапка, направена от шарена мукава и украсена със сребърни и златни ширити. Това беше нашият трънов венец. Общ неудържим хохот поздрави появлението на шапката и полетяха глупи и плоски насмешки по адрес на нещастния Мижорков и на всички затворници. Прикачиха му титли, наричаха го високия бинбашия, генерал, руски пълководец, който е повел казашка войска и отива да превземе Пловдив. Усещах отвращение и презрение към тия хора, като ги слушах така да се лигават. Бедният Мижорков, като се боеше да не го постигне поголямо зло, колкото беше висок, още повече се мъчеше, сякаш да се дигне нагоре, и трудно беше, като го видиш с тая смешна шапка, която стърчеше на главата му, да се удържиш да се не засмееш. Тя идеше от гардероба на Брациговския любителски театър и беше украсявала главата на злодея Голос в «Геновева». След разбиването на Брацигово турците я бяха донесли оттам като някакъв трофей, защото са вярвали може би, че е правила част от униформата на някой въстанически главатар.

Нищо повече обаче не ни се направи тука. Против всяко ожидание тая навалица от турци, които бяха излезли да ни гледат, остана няма и неподвижна. Никой не мръдна; не се чу отнийде глас. Не зная на какво може да

се отдаде мирното поведение на тая сган, може би на това, че от един месец беше навикнала на такива зрелища, или пък бяха дадени от властите строги заповеди, на които против волята си се покоряваше, а кой знае най-сетне дали пред едно такова бедствие не се усещаше трогната от някакво чувство на съжаление. Не би било съвсем неуместно да се допусне и това последно предположение. Когато офицерите се накачиха на конете си и скомандуваха за път, ние потеглихме между хилядното множество всред гробовно мълчание, в което заедно с глухия топот на нозете тъжно се чуеха да цвакат железата.

Всичко вървя добре, додето стигнахме до мостчето на малката енимахленска река, до която достига чертата на града. Щом стъпихме на шосето и се намерихме на открито поле, един общ вик зад нас екна във въздуха и заедно с писъците и плачовете потресе се цялата колона, като някаква вълна, която, подигната от последните редове, се понесе напред. Затворниците се тласнаха, както бяха вързани по четворица, един над други и движението беше така силно и внезапно, че едва се удържахме да не паднем. Една минута помислихме, че настава сеч, и побледняхме. Скоро се обясни всичко. Солдатите бяха почнали да обират затворниците и за да ги сплашат и накарат да им дадат щото имаха, бяха обърнали дипчиците на пушките си и удряха немилостиво де кого завърнат. Горко на ония, които нямаха що да дадат. Най-малко пострадаха ония, които бяха на първите редове. За да намерим спасение, бързахме да даваме сами що имахме. И не само парите, но всичко що имаше ценно въз нас, часовници, пръстени, мина в късо време в ръцете на обирачите. У моя другар имаше скъпоценен пръстен с брилянти, малко остана да му претрошат пръста, докато го изкарат. Отидоха и моите пет бешлика. Два взеха насила, а другите три дадох доброволно. Успях само да запазя сребърния си часовник. Щом почнаха да обират, измъкнах тънката цепочка, с която беше закачен на жилетката, и бързо го спуснах в един от джобовете на горното си палто. Било защото бяха взели доволно пари от моите другари, било защото, като дадох своите, се убедиха от думите ми, че нямам нищо,

никой не щя да търси в джеба, дето бях въврял часовника. Мисля дори, че в желанието да го спася, бях успял да скъсам джеба и той беше паднал в най-долната част на палтото.

Тоя обир ставаше пред очите на офицерите и те не направиха нищо да го спрат. Напразно затворниците се обръщаха със сълзи на очи към тях за милост и помощ — те седяха безстрастно на своите коне и следваха пътя си, като да не чуеха нищо. Позорно беше поведението на тия офицери, които не можеха да не знаят, че им беше длъжност да защитят тия вързани и безпомощни хора, дваж по-позорно, че съзнателно оставяха да се върши обирът, защото имаха навярно делба в него. Ние бяхме повече от седемстотин души и ако и повечето от нас да бяха бедни или разполагаха в случая с оскудни средства, обраните пари трябваше да се възкачват на доволно внушителна сума.

Но не се свърши само с обира. Няколко души за съпротивлението си на солдатите платиха с живота си. Между първите жертви беше един млад момък, Наум кундурджията, когото всички оплакваха със сълзи. Здрав, хубавец, на около двадесет и пет години, с малки черни мустаки, напето засукани нагоре, той беше възбудил може би още повече с тия си вънкашни качества озлоблението на войниците. Още преди излизането от града бяха го ударили на няколко места със сюнгии и той е бил длъжен да върви с тия зеющи рани, от които е текла кръв. Няколко време бяха го влекли вързаните с него другари, додето най-сетне, омаломощен от болки и от многото кръв, която беше загубил, беше капнал и беше се прострял полумъртъв на земята. Джелатите му го довършиха с няколко удара. Така свършиха с живота си и други. Някои останаха само с раните си, които бяха получили. Другарите им ги бяха влекли насила със себе си дълго време, а някои бяха носили на гърбовете си. Спираха ни няколко пъти да отвързват умрелите и ранените и да ги товарят на воловските кола, които следваха подире ни. Ние не можехме да видим с очите си тия ужасни сцени, но те се предаваха от уста на уста и достигаха до нас с потресаващи подробности.

Беше хубав майски ден. Пролетта беше дъждовна и от прозрачния въздух дъхаше свежест и прохлада. Ни един облак на небето и в проливното сияние на слънцето развиваше се около нас обширното поле с буйно изкласилите ниви, с разшумелите се дървета, с крехката зеленина на летните посеви. Надалече, към тъмнеющите се лесове в подножието на Родопите, към цъфналите хълмове на Средна гора, то изглеждаше проснато като някакъв губер, изписан от някаква дивна ръка, по който чудно се сливаха нежните и пъстри краски. А там, още по-далеко, във вълшебна хармония Балканът открояваше своите светлосини очертания в необозримото пространство. Понякога тая чудна гледка изтръгваше ме неволно от самия мене и прехласнат в нея, в забвение на бедствието, което влачех на шията си, стъпях без умора напред. Другарите ми бяха принудени от време на време да ме спират.

Единият от тях, който беше вързан току до мене, човек прекарал четиресет години, страдаше от астма и ако и тука, в бедствието, под напрежението на душата да се подигаха физическите му сили и да се стараеше да превъзмогва себе си, недъгът заявяваше от време на време своите права и ние правехме, що можехме, за да му помогнем. Той беше хаджи Ламбре, лекар, който, ако и да цереше по емпирическа система, беше спечелил с дългогодишната си опитност една репутация, която не без уязвление, но с енергия беше се борил да запази и след появлението на дипломирани доктори, убеден в превъзходството на своите методи за лечение. Той имаше широка клиентела между турците, които бяха му останали верни. За тях той беше доктор, в знанията и лекарствата на когото можеше да се има пълно доверие. Въстанието подри из основа това доверие. Сам той не беше в състояние да си обясни това. Никакви улики нямаше против него, че е участвувал в революционното движение, но турците бяха решили в душата си, че е бунтовник, и бяха толкова повече озлобени против него, че го считаха виновен в неблагодарност. Те бяха убедени сега, че си е служил с доверието, с което са го удостоявали, за да узнава тайните на правителството и да ги съобщава на комитите. Нему може

би дължехме честта, която ни бяха направили да ни изкарат на първия ред, като искаха така да го извадят на показ за наказание за вероломството, в което го обвиняваха. Той не беше паднал никак духом и сърдечно беше приел участта си. Веселостта, която беше присъща на характера му, беше се запазила и сега непокътната. Напук на умората и на страданията той ни разсмиваше с духовити шеги и остроти.

Хаджия беше и третият ни другар, Рашко Илиев, състоятелен по онова време земледелец и търговец от Чиксалън. Той беше взел деятелно участие в комитета, но турците го преследваха сега не толкова за това, че го считаха виновен, а защото мъстяха за брат му. Преди една година бяха се убили в Чиксалън двама бейовски синове. Това убийство беше произвело на времето си голяма тревога и бяха се опитали дори, но без никакво основание да му придадат политически характер. Една нощ, след като пиянствували по обичая си, двамата бейовски синове, придружени от няколко тям подобни другари, качват се на коне и се впущат да безчинствуват в махалата, захващат да гърмят, да секат порти, опитват се да влязат насила в някои къщи. Цялата махала се разбужда, разтреперана от страх. Грозни слухове циркулират, че става общо нападение от турци. Няколко дръзки момци се решават да излязат на улицата, въоръжени с пушки, виждат каква е работата и без да мислят за последствията, заграждат пияниците и с няколко куршума свалят мъртви от конете им бейовете. Двама от убийците, които имаха най-много причини да се боят от подозренията на полицията, бяха избягали още същата нощ и след няколко време бяха се намерили в Сърбия. Бяха изловили много души по това убийство и между уловените беше и братът на другаря ми, едър, буен и юначен мъж, върху когото тежеха силни подозрения, но и след едногодишни изследвания виновността му не беше се доказала. За хатъра обаче на пазарджишките бейове и след като бяха изпуснали всички други подозрени, него бяха оставили в пловдивския затвор. Тука го завари Освобождението и когато при напущането на града от Сюлейман паша бяха извели на ка-

сапница всички затворници и бяха ги изклали варварски, той само по чудо се спасил, като избягал по стряхата на затвора.

Беше минало пладне, когато стигнахме на средния хан. Тоя хан напълно оправдава името си, защото се намира тъкмо на средата на пътя между Пловдив и Пазарджик и неминуемо се отбиват там всички, които пътуват между тия два града. Като говеда, кога ги карат на път, подгънахме крака на шосето за отдих, като обръщахме жедни и завистливи погледи към хлябовете, които се белееха на пейката на невзрачното дюкянче. Бяха сякаш наредени там нарочно, за да дразнят глада ни и да ни мъчат с нова танталска мъка. Уморени и изгладнели, какво не бихме дали за едно късче хляб? Уви! Не можехме и да мислим за това. С какво ще платим? Па и ако някой беше запазил някое грошче, смееше ли да го покаже? Трябваше да бъдем доволни, че можехме да се напием с прясна и чиста вода, която солдатите ни носеха от кладенеца с тенекиите си.

След малко стигнаха колата, които вървяха след нас с убитите и ранените, и се отбиха недалеко от нас до хана. Няма да забравя никога ужасното зрелище, което се представи пред очите ми. Мисля, че стоят и сега пред мене тия нещастници, нахвърляни един връз други, облени в кърви, едни умрели, други издихаващи, които като в предсмъртна агония отваряха и затваряха очите си и с мъка поимаха. Един се беше свил на един ъгъл в една от колите, със смъртна бледност на лицето, с нозе, подтиснати под труповете на лежащите, и с диво отъпение гледаше неподвижно в тях. Отвсякъде от колата, през цепнатините на дъските, по земята и по колелата, се струеше кръв. От време на време се чуваха дълбоки и глухи охкания, които раздираха сърцето. От уста на уста между затворниците се предаваха имената ту на един, ту на други от убитите и ранените и като ги ожалваха, разказваха кой отде е, на колко е години, какъв е бил, колко деца оставя.

Тука ни застигна пловдивският бинбашия с един взвод конни стражари. Не мога да мисля без удивление и благодарност за тоя човек. Той показа към нас една милост,

която в такъв случай би се срещнала рядко където и да било. Когато се спря на коня си при хана и видя колата с труповете и ранените, остана поразен и като повика началника на войската и другите офицери, почна с висок и развълнуван глас да ги хока и изобличава за свирепостите, които оставили да станат. Съжалявам, че не мога да предам думите му. Слушахме го трогнати до дъното на душата. Изоставени, както бяхме, на произвола на съдбата, след всичко, което бяхме изтеглили по пътя, усещахме някакво облекчение, като слушахме жив човек да изказва милост и състрадание към нас. Идеше ни с един глас да извикаме, да му благодарим и да го молим да ни вземе под своя защита.

Той се затече покрай затворниците и отвред се понесоха към него плачевни гласове и охкания. Това бяха клетници, които, пребити от бой или просто изнемощели от слабост и болести, се бяха едвам дотътразили дотука и се бяха простреми на земята като полумъртви. Някои от тях другарите им ги бяха влекли, за да не останат по пътя, или ги бяха носили на гърбовете си. Като виждаха, че има кой да ги ожали, те издигаха, клетите, глас и молеха да не ги оставят да умрат по пътя. Бинбашията заповяда да ги развържат и да ги изкарат вън. Няколко жандарми отърчаха в ближното село и докараха две или повече коля, не помня добре, дето ги качиха, като отделиха едновременно и ранените от умрелите.

Едно, защото бяхме си отпочинали, друго, защото знаехме, че има кой да ни закриля, с повече бодрост в душата потеглихме за път от средния хан. Бинбашията тръгна пред нас и не ни остави вече. Сух, висок, с права снага, преминал петдесетте, но без бели влакна, образът му изпъква пред мене така жив, като да го гледам всякога, когато мислите ми ме пренасят в това време. Кой знае какво би станало с нас без тоя човек? Той изпълни наистина дълга си, но в тия обстоятелства искаше се за това една енергия, която не би намерил у себе си, ако не се въодушевляваше по природа от високи човешки чувства.

Пътят върви между обработени ниви. Цялото поле е едно море от зеленина, което се вълнува тихо в проливните

зари на слънцето. Ръжта и ечемиците зреят вече. Още няколко деня, и сърп ще взезе в тях. Бедните селяни! С каква тъга на сърцето трябва да гледат тия богати ниви, които едва крепят нагоре своите натегнали класове! Тях не ги вълнува тая гледка, която се развива около нас, чудна, необозрима. Те мислят за положения труд. Жетва настава и когато да оберат плода от своите мъки и да му се радват, отиват да гният по темници, а там — далече от тях — сами-самички стоят без подслон и преглъщат сухи сълзи жена и деца над пепелищата на изгорелите къщи. Цялата тая природа, която блести около нас, плувнала в зари и краски, в песни и благоухания, не иска да знае за нашите болки, не трепка от нашата неволя, невъзмутима, безстрастна в своята дивна хубост. Пловдивските хълмове се видят далеко пред нас, постоянно растат, наголемяват и все по-ясно и по-ясно се очертават. По по-високите места захващат да се открояват във въздуха смутни очертания на къщи. Отдясно от време на време дебели, стари върби с нависнали надолу клонове очертават леглото на Марица. Тя се подава тук-таме и ние виждаме широко разлените ѝ води, които вървят тихо по една посока с нас, всред необозримата зеленина на полето. Пекът става от час на час по-голям и ние усещаме по-силно умората от пътя. Другарят ми по-често захваща да ме спира, като вижда, че се забързвам. С хаджи Рашко правим щото можем да му облекчим пътя, ободряваме го с думи, подлагаме му да се опре на ръцете ни, стараем се, доколкото зависи от нас, да вървим по-полека и духовитостта взима връх над физическите мъки и ударим за разтуха на шеги и смехории. Особено се мъчим за вода. Солдатите ни даваха драговолно да пием от тенекиите им. Това беше ценна отплата за парите, които бяха обрали от нас. По едно време обаче и у тях се свърши водата. С каква жадност се навеждахме, когато ни спираха за почивка, над локвите, които се намираха случайно на шосето или долу, в трапищата! Застоялата се на дъното тиня се подигаше нагоре и превръщаше водата в невзрачен мъток, но ние лочехме сладко, честити, че можем да наквасим загорелите си уста. Трябва човек да се е намерил в такова положение, за да види каква цена може да има една глътка вода.

Изморени, потънали в пот, стараехме се да крепим изнемогающите си сили с мисълта, че приближаваме към края на трудния си път. Най-сетне Пловдив блесна пред нас все тъй хубав, както си го рисувахме във въображението в онова време, когато с подема на народния дух ние му давахме с мечтите си онова, що му липсваше, за да можем да се надигаме с него, като с някаква народна столнина. Слънцето беше климнало на запад и отвесните му лъчи, като падаха в прозорците на къщята, по хълмовете, озаряваха ги с пожарен блясък. Далече от града дечурлига се затекоха срещу нас от двете страни на шосето и като ни изглеждаха с любопитни и възчудени погледи, потеглиха с нас към града. Накрай самия град полето беше черно със свят. Безбройно множество турци, гърци, евреи, мъже, жени, деца бяха излезли да ни прочакат. Смутихме се, но не можехме да подозираме още какво ни чака. Другарят ми се сили да надвие безпокойството си и шеговито ми дума: «Със салтанат идем, ама и със салтанат ще ни посрещнат.» Едва доближихме, множеството се развълнува, всички се затекоха край пътя да ни изгледат по-отблизо, зачуха се от разни места викове и подигравателни възгласи и попръжни и полетяха камъни върху нас. Тълпата обаче не отиде по-далече в изявлението на своите враждебни чувства и ние влязохме без особени премеждия в града.

Но когато изминахме Кършияка и се подадохме на моста, една жива стена от хора се изпречи пред нас, която се затресе, като ни видя, пияна, луда от озлобление, и в един миг се спусна върху нас, като зацепи въздуха с диви и разярени викове. Изтръпнахме и под страшния напор бързо отстъпихме по надолнището на моста. Бинбашията беше се изправил цял, с всичкия си ръст, на коня и дереше гърлото си да надделее бесния рев, който ечеше от моста. На неговия зов се затекоха на първите редове, около него, всичките офицери и всички жандарми, които се намериха там, и с тях след неимоверни усилия успя да пробие път и ние се покачихме на моста. Спомням си добре, че вървяхме покрай самия пармаклък, от дясната страна на моста. Мостът, много по-тесен тогава, се тресеше от

тоя свят, който се беше стекъл тука. Едва успявахме да вървим напред, като се притискахме един до други, бледни и разтреперани. Виковете,една минута утихнали, екнаха още по-страшно, когато се найдохме на моста. От хиляди гърла се понесоха въз нас на турски, на гръцки, на български попръжни, присмехи, угрози. При всяка стъпка беснуването на тълпата се усилваше и въздухът се цепеше от по-заглушителни викове. Откъм града, бреговете на реката, долу, разтворените прозорци на конака, на кафенетата и ханищата бяха също почернели от хора. Изведнаж, като по някакъв от рано определен план, всичката тая сган, която ръмжеше на моста, се хвърли върху нас, нахлу в редовете ни, разкъса ги и върху нещастните затворници се сипнаха удари с камъни, със сопи, с голи ножове. Един общ вик се чуеше: «Бийте, трепете!» Настана неописуемо смущение. Помислихме, че ще бъде тука последният ни час. Едно стадо от овце, нападнато внезапно от вълци, не би представлявало по-страшно зрелище. Тласкахме се един о други и като се люшкахме ту на една, ту на друга страна, усещахме неописуеми болки от железата и въжетата и трябваше да вървим, да разбиваме тълпата, да отбиваме напора и да се крепим да не паднем на земята, защото там щеше да ни бъде краят. И не зная какво би станало, ако от тая сган бяха гръмнали върху нас и няколко души се бяха повалили на земята мъртви. Кой би я възпрял да ни стъпче, да ни разкъса на мястото, да ни хвърли през моста в реката, озверена веднаж от миризмата на барута и от вида на окървавените трупове?

На помощ дохожда от града едно ново отделение жандарми, които успяват да разбутат тълпата пред нас и ние слизаме от моста. Тука нова тълпа, все така гъста и бясна. Въздухът се цепи от викове и въз главите ни валят камъни. Стъпка по стъпка трябва да ни се отваря път. Не вървим. Под напора на страха и натиска на хилядното множество, натиснати едни до други, носим се напред, като някаква задъхана вълна. Слава богу, че за затвор ни е определен Панаир хан, който е на две стъпки от моста. Колкото повече приближаваме, тълпата става по-бясна, по-страшна. Когато ни вижда, че сме вече до вратата,

гръмва един всеобщ рев и от всички страни налита въз нас. Душа не остана у нас. Тая сеч, от която се боехме, няма ли да настъпи тука, до самите врати на хана? Жандармите изтеглят саблите си, солдатите насочват решително байонетите си в тълпата и успяват да я задържат да не нахлуе заедно с нас в хана, но дълго време още слушаме я да вие вън, след нас, като някаква глутница от вълци, из ноктите на които е успяла да се изтръгне жертвата.

Развързват ни железата и въжетата и ни набутват всички в обширния обор на хана. Слагаме се на голата земя, въз нечистотиите, кой дето намери място, капнали от умора и от нравствени и физически мъки. Сега, когато опасността е минала, като че ни напуща и енергията, която ни беше крепила дотука. Чувствуваме всички само една безнадеждна, безкрайна слабост. Никой не говори, никой не охка, като че не е останало у нас ни дух, ни сила. Ако в тая минута тая тълпа, която ни гонеше вън, беше нахлула внезапно да ни трепе, не бихме мръднали, бихме оставили без съпротивление да ни изколят като пилци.

Бях седнал тъкмо срещу вратата, на най-долното стъпало на дървената стълба, която възлиза почти отвесно на плевнята, над обора, и като се бях опрял с главата на една греда, съвзимах полека-лека изнемощелите си сили, унесен в тъпо мълчание, в което не прозираше сянка от мисъл. Не бяха изминали може би ни петнайсет минути, оборът се отвори и на входа се показаха двама млади чиновници, прилично облечени, които ме повикаха по име. Когато се изправих пред тях, единият ми посочи един портрет. Беше портретът на Каблешков.

— Познаваш ли тоя човек?

— Да.

— Кой е?

— Каблешков.

— Приятели сте били с него?

— Да.

— Върви с нас.

Тръгнах подире им между две заптиета. Конакът, дето ме водеха, е до самия хан, който е залепен за една

от стените му към известния хамам, който по-късно, в румелийско време, биде превърнат в помещение за Областното събрание. Беше се стъмнило. Никого нямаше на улицата. Няколко фенера тук-таме блещукаха бледно във вечерната дрезгавина. Влязохме в едно от зданията, които се издигат в двора на конака, над Марица. Това здание мисля да стои и досега. В румелийско време в него се помещаваше едно съдилище. Сега заседаваха в него разни изпитателни комисии. То е ниска, едноетажна сграда, но от умора, която сега, след малката почивка, чувствувах много по-силно, мене ми се стори, че съм се изкачил на някакви четири-пет етажа, и няколко деня наред, докато да ме изкарат пак тука на изпит, бях останал под впечатлението, че съм тътразил изморените си крака по някаква чудовищно висока стълба.

И как се усетих добре, когато в стаята, дето ме въведоха, седнах на стола, който ми показаха до един прозорец! Прозорецът беше отворен и отвън лъхаше приятна прохлада. Долу Марица се слушаше, като шуми буйно под тъмните арки на моста. Двамата чиновници бяха изследователи, добре известни на всички ония, които по това време са лежали в пловдивските затвори. И двамата носеха едно и също име: или Хюсни, или Хюсеин, не помня добре. Единият от тях беше специално натоварен с изследване на виновните от Пазарджик. Те бяха млади хора с претенции на поевропейчени турци и в тия обстоятелства, които представяха на способностите им такова широко поле за деятелност, те развиха особено усърдие да се отличат. Желанието им да се покажат, че са люде от европейски покрой, не остана чуждо в поведението им спрямо мене. Преди всичко поискаха да узнаят как сме поминали по пътя, но било от гордост, било защото не ми беше умът на това, не щях нищо да им кажа за страданията, които бяхме изтеглили. Възползувах се само от престорената им вежливост на паяци, които милуват бедната мушица, която се е хванала в мрежата им, за да им кажа, че не съм ял нищо от заранта, и предупредителните изследователи веднага се разпоредиха да ми донесат хляб и вода. И пристъпи се към работа с една престрелка от въпроси, в които се

надваряха кой по-хитър и по-ловък да се покаже, като почнаха с ласкателства и съблазнителни обещания и свършиха с угрози. Те разчитаха вероятно на нравственото и физическо изнемощение, в което трябваше да бъда подир такъв дълъг и уморителен път и подир ужасите, които се бяха извършили над нас при влизането ни в Пловдив, за да извлекат лесни признания. Не остана незатрогнато нищо, по което можеха да мислят, че зная нещо. А в техните очи аз бях някакъв ключ, с който можеха да разкрият всичките тайни, които ги интересуваха. Искаха ми сведения за букурещкия комитет, за действията на Бенковски и на Каблешкова, за плана на въстанието, за събранието в Мечка, за участието в революционното движение на дяда Панарета и на пловдивските първенци, за подземната роля на Игнатиева, за доставката на оръжия. Можех да се считам поласкан от честта, която ми въздаваха, ако да беше заслужена от мене. И може би за това, че биеха така високо, дадоха ми възможност да отбия полесно ударите им.

Тая беседа, в която само при възбудения страх от опасността бях могъл да утрая на умората и да ѝ надвия, се продължи няколко часа и когато ме заведоха в затвора, намерих го потънал в мрак и тишина. Тук-таме светулкаше някое бледно кандило. Не мога ни да си припомня какво е още ставало с мене. Едва се крепех на нозете си и движех се просто като автомат. Намерих се изведнаж сам в една дупка, в която едва можех да си простра ръцете, постлана отдолу с пръст, която се издигаше на неравни буци. Въздъхнах, че най-сетне мога да си почина, и не исках да мисля за нищо друго. Съблякох веднага палтото си и като си го подложих за възглавница, свих се в един кът и заспах като заклан. Не зная дали в живота ми се е случвало много често да спя така дълбоко и хубаво.

Отдавна вече беше се съмнало, когато се събудих. Бях в един от полюсите. Така наричаха по своеобразно применение на френското слово police един вид килийки, разкрач, разкрач и половина големи на ширина и дължина, без под отдолу, осветлени само от една кръгла дупка, изрязана във вратата, на височина на главата. Не зная дали

ги беше имало и напред или ги бяха сковали нарочно сега. Имаше до дванайсет или четиринайсет полюса, разделени от един коридор, покрит с ниска и издадена навън стряха, по причина на която до крайните прониквaше и дене слаба светлина. Бях на дъното в един от най-крайните полюси.

Едва се показах заранта на дупката на вратата си, и от всички полюси на срещната страна видях да се подават печални лица, които обръщаха любопитни погледи да видят кой е новият гост. На дупката на противоположния тъкмо срещу мене полюс заничаше едно хубаво беловласо старческо лице. Не закъсняхме да се запознаем и да поведем разговор, като поглеждахме на всяка минута към входа на коридора да ни не изненада някое заптие. Старецът беше известният дядо Рангел от Перущица. Той беше преминал седемдесетте. Мъките, които беше изтеглил, бяха го видимо покрусили и обраслата му брада придаваше още по-съкрушен вид на лицето. Но и тука за своите години той изглеждаше бодър и здрав старец. Богат, началник на един голям род, пропитан от млади години като всичките си съселяни с патриотически чувства, и той беше оставил да го понесе общото увлечение. Без да участвува направо в движението, беше го посрещнал съчувствено, беше дал лептата си и не беше се противил да си послужат с името му в полза на великото дело. Разумът не е бил винаги съгласен със сърцето и дядо Рангел изповядаше сега съмненията, които са го мъчили, но без огорчение, само с една тъжна меланхолия. «Воля божя било така да стане» — заключаваше той. Турците бяха приели за система да ударят навред първенците и ако и да нямаха верни основания да го обвиняват, те искаха непременно да го направят отговорен за перущинските събития. За да постигнат целта си, властите бяха съчинили един протокол, в който във вид на признания, направени уж от него самия, той обвиняваше и себе си, и всички по-заможни хора в Перущица, от които мнозина му бяха близки роднини, в престъпления, които водеха всяко към смъртна присъда, в подстрекателство на селяните към бунт, в купуване на оръжия, в подпалване на селото, в убийства на турци. От него изискваха да

подпише тоя протокол и затова го държеха тука. «Смъртта ни искат — думаше нещастният старец. — Какво да правя? Да беше само за мене, да подпиша. Така и така ще ме уморят. Как да изгоря толкова свят? Как да взема толкова грехове на душата си?» Увещавах го, доколкото можех, да се държи, да не подписва.

Бяха изминали два часа, тъкмо говорехме, чуваме да се дрънка синджир и на входа на коридора виждаме, че се подава тъмничният надзирател Хасан чауш, въоръжен с дебела сопа. След него върви друго заптие с желязна верига в ръцете. Изтръпнахме и се сложихме веднага зад портата. Хасан чауш се спря до срещния полюс, избърбори няколко думи през дупката и чух, че се отключи вратата. Турих си окото на една процепка. Бяха изкарали стареца и като го туриха на колене помежду си, прикрепиха на челюстите му подвижната халка на веригата и захванаха немилостиво да го тласкат на една и друга страна, да го дигат нагоре и да го блъскат в земята. Едновременно Хасан чауш махаше по гърба му със сопата си и понесоха се от старческите гърди жални викове и плач със сълзи. Не можех да издържа това зрелище. Свих се в един кът на килията си и замръзнах там. Слушах дрънкането на веригата, слушах виковете на стареца и не смеях да дишам. Бих искал в тая минута да изчезна под земята.

От време на време се чуеше страшният глас на Хасан чауш, като викаше:

— Ще подпишеш ли?

— Какво да подпиша, ефендим? — с плачевен глас отговаряше нещастният мъченик.

— Каквото си правил и каквото си казал.

— Лъжа е, ефендим, не ме карайте на стари години да взимам грях на душата си.

Хасан чауш ставаше по-свиреп и след няколко минути пак се обръщаше със същия въпрос към стареца и като получаваше пак отрицателен отговор, подновяваше мъчението все с по-голяма ярост. Горкият старец викаше, плачеше и се молеше като дете да го пожалят

— Ще ме убиете, убихте ме.

— Не бой се — възразяваше Хасан чауш, — няма да те убия, няма да умреш така лесно, душата ти с памук ще изкарам.

Най-сетне се наситиха да го мъчат и като извадиха халката, изтласкаха го в полюса му.

У мене душа не беше останало. На всяка минута треперях, че ще се подаде на дупката на полюса ми зверското лице на Хасан чауш. Когато се убедих добре, че са отишли и дойдох малко на себе си, изправих се и погледнах отсреща. Вратата на полюса беше останала отворена. Горкият старец беше се проснал на земята гологлав, с разтворени гърди, облегнат с глава на стената. «Дядо Рангеле! Дядо Рангеле!» — извиках няколко пъти, след като изгледах хубаво и се уверих, че няма никакво заптие. Той се обади едва след няколко минути и като се повлече по-близо до вратата, почна да ми казва: «Ще подпиша, ще подпиша. Това не се тегли. По-добре веднаж да умра.» Напразно се мъчех да го ободря. На моите увещания той отговаряше все едно: «Ще подпиша, по-добре веднаж да умра.»

Хасан чауш се яви пак подир пладне и като се наведе над него, попита го какво е намислил да прави. Едва чух дяда Рангела, като отговори, че ще подпише. Изведоха го веднага. Ожалих го от всичката си душа. Отива да подпише смъртната си присъда, думах. Не го върнаха вече тука и не го видях повече. Научих се отпосле, че като го извадили пред изпитателната комисия, той повторил обещанието, дадено на Хасан чауш, но когато взел перото в ръката, като че ненадана сила избликнала в душата му, сепнал се и отказал да подпише. Властите, било че се смилили най-сетне над него, било че изгубили надежда да постигнат целта си, решили да го оставят на мира. От тоя ден го бяха преместили в Панаир хан. Подир амнистията го освободиха заедно с другите перущичани.

Полюсът на дядо Рангел след излизането му оттука остана няколко деня празен. С никого вече, додето стоях тука, нямах случай да разменя една дума. За да убия времето, мъчех се да чета през слабата светлина, която достигаше до мене, изправен до дупката на вратата, едно

малко евангелие на френски език. Не зная как се беше улучило у мене, дали го бях взел със себе си още когато ме бяха затворили или на другия ден, когато ме бяха завели в къщи да разтърсват за оръжие, или пък бяха успели да ми го доставят отпосле в затвора от дома. На съвсем малък формат и напечатано с много дребни букви то съдържаше само четирите евангелия.

Бих взел грях на душата си, ако кажех, че четях божествената книга, за да намеря разтуха в нещастието или да търся повод към размишления, които биха отвлекли ума ми от мислите, които го занимаваха. Ни едното, ни другото не би било мислимо в положението, в което се намирах, и на годините, на които бях. Каквито и усилия да бих правил над себе си, не бих бил в състояние ни за време дори да забравя до такава степен действителността, щото да мога всецяло да се вглъбя в мисли, неимеющи права свръзка с нея. Тя стоеше неотстъпно пред мене: усещах я, виждах я като нож, увиснал над главата ми и който можеше на всяка минута да скъса тънката нишка, за която е прикрепен, и да падне въз мене. Четях евангелието, както бих чел може би всяка друга книга, която би се намерила тогава у мене. Ако обаче то не е могло тогава да прояви благотворно въздействие на духа ми, имал съм винаги причина да бъда благодарен, че съм го чел. Там съм го чел за пръв път и оттогава то не е престанало да бъде една от настолните ми книги. В недосегаемата възвишеност на поученията, които съдържа, търсил съм и нашъл съм винаги утеха и облекчение в най-тежките и горестни минути на живота. Само който не познава тая книга, може да я не благославя. Честити ония, които биха могли от нейните поучения да направят насъщен хляб на душата си, светило на разума си, ръководител на живота си! Те воистина участвуват в неземното съвършенство на богочеловека. И само те са достойни да се нарекат негови последователи. Горко на човека, който е чел тая малка книга и не се е усетил по-добър! Неговата душа е една бездна, в която би могло да влезе слънцето, без да го стопли със своите лъчи.

Трябваше да се старая да стоя прав и на това немалко

ми помагаше четенето. Не беше за седене на влажната пръст. Влагата се чувствуваше особено ноще и аз нямах ни какво да си постеля, ни с какво да се завия. Спях въобще добре. Влажният въздух само по себе разполагаше към сън. Пробуждаха ме само понякога безбройните мишки, които се промъкваха през разните дупки и без да се смущават ни най-малко от моето присъствие, предаваха се цяла нощ около мене на своите весели игри.

Най-много мъка търпях за вода. През нощта човек можеше да умре за капка вода, нямаше откъде да си накваси устата. И дене можехме да си поискаме вода само от прислужника на темничната бакалница, когато дойдеше да пита дали не искаме нещо да си купим. Колко пъти със загорели уста поглеждахме от дупките по цели часове да се покаже и явеше ли се в коридора, светнеха очите на всички затворници и полетяваха от всички дупки молби да им подаде вода. Услужваше ни винаги с готовност, но види се, че не му позволяваха да идва често. Това беше вероятно една предпазлива мярка от страна на темничните власти, но като всяка турска мярка, без практическа полза, защото, колкото и рядко да идваше при нас, никой не го наблюдаваше, можехме свободно да говорим с него и стига да ни внушаваше доверие, можехме чрез него да влезем в сношение и споразумение с кой да било затворник. То беше едно младо момче на седемнайсет години, затворено за кражба. Затворено за първи път на дванайсет години, то сега излежаваше третята си или четвъртата си кражба. То беше тука като у дома си. Службата, която извършваше, можеше да му даде илюзията, че е тука, както би могло да бъде всякъде другаде, за да си изкара прехраната с труда си, шеташе от заран до вечер и може би беше честито сега, че имаше случай да бъде полезно на тоя наплив от нещастници, към които можеше да усеща и състрадание, и уважение. Чрез него бях се снабдил от един свой съгражданин с малко пари и можех така да си купувам по нещо от бакалницата, за да си подслаждам сухия хляб, който ни се даваше от темничните власти.

Рядко се явяваше в коридора заптие, освен когато доведеха нов затворник или изкарваха някого, а още по-

рядко се показваше Хасан чауш. Всички изтръпваха, когато се подадеше. Висок, едър, малко прегърбавен, с хлътнали очи, той се беше срасъл със службата си и дължеше може би повече ней, отколкото на самия си характер оня страшен вид, с който ни се представляваше. Всякога навъсен, малко разговорлив, строг, той беше страшен, когато службата му налагаше да бъде такъв, но излишна злост не проявяваше. Би могло да се каже за него, че беше онеправдан от името, което си беше спечелил.

Страхът, който постоянно ме вълнуваше, че ще се разкрие виновността ми, не закъсня да се оправдае. Дирите за участието ми в революционното движение почти навсякъде се уловиха. Намерих се скоро в цяла мрежа от обвинения. Пазарджишките работи бяха първата халка, в която се вплетоха краката ми. Изследванията по тях бяха почнали от няколко деня, когато ме изведоха пред изпитателната комисия. Намерих там почти всички членове от местния комитет. Станалите разкрития не носеха обаче много опасен характер. Те се докосваха само до образуването на комитета и не се простираха до неговата деятелност и до връзките му с други лица. С това се и ограничи всичко благодарение на твърдостта, която показаха в случая повечето ни другари, и още повече може би на едно обстоятелство, което никой не очакваше.

Изследванията ставаха от специални следователи в присъствието на комисии от граждани турци и българи. У нас комисията състоеше от двама или трима турци. Между тях беше един стар турчин от Пазарджик, доволно състоятелен, търговец на въжа. Седнал с подвити крака на миндера, той следеше всичкото време изследванията, без да се намеси с една дума в тях, като преметаше кротко в ръцете си своята броеница. Един ден следователят, вбесен от отговорите на едного от другарите ни, позволи си да му удари една плесница и потегли да го бие по главата. Старият турчин, когото не бяхме видели дотогава да се поклати от мястото си, скокна в един миг от миндера си при тая сцена и като улови следователя за ръката, извика му пред всички ни с глас, който трепереше от най-искрено негодувание: «Що е това, което правиш? Да изследваш

ли си викал тия хора, или да ги биеш? Ако са виновни, издирете вината им и накажете ги по закона, но законът не ви дава право да ги биете. Не ви е позволено да правите нищо, което не е съгласно с правдата и закона.» В тая минута той ми се видя като ония стари турци, които са спирали султаните на улицата и велегласно пред събраните тълпи са ги укорявали за беззаконията им. Той беше останал от едно друго поколение, в което чувството за правдата е било развито до степен на добродетел. Без тая добродетел един народ не може да извърши велики работи. И старите турци са я имали. Без нея те са могли да направят завоевания, но не са могли да ги задържат.

Намесата на стария турчин произведе своето действие. Следователят седна на мястото си и не посмя вече никога да прибегне до насилия. Всички ония, които са имали работа с него подир това, са се чудили може би на мекото му обръщение към тях, но никой не е подозрял, че виновник на това променение в него е бил оня стар турчин с бяла лунообразна брада, свит на миндера с броениците в ръка, винаги тъй кротък и мълчалив, като да се отнасяше наглед съвсем безучастно към онова, що ставаше пред него. Подигна се куражът и у ония, които бяха най-много паднали духом. Това не можеше да ни спаси, но предпази ни от по-нататъшни разкрития и не допусна да вземат по-опасен характер. Избавиха се така от преследване мнозина, които бяха компрометирани на равна степен с нас. Между тия последните беше и един от другарите ни учители, единственият, който не пострада от събитията. Нему и позволиха от началото на следната учебна година да отвори училището.

Когато подир единайсет или дванайсет деня ме извадиха от полюса и ме преместиха в едно от общите отделения, с радост се видях между хора, с които можех да говоря. Затворът е препълнен. Няма дупчица, която да не е оползотворена. Две от отделенията имат втори кат. Празното място под стълбите е обковано с дъски във вид на кокошарници. Турени са и там затворници. Обикновените затворници се губят между нас. Те не са повече от сто и

петдесет души, а ние възлизаме на повече от шестстотин души. Граждани и селяни се уравновесяват на брой. Това се дължи на обстоятелството, че повечето заловени граждани са прекарани тука, а в два хана и една баня в града, временно преобърнати на затвори, са задържани почти изключително селяни. Числото на затворниците тука и във външните затвори не е възлизало особено в началото на по-малко от три хиляди души.

Няма град, няма село от Пловдивския окръг и от Пазарджишкия, които да нямат представители тука и между тях се срещат хора от разни места на Южна България, понякога попадат и от най-отдалечените градове от Северна България. При мене гостуват няколко деня двама млади търговци от Тулча. Единият ми казва: «Турците ни правят добро, че ни затварят така от време на време; дават ни възможност от най-разни краища на България да се срещнем и запознаем.»

Старци белобради са размесени с деца на най-крехка възраст. Между затворниците има много болни, мнозина вследствие на изтезания, някои не могат да се дигнат от мястото си, лежат и пъшкат цял ден и цяла нощ. От някои села са задигнали почти всички мъжки жители. Особено са нарочени ония села, дето има убити турци. Всяка капка турска кръв, пролята от българи, трябва да бъде отмъстена. Това е начало, прието от властите и което ги ръководи във всичките им действия. Престъпниците против държавата са оставени на втори план, главната грижа на властите преди всичко е да издирят и накажат ония, които са се провинили в убийства на турци. Селяните са придружени всякога от попа и учителя си. Там, дето има няколко попове, доведени са всички. Те са тука наистина в ролята си на пастири духовни, които делят с паството си тежката му участ и взимат своя пай от страданията, на които е то подвергнато. И на бесилката утре ще вървят пред него. Селяните не ги оставят, обикалят ги, слушат ги. Бедствието ги свързва тука още посилно с тях. Те усещат някаква утеха, облекчение, като ги виждат помежду си.

Всеки ден числото на затворниците расте, постоянно

докарват нови. Повечето ги държат по няколко време под стряхата, която се издига на една страна на двора, до бакалницата, додето им намерят място. Сгушили се там, замлъкнали, онемели, озъртат се наоколо си плахо, вковани още от бедата, която ги е постигнала. Това са селяни и граждани, на които виновността е била разкрита в станалите изследвания и от време на време въстаници, които са се крили в гората и които са били хванати от потери или са се предали сами. Покъсани, боси и гологлави повечето пъти, измършавели от глад, от студ, убити духом, плаче ти се от жалост, като ги гледаш. Те носят въстаническите си дрехи и познава се, че са се мъчели да скъсат отличителните белези, по които могат да ги познаят. Трудът им отишъл напразно обаче. Облеклото личи какво е и ги издава отдалече. От четата, която се беше появила в Сливенския балкан, докараха изведнаж един ден около петнайсет души. Те бяха всички млади и юначни момци, облечени във въстаническите си облекла. Посрещнахме ги с особена симпатия. Сливен благодарение може би на обстоятелството, че там са се родили няколко популярни войводи, като Хаджи Димитър и Панайот Хитов, се ползваше с известно обаяние, което се изразяваше и тука в чувствата ни към нещастните ни гости. Държаха ги няколко време и после ги изпратиха в Едрине. Посърнахме всички, когато узнахме, че ги карат, като че по предчувствие разбрахме каква участ ги чака там.

Дните текат еднообразно. От заран до вечер ечат гласовете на заптиета, които със списъци в ръцете викат от двора затворници да ги карат за изпит. Един свърши, забере своята чета и отива, явява се други, трети. Чуе ли се глас на заптие, всички са нащрек, всекиму тупва сърцето, че ще го викат него. Спокойни са само ония, които знаят, че са затворени за права бога. Общенародният характер на движението беше смутил властите и едва ли имаше човек, когото да не заподозираха за участие в него. При нас стоя дълго време затворен един нещастен просяк, облечен цял в парцали, от тия, които ходят по просия из селата. С подути крака, подпухнал в образа, той едва можеше да се движи. Бяха го хванали, защото

намерили, че тоягата, на която се подпираше, се раздвояваше на горнята си част и дупката, в която се прикрепяше дръжката, беше по-дълбока, отколкото това можеше да бъде нужно. В тая дупка бяха подозрели, че е мушил бунтовнически писма, които е приемал от комитетите и ги е разнасял по селата. Той се чуди как му е дошла тая беля до главата и тука гледа подозрително на всички, мълчи и не приказва с никого. Понякога някой го закачи за неговия комитаджилък, той захваща да разправя, като да е на изпит, кълне се в бога, че не е такъв човек, че са го набедили.

Бяхме длъжни да не се мърдаме от стаите си, но надзорът беше слаб по причина на малкото число заптиета, които при това бяха много заняти, и ние скоро се престрашихме и взехме да си ходим на гости от една стая в друга, а после и да слизаме долу, до бакалницата. Трябва да се каже, че с изключение на ония лица, които бяха поставени под особен режим или бяха по някаква причина нарочени от заптиетата, които чакаха да ги видят, че в нещо са прегрешили, за да им скърцнат със зъби, затворниците се наслаждаваха тука с доволно широка свобода. Бакалницата, за помещение на която служеше една изба, се управляваше от един българин, осъден за убийство, Иван Калоферецът, строен и хубав мъж на около четиресет години, който беше излежал част от наказанието си и се ползуваше с влияние и уважение пред темничните власти, които го третираха някак като свой. От оковите, които е носил, бяха му оставили само една халка на левия крак, която пачиите на потурите съвършено закриваха. Той излизаше свободно всеки ден за покупки из града. Затворниците се отнасяха към него с пълно доверие и на мнозина той е принасял истински услуги, но правеше това с такъв такт и така хитро, че не възбуди никога подозрение и не се разклати никога благоволението към него на властите.

Пред входа на бакалницата беше любимо свърталище на всички затворници. Двете пейки, които се намираха там, не се изпразваха от заран до вечер. И какво наказание беше, когато някое намусено заптие дойдеше и запо-

вядаше на събраните да се разотидат, а особено когато, като оставяше другите, кажеше само тебе: «Ставай, върви в стаята!» Нямаше да се прекослови, трябваше да ставаш и да идеш да се потаиш в стаята. Инак ти се отрязваше надеждата да стъпиш втори път тука. От тоя страх бяха свободни само ония лица, които по особено уважение към тях от страна на властите гостуваха в самата стая на Хасан чауш. Там лежа г. Яким Груев. Там бяха отредили помещение през всичкото време, додето стоя затворен, на г. Наботкова, тогава учител в Пловдивската семинария. За тая почит той беше задължен на покровителството, под което беше го приело руското вицеконсулство в Пловдив. Той беше взел участие от самото начало в пловдивския комитет и навред се знаеше, че той е натоварен в качеството на технолог с приготовлението на ония взривни вещества, с които разчитахме чрез смъртоносни мини да заградим пътя на турските войски към въстаническите лагери. Каква рол играеха във въображението ни тия взривни смеси, които щяха да сеят смърт и ужас в редовете на турците, и с какво обаяние се рисуваше в очите ни човека, който обладаваше такива страшни тайни! Мълвата, която беше разнесла навред името му, беше го обвила с тайнствен ореол, ореола на науката, която туря разрушението на разположението на една велика, идеална кауза. И тука ние гледахме с благоговение към него, макар да не беше станало нужда да се прибягва до смъртоносната помощ на неговите тайни.

Колко образи сега, когато пиша, се очертават живи пред очите ми в тъмния фон на тая бакалница! Колцина от ония, с които съм седял на тия пейки, с които съм се срящал почти всеки ден в продължение на месец и половина, с които съм делил благи надежди за скорошно избавление, отидоха на бесилка!

Това беше един сборен пункт, дето се стичаха и разискваха дневните новини, които можеха да проникнат в затвора, и оттам от уста на уста се разнасяха между всички затворени.

Отдавна бяхме престанали да чакаме промяна в участта си от станалите събития в Цариград. Но знаехме, ако и

смутно, че в Европа са обърнали внимание на българските работи, че чужденци са дошли или се готвят да дойдат по нашите места с мисия от своите правителства да изучат какво е станало. Там бяха обърнати очите ни и като преувеличавахме в своя полза всяка вест, която можеше да стигне до нас, отдавахме се на най-сладки надежди. Тука ни завари и Сръбската война, но мъчно ми е да определя сега какви чувства възбуди у нас. Ние симпатизирахме горещо на сърбите, вярвахме в тяхното юначество, желаехме им успех, но скептически се отнасяхме към изхода на войната.

Гледам и сега Орчо, като иде дебнешком при нас и ни шепне с вид полутайнствен, полушеговит: «Радвайте се, момчета, спукана им е работата на турците. Сръбските гюллета падали пред пашовския конак в София.» Знае вече Орчо що е турска сила. Не казва той, но често трябва да се чуди сам в себе си на ума си, дето на тия години, на които е стигнал, се е помамил да мисли, че Турция се събаря с чекмаклии пушки и с черешови топове. Не ти взима тя тебе от българи и от сърби! Майки! И господ да слезе сега от небето, няма да го убеди, че друг освен московеца може да излезе насреща ѝ и да ѝ смаже главата. А московецът праща Черняева в Сърбия, а сам седи на мястото си и не се мърда, като че не иска да знае. Не му е дошло времето, а доде дойде, горко си нам! Търпи, душо, черней, кожо!

Който не е бил в пловдивския затвор, само той не знае Орчо войвода. По право носи той това име. Историята на Панагюрското въстание на две места ще го запише като такъв. Той е разбил Стрелча и е бил заедно с Бобекова в четата, която е освободила в Копривщица Каблешкова и другарите му, които са били затворени от собствените си съграждани. Види ли го заптие на двора, ще му хокне да иде да се затвори в стаята си. Орчо се измъдри като булка под венчило, наведе глава като сгрешил ученик, кога му се кара учителят, избъбри нещо под мустак, което не може да се разбере псувня ли е, или молба, и се упъти към затвора. Мине не мине няколко време, видиш го, че се подал отнякъде, гледа като плъх на четири страни и съзре ли,

че се е махнало заптието, тътри се пак при другите. Възнисък, тъкняст, стъпя като мечка, все с един ход, спокоен и равен, но дай му да духне из гората, и ще тича като сърна по урвите, и ще се катери като коза по скалистите чуки. Не зная дали го е видял някой някога загрижен и замислен. Има Орчо за какво да се загрижи и замисли, но като истински мъдрец пази за себе си тревогите си и мъките си. Всеки има своите, защо му са чуждите? Иде всякога при тебе с усмивка на очите, като че иска да те разтуши с това обло лице, по което не прозира сянка от облак, вмесва се предпазливо в разговора, за да каже някоя и друга духовита дума, и езикът му, като се преплита леко в устата, прави говора му вкусен и приятен. Слушаш го с наслада, па го погледнеш и в полузамрежения сивоок поглед иска ти се да прочетеш нещо лукаво и си казваш неволно в себе си, че тоя същият човек, който така мило беседва с тебе, може да си дигне ръката и без да му мигне окото, да те стисне за гушата и да ти изкара душицата. А с тия ръце тук върши най-невинната работа на света: навил тиреплик на едната, взел кука в другата, и плете ли, плете с една ловкост, на която би позавидяла и най-изкусната мома. Главата му кичи бяла плетена шапка и тя е произведение на собствените му ръце. Плетенето на шапки и на кесии, и на други такива предмети с прости конци или със ситни разноцветни мъниста, това е любимото занятие на всички арестанти в турските затвори, които в отсъствие на друга работа убиват с него времето и разкарват тежката и убийствена досада на еднообразния темничен живот.

Не лежи Орчо за пръв път в затвор, но лежи все за права бога. Бяха го разкарвали преди две или три години по Пазарджик и Пловдив, че уж имал пръст в едно убийство на турци, станало над Панагюрище. За права бога е лежал някога в нишкия затвор. И сега е набеден за права бога, но той се надява да изклинчи и от тая беда, а за това той разполага с един непогрешим талисман — инкяра. Тоя талисман той го проповядва на всички. Момчета, мила ли ви е душата — стискайте си устата. Бъди господар на езика си — да станеш господар на шията си. Душа да ти

Първият отляво е Константин Величков
Снимката е от 1879 г.

излезе, дума да ти не излезе. И Орчо прилага към себе си тия правила по един чудесен начин. И не е пуста беда една: пред следователя една, пред Хасан чауш друга. Орчо успява невредим да излезе и от Сцила, и от Харидба. Пред следователя нищо не знае. Той е човек, който само за един хляб мисли как да го изкара. Бил е в Стрелча, но насила са го закарали — да готви на въстаниците, защото това му е занаятът, и клал е там говеда, но на човек в живота си ръка не е дигал. Но връща се Орчо в затвора и Хасан чауш го посреща с гьосовица в ръка:

— Ти пак си инкярил, куче ниедно! Ще те науча аз тебе как се инкяри. . .

И замахва Хасан чауш, но Орчо трепери вече като лист и се моли със сълзи:

— Прошка, ефендим. Сбърках, що да правя: душа мила, не се прежалва. Няма вече инкяр да правя, всичко ще си кажа.

И Хасан чауш омекне пред тая искрена молба.

След няколко деня сцената се повтаря и пак с еднакъв успех за Орчо.

Орчо, Орчо! Видях те след осемнайсет години и смислих си за твоите шеги и за твоите хитрости и усмивка изпълни пак на устните ти, но не се разля тя по облото ти лице и не просия по него. Засрами се сякаш от белите въси и сгуши се под тях и замря на мястото си, също мартенско слънце, кога се подаде изпод облак. Пусти години! Да биха могли да се върнат и с теглата си, и с патилата си! Ум ги търси, душа ги не стига. Орчо се хили и въздиша, но не въздиша само за безвъзвратно миналата младост. Друга мъка тежи сега на сърцето му. Болест го налегнала, а пенсия, къде малка, къде я пък и подсекли, и търси Орчо ходатаи да му оставят пак първата пенсия, че няма пусто опустяло с какво да се живее.

По едно време ние се заплашихме да загубим окончателно тая свобода, с която се наслаждавахме и която ни беше тъй скъпа в положението, в което се намирахме. Виновникът на нещастието, което ни загрози, беше Кяни паша, един висок сановник от Цариград. Той беше изпратен от столицата със специална мисия да накаже някои

башибозуци, които, след като се беше отдавна потъпкало въстанието, бяха се провинили в големи злодейства над някои български села и злодеянията, станали известни в Европа, бяха предизвикали постъпки пред Портата от страна на чуждите посолства. Башибозуците бидоха набързо осъдени и наказани. Няколко души от тях, които бяха осъдили на смърт, полежаха няколко нощи в нашата темница и оттука ги заведоха на бесилка — едни в самия Пловдив, други, ако се не лъжат възпоминанията ми, в Хасково. Кяни паша дохожда да посети в затвора и остана в чудо от свободата, с която видя, че се ползуваме. «В хан ли са тия хора, или в затвор?» — беше казал на чиновниците от пловдивското управление, които го придружаваха.

На другия ден още ни подведоха под препоръчания от Кяни паша режим. Бакалницата се затвори, кафеджията угаси огъня си, запретиха да се внася тютюн, с праха, който можехме да изтърсим от джебовете си, изпушихме последните си цигари, удариха ключ на вратите и дворът запустя от затворници.

Тоя режим ни лиши от една голяма разтуха. На родните, които идеха да ни видят, позволяваха да се приближат до една врата, окована с дървени пречки, която се намираше до самата стая на Хасан чауш. Тя излизаше на конашкия двор и служеше само за заптиетата. Затворниците прекарваха всякога през входа на заптийските кауши, които служеха като един вид преддверие на затвора. Радост голяма беше за нас, когато ни кажеха, че е дошъл някой роднина, и успеехме да слезем на двора и да им се покажем отдалече. Който е бил в затвор, може да знае как е мило да зърнеш за една минута скъпия образ на ония, които те обичат и споделят твоите страдания, и живеят само с мисълта да ти помогнат. Обикновено заничаха през пречките на вратата — страдалчески образи на жени. Печални майки търсеха с подпухнали очи от плач и сълзи да зърнат някъде сина си, млади булки подигаха в разтреперaните си ръце децата си да ги покажат на нещастните си мъже. Някои висяха там по цели дни, залепени за пречките, и отиваха си, клетите, без да им се е мярнало любимото лице. Не ни позволяваха да се доближим и когато се простехме отдалече с ония, които бяха дошли да ни навестят, отивахме да плачем, но сладки бяха тия сълзи.

Заптиетата пазеха сега отвън и не пущаха никой да се доближи до вратата.

Няколко деня бяхме в най-голямо униние. За наше щастие, тоя строг режим не утрая много време. От него нямахме причини да роптаем само ние. Той не понасяше и на темничните власти, които имаха делба в бакалницата. Тя беше собствено тяхна и Иван Калоферецът работеше за тяхна сметка. Те получаваха сега от нея голям доход и не им се щеше да го пожертвуват. Още Кяни паша не е бил успял да се нахвали в Цариград, че е въвел ред в затвора, и строгите му заповеди бяха забравени и захвърлени. Всяко чудо за три дни, бяха впрочем предрекли още първия ден по-опитните измежду нас.

Потече пак животът в затвора като изпърво, а заедно с това като че и илюзията върху по-нататъшната ни участ завзе по-широко място в мислите ни. Заптиетата продължаваха от сутрин до вечер с пусулки в ръце да привикват затворниците на изпит. Но тия изследвания продължаваха от толкова време и ние им вече бяхме така обръгнали, щото едва ли не бяхме наклонни да мислим, че не водят към нищо.

Изведнаж като че някакво було, изтъкано от горка измама, се раздра пред очите ни и ние с ужас узнахме каква страшна смисъл са крили.

* * *

От чердака, дето бяха стаите ни, като се наведеше човек малко на пармаклъка, видеше голяма част от моста на Марица към Кършияка. Една заран, току-що бяхме се събудили, разчу се една злокобна новина. Някои от другарите бяха видели насред моста бесилка, издигната вероятно през нощта. С бързината на мълния се разнесе страшната новина между затворниците. Скоро узнахме, че други единайсет бесилки имало издигнати на разни места в града. Трепет обвзе всички ни.

Първите жертви, които даде темницата, бяха дванайсет души селяни от Старо Ново село, между които учителят и попът. Някои от тях с попа и учителя лежеха в една от съседните стаи и често бях стоял да беседвам с тях. В селото при избухването на въстанието бяха се убили няколко турци и тях ги осъждаха на смърт като прями или главни виновници в това убийство.

Бяха ги осъдили вечерта, но те не бяха разбрали, че е била произнесена против тях смъртна присъда. След завръщането им от съдилището, с нищо не им бяха дали да се досетят, че е решена участта на живота им. Бяха ги оставили на същите им места в затвора, когато обикновено осъдените на смърт в турските затвори се отделят в особени стаи за предупреждение от всяка нежелателна случайност и при това ги оковават в железа. И ако се бяха родили у тях тревожни съмнения, това обстоятелство можеше да ги разсее. Заптиетата при това, по милост или по длъжност, не бяха изпуснали ни една дума, която би могла да имвнуши страх. Така нещастниците можаха да прекарат споко йно последнята нощ, която им оставаше да живеят.

Но и да се знаеше, че са ги осъдили на смърт, не можеше никой да мисли, че тъй скоро, на другия ден, ще се приведе в изпълнение присъдата, тъй като за смъртни присъди се изисква утвърждение от султана, което обикновено се бави няколко деня, а много пъти — недели и месеци. Това бързо изпълнение на присъдата още повече смути душите ни. Бяхме изоставени напълно на произвола на установеното в Пловдив съдилище. То беше първа и последня безапелационна инстанция, от която зависеше съдбата ни. Осъдени от него, никаква надежда не оставаше за смекчение на присъдата. И начинът, по който беше постъпило с първите обвинени, не допущаше съмнение върху участта, която очакваше всички ония, на които ще бъде писано да излезнат пред него. Още от първия път то поиска да покаже как разбира своята задача. Дванайсет души се бяха явили пред него и дванайсетте бяха получили смъртна присъда. Между тях имаше немощни старци и почти непълновръстни момчета. Никой не беше намерил милост.

Още от заранта мъртва тишина легна над цялата темница. Дворът, друг път пълен със затворници, беше пуст сега. Затворниците седяха всички в стаите си неми, посърнали. Призракът на смъртта беше влязъл в темницата и всеки беше усетил в душата си, в сърцето си страшното му съприкосновление. Той нямаше вече да се махне, щеше да придружава всичките ни стъпки, щеше да съпътствува всичките ни мисли, щеше да участвува във всичките ни разговори, щеше да бди на възглавницата ни и да пълни сънищата ни, негови бяха часовете, които минуваха, и часовете, които идеха.

Малко нещо преди пладне се подадоха в двора един граждански чиновник с Хасан чауш и десетина заптиета в пълно въоръжение. С глас висок и измерен, който звучеше още по-страшно сред гробовната тишина, Хасан чауш прочете имената на осъдените, които се отзоваха един по един от разни места в двора. Когато всичките се събраха, заптиетата възвиха ръцете им на гърба, удариха им белезици и отведоха ги в заптийското отделение. Тука в една стая един свещеник ги е чакал, за да им прочете последните молитви и да ги причасти. От осъдените попът, побелял старец, беше лежал на постелка през всичкото време, додето стоя в затвора. Той едва успя да слезе по стълбата и от физическо и нравствено изнемощение падна без чувство на земята. Нещастният беше претърпял навярно големи изтезания, които при старите му години бяха съвсем подбили здравето му. Заптиетата го подигнаха на ръце и след като заключиха отдире ръцете му с белезици, натовариха го на гърба на един от другарите му и така го изкараха вън. Така го закарали и на бесилката. Почти всички осъдени безропотно и безмълвно оставяха да им вържат ръцете. Само един грозно завайка и заплака, като се молеше да му помилват живота. С тия викове и плачове, от които закънтя затворът, беше излязъл вън.

Подир половин час някои от другарите ни, които бяха имали куража да погледнат към моста, бяха го видели набит със свят, натрупан около бесилката, на която висял човешки труп. Страшни и възмутителни сцени се бяха разиграли около бесилките и особено около оная, която беше

издигната на моста. Властите бяха оставили до тъмно труповете на обесените на поруганието на една озверяла тълпа. Мъже, жени и деца, турци и гърци, ишли да се гаврят с увисналите тела, плюли въз тях, размахвали ги, замеряли по тях с камъни и нечистотии и заптиетата, поставени да пазят бесилките, гледали равнодушно.

Останахме в чудо, когато подир два или три часа видяхме да връщат в затвора оня от осъдените, който беше молил със сълзи и викове за милост. Бяха ли му простили? Беше ли успял да трогне властите със своите плачове? Недоумението ни не трая много време. С надежда да спаси живота си той беше казал, че има да направи важни разкрития, и бяха го върнали да го разпитват, но властите не измениха своето решение. Нещастният успя само да продължи с още двайсет и четири часа своята агония. Обесиха го на утрешния ден заедно с пет души селяни от Ждребишко и с поп Никола от Брацигово, които бяха също така осъдени на смърт за убийство на турци. Поп Никола беше минал шейсет години. Беше ми познат. Той беше взел явно участие в брациговския комитет и бях имал случай да се срещна с него в едно от заседанията на комитета. Естествено въздържан и с кротък нрав, той следеше обаче с жив интерес потайните приготовления, ободряваше младите работници около себе си, въодушевляваше селяните и тиха радост озаряваше старческото му лице при мисълта, че бог ще го сподоби да види България възкръснала за нов живот и да благослови борците за свободата ѝ. Как се беше изменил сега! Не ми се щеше да повярвам, че е същият човек, когато се срещнахме тука. Доплака ми се, когато го видях грохнал, извехнал и посърнал. Не зная бяха ли го мъчили, но бяха го особено съсипали нравствени изтезания. Мисълта, че се обвинява в убийство, беше легнала видимо като тежка, непоносима мъка на сърцето му, която беше съкрушила силите му и подяла здравето му. Той ѝ се беше предал и свит весден на бедната си постелка, стоеше углубен в себе си, без да говори с никого, без да гледа що става около него, като унесен в мисъл не за участта, която от човешка ръка имаше да претърпи на земята, а за участта, която му се готви другаде,

там, дето не човеци съдят за делата и греховете земни. Като някое здание, което е подкопавано от дълго време и чака само един удар, за да се срине, той не издържа на последното сътресение и просна се без чувство на земята, когато го повикаха. Закараха и него на бесилката на гърба на един от другите осъдени.

Не минуваше вече ден да не заведат по няколко души на бесилка. Изследванията бяха вървели бавно и бързаше се сега да се навакса изгубеното време. Правилото оставаше неизменно. Смъртна присъда очакваше всички, които се явеха пред съдилището. Когато повикаха някого от затвора, стараехме се да узнаем дали са го завели да го изследват, или да го съдят и щом беше второто, знаехме, че е настъпил краят му. И когато видяхме да влизат заптиета в затвора, мислехме, че ще чуем гласа на самата съдба, която иде да обади, че за някого от нас е дошъл часът да се прости с живота.

Щетно бих искал сега да си дам отчет за ония потресни чувства, които изпитвахме всички, когато виждахме да се връщат между нас осъдените, неми и посърнали. Измъчените им души чакаха може би от нас утеха и съжаление, а ние не можехме да им кажем нищо. Скръбта оцепеняваше всички и не зная дали в тая скръб не се размесваше някакъв страх, непонятен, подъл, от тия хора, на които смъртта беше ударила своя печат, които идеха между нас като привидения от друг свят. Ей ги, сгушили се там един до друг и заронили сълзи или увиснали глави в отпяло мълчание, стоят като отлъчени от другите затворници. От време на време погледнат плахо около себе си, но всички тия неми и нажалени лица около тях им говорят, че няма помощ отникъде, и те се загледат изново пред себе си. Някой приближи до тях, заговори, па се взре в тая бездна от жалби безмерни, от вопли безмълвни, която се разкрива пред него, и забъркат се и мисли, и думи. И най-силните не можеха да устоят на великата си горест. Устата немееха, но глухи въздишки се къртеха от гърдите, едри сълзи се търкаляха от очите и разказваха в мълчанието, което ги заобикаляше, тежките мъчения, които раздираха горките им души. Повечето бяха млади и оста-

вяха млади жени и дребни деца, на които не са се нарадвали. Утре жената ще научи, че е останала вдовица, и в пустата къща ще прегръща сираци. Би им олекнало да можеха да се наплачат с глас. Болките ги душат, а тука, всред другите затворници, те преглъщат сълзи и жалби.

Смъртните присъди се изпълняваха обикновено на следния ден. Понякога обаче властите оставяха да преминат и два, и три деня. Защо правеха това, не можеше да се знае, но това забавяне озаряваше с надежда нещастните осъдени. Едно нищо, най-невероятният слух, който успееше да се промъкне в темницата, една блага дума, казана от някое заптие, стигаше в такъв случай, за да даде повод към най-измамливи предположения. Всички помагаха да подкрепят душите на нещастниците в това настроение. Може би заповед е дошла от Цариград да прекратят беседията, може би Европа се е намесила. И при всичко че тия надежди не се сбъдваха, доволно беше да се повтори същият случай, за да вземат изново връх. Те бяха обаче едно благодеяние за осъдените, а еднакво и за другите затворници, техни другари тука, които със сковани инак уста можеха сега, макар и да не вярваха сами, да ги залъгват с някаква утеха.

Така се забави изпълнението на присъдата за Васил Соколски. Познавах го от 1874 г., когато бях се завърнал от Цариград и бях се настанил за учител в родния си град. Той беше дошъл преди две години в Пазарджик като аптекар на доктора Гръмникова. Природата беше го създала да бъде напълно щастлив човек. Здрав, безгрижен, беззлобен, с постоянна усмивка на устните, той беше наивен като дете и готов на всяка минута да пламне от ентусиазъм. Това добро сърце таеше само една омраза, но тя беше непримирима и безпределна. Пред него не можеше да се заговори за турци, без да закипи от патриотическо възмущение. За оттуха пишеше стихове, в които се ритмуваха на всяка стъпка народ агарянски с тигър африкански. Той ликуваше, като да е спечелил цяло богатство, когато успееше да прикачи на турците някой по-силен епитет.

Бях един от ония, на които особено обичаше да чете произведенията си. Една жалба имаше, че не можеше да

ги печата. Той вярваше, че ще произведат на ония, които ги печатат, такъв също ефект, какъвто произвождаха над него разните революционни статии, брошури и стихотворения, които му се улучеше да чете. Той имаше цяла сбирка от такива свещени книжа, които пазеше в особен шкаф в аптеката заедно със своите собствени стихове. Усещах, когато отивах при него, по тайнствения вид, който взимаше, когато ме видеше, че има нещо да ми чете. Зареже веднага хаванчето, дето трие някои лекарства, затвори портите, назърне през прозореца на улицата, па отвори тайнствения шкаф, измъкне някой вестник или тетрадка и захване да декламира и беше истинско удоволствие да гледаш това детско добродушие, което сияеше от лицето му, като се силеше да си даде страшен и злостен вид. Увличаше се, възторгваше се от четеното, като да виждаше края на Турция, и думите като не достигаха да изкаже оня изблик от чувства, които накипяваха на душата му, изпуснеше една силна въздишка и удряше юмрука си в масата.

След смъртта на доктора Гръмникова през 1875 г. той напусна Пазарджик и замина за Перущица, дето се установи като аптекар и доктор и дето се ожени скоро. В това село, което е било винаги огнище на буен патриотизъм, Соколски трябва да се е почувствувал напълно в своя елемент. Не зная дали някой други ще да е посрещнал революционното движение с по-голяма радост. За него Турция е престанала да съществува от минутата, когато се е дигнал да целуне кръста и револвера като член на революционния комитет. Въстанието го завари в Панагюрище, дето беше заминал като делегат на Перущица в Оборище. Той беше останал в четата на Бенковски като доктор и след като го беше придружил в различните му походи по околните села до Еледжик и Белово, беше го последвал и подир разбиването на Панагюрище от Хафуз паша. Нуждата да даде помощ на няколко ранени, които били останали надире, станала причина да загуби следите на четата. Турците го бяха уловили с няколко другари в гората, дето се крили няколко време, след като се били отделили от Бенковски. Бях в Пловдив, когато го дове-

доха. Бос, гологлав, с покъсани панталони, той беше облечен с въстанически костюм, украсен на вратника, на ръкавите и на гърдите със зелени ширити. Това вчерашно минало, което озаряваше безпределна вяра във всесилието на мечтите, проблесна като светкавица в бурна нощ, всред бедствието, което след една година ни събираше тука, и очите ни неволно се наляха със сълзи, когато се срещнахме. Веселият му и безгрижен нрав не го напусна и в темницата. Той не декламираше стихове, но омразата против турците къртеше пак въздишки от гърдите му и угрози от устата му. Видяхме го за първи път покрусен и съкрушен, когато се върна от съдилището. Тъгата за живота взе своята дан, но не сломи духа му и когато първият ден мина, той се така успокои, като да забрави горката участ, която го чакаше. Той играеше на карти, когато го повикаха да претърпи последното си наказание. Малцина души са отивали на смърт, придружени с поголяма и по-всеобща жалост. Тоя човек, който носеше една детска душа, отиде с мъжки стъпки на бесилката. Бесилката, прикрепена на стряхата на един дюкян в Узун чаршия, недалеко от шадравана, беше се счупила под тежестта на тялото. Соколски беше чакал да я заковат изново, без да подаде никакъв знак на слабост. Той поискал само да му дадат в това време да изпуши една цигара.

Традиция съществуваше в Турско, когато бесилката се скъса, да се прости животът на осъдения. Не зная дали тая традиция не е била отдавна напусната, но и да беше в сила, тя не би спасила живота на никого сега, при решението на турците да действуват тоя път без милост и снизхождение и чрез неумолими примери да всеят страх и терор в сърцата!

Също така се забави изпълнението на смъртната присъда за Тодор Душанцалията от Копривщица, мъж на около трийсет години. Той живееше в Египет, дето си беше съставил някакво състояние, и беше се завърнал в навечерието на въстанието в Копривщица да се жени. Увлечен в революционното движение, въстанието го беше заварило сгоден. Обвиняваха го, че е взел участие в избиването на копривщенските цигани, за което го осъдиха на

смърт. Още в същия ден, когато му бяха чели присъдата, приятели, които беше натоварил да действуват в негова полза, бяха му обадили, че съдиите обещали да я изменят, ако им даде 400 или 500 лири турски. Сестра му и годеницата му, които се намираха тогава в Пловдив, бяха тръгнали веднага за Копривщица да донесат исканата сума. Присъдата не се изпълни ни на другия ден, ни на последующия ден. Пълна надежда се възкреси в сърцето на клетия момък. Другарите му, които бяха посветени в тайната, правеха всичко, що можеха да го подкрепят в убеждението, че ще успее да откупи живота си. Уви! Не беше време ни на алчността на турските съдии да се разчита. Обесиха го на третия ден. Сестра му и годеницата му едва се спрели в Копривщица да си отдъхнат от умора и от смъртни тревоги, взели парите и тръгнали обратно за Пловдив. Когато стигнали на моста, видели многобройна тълпа, че заобикаля бесилката — на нея висял човек: погледнали, когато приближили до нея, и познали Тодора.

Един ден докараха при нас от един от ханищата, превърнати временно в затвори, един снажен и юначен на вид селянин, който ми беше познат по име, Теофил от Калугерово, с едно младо момче, което не беше навършило осемнайсет години и което, изправено до него, изглеждаше още по-маловъзрастно — почти дете. Те бяха вързани заедно за ръцете с белекчета. Затвориха ги в един от полюсите. Така правеха с ония осъдени, които бяха лежали в други затвори. След присъдата докарваха ги тука и до изпълнението ѝ държеха ги на уединено място в полюсите.

В затвора се разчу, че доведените били баща и син, и не остана никой, който да не ги ожали. Никога може би не бяхме изпитвали по-потресающе впечатление. Мисълта за тоя баща, осъден да води на смърт собствения си син, да присъствува безпомощно на агонията му, покърти ни всички. Много време по-сетне узнах, че осъдените не са били баща и син, а чича и внук. Болки като тия, които е изтраял тоя човек, могат само да се чувствуват. Кой би успял да ги изкаже с думи? Детето не е преставало да плаче и нещастният Теофил, като не е имал как да го утешава, казвал му: «Не бой се, синко, лесно се умира.»

На другия ден ги заведоха в Пазарджик, дето ги бяха обесили един до други на ъгъла на една къща срещу църквата «Света Богородица». Това обстоятелство има за мене съдбоносен смисъл. То даде на мислите ми едно смъртелно тежко настроение, което не се махна до прекръщението на смъртните наказания.

При впечатленията, под които се намирах, откогато бяха почнали да бесят, и като мислех на обвиненията, които тежаха вече върху мене и които по-нататъшните изследвания не можеха освен да усилят, беше си пробила път в душата ми идеята, че и мене чака смърт. Не бях в съвсем безнадеждно положение, но и не можех да бъда без страх. Щях да бъда несъмнено включен в числото на най-виновните. Страхът ми за една фатална развръзка ми идеше особено от разкриването на някои обстоятелства, които не можех още да зная дали са известни на властите, но като съдех по това, що беше станало досега, имах причини да вярвам, че няма да останат скрити. Тоя ми страх се оправда твърде скоро. Едно само можеше да ме спаси от смърт, че не бях уловен с оръжие в ръка. Но щяха ли турците при настроението, в което бяха, да уважат това обстоятелство? И самата ми възраст можеше да стане причина за снизхождение. Но каква надежда за милост и снизхождение можеше да се полага на едно съдилище, което беше доказало досега, че е учредено само смъртни присъди да издава?

То наказваше досега само лица, обвинени като убийци или като участници в убийства. Властите искаха преди всичко да дадат удовлетворение на турското обществено мнение, като заплатят смърт със смърт за избитите във въстанието турци. Те мислеха, че имат да разполагат с много време, и оставяха да се разправят със същинските държавни престъпници, когато изследванията, естествено по-сложни и по-дълги по отношение към тях, изкараха наяве всички виновници и установиха ясно степента на тяхната виновност. Убеждението, че всички първенци са взели непременно участие в движението, и желанието да ги подведат под обвинение и наказание бяха едни от главните може би причини за протакането на изследвания-

та. Турците останаха излъгани в своите сметки. Европа не им даде време да изпълнят предначертаната си програма. Това само ни и спаси. Не дойде нашият ред. Ако беше дошъл, колцина от нас щяха да останат живи?

Колкото и да се бунтуваше младостта ми, колкото и животът да се рисуваше мил, колкото и да се стараех да надвивам на страховете си, бях длъжен, ща не ща, да свикна с мисълта, че и моята участ може да бъде бесилката. И имаше минути, когато преставах да я гледам като нещо страшно. Нравствените мъчения, които бях изтърпял от деня, в който ме бяха затворили, и на които смъртните наказания, претърпени от толкова души и грозящи още толкова други нещастници, бяха дали нова храна, мрачната перспектива, под която се рисуваше бъдещето, всичко това ми представляваше често смъртта като една почти желателна развръзка. Тя беше изход и край на всичките беди, които ме бяха постигнали и които ме очакваха. Беше подло да ѝ се боя, когато толкова други бяха претърпели.

Смъртта ми се видя за първи път страшна, непосилно грозна, когато след изпращането на Теофила и на нещастния му внук в Пазарджик, изпъкна в душата ми мисълта, че и мене ще изпратят да претърпя там последното си наказание и ще бъда осъден може би да видя в минутата, кога ще се качвам на бесилката, майка си. Тя щеше да има тоя кураж да дойде да види за последен път нещастния си син. Тя щеше да поиска в едно висше усилие на мъжествената си душа да ми засвидетелствува с една последня целувка своята безгранична любов. Страшната сцена се рисуваше пред очите ми със силата на една неумолима реалност. Колко пъти ме е стряскала всред съня ми и със смъртелни тръпки в сърцето съм осъмвал да я следя във всичките ѝ грозни подробности! Определях мястото, дето ще издигнат бесилката, часа, в който ще ме поведат, улиците, през които ще мина. Всред страшните приготовления виждах майка си да тича с образ, по-бледен от смъртта, обляна със сълзи и отблъсната немилостиво от заптиетата, чувах да раздират въздуха безпомощните ѝ викове, с които призовава името ми. Колко пъти всред

ден, углубен в мрачни размишления, съм се сепвал цял разтреперан, като да се събуждах от някаква халюцинация, все с тая страшна сцена пред очите! Не усещах в себе си сила да претърпя това страшно нещастие. Мисълта, че ще мина през всички тия потресаващи мъчения, с които ме угрозяваше, неистово свиваше сърцето ми и стопяваше в него всяка доблест. В минутите, когато властвуваше над мене, чувствувах се безнадеждно слаб.

Тия терзания не можаха, слава богу, да бъдат трайни. Посред всеобщото нещастие, което ме заобикаляше, при постоянно новите впечатления и вълнения, при нуждата, която ми се налагаше да бъда всякога нащрек и да не губя бодростта на духа си, те улитаха, изчезваха като лош сън. При това надеждата не угасваше в сърцата. Всред най-големите бедствия, из мрака на унинието, в който временно ни потопяваха, тя се издигаше изново със своя треперлив пламък. Тя се усилваше всеки ден с новините, които приемахме за негодуванието, предизвикано в Европа от извършените ужаси, като живо свидетелство на което се явяваха изпратените комисии да констатират тия ужаси. Неволно ние живеехме в ожиданието на някакво събитие, което ще дойде внезапно да измени положението.

Не би могъл човек да си представи как е възможно да изтрае на давлението на една мисъл, която би държала в неистово напрежение всичките жици на душата. При това няма нещастие, което не може да се изтърпи. И най-страшното, от което можем да се боим, когато ни постигне, предизвиква в душата съответната енергия, за да го изтрае и претърпи.

Между това изследванията продължаваха. Рядко минуваше ден да ме не викат ту пред една, ту пред друга комисия. Не зная дали остана някоя, пред която да не съм излизал, за да се обяснявам или защищавам против разни обвинения. Всеки път виждах да се дига по един кът от завесата, която закриваше моята деятелност.

Никъде обаче не съм бил подлаган на такива строги изследвания и при това съвсем безосновно, както пред комисията, на която беше възложено да разкрие деятелността на Каблешкова. Тая строгост се дължеше, от една страна, на убеждението, в което беше комисията, че ней се е паднала мисията да осветли виновността на най-важните престъпници, и, от друга — на участието в нея на един грък, известен по своята омраза към българите, и който полагаше в изпълнението на своите длъжности двойната ревност на предан служител на държавата и на горещ гръцки патриот. Казваше се Пападополо. Нему беше възложено да изучава хванатите книги и писма и да отбележва всичко, което можеше да намери в тях престъпно.

Намерих там всичките си книги и писма. Бях унищожил, както вече имах случай да кажа, всички писма, които можеха да имат какво-годе компрометиращо съдържание. Но и в останалите писма Пападополо беше намерил материя за важни подозрения. Няколко писма от Каблешкова свидетелствуваха, че съм бил в преписка с него. Как съм можал да бъда в преписка с него, без да съм бил уведомен за неговите планове? Можел ли е той да се въздържи да не пише на един приятел, с когото е имал толкова близки връзки, за онова, което най-много го е интересувало? Самото мое участие в комитетите не служеше ли за доказателство, че въстанието не е могло да остане чуждо на преписката ни? Пападополо изнуряваше всичката своя логика да ме убеди, че напразно се мъча да скрия една истина, за която те притежаваха неопровержими данни. Пред категоричните ми отказвания той пристъпи към доказателства. Тия доказателства се съдържаха в едно писмо, писано от Каблешкова, преди повече от година от Пирот, дето беше ходил на панаира по своята търговия за дървен материал, с която беше почнал да се занимава, след като беше напуснал службата си на Беловската станция, и в което писмо с чисто приятелско и съвсем невинно съдържание ми съобщаваше, че ми е купил един подарък, който ще ми хареса. Тоя подарък беше една обикновена пръстена мастилница, покрита с черна глеч, и на която всичкото достойнство се състоеше в това, че беше народно произведение.

«Какъв подарък пише Каблешков в това писмо, че ви е донесъл?»

И Пападопоило, и другарите му останаха с раззинати уста, когато узнаха, че страшният подарък е бил една проста мастилница, която им описах с най-малки подробности.

— И лъжата има мярка, господине — прекъсна ме ядосаният Пападопоило. — Не се пише писмо за една мастилница. А къде е тая мастилница?

— У дома.

— Там е, знаем и знаем каква е тая мастилница. Мастилница, да, но не да пише, а куршуми да хвърля. Каблешков не е бил човек мастилници да купува за приятелите си. Ние знаем защо е ходил в Пирот и какви подаръци е донесъл за приятелите си.

Другарите на Пападопоило слушаха само и когато се намесваха, повтаряха неговите думи и аргументи.

— Каблешков е жив и какво ще отговаряте, ако дойде утре и каже истината в очите ви.

— Каблешков не може да каже онова, което не е било.

— Ще каже, господине, ще каже, ще каже и много други работи още.

И наистина Каблешкова очакваха в Пловдив. Властите оттука бяха го изискали, като възлагаха особени надежди на разкритията, които мислеха, че ще направи. От разни затворници тука и в Пазарджик бях узнал за измяната, на която е станал жертва в Копривщица, за затварянето му, за освобождението му от Бобекова, за избягването му и за хващането му в Балкана. Само ония, които го познаваха, могат да си представят какви мъки е изтърпял, когато се е видял беззащитен пленник, прогласен за народен злосторник от ония същите граждани и селяни, които е бил възпламенил за борба. Него не го е плашила смъртта. Той я искаше, той и се беше дал от първия ден, когато се беше хвърлил в революционното движение. Ако е проклинал за нещо съдбата си в ония страшни часове, когато е слушал тълпата да ликува около затвора му, то е, че първата пушка, която е препукала, не е ударила него, за да отнесе в гроба си непокътнати мечтанията, с които е живял. Със слабо здраве, той е бил изнурен от непосилни вълнения във въстанието.

Всеки ден го е тресло. В гората, когато е бягал, разбит от нравствени и физически мъчения, той е молил другарите си на няколко пъти да го убият. Когато са го довели в Търново, той е приличал на скелет, но в тоя скелет, дето животът едва се е крепил, тлееше велик дух, който след първото униние се е изправил във всичката си непобедима сила. Разорението на плътта като че се е обърнало в енергия за душата. Това е бил чистият пламък, който гори на светия олтар на патриотизма и който в изпитните проблясва с по-силна светлина. Той е удивлявал всички, които са живели тука с него. Пред тоя мощен дух в това разтлено тяло, те са се прекланяли с почит и благоговение. За тях той не е бил жив човек, а истински дух, слезнал между тях да ги крепи в бедствията и да отразява от душите им унинието. Поведението му пред съда е било мъжествено. Той се изправил пред съдиите не като обвиняем, а като обвинител. «Въстанието — казал той — беше един протест против притеснението и лошото управление на страната. Народът прибягна към него, защото нямаше друго средство да обърне внимание на държавата и на Европа към своите бедствия. Правителството го потъпка, но идеята, от която то излезе, остава да живее в сърцата. Тя няма да загине, ще роди нови борци, които ще подемат по-смело започнатата борба.»

Било на подбив, било защото е искал да представи, че революционното движение е имало всеобщ характер и в него са били увлечени всичките слоеве на обществото, Каблешков е бил казал в Търново, че в комитетите са участвували всички пловдивски първенци. Той е можел да даде тия показания, като е бил убеден, че лишени от всяко фактическо основание, те не са могли да имат никакво опасно последствие за лицата, които са били досегнати в тях. В числото на тия лица бил е включен, ако се не лъжа, и собственият му чича. Турците обаче, като вярваха, което желаеха, гледаха съвсем сериозно на тия показания и бяха убедени, че с довеждането на Каблешкова в Пловдив ще бъдат напълно потвърдени и доказани.

Още в Пловдив се научихме за неговата смърт, но погрешно бяха ни казали на първо време, че се е убил в

Ловеч. Водили са го почти свободен. Бил е на кон и го е придружавал един офицерин. В Габрово го оставили да пренощува в кауша на заптиетата. Той се възползувал в един момент, когато всички заптиета били излезли, откачил един револвер от стената и се застрелял. Когато заптиетата при чуването на гърмежа се затекли в кауша, намерили го, че издъхва, облян в своята кръв.

Геройската смърт довърши един хубав живот. Думите са безсилни да изкажат за него похвала, каквато му се пада. Той принадлежеше към рода на ония малцина избраници, които правят великите събития. С качествата, които обладаваше, при по-благоприятни условия той би могъл да стане душата на една от ония борби, които прославят завинаги историята на един народ. Той е най-светлата личност, която ни даде въстанието от 1876 година. Други занимават в него по-широко място. Никой не го надминува по силата и безкористието на чувствата, които внесе в революционното дело. Той не беше чакал появлението на апостолите, за да го прегърне. Те го завариха приготвен за идеята на въстание и решен за своята участ. Когато се е застрелял в габровския затвор, не клетва дадена е изпълнил, а мечта заветна на живота си. Той беше размишлявал дълго за участта на България и мечтата излезе сама, по нужда неодолима на душата му, из тия размишления и като го над самия него погълна всичките му мисли и всичките му чувства. Не зная някой да е любил по-страстно България и той искаше да умре от тая любов. За него тя беше едно живо същество. Той можеше да каже, че я вижда, че сеща туптението на сърцето ѝ, че я слуша, като говори на синовете си със задъхания си глас за своите страдания във вековете, за своите надежди в бъдещето. Животът беше му се видял, че има цена за първи път, когато се беше самопожертвувал в мисълта си, понеже можеше да го посвети всецяло ней, и когато доде минутата за последнята жертва, да ѝ го даде. И той ѝ го даде, като надви над самата си съдба, която му беше изменила. Това е било най-сладкият час в живота му.

От всички апостоли на свободата никой не е разполагал с по-голяма сила, защото никой не е могъл да чув-

ствува по-високо нравственото право да иска от другите жертви. В това право той се е усъмнил може би първи път, когато е видял да се отричат от него ония, които по негов позив бяха се подигнали на оръжие, и оттам са излезли за него навярно най-тежките мъчения, които е претърпял след измяната, която го постигна. Той не си е правил никакви илюзии за изхода на въстанието. За него е било ясно от първия ден, че се отива към една катастрофа, но тя беше неминуема. Тя беше в решенията на съдбата. Той беше видял като ясновидец, че ако на България е писано да намери изкупление, то ще дойде не от геройски подвизи, а от кръв и разорение, от жертви и бедствия. В ужасите и страхотиите, които ще предизвика, той виждаше целта и оправданието на въстанието. И когато катастрофата дойде и той е видял да отстъпят уплашени, разтреперани ония, които е мислил, че е приготвил да се зарият безропотно в нея, в съвестта му пред страшното отрезвление въпросът, дали е имал право да я изсипе над главите им, изправил се е суров и неумолим, като едно угризение. Той, който беше само чувство, който се влечеше от поривите и трептенията на сърцето си, обладаваше едновременно чудно ясен ум. Природата беше му дала двете ония дарби, с които облагодетелствува ония, на които отсъжда да владеят над човеците и да ги водят: красноречието, за да подчинява сърцата, проницателността, за да управлява събитията. Той беше изпълнил апостолската си мисия като вдъхновен пророк. Пред пламенния поток на речта му замлъкваха недоумения му и колебанията изчезваха. Съдбата му измени, когато дойде ред за ума да решава, защото в това въстание нямаше място за ума да влиза в действие. Той беше видял, че въстанието ще се свърши с един удар, дори може би без съпротивление, ако турците, които идеха, завареха в Копривщица всичкия оня свят, който се беше събрал там, и той беше дал идеята от способните за оръжие и въоръжените да се образуват чети, които да заминат за Балкана. Това беше едничкото средство да се продължи за няколко време въстанието и да не се свърши без борба и без слава. Най-голямата вина на начинателите и предводителите на въ-

станието беше, че не прегърнаха от самото начало тая идея. Може би те бяха се намерили безсилни да я приведат в изпълнение. Селяните, които напущаха селата си с жените си и децата си и отиваха в Копривщица и Панагюрище, мислеха, повечето поне, че отиват там на безопасно място. Партията, която от самото начало беше посрещнала враждебно въстанието, се е възползувала от тоя случай, за да възбунтува общественото мнение против Каблешкова и другите членове от комитета. Тя ги е представила като обществени злосторници, които искат да предадат на плен и сеч града, а сами под предлог, че ще водят чети в Балкана, се готвят да бягат, за да спасят живота си. Проповедите са извършили бързо своето дело. Народният гняв, възбуден глухо отначало, се е разразил скоро като един гръм над посочените жертви. Каблешков и другарите му са били осъдени да изплатят с главите си, обречени на настъпающите турци, за бедствията, които са готвили за другите.

Каблешков е изложил своите идеи в един документ, който сам по себе би заслужавал да обезсмърти името му. За жалост, той е почти неизвестен на българската публика. Заловен от властите заедно с всичките му книжа след въстанието, оригиналът трябва да се намира в архивите на турското правителство. Той е напечатан в една книга, издадена от правителството подир въстанието, под заглавие, ако се не лъжа: «Документи от Панагюрското въстание». Оттам го беше взел вероятно гръцкият вестник «Неологос», дето и го четох подир освобождението си от затвора. В тая книга са напечатани навярно и други документи, принадлежащи на Каблешкова. Понеже в историята на тия документи ми се падна да играя една малка рол без никаква заслуга от моя страна, а просто по благоволение на приятелството, което ме свързваше с Каблешкова, ще я разкажа тука. Тя осветлява един важен епизод от живота му, който не може, освен да привлече повече симпатии въз името му и паметта му.

След като напусна търговията, той се беше оттеглил да живее в Пазарджик. Малкото пари, които беше успял да спести, даваха му възможност при общата евтиния да

води един почти охолен живот за онова време. Къщата му стана скоро свърталище на всичката интелигенция в града. Той привлече около себе си всичко, що мислеше и ламтеше за високи идеали. Учителите стояха на първо място. Съставлявахме така един малък свят, свързан по мисли и чувства, над който Каблешков упражняваше истинско очарование по силата на духа си и красноречието си. Той обичаше до страст пренията и събранията ни минуваха повечето пъти в дълги и нескончаеми разисквания по въпроси, повдигнати от него. Въодушевлението, с което защищаваше своите идеи, съобщаваше на тия прения извънредна живост и интерес. Въпросите, които повдигаха тия живи прения, носеха изобщо отвлечен характер и отговаряха на идеалното настроение, в което живеехме. Ето два, които и досега не са се заличили от паметта ми: «Има ли случай, когато лъжата може да бъде позволена и оправдана?», «Ако бих разполагал с няколко милиона, как бих могъл да ги употребя с най-голяма полза за народа: като отворя основни училища или като основа университет?» От тоя род бяха всичките други.

Малко време преди старозагорската случка Каблешков напусна Пазарджик и отиде да живее в Копривщица. Гнездото се разтури, но връзките останаха. Бяха се изминали няколко месеца, когато една вечер, като се завърнах у дома, намерих го там, че приказва с майка ми и баща ми. Той беше току пристигнал от път и без да се бави на хана, дето беше оставил коня и вещите си, беше дошъл дома. Носеше лустрени чизми.

Щом се прибрахме след ядене в стаята си, изправи се пред миндеря, дето бях седнал, и тържествено ми каза:

«Ида нарочно, за да ти съобщя една важна, много важна работа. Никога няма да се сетиш за какво се касае. Ти само ще знаеш това, за което ще ти говоря. Ти си размишлявал по какви начини може да се освободи България, как мислиш, че може да се постигне това с най-малко жертви?»

Постарах се да отговоря, както можех, на тоя и неочакван, и страшен въпрос.

Той продължи:

«Няма да угадиш. Има едно средство да се освободи България не само с най-малко жертви, но може би почти без жертви. То изисква да се намери един човек, който да реши да пожертвува себе си. Тоя човек ще бъда аз. Ти знаеш, че отдавна съм прежалил живота си. Не очаквах от него нищо и за нищо не ми е мил. Искам със смъртта си да услужа на отечеството. Само за това съм мислил, откогато съм се прибрал в Копривщица, и дошъл съм да ги съобщя решението, което съм взел. Ще отида в Цариград и ще убия султана. Това ще предизвика клане на християните и на европейците. Силите ще бъдат принудени да се намесят и да решат веднаж завинаги Източния въпрос, като съставят от разните народности, които населяват империята, отделни самостоятелни господарства. Думите ми те учудват. Предугаждам възраженията, които можеш да направиш. Тия възражения съм ги правил сам на себе си. Всичко съм обмислил, всичко съм взел пред вид. Убеден съм в успешния изход на моя план и нищо не може да ме разколебае в решението ми. Изслушай ме докрай и тогава ми кажи своето мнение.»

И той ми изложи подробно целия си план.

До заминуването си за Цариград щеше да стои в Копривщица и да се обучава в стрелба. Това му е било и досега най-любимото и най-важно занятие. Той беше убеден, че ще се усъвършенствува така в изкуството на стрелбата, щото ще може от пръв куршум да измери в целта и да нанесе смъртоносен удар. Проекта си трябваше да изпълни някой петъчен ден, когато султанът отива или се връща от джамия, и затова щеше да се установи на жилище в Цариград. В една от улиците, през които султанът минува, когато отива да се моли. След изпълнението на проекта щеше да се застреля и понеже щеше да се каже в къщата, дето ще живее европеец — френец или русин, — измамата не щеше да може да се открие, освен след като извърши своето действие. На това той разчиташе, за да устреми фанатизма и възмущението на турците главно против чужденците и против самите посланици. Турците, озлобени и сега против чужденците, щяха да видят в убийството на султана едно престъпно

светотатство против държавата и религията им, което може да се измие само с кръвта на ония, от които е излязъл убиецът. Фанатизмът, раздухван от хиляди ходжи, щеше да ги събере от всичките краища на Цариград и да ги хвърли като една фурия върху християнските квартали. Кой ще спре тая бясна разсвирепяла стохилядна тълпа? Река от кръв ще потече из улиците, дето живеят европейци и християни, и тя ще влече хиляди трупове на мъже, жени, деца, избити от озверената сган. Не може да има съмнение върху последствията, които ще произлязат от тия зверства. Едно изкупление само може да удовлетвори общественото мнение в Европа — уничтожението на турското владичество в Европа. И най-големите приятели на Турция ще бъдат принудени да отстъпят пред напора на всеобщото негодувание. Съвестта на народите ще сломи разчетите на дипломацията. Веднаж установени върху главния въпрос, силите ще бъдат принудени да признаят за наследници на империята народите, които я съставляват, защото върху никакво друго решение не биха могли да се съгласят. Същите причини, които ги карат да поддържат днес Турция, ще ги принудят да я оставят нам при невъзможността да се спогодят за една раздяла помежду си. И няма да бъде моментът да се впущат в раздори, когато ще бъдат прозовани да измият едно петно и да извършат една правда.

Как студено и слабо ми се вижда сега всичко това, като го излагам със свои думи! Но и да бих могъл да предам собствените негови думи, как би се изразила в тях оная сила, която им съобщаваше въодушевлението, с което се къртеха от душата му, унесена в своята великолепна мечта?

— Кажи ми сега, какво мислиш? — попита ме най-после, когато свърши, и остана да ме слуша пак прав, както беше говорил.

— Във всичко, което чух, отговорих му, виждам едно нещо сюблимно — решението ти да се пожертвуваш за свободата на отечеството, но ще ли произлязат от него ония последствия, които очакваш, върху това, чини ми се, че може да се спори. Всичко това зависи от толкова

случайности, които стоят извън твоята воля, от които сега много не могат да се предвидят и от които е достатъчно една да не се сбъдне, за да се разруши всичко. И най-първо самото убийство. Въпреки най-големите мерки, които могат да се вземат, една несполука е възможна винаги в тоя род работи. Но да приемем, че това ще стане, може ли непременно да се вярва, че ще последва клане? Смъртта на султана, убит от един гяурин, може да възбуди до крайност турския фанатизъм, но властите знаят какви гибелни последствия би могло да има за империята едно клане в Цариград на християните и европейците и не ще ли вземат мерки, за да го спрат? Кой може при това да гарантира, че европейската дипломация не ще остане и в тоя случай глуха пред гласа на чувствата и не ще действува по диктовка само на своите интереси?

На всички мои възражения Каблешков противопоставяше нови доводи, които подкрепяше с доказателства, черпени от живота на турците, от характера им, тъй като са го създали религията и политическите условия, и най-сетне от историята на Турция открай време и особено от началото на тоя век. Навред той виждаше турския фанатизъм, подобен на неукротен звяр, напоен с неумолима ненавист против всичко, което не е турско, озлобен до полуда от бунтовния дух, който чувствуваше, че вее около него, готов на всяка минута да избухне и да се залее с кръв, и навред властите, безсилни да го удържат, безсилни, защото и те го носят в гърдите си, защото всеки турчин се ражда с него, откърмява се в него и подчинява нему всичките си други чувства. Турците са получили страшни уроци от историята, но тия уроци не са ги поправили, нито ще ги поправят, защото те не могат да изменят природата им. Що трябва повече от кръвта на един султан, убит от един гяурин, за да ги възпламени от бясна жажда за мъст! Досега гяурин не е посегнал на живота на един султан. А султанът е държавата, султанът е мохамеданството. Духът на изтреблението ще зареве в душата на всеки турчин пред тая нечута смелост. На европейската дипломация е мила Турция, но не може да не ѝ бъде мила и честта на Европа. Не се зашищава едно чудовище, оваляно с

кръв, което е разбунтувало съвестта на цял свят със своите зверства.

— Не, нищо няма да ме разубеди в успеха на моя план свърши той. — Той стряска само поради колосалността на последствията, които ще повлече. Затова го предприемам и там е гаранцията за успеха му. Възвесил съм всичко, що може да се каже «за» и против», и непоколебимо е решението ми. Предавам ти тайната си, за да я запазиш и да я разкриеш, когато помислиш, че е дошло времето за това. Ще я изложа заедно със своите идеи в един дневник, който ще ти предам, когато замина за Цариград. Запазването и обнародването на тоя дневник, когато то ще бъде уместно, са най-голямата заслуга, която очаквам от приятелството ти.

Осъмнахме да говорим все по тоя въпрос. На другия ден той тръгна. Не се видяхме вече. Когато се научих, че се е застрелял, сетих се неволно за разговора ни в Пазарджик и за плана му, който ми беше съобщил тогава, и останах поразен, като мислех, че ако и при съвсем други обстоятелства той беше умрял от такава смърт, каквато си беше сам избрал, като че тя беше писана в съдбата му, и той я беше предугадил, без да знае кога и как ще дойде. Той не изпълни намерението си или защото след размишление се беше отказал от него, или защото му попречи ненавременното избухване на въстанието. Това ще може да се разкрие напълно само когато се намерят всичките му писма. Наклонен съм повече да мисля, че преждевременното избухване на въстанието му е попречило да приведе в изпълнение своята мисъл. Обнародваното писмо не поменува нищо за нея, но то не е било само. То е било само едно от писмата, които са влизали в дневника, за който ми беше говорил. То беше надписано, ако не ме лъже сега паметта ми: «Драгий ми приятелю В.» — и тоя факт ме убеждава още повече, че то е правило част от дневника и че дневникът е бил написан във вид на писма.

От самите изпити можах отпосле да заключа, че в тия писма е говорил за своя план. И Пападополо, и комисията не се догадиха, че писмата са били отправени до мене.

Те впрочем можеха да мислят, че имат вече доволно сериозни дохватки против мене. Пиротската мастилница им пречеше да търсят нови.

* * *

Движение голямо в темницата. Заптиетата тичат на една и на друга страна, разреждат затворниците там, дето са много, разковават веригите на ония, които са подложени на мъки, раздигват всички предмети, които наумяват за изтезания, дават заповеди да се чистят стаите. Те са при това чудно кротки, предупредителни и любезни с всички. Какво е това? Питаме се един други в недоумение, но чувствуваме, че става нещо, което не е в наша вреда. Подир малко, като се подаваме от стаите си, виждаме всички заптиета изправени в два реда до вратата на затвора с Хасан чауш начело. Вратата се отваря и влизат няколко души европейци, придружени от турски чиновници. Новината се разнася от уста на уста между всички затворници със светкавична бързина. Европейци! Европейци! Притискаме се на прозорците да можем да ги съзрем. Кои бяха те? Френци, руси, англичани, американци? За нас те носеха едно име, обвито с лъчезарното обаяние на цивилизацията, която иде да подаде ръка на слабите и угнетените и се изправя — съдия всемощен и всесилен — между тях и угнетителите в името на потъпканата правда, на осквернените закони на човещината. Усетихме се изведнаж прероденi, на всички ни като че камък се дигна от гърдите, когато ги видяхме. Тая врата, която се отваряше само за известия на страх и на гибел, разкри се внезапно като някакъв пролом, разкъртен от една мощна ръка, и през него в тоя ад, в който живеехме, задушени от униние, нахлу светлина, която озари сърцата ни. Не беше надеждата да видим своята участ изменена, която ни вълнуваше в тая минута. Една радост по-чиста, по-възвишена, в която не се примесваше никакво егоистично съображение, разтупваше гърдите ни. Ние посрещахме гостите с онова същото чувство, с което ги беше посрещнал цял народ, като виждаше, че бедствията му са трогнали света. Тържествувахме в душите си от мисълта, че тия бед-

ствия са намерили съчувствие в Европа, че тя иска да ги знае, че ще дигне може би мощния си глас да ни защити. Не, нямаше да идат без полза теглата ни. Въстанието не е било само да покрие земята ни с пепелища и да даде безпомощни жертви на бесилките и на темниците. Бодростта се възраждаше в унилите ни духове. Можехме да гледаме с надежда на бъдещето и да чакаме и ние награда за жребия, който ни се беше паднал.

Гостите изходиха всичките отделения на темницата. Те бяха участвували или идеха сега да вземат участие в комисиите, които бяха изпратени да констатират извършените зверства против въстанието. Когато се качиха на чердака, дето беше стаята ни, всичките ми другари поискаха, като дойдат при нас, да им говоря. Тая идея се беше родила внезапно и честта, която ми се правеше, се дължеше на обстоятелството, че между всички затворници в стаята ни само аз знаех френски. Бяхме всички прави до вратата, когато се подадоха гостите, и аз се видях изблъскан напред.

«Говори, говори!» — викнаха всички в един глас зад мене.

И аз се подчиних на общото желание. Не мога днес да помня какво съм говорил, но дадох пълна воля на чувствата, които бяха накипели в гърдите на всички ни. Постарах се, доколкото обстоятелството можеше да допусне, да представя в най-черни краски картината на общата неволя: тържествующия произвол, общото и лично отмъщение, оставено безнаказано да беснее, безразборното затваряне на виновни и на невинни, изтезанията за изтръгване на приготвени отрано обвинения. Насърчен от вниманието, с което ме слушаха гостите, колкото повече говорех, толкова повече усещах да расте куражът ми и въодушевлението ми. Не исках да мисля, че ме слушат и турски чиновници, не исках да мисля ни дори за Хасан чауш, който се подаваше страшен зад гостите. Обвиненията си против властите поддържах с всичките факти, които знаех. Просякът, който лежеше в нашата стая, беше се изправил до мене, грохнал от старост, грозен в своите дрипи. Посочих го като живо доказателство до какви неи-

моверни размери е отишло преследването. Правителството не иска да търси и да накаже виновните. То гони едно истинско изтребление. Няма ни милост, ни правда. Не можем да чакаме защита освен от Европа и ако тя не вземе участие в нашите бедствия, цял един народ немилостиво остава осъден на гибел.

Когато гостите заминаха, видях всичките си другари, трогнати до сълзи. Искаха да им преведа всичко, що съм казал, и не знаеха как да ми изкажат своята благодарност. Всичко друго бяхме забравили, всички ликувахме, че ни се е дал случай да изкажем щото е лежало на душата ни. Чувствувахме, че сме изпълнили един дълг, и ако в тая минута ни кажеха, че ще ни бесят за стореното, бихме тръгнали с радост за бесилките.

Само след като спадна първото въодушевление, захванах да мисля, че няма тая дързост да ми се прости. Между турците, които придружаваха чужденците, не можеше да няма някой, който да знае френски, па и да не биха знаяли, не би им било трудно да узнаят в главни черти поне какво съм говорил. Страхът ми не закъсня да се оправдае. Бяха изминали нещо около два часа, две заптиета се подадоха на вратата и сърдито ми заповядаха да взема вещите си и да тръгна подире им.

Наказанието обаче не бе тъй страшно, както можех да си мисля. Заведоха ме в едно от долните отделения на затвора, дето лежеха повечето стари затворници. Отделението се състоеше от четири стаи, разположени по две от двете страни на един тесен коридор, и имаше входа си до самата стая на Хасан чауш. Сам Хасан чауш беше се изправил на вратата си, подпрян на сопата си, зловещо намръщен, като да чакаше мене. Тръпки ме побиха, като го видях. Нямаше ли тая буря, набрана в гърдите му, да се разрази внезапно на главата ми? Той се задоволи да ме изгледа кръвнишки, когато минах край него, подгърбен под бедната постелка, която бях надигнал на плещите си, с разтреперана душа, с глава, наведена в земята. Едва се бях настанил в новото си помещение и бях се сгушил мирно на леглото си, на мястото, което ми бяха отворили няколко затворници, ето го че се подаде на вратата, впи

в мене бухалските си очи и с жлъчен лаконизъм ми изрева: «Оттука няма да си подадеш главата навън, чу ли?» — и като каза това, замина; но почувствувах още повече сега какъв страшен гняв ехтеше в гърдите му против мене и ако по съображения, които бяха негова тайна, не го беше изказал другояче освен с думи, трябваше да остана при мисълта, че наказанието, което ми готви, е само отложено. Тая мисъл ме вледеняваше. И с нея в главата дочаках в страх и трепет вечерта, без да шавна от мястото си.

Новият затвор беше нещо страшно. Обстановката, в която трябваше да живея, и още повече страхът, от който трябваше постоянно да треперям, че на всяка минута могат да лъснат над мене, възпламенени от гняв, очите на Хасан чауш, караха ме неволно да си наумявам ония страшни дни, които бях прекарал в Пазарджик, в Куршум хан. Това беше една стая, която едва би могла да побере свободно десет души, а сега в нея бяха набутани до четиресет души затворници. Те бяха стари престъпници, повечето цигани и турци, които излежаваха тука своето наказание. Някои бяха осъдени за убийства и носеха тежки железа на краката си. При тях бяха прибавили сега няколко нови затворници — изключително селяни. Светлината идеше от два тесни прозореца, които гледаха към един тесен двор, премрежени с железни решетки и отворени на горната част на стената, така че главата не стигаше до тях. Дене можеше да се търпи при отворени прозорци и при отворена врата, но ужасих се, когато привечер захванаха да се прибират затворниците и особено когато заключиха вратата, като взех да мисля как ще се прекара тука нощта. Едва се беше намерило място, дето да сложа леглото си. Когато затворниците разкриха всички леглата си, не остана никъде път, отдето да може да се мине. Настъпи невъобразима воня, която гърдите поимаха, като да беше нещо плътно, някаква застояла, тежка, парлива влага, която можеше да се пипа. След оная стая, дето бях лежал досега, стори ми се, че са ме докарали тука да се удуша. Всичко вонеше: хората, напластени един до други, въздухът, който се дишаше, водата, която се пиеше. Атмосферата като че не се меняваше, ка о че

никога не проникваше в нея прясна струя от въздух. Прозорците стояха и дене и ноще отворени, но като че пропущаха само топлината отвън, за да става вътрешната задуха още по-нетърпима. Как издържа тоя свят, който е осъден да прекара дните си тука? Няма ни една физиономия бодра. Всички са бледни, изпити, потъмнели. На всички е ударила своя отпечатък тая смрад тежка, отвратителна, в която живеят. Те са се свикнали с нея като тия влечуги, които живеят в тъмни, недостъпни за дневната светлина пещери и полека-лека изгубват ония органи, които са лишени от условия да функционират, изменяват физиономия и се обръщат на страшилища. Какво човек не може да издържи? На какво не може да навикне? Опасността не е тука само за тялото, а още повече за душата. Всичките й органи са осъдени на едно гибелно бездействие, в което излинява, парализират се, обезобразяват се. В това отношение нищо не може да се представи по-страшно от действието на турския затвор. Волята и енергията се изтъркват, изхабяват, чувствата притъпяват, душата сякаш че прогнива. Какво в тия човешки същества е устояло на страшното действие на затвора? Много от тях трябва да са били със силен характер. Не става всеки убиец или обирач. Напразно търсиш да откриеш черти, в които се изражава вънкашно оная сила, която ги е въвлякла в пътя на злодеянието. И утре, когато излязат от затвора, за нищо няма да ги бива, ни дори зло да правят. Това е несъмнено най-страшното наказание, през което могат да минат осъдени, и то се постига не вследствие на някаква система, а просто така. Затворът върши своето действие, убива живота, убива душата, бавно, постепенно, неусетно. Никой не мисли за това и резултатите се постигат, без да ги е искал, без да ги е очаквал някой.

Най-лошото беше, че бях длъжен и дене и ноще да стоя тука. Призракът на Хасан чауш, когото си представлявах надъхан с неукротим гняв против мене, не се махаше от мислите ми. Първите два деня строго изпълних заповедта му, от страх да си не навлека някоя по-лоша участ. Той се вече не яви. Сега се чудя още как всичко

това се размина така лесно. Може би това се е изискало от самите европейци, или пък просто ме е спасил от наказание религиозният страх, който европейците винаги са внушавали на турците. Тоя страх можеше да действува още по-вярно сега, когато след направените разкрития турците имаха причини да се считат виновни. Хасан чауш беше човек да разбере, че не е време да се дразнят европейците.

На третия ден се осмелих да мина в една от отсрещните стаи, дето живееха затворници, по-леко наказани или ползующи се с някакво благоволение. Прозорците гледаха в двора на конака и едно от развлеченията на затворниците беше да се покачват там и да гледат минувачите. Движението в двора беше голямо. На всяка минута минуваха заптиета, които водеха затворници на изследване или ги връщаха в затвора. Навред, до входовете на присъствените места, край малката градина на отсрещната страна на двора, до стените на темницата, особено край вратите й, се виждаха група жени, главно селянки, насядали мълчаливо с деца под палящите лъчи на слънцето. Бедните жени! Сърцето ми се свиваше, като ги гледах. Свили се, одърпани, унили, някои с кърмачета на гърдите, не шават, не хортуват, стоят като приковани от тъжната скръб, която носят в душите си. Кой знае откъде са дошли, колко деня път са взели, за да дойдат тук да навестят своите нещастни мъже, баща, синове? Някои са скътали по някой беден грош и са дошли тука да им го донесат, без да мислят, че те сами не ще да има що да ядат, когато се върнат у дома си. Не ги вълнува ни труд, ни мъка, ни лишения, готови да понесат всичко, само да услужат на своите. Някои стоеха така по цели дни, по цели недели, с надежда, че ще могат някъде, на някое силно място, да кажат една дума за затворените роднини и да им помогнат. Къде не отиваха, къде не тропаха, кому не бяха готови да се молят? Една сладка дума, казана на някое заптие, което се умилостивяваше да ги чуе, им се видеше, че може да издействува спасение за неволниците. И като мислех за горката им участ, със завист се обръщах да гледам някой сакаджия, който минаваше през двора с коня си. Облажавах

го за свободата му, облажавах го за тихото щастие на домашните му. Цял ден той се скита така от единия край на града до другия, катери се по стръмните улици, пече се на слънцето, но вечер ще се прибере при своите, които ще го причакат и весели ще седнат около него на трапезата. За тежкия му поминък той е сигурен да се наслаждава със своята свобода, той е сигурен, че никаква беда няма да дойде да разруши домашното му щастие. Трябва да си изгубил свободата, за да видиш как става завидна не за висши блага, повече или по-малко условни, а за простото това благо да ходиш, дето щеш, да гледаш небето, да дишаш светлия въздух, без да те спира никаква преграда. Пред тия бедни и прости хора, които гледах през пречките на затвора, незастрашени в правото си да се движат по своя воля, да се радват на живота, не виждах сега, че може да има по-голямо щастие от това дори когато то е изкупено с най-черен труд, с най-тежки лишения.

Едва на петия ден се реших да изляза на двора, след разни предварителни опити, за да видя как са разположени заптиетата към мене. Подавах се малко навън, постоявах малко на двора и пак се връщах надире, като постепенно оставах все по-решителен, също като пиле, което първи път се учи да хвърчи и ту литне във въздуха, ту пак се върне в гнездото си, додето вземе най-сетне смело и решително своя полет. До входа на коридира виждам Орчо, облегнал се на стената и плете, дълбоко съсредоточен в работата си, като да не го занимава никаква друга мисъл вън от нея. Обрадван, че ме вижда, с весела усмивка, обляна на цялото му обло лице, захваща да ме насърчава: «Не бой се. Що е минало, то е минало. Турски гняв и турски закон три дни им е силата.» Разпитвам го за работите му. Той се държи яката за своята система и тя продължава да го награждава с успешни резултати. «Майки! Орчо ще се даде на турски инстинтакчии и на турски заптиета да го надхитрят!» И той ми повтаряше своите рецепти: «От бой се не умира, въжето веднаж те стисне и там те и остави. Я виж ги пущините, дванайсет ги наредили, от една ако се избавиш, други единайсет те чакат. И край

сто да те прекарат, дръж здраво инкяр, и на косъм да се задържиш, пак главата ще остане на шията.»

Инкярът има корена си в самата турска легислация. За присъждане на смърт турските съдилища се водят от предписанията на шериата, който изисква, за да може да се произнесе смъртна присъда, признанието на виновния. То е нужно дори когато виновният е уловен в заварено престъпление. Това начало в шериата почива несъмнено на високи хуманитарни и правдолюбиви съображения, но то е дало повод към най-безчовечни злоупотребления. Съдиите се считат оправдани да заповядат подлагането на обвинените на най-ужасни изтезания, за да изтръгнат от тях изискваното от закона признание. Мъките се считат и досега законно средство да се добие това признание.

Една заран рано, като излизам от стаята си, виждам в коридора един едър млад селянин, истински Херкулес, вързан със синджир от шията за една халка, прикрепена на стената. Бяха го докарали тука от един хан още от вечерта, след като ни бяха заключили в стаите. От пръв поглед открих в него познато лице, при всичко че го бях виждал само веднаж, но при обстоятелства, които дават особена сила на впечатленията. Самите му черти на мъж, в когото се беше отпечатала силата и величавата хубост на планинската природа, в която беше израсъл, спомагаха за това. Той беше един от хаджи Дячовите синове от Ясъкурия, дето беше ми се паднало да изиграя ролята на апостол. Още от първия момент той беше влязъл заедно с баща си и с другите си четирма братя, все като него мъже, ненагледни по юнашка хубост, в първите редове на съзаклятниците. Той ме позна тоже веднага и с тъжна усмивка възви към мене широките си и спокойни очи. При първия случай, когато видях празен коридора, предпазливо се доближих до него и от няколко бегли думи, които можахме набързо да разменим, без да ни съгледа никой, разбрах каква е работата. При избухването на въстанието, преди да заминат за Брацигово, в селото им се убили няколко турци, които случайно се намерили тамо по работа, и съдеха го за това убийство заедно с петима други селяни,

в числото на които е бил и още един негов брат. Те не се признавали обаче виновни и всички обвинени се държали добре. Доволно беше да го види човек само веднаж и да размени само няколко думи, за да разбере, че това е една от ония корави души, които не са достъпни ни за страх, ни за слабост, ни за измяна.

Най-много имах причина да се боя от разкритието на ясъкурийското дело, което най-силно можеше да ме компрометира. Ето при какви обстоятелства бях ходил в Ясъкурия. Бях отишъл в Брацигово да видя зетя си, който се беше скоро годил за сестра ми, и да се запозная отблизо с деятелността на тамошния комитет, съставен от самия Бенковски, и с който имахме деятелни сношения. Брацигово представляваше за нас особен интерес като най-близкия до Пазарджик сборен пункт. Още от първия ден, когато беше почнало да се приготовлява въстанието, в плановете, които бяха възникнали от само себе си, на Брацигово се предопредели да играе ролята на укрепен лагер, зад непристъпните окопи на който щяха да бъдат отведени на сигурно убежище жените и децата на въстаниците. Защото във всичките кроежи на комитетите всякога влизаше като първа грижа, че жените и децата ще бъдат поставени на завет от неприятелските куршуми зад непристъпните позиции на въстаниците. В плана за въстание, който се изработи отпосле, Брацигово се намери, че притежава всичките необходими условия, за да се преобърне в такъв укрепен и непристъпен лагер. Понеже Пазарджик като несгоден за защита трябваше да се напусне, след като се предаде на огън, въстаниците, които щеше да даде, трябваше да отидат едни в Брацигово, други в Панагюрище и населението трябваше да ги последва. О, време на лудешко опиянение! Сега, като пиша, чини ми се, че изпод перото ми се точи някаква грамадна, неимоверна лъжа.

Пазарджишкият комитет се интересуваше твърде много вследствие на това да знае как отиват приготовленията в Брацигово. От мене се искаше с присъствието си там да раздухам още повече въодушевлението. Намерих духовете в пълно възбуждение. Лееха се куршуми, правеха се фи-

шеци, жените приготовляваха шарпия, чистеха се старите пушки, купуваха се нови, младежите отиваха извън селото да се обучават на стрелба, по къщята, по дюкяните, по кафенетата не се говореше за друго освен за настъпващата борба. Намерих се в един арсенал в пълна деятелност в навечерието на една война. Свещеници, учители, граждани, богати и сиромаси, всички участвуваха в общото въодушевление, увлечени, ослепени от една подлуда. И не питаше вече никой с какво ще се води борбата, какво има да се готви, а кога ще настане. Нетърпението взимаше връх над всички други мисли и грижи.

Комитетът в едно от заседанията, които държа в мое присъствие, реши да отидем аз, Юруков и Щерьо Бъчваров, един от първите търговци и производители на розово масло в градеца, в Ясъкурия, за да се състави и там комитет. Ясъкуричани, всеки ден в Брацигово, знаяха вече общата тайна, но не беше отишъл никой да ги организира. Брациговци искаха непременно да се гарантират за тяхното участие в защита на градеца си. Юнаци, добри стрелци, ясъкуричани щяха със своите сто пушки да бъдат едни от най-храбрите му защитници и те оправдаха надеждата, която се възлагаше на тях.

Мисията ни не бе ни трудна, ни дълга. Стигнахме вечерта и върнахме се на другия ден. Няколко часа бяха стигнали, за да раздухаме огъня в сърцата. Отивахме да бием на едно чувство, което чакаше само една искра, за да пламне. Прахан не се запаля по-лесно, когато искрата изхвръкне от огнивото. Ни прения, ни колебания. България се готви да въстане. Кой ще приеме да остане чужд на общото дело? Тия прости сърца слушаха с упоение, че е дошъл часът да се отплати на турците за вековните обиди, и тупаха от радост, че и те ще дадат своя дял от жертви за освобождението на отечеството.

Чаках отдавна да ме викат за тая работа и като минуваше време, чудех се на какво да отдам тая забава, дали че нищо не се е открило, или защото не е било още дошло ред за Ясъкурия да мине под изследване. Знаех, че има селяни, затворени в един хан, и като виждах как нищо почти не беше останало открито от властите, не можех да

очаквам, че ще се запази в тайна ходенето ми в Ясъкурия. Появлението тука на дядо Дячовия син и няколкото думи, които смутно ми беше казал, огорчен сам от истината, която знаеше, дадоха ми да разбера, че страхът, който ме вълнуваше тука отдавна, няма да закъснее да се сбъдне.

След няколко деня бях повикан на изследване. Бяха ме оставили пред една нова порта, дето още не бях влизал, когато видях подир малко две заптиета, че водят за същото място Щерьо Бъчваров. Разбрах.

Той се приближи до мене и пришепна ми тихо:

«За Ясъкурия ни викат. Едно ще държим: че аз и Данаил сме ходили по търговия, а ти си ни придружил само за разходка.»

Стаята беше пълна, когато влязохме. Можеше да има до четирийсет души ясъкуричани, наредени надлъж от двете страни на стаята, в дъното на която седеше до една широка маса изследователят с двама писари. Изправиха ни до една врата и можех с един поглед да обгърна всички. Не отсъствуваше ни един от онія, които бяха участвували в къщата на поп Ангела, дето беше станало съзаклятието. Повечето от тях познах, като да бях ги видял вчера. При тях бяха довели вероятно и други, които са били замесени отпосле в комитета или се обвиняваха за участието си в защитата на Брацигово. Търсех обаче напразно между тях поп Ангела, когато изследователят даде заповед на селяните, които стоеха прави до него от дясната му страна, да се поотместят и той се подаде зад тях в едно положение, което произвеждаше потресающе впечатление. Той беше подгънал крак до стола на следователя и лежеше прегърбен на пода, като се опираше на ръцете си. Без шапка, с климнала глава, с разчорлавена коса, която падаше надолу и покриваше лицето му, той изглеждаше като някакъв звяр, на който са надянали за присмех попско расо. Няма да се изглади от паметта ми тая страшна картина. Изтръпнах цял, когато го зърнах, и ако беше зависяло от мене, бих излязъл за минута, за да се успокоя от вълнението, което ме сътресе. Не можех да си представя, че това е същият тоя човек, здрав, силен, в пълна младост още, левент като всичките си съселяни, който преди няколко месеца само беше ни посрещнал с такава радост в къщата си и с младенческо въодушевление беше дигнал пред нас кръста да кълне оглашените, че ще мрат за святото дело на народното освобождение. На клетвата си той беше останал верен. С кръста в ръка и с пушка на рамо той беше подигнал селото, когато дошло известие, че въстанието е избухнало, беше го повел с мъже и с деца в Брацигово и там в първите редове на въстаниците се беше борил против башибозуците. Когато турците влезли в Брацигово, спогнат от няколко башибозуци, които искали да го хванат, той успял да се качи на една стряха и когато поискал да се прехвърли на друга, паднал и си счупил кръста. Тъй осакатен, той е бил хванат и подлаган на нови изтезания. При всичко че не е могъл да върви, турците го повели заедно с по-виновните от неговите съселяни, които са били уловени в Брацигово. Той е бил принуден по целия път до Пазарджик да се влачи на ръцете си, изложен при всяко спиране да бъде съсечен от немилостивите си водачи.

Беше ти мило да гледаш всичките други. И тука, при всичко че бяха покрусени от бедствието, с тоя отпечатък от вялост на лицата и на облеклото, който дава затворът, те спазваха ония черти от сила и хубост, които бяха получили от планинската природа. Един от други по-снажни, те изглеждаха, като да са подбрани нарочно. Ахилес би ги взел за своите мирмидонци. Така трябва те да са изглеждали тъжни, когато са се научили, че войводата им ги осъжда на бездействие под стените на Троя. Планината им беше дала всичките дарове на своята необятна красота и на своята таинствена сила. Стройни като буките, които кичат плещите ѝ, яки като гранита на скалите ѝ, те носеха души чисти като кристала на изворите, които бликат из недрата ѝ, и отразяваха в широките си и светли очи спокойствието на небето ѝ. Те останаха в бедствието така твърди, както в бурята остават твърди бориките, които растат на гранитната почва на планината.

— Познаваш ли тия хора? — попита следователят след първите и обикновени формалности, като се обърна към поп Ангела.

Поп Ангел дигна главата си и като поразтвори с ръка косите си, отговори утвърдително.

— Те ли бяха, които дохождаха в селото ви?

— Те.

И като се обърна към нас, изследователят ни покани да разкажем защо сме ходили в Ясъкурия. Другарят ми не се замисли ни една секунда и с една увереност и спокойствие, които смаяха мене самия, развй своята тема, че е ходил да пазари дървен материал. Аз потвърдих думите му.

— Друго нищо не правихте ли в селото? Така ли е, поп Ангеле? Я кажи, за какво са дохождали?

Поп Ангел помълча няколко време и после с глас, в който звучеше вътрешна мъчителна борба, и като се спираше често, за да си поеме силите и да си припомни, разправи всичко. Той не изпусна ни една почти подробност, която му беше позната от онова, що вършили от стъпването ни в селото до тръгването ни. Слушахме като гръмнати и ту плахи погледи разменяхме с другаря си, ту поглеждахме боязливо другите селяни. Пред това разкритие, направено с една искреност, която даваше на всяко показание характер на очевидна истина, чувствувах да чезне в мене всяка надежда за спасение. Чинеше ми се, че булото ще се дере все повече и повече и ще излязат наяве едно по друго всяка стъпка, направена от нас, всяка думица, която бяхме казали. Но додето още поп Ангел говореше, съгледахме, че и от двете страни ни се правят от селяните знаменателни знакове с очите. Разбрахме, че другите не са казали нищо, и можехме да разчитаме на тяхната твърдост и постоянство. Слушах от време на време другаря си, като казваше, уж в себе си, но доволно високо, за да го чуя: «Другите държат здраво, не бой се!» И той беше прав. Когато дойде ред на другите да говорят, те отрекоха смело всичко. Само един от тях потвърди думите на поп Ангела, той беше водачът, с когото бяхме пътували от Брацигово, но неговите показания не можеха да имат особено значение, защото не беше присъствувал на вечерното събрание и знаеше само откъслечни работи по това, що беше позачул от нас и от други. Учуди ме особено твърдостта на хаджи Дячо. Той изстъпваше тука в ролята си на най-

стар, от когото чакат другите ум и пример, и своята безбоязненост той внушаваше на всички. Той се изправи в своите шейсет и пет години, като един непоколебим дъб, да каже, че им се хвърля ифтира. Тука бяха четирма от синовете му. Двама от тях бяха изправени рамо с рамо до него. Той беше тъй здрав и бодър, щото изглеждаше при тях не като да им е баща, а по-голям брат.

Другарят доби нов кураж от уверението, че всички други селяни стоят крепко на думата си, и постоянствуваше с още по-голяма сила да утвърждава, че той и Юруков са ходили в Ясъкурия само да направят на износни цени поръчки от дървен материал за търговията си и че нито насън е помислювал за такива работи, каквито му се сега приписват от поп Ангел. Той се кълнеше, че всичко това е лъжа и клевета, и призоваваше за свидетели на своята невинност всички присъствующи. Още помня с какво притворно прямодушие молеше поп Ангела да не криви душата си и да не съчинява такива непростителни лъжи, за които ще отговаря пред бога. И най-изкусният актьор би му завидял, ако го видеше с какво съвършенство играеше своята рол на невинно оклеветен.

Поп Ангел не дигна очи да погледне ни нас, ни селяните. Той стоеше всичкото време, додето разпитваха другите, неподвижен, с наведена глава, с лице, забулено от разпуснатите му надолу коси. Един бог можеше да знае какви болки му късаха сърцето, че не е можал да остане твърд като другите си съселяни. Клетият! Как трябваше да се чувствувава унизен пред тях, че е изменил на вярата, с която са гледали на него! Сещах как трябва да страдае и като го гледах тъй физически убит, не ми идеше на ум да го осъждам. Той ми се представляваше като жив труп, в който се е разнищила всяка нравствена сила, и ми внушаваше само дълбоко и искрено съжаление.

На излизане от стаята на следователя ме очакваше една изненада, която ме учуди. Изследването трая няколко часа. Когато се приключи и го подписахме, аз бях останал най-надире и излязох подир всички други. Готвех се вече да тръгна, когато следователят се подаде на прага и се обърна към мене на френски, като ме назова с името, което носех в лицея:

— Не припомняте ли си да сте ме виждали някъде? Аз ви познавам. Били сме съученици в Цариград. Как стана, та попаднахте и вие в тая работа?

— Никой — отговорих — не може да избегне от своята съдба. Трябва да се подчиняваме на участта си.

— Жално ми е, че ви виждам в това положение.

— Благодаря ви за добрите чувства. Какво наказание мислите, че ме чака? Бесилка?

— Не зная цялото ви дело, но няма да дойде работата до бесилка. Навярно ще бъдете изпратен на заточение.

— Като за колко години?

— Не повече може би от 7 до 10 години.

— Стига да бъде това, млад съм, лесно ще мине.

Вече не ме потърсиха по това дело. Никога не можах да разбера защо, дали просто от нехайство, или защото политическата страна на делото се изостави временно и всичкото внимание се обърна към издирването на виновните в убийствата, които бяха станали при прогласяването на въстанието, или пък от съчувствие към мене моят училищен другар беше поискал да проточи изследването с мисъл дано някак ми помогне. Най-вероятно ми се види второто предположение, защото на другия ден доведоха в затвора ни другия син на хаджи Дячо, който също се обвиняваше в убийство, и оковаха и него за друга халка в същия коридор на няколко стъпки от брата му. По каквито и причини да се изостави по-нататъшното изследване на ясъкурийското дело, това обстоятелство спаси зетя ми, който се беше намерил в Едрине, когато избухна въстанието, и когото бяха затворили там. Бях убеден, че ще го изискат в Пловдив, и всеки ден очаквах със страх да се науча, че са го довели. Не само не го доведоха, но и в Едрине не са го нито запитали по това дело.

Впрочем това протакане спаси всички. От цяла Ясъкурия не пострада никой.

Едно отделение в затвора, което се намираше отдясно, току до входа на темницата, се наричаше ченгене-хапусу, вероятно защото са затваряли там преимуществено цигани. Един ден седях на пейката до бакалницата, когато ненадано видях, че се подаде оттам поп Ангел. Той се

озърна на една страна и на друга и като видя, че няма никъде заптие, полази на ръцете си през двора и в едно мигновение се намери пред мене.

Беше гологлав като при следователя, клекна на земята, изправи главата си и като отмести косата си от очите, каза ми с развълнуван глас, в който се чувствуваха, че треперят преглъщани с мъка сълзи:

— От много време търся да те видя, но не мога от заптиетата. Взели са ме на око и не ме пущат наникъде да се мръдна. Прости ми, прости ми. Сбърках, много сбърках. Голям грях взех на душата си. Ще отрека всичко. Прости ми.

— Няма защо да искаш прошка, отче — отвърнах трогнат вдън душата си. — Знам, че щото си направил, направил си го не от слабост и не по зла воля. Бъди спокоен, ще ти прости всеки.

— Взеха ми здравето, не съм вече човек, не съм. Господ види и той знае, че не съм искал никому да сторя зло. За какво ми е тепърва тоя живот? Нека ми го вземат, ще отрека всичко, ще кажа, че всичко, що съм казал, е лъжа.

При тия думи, без да чака да му говоря повече, полази назад и стигна в затвора си с такава също бързина, с каквато беше дошъл. Не го съгледа ни едно заптие.

И сега, когато си спомням тая сцена, чувствувам се покъртен до сълзи. Видях много мъжествени примери. Видях хора да висят по цели дни на синджири, увиснали над земята, на която едва допираха с пръстите си, видях други да падат в несвяст от изтезания, които се повтаряха по няколко пъти на ден, без да издадат тайната си, видях трети да отиват на бесилката, без да проявяват най-малка скръб за живота си. Никой не можеше да се сравни по душевно мъжество с тоя човек, който, останал с половин живот, идеше да изповяда пред едно дете угризенията, които го мъчеха, че е изпаднал в една слабост, за която никой не можеше да го вини. Той е удържал на думата си, но това не е възвърнало спокойствието на душата му. Той не си е простил сторената грешка. От мъките, с които го е изтезавала, спасила го е само смъртта. Той умря в Родос.

С това се свърши и пребиваването ми в пловдивския затвор. Няколко деня след разпитването по ясъкурийското дело Хасан чауш ни свика с другарите ми от Пазарджик, които бяха затворени тука — около дванайсет души, — и ни обади със своя отсечен и лаконичен тон, че на утрото ще тръгнем за Едрине.

Турците бяха разбрали, но късно, че не са господари да разполагат с времето. Шумът, който бяха подигнали в Европа разкритията за извършените зверства, общото негодуване, което беше обхванало целия образован свят, страхът от една намеса бяха ги стреснали. Додето се бавеха да търсят безвредни вътрешни врагове, против тях се подигаше отвън един процес, много по-опасен, ако и да не ги заплашваше още с друго оръжие освен потресената съвест на народите. Не беше нужно посланиците в Цариград да са правили някакви представления на Портата и най-добрите им приятели са могли да ги съветват, че не е в техен интерес да държат открити станалите събития, като протакат съденето на обвинените по въстанието, и те бързаха сега да се разправят по-скоро със затворниците. В Цариград бяха вече, види се, недоволни от бавността, с която ставаха изследванията в Пловдив, и особен чиновник беше пристигнал преди няколко деня, за да ускори делопроизводството. Невинните трябваше да се освободят веднага и бързи присъди да решат участта на виновните. Тоя чиновник беше ръководил изследванията в Търново и бързината, с която беше действувал, беше му послужила за препоръка да го изпратят със същата цел в Пловдив, дето задачата при голямото число затворници и при ожесточението на страстите беше много по-трудна. Той даде да се почувствува още от първия ден, че разбира своята мисия и иска да я изпълни, но времето бързаше много повече, отколкото сам той можеше да мисли. Той пречисти затворите от много души, които бяха попаднали в тях без сянка от вина, но само амнистията, която дойде подир един месец, ги изпразни, а тя биде изскубната по натиск от европейските сили.

Имах случай да го видя при едно разпитване по пазарджишките и панагюрските работи. За да се ориентира в

своята работа, той беше накарал разните комисии да направят пред него един вид рекапитулация на недовършените още следствия. С него беше в стаята един млад момък, мой връстник, който, щом ме видя, впи любопитен поглед в мене. Излезе и той мой съученик и като ме позна, не се въздържа, както другият ми съученик — следователят, — да ми изкаже своето удивление, примесено с неприкрито съчувствие и състрадание, че ме вижда вплетен в едно опасно премеждие. Отсетне узнах, че е бил син на чиновника. Националного чувство със своята жестока рязкост, което не щади врага, който и да е бил той, и неумолимо бие всякого, прояви се у турците в пълната си смисъл само в младотурската партия. При всичко че разпореждаше сега с Мидхад паша начело със съдбините на Турция, тя беше още само една секта с ограничено число адепти и патриотическият бяс, който се мъчеше да раздуха, не беше още заразил всички. Двамата ми съученици, с които ми се падна така неочаквано да се срещна тука, бяха останали чужди на новото веяне. Трябва да бъдем благодарни на събитията, че не допуснаха на младотурската партия да възтържествува. Немусюлманските народи тежко биха почувствували над главите си нейната ръка. Под булото на свободата тя се стреми само за пълното и безусловно владичество на мусюлманския елемент и ония революционери от останалите още под Турция християнски народи, които се показват понякога наклонни да отождествяват своята кауза с нейната, увличат се от едно опасно положение.

По разпоредба на новопристигналия чиновник ставаше изпращането ни в Едрине, за да се улесни вероятно работата на съдебните власти в Пловдив. С нас заедно изпращаха в Едрине и брациговци. Те бяха затворени, ако не ме лъже паметта ми, в Панаир хан. Когато на утрешния ден рано ни заведоха там, заварихме ги, че ни чакат вече на двора, готови за път, с поп Пейо начело, най-стария от брациговските попове, прост и наивен старец, истинно благодушен, съвсем побелял, но бодър и здрав за годините си. Той можеше да се закълне, без да прегреши пред съвестта си, че тегли за права бога, но сподели докрай участта на своите съграждани, без да роптае. Нему се

видеше естествено, когато другите теглят, да подложи и той рамото си под кръста. Другарите му, които знаеха, че е невинен, го закачаха; той, без да се обиди, отговаряше им с текстове от евангелието, които определят мястото на пастирите между страдалците за правдата и божието име. Съставлявахме една партия от трийсетина души, всички почти познати отдавна и свикнали вече със страданието, радвахме се почти, че ни съединява на нов път. Вързаха ни с въжа през ръцете по петима заедно и ни поведоха пеша с цял взвод стражари през Узунчаршия. Пловдивчани едва току-що бяха отворили дюкяните си. Минахме града и стигнахме на станцията, без никой да ни закачи. Припомняхме си неволно първото ни влизане в Пловдив и сега ни се видеше странно това равнодушие, с което ни изглеждаха турците, насядали около своите дюкяни, несътресли още сънния мързел. Едва ли трогвахме тяхното любопитство. Тия зрелища бяха станали вече такова обикновено явление, щото и приятели, и неприятели бяха престанали едните да треперят, другите да се радват, когато ги видеха. Само някои от ония, които ни виждаха, даваха може би мълком оттуха на своите чувства, едни, като ни изпращаха с благословии да запази бог живота ни, други с клетви да не се върнем живи. По пътя ни имаше три бесилки. Ние си сочехме местата им и поменувахме имената на ония, които знаехме, че са свършили там живота си.

Тренът пристигна няколко минути след нашето дохождане и от него наизлязоха десетки жени, които се затекоха към нас. Приятелите ни, известени от вечер, че ще ни карат в Едрине, бяха пратили телеграми в Пазарджик, които, разнесени с бързината на мълнията, бяха довели всички тия жени, майки, сестри, балдъзи, желаещи да видят своите близки и да им донесат по нещо за път.

Заптиетата имаха човеколюбието да ги оставят да приближат и да разговарят с нас до заминуването на трена. Никога няма да се заличи от паметта ми тая сцена, когато нещастните жени, облечени всички в черно, забрадени с черни кърпи, посърнали от мъки и страдания, се спуснаха към нас и размесиха своите сълзи с мъжете, на които идеха да донесат утеха със своята беззаветна любов. Тренът се

бавеше тука половин час и поведоха се тъжни разговори, пресичани на всяка минута с въздишки и плачове. Майка ми беше довела със себе си най-малката ми сестра. След два месеца и половина сега за първи път можехме да се прегърнем и да говорим, а аз бях вързан като разбойник и тоя час, в който се срещахме, беше час на нова раздяла, която никой не можеше да знае ще има ли край и кога. Мислех колко е изтеглила, каква безмерна скръб носи на сърцето и чувствата, които накипяха в гърдите ми, взеха връх над волята ми. Заплаках. Тя надви над болките си и запази и в тая минута своето нечувано мъжество. Тя пазеше своите сълзи за оттуха на тежките си мъки, когато беше сама, когато никой не можеше да я види, че плаче. Тука тя скри своята тъга и с нежни и крепки думи стараеше се да ми внуши бодрост.

О, български майки! Няма да забравя, доде съм жив, вашия подвиг през тая страшна година. Ние всички страдахме за себе си, страданията ни се събираха като в един фокус във вашите сърца. България няма да ви се отплати никога за мъките и за сълзите ви, за безсънните ви нощи, за дългите тия дни, прекарани в тревога и страх, че на всяка минута ще долети някоя фатална вест. Не с подвизи геройски, с вашите сълзи е откупена нейната свобода. За тях бог и светът се смилиха над нея. Горко на децата ви, ако някога смислят без умиление за тях! То бяха сълзи на любов, която изниваше в болки, но носи докрай с доблест своя кръст, както го беше носил Христос по пътя за Голгота, без да охне за своята съдба, без да трепне в своята вяра.

Тренът се готви да тръгне. Ние сме вече във вагона. Жените, прави отдолу, изпращат ни последните си молитствувания и благословии, стискат ръцете ни, качват се на стъпалото да ни прегръщат, подават децата да ги целуваме. Всичката публика, която се намира на станцията, е видимо трогната и почтително и с умиление гледа на тая прощална сцена. Подава се един арнаутин, който продава шербет, повикват го и чашките му с розовото разхладително питие минуват от затворник на затворник, подавани от разтреперените ръце на майките и жените. Третият звънец

бие, тренът полазва, майка ми се качва още веднаж на стъпалото да ми хване ръката, на бледното лице не е останало кръв от мъчителните вълнения и казва ми с един глас, който се мъчи да бъде силен въпреки сълзите, които са се набрали на гърлото:

— Не губи надежда, бог мисли за нас.

Изминаха много години оттогава. Животът не ме погали и неведнаж ме подвергна на суров жребий. В минути на тежко униние, когато, прояден от горест, усещах да се колебае вярата в мене и мислех, че нещастието ще ме съкруши, аз се обръщах за помощ към образа на майка си и той се яви всякога пред мене такъв, какъвто го видях тогава, с печата над него на мъжествена тъга, и чух ги все пак тия думи, с които се прости с мене: «Не губи надежда, бог мисли за нас.» Чух ги и усетих всякой път да се изправя смело духът ми и в най-лютите бедствия.

Пътът ни минава без особени премеждия. На станциите се виждаха почти само турци и някои чужди търговци, преимуществено гърци, защото българите, и колкото ги имаше, като се научеха особено, че карат затворници, гледаха да се правят невидими. По-зле настроените, които не можеха да въздържат гнева си, покачваха се на прозорците и ни подхвърляха някоя псувня или ни изпращаха със злорадни пожелания: «Къде са ги повели тия държавни душмани? Няма ли тука дървета да ги обесят, ами ги карат в Едрине да ядат още царски хляб?» Само на една станция, дето трябваше да слезем за няколко минути от вагона, изпитахме по-голяма неприятност. Чакаха многобройни турци и щом ни видяха, заобиколиха ни с враждебни викове. Някои се опитаха да посегнат на затворниците с юмруци, но заптиетата успяха да ни завардят. Останахме само с виковете, които слушахме да ни се отправят от разни страни и които не млъкнаха, дорде не тръгна тренът. Вън от това, ако не бяха вързани ръцете ни, бихме могли да мислим, че сме обикновени пътници. Още на втората станция заптиетата, като знаеха, че няма от какво да се боят, оставиха ни сами във вагона и отидоха в други вагони да си прекарат по-приятно времето.

Никому не идеше на ум ни да се оплаче, ни да тъжи.

Закръстиха се помежду ни при свободата, на която бяхме оставени, шумни разговори и за неотколешните събития, и за работи, които нямаха нищо общо с тях. Брациговци, шегобийци и приказливи по природа, даваха пълен ход на своя весел юмор, като разказваха за защитата на градеца си, за черешовите топове, за табиите, за импровизираните военни шефове. Само когато дойдеше дума за Васил Петлешков, глумливият тон изчезваше от разговорите. Ние всички почти го познавахме и името и паметта му внушаваха на всички набожно почитание. Душите ни мълком венчаваха мъченическия му образ с ореола на светец.

Той донесе в Пазарджик първи великата вест, че въстанието е прогласено в Панагюрище, и бях свидетел на оня патриотически възторг, който бе възпламенил душата му. Познат отдавна с мене, той беше поискал мене първи да възрадва. По причина на хубавото време бях спал на чердака в къщата ни, когато още в тъмно зачух силно да се чука на вратата. Ударите ме разбудиха, преди още слугата да иде да отвори. Беше той. Знаех, че беше заминал за Панагюрище като делегат на Брацигово за общото събрание, което беше свикал Бенковски, и чаках разтревожен вестите, които носи, без обаче да подозирам що е станало, защото въстанието не се очакваше да избухне по-рано от май. Още от стълбата гласът му екна запъхтян, развълнуван: «Въстание! Кръв! Да живее България!» След минута ние се прегръщахме неми, разтреперани, просълзени от радост и като извади от джоба си едно възвание, с което се обявяваше, че е прогласено въстание, сложи на устните ми мястото, дето беше цапнато с кръв, и сам после взе да го целува с луда страст, като да бликаше оттам жива кръв, с която искаше в тая минута да се напие до полуда. Целуваше и викаше: «Въстание! Кръв! Да живее България!» Трябваше да минат няколко минути, за да дойде на себе си и да може да отговори на въпросите, които му задавах. Той нямаше впрочем какво много да разказва. Пред очите му беше блеснало едно видение, което го беше ослепило, и озарен от него, преобразен на дух, беше улетял, за да разнесе по-скоро, додето може да стигне, благата

вест. Той беше видял България възкръснала, която вика под знамето на свободата своите синове, за да отмъстят за петвековните обиди, и като че се е боял да не би тоя образ да загуби от силата, с която се беше отпечатал в душата му, едва дочакал да му дадат няколко възвания и тръгнал. Вярата, с която беше живял в продължение на три месеца, не беше го излъгала. Мечтата беше се сбъднала. Тържеството беше дошло. Въстанието ще бъде едно победоносно шествие. Бенковски с панагюрския комитет, прогласен сега за временно правителство, дават бързи и огнени заповеди. Пратеници отиват навсякъде да подигат населението. Другите окръжия са отдавна готови. България ще бъде утре цяла на оръжие. Чети ще тръгнат веднага за градовете да ги завземат. Унесен от своята вяра, в възбликa от чувства, които разтупваха гърдите му, Петлешков виждаше турците, че отстъпват отвред смаяни, уплашени. Той не видеше само гроба, който съдбата беше вече изрила за него.

Същата сцена на патриотическо изстъпление се повтори, когато баща ми и майка ми, събудени от неговото пристигане, дойдоха да научат от него за станалото. Една радост, чиста и безпределна, като даваше крила на духа, унисаше ни в области, дето разумът изчезва и чувството, оставено само на себе си, рисува пленителни образи. И най-вълшебният сън бледнее пред очарованието, с което ни се вестяваше България, ликующа с изпълнения блян на петвековни въжделения. Мислехме да я виждаме жива пред нас, осенена от знамето, което беше дигнала. Светът я приветствуваше, трогнат от новото тържество на свободата над тиранията. Минути кратковременни бяха те, които не траяха повече от най-бързия сън и изискваха от ония, които ги преживяха, жестока отплата, но в сърцето има една светла дипла, дето те са се отразили, и тя се отваря с лъчи от радост, чиста като детска усмивка, при всеки спомен за това минало.

Не зная дали Петлешков седна през всичкото време, додето стоя у дома. Минутите бяха скъпи. Конят го чакаше оседлан в хана, дето беше спрял. Разделихме се, той, за да лети за Брацигово, аз, за да ида в училището да за-

неса радостната вест на другарите си. Учениците приижаха. Едва се стърпях да не им обадя, да споделят и те в детинските си сърца българската радост. За тях беше това въстание, синове на роби да станат граждани на свободно отечество. Скоро те бяха събрани в своите класове, но напразно чакаха да се явят учителите им на урок. Съвещанието в учителската стая, в което освен учителите взеха участие и някои други членове на комитета, които можаха да бъдат свикани веднага, не трая дълго. Взетите решения бяха съобразени с наставленията, донесени от Петлешкова. Две чети, които трябваше да дойдат, една от Панагюрище, друга от Брацигово, щяха да нападнат града. Ние бяхме длъжни да им помогнем, за да изпълнят предначертания план. Оглашените трябваше да бъдат веднага уведомени и да се съберат едните в Чиксалън, а другите във Вароша. Първите щяха да действуват с панагюрци, а вторите с брациговци. За сборен пункт за тия последните беше избрана къщата на едного от другарите ни, Я. Матакиев, защото беше близо до Марица. Нямаше време за бавене. Трябваше да се действува бързо. Бяхме убедени, че най-късно до заранта на следующия ден ще се появат очакваните чети. Чувствувахме, че бързината е първо условие за успех в случая, и не се двоумяхме да мислим, че от това начало ще се ръководят и в Панагюрище, и в Брацигово. Един скъп наш другар беше останал в Панагюрище, Соколов, който е бил в Белградската легия и на воените знания на когото ние се отдавахме с безгранична вяра. Наш делегат в Оборище, той беше задържан в Панагюрище, да организира въстаниците. Ние чакахме да го видим начело на четата, която трябваше да дойде от Панагюрище, убедени, че неговата тактика ще отговори на нашите очаквания. За Брацигово отговаряше Петлешков.

Бях се едва върнал у дома и захванал бях вече да се готвя за път, когато зачухме внезапно необикновен шум на улицата, последван от тичания на хора и блъскания на врати, които бързо се затваряха. Къщата ни беше в една безизходна улица и за да узнаем що става, трябваше да отърчим в една съседна къща на главна улица. Някакво

предчувствие беше ми подсказало какво ще видя. По улицата лудешки тичаха турци по един, по двама или на по-големи групи, въоръжени с пушки, препасани със силяхлъци, натъкнати с пищове и ножове. Те идеха от турските квартали и отиваха към края на града. Жените и децата, които се бяха намерили на улицата, бягаха да се спасяват. Разбрах всичко. Бяха го разбрали и всички ония, повечето жени, които се бяха събрали тука от близосъседните къщи. Тайната, че се готви въстание, беше станала достояние отдавна и на децата. «Панагюрци идат! Панагюрци идат!» — шушукаха всички и се обръщаха към мене, убедени навярно, че мене е познато всичко, що става. Турците продължаваха да идат и все така тичешком отиваха към същата посока. Всичките порти бяха затворени. Никой други не се видеше по улицата. Стори ми се, че се надвесва над града някакъв тревожен страх, който неволно усещах да прониква и в мене. След първия шум, който се беше дигнал, сега беше настъпила грозна, почти зловеща тишина. И аз като жените вярвах, че панагюрци идат. Думите на Петлешкова се оправдаха и това беше важно за нас в тая минута. Нямаше вече място за колебание и съмнение: панагюрци настъпяха и турците се готвеха да ги посрещнат. Часове само ни деляха от решителния момент. Нападението нямаше да бъде внезапно, както мислехме, но жребият беше хвърлен и нищо не можеше да отмени онова, що беше решила съдбата.

Баща ми, който беше отишъл на работата си, се завърна след малко и потвърди моите предположения. Глашатаи бяха известили из чаршията на турците да се въоръжат, дюкяните се бяха затворили в един миг и всички, които можеха да носят оръжие, бяха отърчали на панагюрския път и на ветренския да посрещнат бунтовниците. Известието за въстанието, предадено два дни по-рано на властите от един балдовец, който беше участвувал в събранието на Оборище, беше донесено вероятно от юзбашията Ахмед ага, който беше заминал преди един ден за Панагюрище и беше се завърнал от с. Баня, дето беше срещнал въстаници в засада. Баща ми носеше при това една подробност от по-тревожен характер. От вечерта беше при-

стигнало едно отделение казаци, но не знаеше дали са в града, или са заминали за някъде. Въодушевлението ни обаче не се охлади, трябваше да вървя. Баща ми със своята опитност от живота виждаше може би, че всичките ни кроежи произтичат от детинско увлечение, но ни той, ни майка ми се опитаха да ме въздържат ни с думи, ни с някакъв знак на слабост. Единственото ми оръжие беше един револвер. Освен него имах една евзалия пушка, която бях купил, за да не бъда без пушка, додето пристигнат други от нова система, които очаквахме да ни се доставят от Цариград, дето беше отишъл специален човек за тая цел. При подигане на турците в града беше опасно да я взема със себе си и аз я оставих в къщи с надежда, че покъсно ще може да ми се изпрати с някого. Навлякох едно дебело палто, препасах револвера, напълних джебовете си с патрони, увих в една връзка във вид на книги цървулите и навущата, тикнах на гърдите си калпачето с пиринчения лев, взех приготвената шарпия с едно шишенце от лекарство за рани и тръгнах. Баща ми и майка ми се простиха с мене, без да проронят сълза. И над тях, и над мене властвуваше нещо по-силно от всички чувства, които можеха да ни разтъжат при тая раздяла.

Улиците бяха пусти. У Матакиева бяха вече надошли много приятели и други приижаха постоянно. Знамето беше вече там сковано. Обширният двор на съседната Кривошиева къща се пълнеше едновременно с оглашени. На всяка стъпка се мяркаха пушки и револвери, които надошлите мълком опитваха с ръцете си. При това идеха постоянно вести от разни части на града, от Чиксалън, от Новата махала, приятелите бяха чули възванието и бяха готови, събираха се в определените пунктове при своите началници. Комитетът в голямата стая на къщата заседаваше непреривно, обсъждаше новините, които пристигаха, пращаше съгледвачи да следят за движенията на турците, съставляваше планове. Турската махала беше тиха, турците изглеждаха уплашени и чакаха, както чакахме и ние. Между това никаква вест не идеше за появление на чети ни по панагюрския път, ни по брациговския. По-дир тревогата, която беше подигнала на крак турците,

странно беше да няма никакво известие, че приближават чети към града, но не беше трудно да намерим обяснение за това бавене. Никой не изказваше тревога, всички изглеждаха бодри, сърцати и пълни с надежда. А часовете минуваха. Настъпи нощта. Отникъде никаква вест. По едно време в нощната тишина се зачу надалече свирката на железницата. Зловещо прозвуча в сърцата на всички тая свирка. Що можеше да носи тоя трен по това време, ако не турци? Едно по друго захващат да идат вести, че е пристигнала войска и от станцията бързо се направлява към града. И ония, които ги носят, и ония, които ги слушат, посърнуват, без да смеят открито да кажат, че нещо се ломи в сърцата им. Минува време, настъпя пак успокоение, идеята за едно нападение на града става несбъдочна, напущаме я и се улавяме за друга. Обърнахме очите си към Брацигово, по-близко и вероятно още ненарочено от турците. Там щеше да бъде по-лесно и по-безопасно да стигнем, но трябваше да знаем какво става там и излезли ли са чети към града. Комитетът се съвещаваше по въпроса, когато Иван Тодоров, син на хайдук, от когото дълги години бяха треперили турците в цялата радиловска околност, и сам той юнак, предложи сам услугите си. Никой за мисията, която трябваше да се изпълни, не можеше да внушава повече доверие. Той трябваше да разузнае що става в Брацигово и след завръщането му оставаше да вземем окончателно решение.

Цялата нощ прекарахме да го чакаме. Призори изсвири отново железницата. Беше пристигнала нова войска. Надеждата гаснеше все повече и повече. При това Иван се не връщаше. Съмна се, грозни вести идеха от града. Турците, окопитени от пристигналите през нощта войски, тържествуваха из улиците, сновяха из всички махали на въоръжени тълпи. Мнозина от ония, който бяха надошли при нас през нощта, напущаха ни един по един и никой вече не идеше. Останахме скоро само членовете на комитета. Положението беше отчаяно. И най-решителните между нас не смееха да дадат друг съвет, освен да се разотидем, но не се простихме още със своите надежди. В първите два деня слухове таинствени идеха отвсякъде, които

ни въодушевляваха с вяра в успеха на въстанието. Села горяха. Тия пламъци показваха стъпките на въстаниците; те бяха пет хиляди, десет хиляди, пораснаха до двайсет хиляди. Целият окръг беше пламнал. Градът беше ограден с един обръч, който все се стесняваше. Ние искахме да вярваме в невъзможното. И когато катастрофата стана явна, ние я посрещнахме гръмнати, като да можеше да се чака друго нещо.

* * *

Тренът пристигаше доволно късно в Едрине и тъй като от станцията до града не се стигаше пеши за по-малко от час, беше почти тъмно, когато се озовахме в широкия двор на конака. Зловещо се изпречи пред нас тежката, набита с широки гвоздеи врата. Едно малко отверстие в нея зина, за да ни погълне. При всичко че бяхме лежали толкова време в затвор, сега за първи път, когато се намирахме в това каменно здание, потънало в мрак и тишина, почувствувахме оня неволен ужас, който е свързан с идеята на една темница. Там, в Пловдив, въпреки изпитите и бесилките като че бяха останали неразкъсани връзките ни със света. Тука някакво чувство ти казваше, че ставаш чужд за него.

Одринският затвор е едно грамадно четвъртито двуетажно здание с двор в средата, подобно на всички старовремски ханища. Който е бил в Балкапан в Цариград, ще има вярно представление за него. И той е бил също хан, несъмнено превърнат в темница благодарение на съседството си с конака, който много по-късно е бил построен тука. Няколко редки лампи мъжделееха под обширната стряха, която заобикаля целия втори кат, на който ни покачиха. Една мъчителна нощ ни чакаше. В стаята, дето ни туриха, бяха оставили на един от ъглите цяла купчина от слама, изтърсена от леглата на болницата. При несгодите от помещението ние слушахме горестни вопли, които се раздаваха от три близо до нас полюса. В общата тишина чуваха се като да излизат от някакво подземие, което ги предава на безмълвната и безотзивчива нощ два гласа,

оито отделно и заедно ту залипваха, ту нареждаха жални думи, ту се заливаха в глух плач. Кои бяха тия нещастници и защо плачеха така непрекъснато? Редки заптиета се виждаха от време на време да минуват през коридора, но всички ги отминаваха. В смутното осветление на лампите темницата открояваше страшно своите очертания. Кръглите дупчици по затворените стаи зееха, слабо осветлени отвътре, като някакви очи на темницата, таинствените очи на мъката. Стотини хора в борба с тежки мъки и чувства въздишат в тия стени. Никакъв отклик от тия въздишки се не чуе. От полюсите само двата гласа не престават да охкат, да нареждат, да окайват съдбата си. Замлъкнат малко, като да си вземат отдих, и пак подземат своя тъжен плач. От време на време долитат някои откъслечни думи: «Майчице! Мила майчице! Татко! Сестро!» И душата, покъртена, се взира с ужас в тая бездна от мъчения, отдето излизат.

Когато на заранта ни изкараха за малко време от стаята ни, очите на всички се обръщаха към тия полюси. Нещастниците, за да разсяват своята тежка тъга, гледаха от кръглите дупчици. Бяха трима души. От първия полюс от наша страна назърташе с подпухнали от плач очи едно голобрадо дете, което може би не беше навършило осемнайсет години. От втория полюс се подаваше един млад момък, здрав, хубавелек, на около двайсет и три години. Последният полюс беше зает от един възрастен мъж, който можеше да има около четиресет години. От него не се чуеше глас. Той имаше може би деца, които кой знае дали след него не щяха да се лишават от хляб, но той мълчеше, като да се срамуваше да издаде мъките си. Додето другарите му плачеха и пълнеха затвора с воплите си, той, унесен в мислите си при онія, които смъртта му щеше да лиши може би от единствената им подпора на света, мълком преглъщаше сълзите си и горестите си. Не един случай съм имал да видя, че младостта, която още не е изпитала разочарованията от живота, милее повече за него. Пред смъртта възрастните почти винаги посрещаха с по-голяма твърдост своя жребий.

След мъчителната нощ, която бяхме прекарали, почувствувахме се някак ободрени с настъпването на деня. Човек и в най-тежката участ, която може да го постигне, усеща облекчение, когато вижда, че я споделя с други. Състраданието към другите намалява болките за собственото нещастие. Една по друга се отварят вратите и виждаме да минуват по коридора със стотини нещастници. Осъдените затворници, които живееха в долния кат, настанени в обширни кауши, пълнеха двора със своя шум, който идеше на широки вълни до нас. На горния кат имаше твърде малко обикновени престъпници. Тука се помещаваше и болницата.

Една радост бе за мене, когато ми се удаде да видя още заранта зетя си Юрукова и поп Тилева. Юруков лежеше в стаята, която правеше ъгъл с нашата. Той ме е бил съзрял, когато ни бяха изкарали от стаята, и едва-що се бяхме прибрали, видях от прозореца, че се подаде на отсрещната дупчица. Тая среща беше и за двамата ни щастлива, защото можехме да се споразумеем по ясъкурийското дело. Мимическият разговор не можа обаче да ни доведе до резултати, напълно удовлетворителни. В неговата стая живееха трима братя гърци от Атина, затворени по обвинение в някакво обикновено престъпление. Той се беше свързал с тях и като знаеше, че може напълно да им се довери, възползува се от свободата, с която донякъде разполагаха, за да ми пише чрез едного от тях и да получи отговор от мене.

По едно време сам със своята величествена осанка, с мерни стъпки се подаде в коридора поп Тилев, придружен от едно заптие, което вървеше на няколко крачки подир него. Усмивка радостна заигра на лицето му, като ни видя. Чакахме го, прилепени всички на прозореца, да се завърне. Един знак, направен с ръцете, даде ни да разберем, че е излязло безопасно следствието, на което е бил подвергнат. Нему бяха направили особена чест. Бяха му отредили за жилище един полюс, скован под самата стряха на коридора и на който се възлизаше по стълба. Не можехме да се въздържим да не се засмеем всякой път, когато ни се удадеше да го съзрем, че наднича от кръглата дупчица на своя полюс, прилепен горе на стената като

ластовичево гнездо. Неволно си наумявах, като го виждах там, Сократа, тъй както го е представил Аристофан в своите «Облаци». Турците го бяха взели на око. Той беше отдавна възбудил враждата им против себе си поради мъжествеността, с която беше изпълнявал своята длъжност като владишки наместник в Пазарджик, и доброто име, което беше спечелил между българското население. В желанието си да му отмъстят те искаха да го изкарат за един от главните виновници на Априлското въстание. Те впрочем искрено вярваха в неговата виновност, особено след като всичките му почти роднини в Перущица се бяха оказали компрометирани в движението, но следствието въпреки всичките старания на съдебните власти не беше открило никакви сериозни доказателства против него. Той беше бодър и без страх за своята участ. Като се остави настрана странното помещение, което му бяха отредили темничните власти, те не бяха престанали да се отнасят към него с уважение, както мислеха, че прилича на сана и на името му. Самото подозрение, което тежеше върху него, че е един от главатарите на въстанието, заобикаляше го с обаяние пред властите и тука пред заптиетата. На необикновен човек и в престъплението се дължи почит. Това е едно правило, което намира на всяка стъпка приспособление в живота на турците.

Подир оня кипеж, на който бяхме навикнали в Пловдив, тука животът ни се видя досаден със своето еднообразие. Слава богу, че затворниците са по няколко души в стая и могат да убиват времето в разговори. Тия стаи, постоянно затворени, отдето едва от време на време назърща някое око, ти се виждат понякога като гробища. Живи хора стоят там, жадни за движение, у които кипят чувства жежки, на които мисълта е в постоянна работа, и от целия тоя живот, живота на стотини сърца и умове, не чуваш нищо. От време на време се мерне някое заптие. Рядко се отваря някоя стая, за да изведат някой затворник на изпит.Може би има някъде приятели, които би ти било приятно да зърнеш поне за минутка. От никого не можеш нищо да узнаеш. Заптиетата са вежливи и услужливи. Помолихме им се да дигнат нечистотиите и ако е

възможно, да ни разделят в две стаи. Те направиха първото през деня и обещаха да изпълнят и другата ни молба, което и стана на следующия още ден. Те сами донасят ястия, които поръчат по желание на затворниците във външни турски гостилници, и подават кафе, което се прави долу от затворници и се изкачва на втория кат чрез макари и на тенекиени блюда. Правото да правят кафе е една особена привилегия, която се отстъпва само на известни затворници. Тия последните я търсят не само за да извадят някоя пара в съдружие със заптиетата, но и за да се намират на работа. Тих шум, като отдалече, влиза отдолу, дето осъдените затворници почти цял ден се разхождат из двора. В тишината, надвиснала над темницата, звучат постоянно хлипанията на нещастните осъдени, поредки сега през деня, но още по-жални, още по-горестни, като мислиш, че ги слушат хилядо души, които споделят болките им, отзовават се със сърцата си на воплите им и не могат ни помощ да им дадат, ни състрадание да им изкажат.

И тримата са били от сливенската чета и вероятно заедно с другите сливенци са били в Пловдив, отдето ги бяха докарали тука. Другарите им, единайсет души, са били изкарани от темницата, за да идат на бесилката един ден преди нашето пристигане. Повечето са тръгнали юнашки, за да идат да претърпят последното си наказание. Само на едного му дозляло и паднал като в несвяст при мисълта, че отива на смърт. Друг при тая сцена поискал да подигне духа на дружината и с глас, висок, звучен, запял бунтовна песен. Целият затвор закънтял от юначните звукове и хиляди души затрептели от умиление за юнака, който с песен се прощава с живота.

Защо бяха оставили тия трима души, не ми е било възможно да узная. Съдбата като че беше искала да стане това, за да може да ги спаси. Те останаха тука още една нощ и на следующето утро ги изкараха оттука, за да ги карат с железницата. Било е предписано да ги обесят поотделно в Нова Загора, Ямбол и Сливен. По пътя пак така постоянно плакали. На новозагорската станция случайно се намерил известният американски консул Скайлер, който се

готвел, чини ми се, да тръгва за някъде. Новозагорската полиция приела единия от затворниците, който е щял да бъде обесен в тоя град. Той е бил, ако се не лъжа, най-младият от осъдените. Скайлер взел нужните сведения и като отложил пътуването си, завърнал се в Нова Загора, дето се отправил веднага при каймакамина и изискал от него да отложи обесването на осъдения, додето не получи нова заповед от Цариград. Каймакаминът се показал безсилен да устои на настойчивите искания на американския консул, който беше изпълнил България с името си, и се съгласил. Още при него Скайлер пратил телеграма до американското посолство в Цариград да ходатайствува за помилването на осъдените. На другия ден действително помилването дошло.

Малко приятели сме имали като Скайлера. Никой не е положил толкова ревност, колкото него, за да се разкрият пред Европа турските зверства и да се разположи общественото мнение в полза на българската кауза. Малцина обаче ще знаят на колко нещастници е облекчил участта, на колко майки е дал утеха. Той беше взел българското дело като една мисия в живота, на която се беше отдал с всичкия си ум, с всичката си воля и енергия. Как трябва да се е радвал тоя ден, когато е научил, че е спасил три живота и на три разтреперани майки е върнал децата им! Това е била една от най-хубавите награди, които е получил в съвестта си за положените си трудове през тая страшна година. Името му има право да стои между ония, които ние сме длъжни винаги да произнасяме с благодарност. Бедствията, които постигнаха България, дадоха ѝ в Европа и в Америка няколко гения, които ѝ посветиха всичките си сили, за да я извлекат от робската ѝ участ. Един от тях е той.

В новата стая, дето ни преместиха, бяхме всичко шест души. В бедствието и най-малката промяна на добро е едно щастие и ние го съзнавахме. Тука при другите удобства — повече въздух и светлина, по-широко място — можехме да се ползуваме с привилегията да си донасяме отвън ядене и да пием кафе. В живота си не съм никога изпитвал по-истински наслаждата, която може да даде това

благословено питие. Макарата час по час се вдигаше с тенекиеното блюдо и чашките, димящи с благоуханната пара, минуваха от ръка на ръка. От време на време по някой стотак в ръцете ту на едно, ту на друго заптие ни гарантираше правото да злоупотребяваме, колкото щем, с благосклонното им разположение към нас. Не бяха и нужни много пари, за да си платим лукса да пием, колко щем, кафе и да си донасяме, каквито щем, яденета отвън. Кафето се плащаше пет пари чашката и съответствено струваха и ястията.

Централна фигура в стаята ни е поп Пею. Закачаме го от време на време, но всички го уважаваме. Тук имаме случай да оценим качествата на тоя добър и простодушен старец. Никога не излиза оплакване от устата му и той искрено страдае за бедите, които са постигнали народа. Никой не знае да е сторил някому зло или да е отвърнал някому с обида за обида. Той е съобразявал по естествено влечение на своята природа живота си с учението Христово. Най-голямата си тегоба, когато се е случвало някой да му дотягва много, той се е задоволявал да я изказва с думите: «Не вем вас», придружена с надлежен жест с ръката. Там се е и свършвала враждата му. У него е била слабост да си служи със славянски изречения, извлечени от черковните книги, единствените, които си е давал труд и които е мислил, че заслужава да се четат. Тая слабост е давала повод на съотечествениците му да го задавят с невинни глуми. Едно от изреченията, които най-често е употребявал, е било: «Зри на обороте», когато в някой разговор е искал да каже, че по работата, за която се разсъждава, трябва да се мисли и за опакото ѝ. Оттам съгражданите бяха взели повод, когато се обръщаха към него, да му казват: «Дядо попе, зри на обороте!» Той се не сърдеше. «Младост, деца! Простено ѝ е да се пошегува.»

За да прекараме по-лесно времето, намислихме всеки поред да разказва по някоя приказка. От всичките другари аз се оказах най-лош разказвач. Палмата на първенството взе в тоя случай другарят ни Матакиев. Той беше се завзел от година и половина да учи френски и беше намерил, че най-добро средство за тая цел е да чете на-

право френски книги. Като най-подходящ автор той беше избрал Пол де Кока. Той беше успял едновременно да прочете всичките му съчинения и да научи френски. Препоръчам методата, която беше избрал, ако не и автора, до когото беше прибягнал, на ония, които искат да изучават френския език. Ние се възползувахме от знанията, които беше придобил. Той ни разказа през петнайсетте деня, додето престояхме тука, целия Пол де Кок и правеше това по такъв увлекателен начин, щото въпреки някои съблазнителни подробности, които трябваше да го карат да се мръщи в душата си, и поп Пею го слушаше с интерес и ние не без глумливо удоволствие го виждахме да климва с глава и да подчертава някои места от разказите с лукави усмивки.

Едно само събитие през всичкото това време донесе едно временно сътресение в живота на темницата. Един ден зачухме, че се дига силен шум в двора. Вслушахме се: шумът бързо порасна и се обърна на цяла буря. Надигнаха се викове на турски и на български и задрънкаха железа. Всички заптиета, които бяха горе, се затекоха бързо в двора. Нищо не можеше да видим, но по всичко личеше, че долу става схватка. Помислихме не без страх за мятеж, за клане. Отсетне узнахме, че турци и българи са се сбили и герой на сражението е бил един млад сливенец, Хаджи Димитър Бояджиев, с когото горещо приятелство ме сближи след Освобождението. Той не можел да претърпи обидното поведение на някой турски бабаитин спрямо няколко български затворници и защото му изкряскал да ги остави на мира, всичките турци, наежени против него, като го гледали дързък и решителен, се счели за оскърбени и налетели да го бият. Бояджиев беше един рядък мъж с прав характер, силна воля и непоколебима енергия. Със стоична съвест и независим дух, като не допущаше никаква двусмислена постъпка за себе си, той не търпеше безчестията на другите и с риск на жертви се хвърляше да ги изобличава и бичува. С тая непримирима вражда против всичко, което му се виждаше долно и подло, той беше си създал заклети врагове, но и беше си привързал всички честни сърца. Той знаеше да иска и

със смели стъпки да върви към предначертаната цел. Тия качества бяха го направили слушан и почитан вожд на Сливен. Той беше брат по душа на Бобекова. Умът ми ги сближава всякога, когато мисля за едного от тях.

На петнайсетия ден видяхме къде пладне да се отварят една по друга стаите; затворниците потекоха като мравуняци в коридора и почнаха да се свличат на гъсти тълпи в двора, който почерня след малко. Всичкият този свят беше така на гъсто натъпкан, щото можеше тука без преувеличение да се каже, че не би имало де да падне яйце. Бяхме в недоумение, ако и да чувствувахме, че не ни сбират за зло, когато се понесе думата амнистия, паднала като по откровение всред нас, и бързо полетя от уста на уста от единия до другия край. «Ще ни пущат!»— забръмча из стотини уста и радост озари лицата на всички. Издигнаха се гласовете, подеха се глъчки, приятели се викаха през главите на другите по име, когато врачката на входа се отвори и си пробиха път през сред тълпата няколко чиновници. Всичко утихна в миг и едно напрегнато очакване замести предишния глъч. Един от чиновниците се покачва на по-високо място, взима един вързоп книжа, отваря ги, отделя един лист и захваща да чете имена. И муха би се чула да бръмчи в тишината, която настъпя. Само гласът на чиновника се чуе и имената едно по едно се нижат с металическа ясност, придружена с названия на селото или града. Повиканите си пробиват път през затворниците, явяват се пред чиновниците и отминават към вратата, отдето ги изкарват.

Листчетата с имената се менят в ръцете на чиновника. Изреждат се села, градове. Постоянно редее тълпата от затворници. Излизат ту от една, ту от друга страна и сé със същата церемония се измъкват навън. Не бяхме в началото навярно по-малко от петстотин души. Все намаляваме и намаляваме, но нашият ред не иде и захващаме да се питаме тревожно дали амнистията няма да прескочи някои и дали нам няма да се падне да бъдем между прескокнатите. Чиновникът продължава да чете. Даваме си кураж, че ще изскочи и нашето листче. Но чудно, излизат листчетата за такива села и градове, щото ще речеш,

че непременно до тях трябва да се яви и нашето, а то се не явява, като да го няма там при толковата други. Възможно ли е наистина да се не намира там? Ние сме вече така разредели в двора, че можем да се прочетем с очи. Не сме повече от сто. Имената с металическа ясност продължават да изхвърчат из устата на чиновника, който се спира от време на време да си почине. Оставаме осемдесет души, спадаме на седемдесет, на шейсет. Не сме вече ни педесет, а листчетата се прехвърлят и все за нас ред не иде. Листчетата се довършват, чиновникът слиза и заедно с другарите си се упътва към вратата и оттам изчезва навън. Поглеждаме се, които сме останали, забравените, и на всички на устата е същият въпрос: «За нас ли само няма амнистия?» Ние сме не повече от трийсет души от разни градове. Сдушаваме се да се утешим, подаваме си ръка, запознаваме се. Щом има амнистия, работите, значи, отиват на добре. Додето се стараем тъй да се храбрим над съдбата си, един оглушителен вик, който се повтаря и потретя, еква в двора и през тежките врата на темницата достига до нас. Амнистираните след някаква реч, която им се казва от валията или от някой друг висок чиновник, изявяват гръмогласно своята благодарност за султанската милост с «падишахъм чок яша».

И за нас захваща от тая минута нов живот. Ставаме обикновени затворници и от отделните стаи в горния кат минуваме на жителство долу в общите кауши, размесени с обикновените престъпници, повечето от които, осъдени за тежки престъпления, са оковани с вериги. Каушите са дълги и широки и някои като тоя, в който ни поместиха, са разделени надве с дъсчени прегради във вид на решетки. Едно празно място, оставено между двете тъй прегради отделения, позволяваше на темничните власти едновременно да надзират и двете. Надлъж покрай стените се издигат високи и широки дъсчени пейки, на които спят затворниците.

Едната страна на кауша ни е занята изключително от турци, които заръмжават против нас. Всичките имат не зная какви страшни физиономии. Те са озлобени, че се прави милост на държавни престъпници, а за тях държавата остава неумолима, когато всичката им вина е, че са убили някоя отделна личност. Те не можаха да скрият враждата си против нас и защото се разхождахме свободно из двора, получихме предупреждения, че трябва да накланяме главите си надолу. Затворът като да беше някакво тяхно царство, в което всички трябваше да им се боят и покланят. Възкипя яд у всички ни и ние заявихме, че никому не мислим да надоеждаме, но и заповеди не искаме да слушаме от никого другиго освен от темничните власти. Това бе достатъчно, за да се поведе още от първия час глуха война помежду ни. Никъде делението между турци и гяури не ми се е видяло тъй рязко, както тука. Българите и всичките християни носеха на лицето си и в нравите си отпечатък от гнета на темничния живот. Съдбата, която ги беше довела тука, беше ги смирила. Всички изглеждат кротки и разкаяни. У турците същата тая съдба предизвиква уязвление. Те роптаят против нея и оттука готвят се сякаш за нови злодеяния в живота. И малцина има между тях, които да не излежават второ или трето злодеяние.

Трябваше да стоим нащрек. За наше щастие, додето обдумвахме как да се предпазим от враждата на турците, ние намерихме странни и неочаквани съюзници. Това бяха няколко черкези, които лежаха в същия кауш на една пейка, издигната всред кауша между двата стълпа, които подпираха свода. Те бяха в обтегнати отношения с турците. Вероятно бяха имали с тях разпри, които не е чудно да са дохождали до кръв. Не зная по кой начин подушихме чувствата им към съжителите им турци, но още в същия ден беше скрепен между нас отбранителен и нападателен съюз, който ни позволи безопасно и спокойно да прекараме всичкото време, додето стояхме тука.

Като се освободихме така от всеки страх, можехме доволно сносно да прекарваме времето си. Съставлявахме една избрана дружина. Сближени от общо нещастие, въодушевени от еднакви чувства, делехме братски залъците си, тегобите си и надеждите си. Амнистията, ако ни беше оставила тука, беше обаче смъкнала от гърдите ни ония гнетущи вълнения и тревоги, с които бяхме живели досега.

Това облекчение стигаше само по себе, за да гледаме почти с радост на сегашната си съдба. Най-голямата беда, която можеше посем сега да ни постигне, беше да прекараме няколко години тука или на заточение. Ще минат, както са минали за толкова други. Прибавяхме ги при годините, на които бяхме, и надигаше се в гърдите ни някакво чувство на гордо удоволствие, като виждахме, че пак с младежки сили ще се изкопчим из ноктите на бедата. С някаква наслада мечтаехме за живота си в далечната чужбина, за занятията, с които ще го изпълним, за душевната мощ, която ще почерпим в него. Страданията, които ни чакаха, затрогваха една струна от самолюбие, в която се вслушвахме със скрито доволство.

Времето минуваше главно в разговори, често оживлени, всякога задушевни, върху всичко, което можеше да ни интересува. Беше ни предоставена доволно голяма свобода и ние се ползувахме от нея, за да шетаме по каушите, дето имаше българи и прекарвахме с тях дълги часове да гледаме занятията им, да слушаме болките им, да споделяме тъгите им. Някои бяха лежали по десет и по петнайсет години, бяха влезли тука млади и сега, когато изтичаше срокът на наказанието им, щяха да прекрачат прага на темницата побелели.

Между това приятели отвън почнаха да ни навестяват. Срещата с външни лица беше ни позволена. Бяха надошли роднини, които бяха почнали да работат за освобождението ни. Надеждата им не ги измами. Скоро узнахме, че всичко е наредено, за да можем и ние да се възползуваме от дадената амнистия. Всеки може да си представи каква радост внесе това известие в сърцата ни. Простихме се веднага със суровите мечти, на които се бяхме отдали в първите дни. Бяха ни оставили, защото ни бяха признали за първостепенни виновни. Съдебните власти се бяха съгласили срещу парично възнаграждение да ни прекарат във втората категория виновни, които бяха включени в амнистията. Предложението беше дошло от самите власти, които, като виждаха, че държавата прощава, намираха съвсем уместно да извлекат някакви ползи и за себе си, като разширят милостта ѝ и над останалите затворници.

Искаше се от нас да улесним задачата им, като оттеглим някои признания, направени в Пловдив по пазарджишките работи. Нищо не ни се видеше по-лесно, но ето че изведнаж се яви една неодолима пречка. Един от другарите ни, сега умрял, протестантин, отказа да направи, що се искаше от него, защото религиозните му убеждения и съвестта му не му позволявали да лъже. На това основание той беше направил признания в Пловдив и на същото основание не искаше сега да ги оттегля. Бяхме смаяни. Да си доплувал до брега, да ти простират ръка, за да излезеш от водата, дето потъваш, и една вълна да те запрати надире в минутата, когато се мислиш вече спасен! Мъчим се всячески да разколебаем другаря си, изнуряваме всичката си логика и убедителност, молим му се поотделно и задружно, той не иска да мръдне от това, що е казал веднаж. «Не мога, отговаря ни, да направя грях против съвестта си. Мъчно ми е, че и вас излагам на страдания, но не мога да си послужа с лъжи да спася ни вас, ни себе си.»

Една мисъл светна в умовете ни и хванахме се за нея като за последня надежда. В Едрине живееше един протестантски мисионерин, покръстен евреин, Розенберг, който в тия времена беше много заслужил на българите. Той се беше застъпил и за нас и беше дохождал вече веднаж в затвора да посети другаря ни.

— Ако г. Розенберг дойде и ви каже, че не бихте направили грях — казваме на другаря си,—като се подчините на общото желание?

— Не зная има ли право други да се бърка в чуждата съвест и да ѝ определя кое е право и кое е криво.

— Вие го уважавате, той не може да ви даде съвет, който би бил гибелен за вас. Чуйте го най-сетне.

— Това не мога да откажа.

На другия ден г. Розенберг дойде. Какво са говорили помежду си, никога не можахме да узнаем, но той успя да дигне скрупулите на другаря ни. Останалото не представи никакви затруднения. Една съдебна комисия ни разпита за очи и в два дни уреди работата по начертания от порано план.

Един ден седях на разговор в един чужд кауш с няколко

стари затворници, когато едно заптие, което ме беше търсило навсякъде, ме намери и възрадван от бакшиша, кой мечтаеше, че ще получи, ми обади, че ме търси, за да идем заедно да намеря поръчители, защото е дошла заповед за освобождението ми. Не чаках ни минута и оттам тръгнах по него. Вън от затвора ме чакаше вече зет ми, който беше останал в Едрине, за да работи за нас и за браниговци, които бяха освободени едновременно и по същия начин.

Бяхме изминали доволно път из улиците, когато кундрите ми, които бяха прогнили в затвора, изведнаж се разнищиха като скапани, повлачих ги някое време и най-сетне се видях принуден да ги оставя и да тръгна по боси крака, защото отдавна се бях отказал от употреблението на чорапи.

Всеки знае приказката за оня болен цар, комуто един мъдрец, след щетните усилия на обикновената медицина казал, че ще оздравее, ако облече ризата на някой щастлив човек. Пратеници тръгнали по царството и най-сетне успели да намерят един щастлив човек, но не намерили риза на гърба му. Ако на някой болен цар биха потрябвали в тая минута чорапите на един щастлив човек, за да оздравее, пратениците биха могли да ме пипнат на улицата и да ми изискат скъпоценния талисман, но скоро биха се убедили, че са длъжни да се върнат при него да му обадят, че са намерили щастливия човек, но не са намерили чорапи на краката му.

ЗАТОЧЕНИК

Параходът «La Gironde» от компанията на «Messageries maritimes» плуваше бързо по Егейското море през едно тихо и хубаво време в направление към Солун.

Пролетното слънце лееше потоци от светлина в необозримото пространство. Окото можеше едва да съзре понякога на небесната синева някой тънък и прозрачен облак, който се покажеше и изчезнеше като неуловима мечта. Морето светеше гладко като стъкло. Една вълна и подир нея друга и третя шавнеха тихо и лениво от време на време по повърхността му като минутни вълнения в моминski гърди и се разсипеха безследно в бисерни струи.

Населението на парахода представляваше най-разнообразна гледка. Там бяха се събрали типове от всевъзможни народи, костюми, физиономии, съсловия и култури. Параходът беше спирал сякаш на сто разни пристанища и носеше тоя шарен свят на някое етнографическо изложение.

Разпасан турчин зяпаше, разкрачен, до англичанин, който се беше изтегнал неподвижно на стола си с един роман в ръцете от лайпцигското издание на английските автори. Френец, занят с нова любов, свързана случайно на парахода, минуваше покрай безстрастен евреин, вглъбен в мисъл за нова някоя печалба. Мургав персиец седеше редом до паликаре, което се пореше със своята кадрава фустанела. Турски молла, който се кланяше на една

страна в парахода, съзираше, като мъмреше молитвата си и се слагаше и ставаше, черното расо на някой поп.

Всред това разнообразно общество, мирно и мълчаливо седеше сам-сами в един кът на парахода един българин. Откогато се беше качил на парахода, весде беше търсил свои съотечественици, но не беше намерил ни един.

Четвърти ден как пътуваше, слушаше да се говори около него на всякакви езици, но не беше зачул българска дума. До него се бяха разположили няколко турци. Жените им, насядали на търкало, гушеха се една до друга и грижливо се прикриваха, за да не видят лицата им нечестивите гяури. Турците му проговаряха понякога, той разменяше с тях някоя дума и пак се свиеше при бедния си багаж и замлъкнеше.

Изрядко само станеше, погледнеше на величествената гледка, която представляваше пространството, и пак се върнеше на мястото си.

По лицата на всички пътници се изражаваше онова сладко и неизразимо удоволствие, което изпитва душата, жадна за безконечност, когато се допре до безконечността в природата. Той гледаше равнодушно на всички тия физиономии, които минуваха покрай очите му. Помежду всичкия тоя свят, който се кръстосваше около него, той беше най-честитият човек.

Цял мир от мисли, засмени като пролетта, която вееше в природата, светли като слънцето, което грееше, подигаха сладко гърдите му и отлитаха в синьо небе — химни, които сърцето, трогнато от радост и щастие, изпраща към бога.

След дванайсетгодишно заточение в Азия той се връщаше у дома си.

Преди месец още, до деня, до минутата, когато му бяха съобщили, че е свободен, той не можеше да помисли за своите, без да заплаче. Когато му бяха донесли тая вест, той не беше искал да повярва. Беше му се сторило, че го лъжат.

Мнозина се бяха върнали от заточение, но и мнозина бяха оставили костите си там. Едно предчувствие, което напразно се мъчеше да победи, му казваше всякога, кога

се замисляше за участта си, че ще бъде от последните. Той се беше запознал с много хора милостиви, които го съжаляваха и веднеха понякога, та го утешаваха, но идеха си те, той погледнеше в сърцето си и видеше, че от утешенията, които е чул, нищо не е останало в него.

Той не беше узнал никога защо са го заточили. Един ден бяха го изкарали от затвора, дето беше престоял без изпит седем месеца между разбойници и кръвопийци, осъдени повечето на вечни окови, бяха го извели пред солунския паша и бяха му казали, че го пращат на заточение в Ангора. Защо и за колко години, не бяха му казали. «Пращат ме да умра на чужда земя» — беше си казал сам той, кога го изкараха от пашата.

Пет години наред беше ставал и лягал с тая мисъл, че е изпратен да умре на чужда земя, че ще затвори очи и няма да види и на последния си час своите си.

А сега отиваше при тях. Още няколко часа, и ще стъпи на земята, дето е мислил, че няма никога да се върне, и още един-два деня път, и ще бъде у дома си и ще прегърне ония, които не е вярвал, че ще види още веднъж в живота си.

Като мислеше как е страдал преди месец и колко е честит сега, сълзи от радост идеха на очите му. Да имаш жена и деца, да ги любиш от душа и сърце, да си готов живота си да положиш за тях, да ги загубиш изведнъж, да си стоял дванайсет години далече от тях, в земя затънтена, дето нищо не можеш да чуеш за тях, да си мислил, че няма вече да ги видиш, и да се върнеш при тях и да ги видиш пак! Има ли, боже мой, щастие по-голямо на тоя свят?

Той броеше часовете и минутите. Времето му се видеше нескончаемо.

Искаше му се да легне, да заспи и да се не пробуди, додето параходът не стигне на Солун. Но как ще го хване сън? Легнеше, дремнеше, па изведнъж се стреснеше в съня си и станеше. Стореше му се понякога, че параходът е спрял, вслушаше се, чуеше, че морето боботи под него и трепнеше от радост, като видеше, че се е лъгал.

«Дете ставам» — кажеше и вземеше да се смее сам със себе си.

В Азия той беше стоял цели три години в лош затвор. Подир три години само бяха му позволили да живее на свобода в града под надзора на полицията. Мрачните възпоминания, които му бяха останали от затвора, подпомагани от шума, който ставаше около него, от дрънкането на тежките вериги, от боботенето на парахода, от виковете на матрозите, възникваха в паметта му, щом заспеше, и се превръщаха в ужасаващи сънища.

Веднъж сънуваше, че е избягнал от заточение и подире му се спуснала да го гони многобройна потеря от войници, жандарми и башибозуци. На всяка минута потерята приближаваше да го улови, но той бягаше тъй силно, че тя не можеше да го стигне. Наблизо имаше лес. Той влезе в него. Колкото повече влизаше навътре, толкова повече лесът ставаше гъст и непроходим. Не се виждеше никаква пътека и той мислеше вече, че потерята е изгубила дирята му. От всички страни чуеше виенията на диви зверове, съсканията на змии, но той предпочиташе да го изядат вълци и мечки, отколкото да попадне в турски ръце, и промъкваше се между шубраците, трънете и клоновете на дърветата, които се бяха заплели и запрещяха на всяка стъпка пътя. Изведнъж той се намери пред една голяма река, която бучеше страшно и търкаляше в стремителните си вълни цели скали и букаци. Ни напред сега, ни назад. Той седна на брега да си отпочине и мислеше какво да прави, кога изведнъж препукаха над главата му стотина пушки. Обърна се, потерята го заобиколила, оставаше му само едно средство за спасение, да се хвърли в реката. Опита се да се хвърли в реката, но напразно, тялото му се беше схванало, не можеше ни да се помръдне, ни да извика, турците идеха вече да го вкопчат, когато се пробуди. Той треперяше цял. Студен пот беше избил по челото му.

Оттогава той не беше се решил вече да заспи. И насъне е лошо да се видиш злочест. Той искаше да мисли и да бълнува само за щастието, което го носеше като на орлинни крила там, дето бяха умът му и сърцето му.

Колко миналото беше грозно и тежко за сърцето, толкова настоящето и бъдещето бяха засмени и хубави.

Доде беше в заточение, България се беше освободила. Той спомняше сега как се беше вълнувал през всичкото време на войната. По цели нощи не беше спал, кога се научеше, че русите са загубили. Повечето вести, които идеха в Ангора, бяха от тоя род, но той не беше престанал да вярва, че русите ще надвият. Надеждите му бяха се изпълнили.

На връщане беше му се случило да види в Цариград един български офицерин. Това му беше оставило неизгладимо впечатление. Като мислеше сега за офицерина, когото беше следвал стъпка по стъпка цял час, за да го изгледа добре, да види отблизо дрехите му, шапката му, сабята му, лицето му, да го чуе как говори, забравяше се от радост, чинеше му се, че носи цяла България в сърцето си.

Той беше чул, че България е свободна, и беше я видял възкръснала.

В минутата, кога беше съзрял офицерина, беше усетил в сърцето си нещо, което го караше да мисли, че е станал друг човек, че е пораснал, че гърдите му са се разширили и дишат по-охолно и главата му се е дигнала високо над другите и очите му гледат по-смело.

Кога турците, които седяха до него, бяха го попитали от каква е народност, той беше почувствувал едно непонятно удоволствие, като им беше отговорил, че е българин. Говореше с тях и никакво впечатление не му правеше, че са турци.

Сърцето му жално се свиваше само, като помислеше, че Македония е останала пак робска земя, но тия жалби се разсяваха бързо. Зад Македония има свободни българи. Една лъча от свободата, на която те се радват, прониква и в нея и съгрява сърцата на робите.

България му се представляваше ту като мома, пълна с хубост и младост, на челото на която е слязла и грее звезда от небето, ту като момък, пълен със здраве и сила, който държи в ръката си сабля победоносна, и тия два светли образа навеждаха се над Македония и шепнеха ѝ нежно да се надее и да вярва.

«Боже мой — думаше си той, като прекарваше тия

засмени мисли през ума си, — дай ми да доживея да видя, че Македония е станала българска и свободна, па нека умра тогава.»

Той кроеше вече да замине за България. Господ му беше дал всичко в Македония, и дом, и имотец, но той беше готов всичко да зареже, с надница да печели хляба си, само да се порадва на свободен живот. Едната дъщеря беше се оженила. По-големият му син беше излезнал на своя глава на работа. Ще вземе жена си и другите си деца и ще иде да живее на свобода.

Параходът пореше стремително вълните и летеше към милата земя. Още малко, и той ще бъде там.

Той нямаше никаква работа в Солун. Щом излезе в града, ще потърси кола или кон и ще тръгне за родното си място. От Цариград той беше писал у дома си, че се връща. Как трябва да са броили дните! Колко души ще да са питали кога може да пристигне? Сън не трябва да ги хваща, като мислят за него. Колко пъти ще излизат на улицата, като зачуят кола, да видят дали не иде!

Чинеше му се, че ги вижда. Тичат насреща му запъхтели, луди от радост. Чуеше сърцата им, като тупат. Очите им святкат, лицата им са плувнали в червенина. Той ще отвори обятията си и всички ще увиснат на шията му. Ще искат да говорят и от радост не ще могат да си кажат дума.

Преливаше от радост на гърдите му, като мислеше за тая минута, и нещо усещаше да го притиска там. Как би искал да има някой, с когото да си сподели, за да му олекне! Всички бяха наоколо люде, чужди нему, и биха се чудили на ума му, ако седнеше да им разправя какво го вълнува. Той чувствуваше, че би осквернил радостта, ако вземеше да им я съобщи.

Той се мъчеше да се замисли за друго нещо, станеше, вгледаше се в някой остров, който се синееше надалече в необозримия кръгозор, в някоя ладия, която се покажеше отнякъде като някой лебед, който тихо лети между небето и морето, прохладният вятър, който вееше от пространството, сладко нахълтваше в гърдите му и вълненията му се успокояваха полека-лека. Върнеше се после на мястото си, отвореше багажа си и преглеждаше подаръците, които беше купил от Цариград. В Ангора той беше работил последните години и беше скътал някоя пара и друга. С тая печалба беше купил някои подаръци. Имаше по нещо за всички, за жена му, за децата, за брат му и за някои други близки роднини. То бяха малки неща, но ако носеше най-скъпоценни вещи, нямаше да му бъде по-драго, като ги гледаше.

Параходът все вървеше.

Солун се зададе.

Когато съзря града, сърцето му се разтупка силно, като че ще изскочи от гърдите му. Напразно той искаше да не гледа, очите му бяха вковани там. Слънцето огряваше, когато параходът пристигна. Мъглата, която покриваше града, дигаше се полека-лека и зданията се показаха.

Хиляди фенери заблещяха в морето, като ходещи звезди, които се приближаваха от четири страни към парахода. То бяха варките, които идеха и заобиколиха наскоро парахода.

Параходът спря. Настана неописуем шум и безредица. Варкарите прескачаха отвсякъде в парахода, викаха, дърпаха пътниците, грабеха вещите им, караха се, блъскаха се един други.

Той беше мислил, щом спре параходът, да се качи на една варка и да тръгне. Като видя това блъскане между пътниците в парахода и между варките в морето, сви багажа си и се отмести на една страна да чака.

Подир половин час той беше на брега. Прегледаха му вещите на митницата и той се упъти към града. Не беше направил три стъпки, един глас познат, който го развълнува цял, извика името му. Обърна се и остана поразен, като видя жена си, двете си дъщери и единия си син, че тичаха към него.

Гледаше и не вярваше. Всичката му кръв се събра в сърцето му. Те се промъкнаха през навалицата, спуснаха се въз него, прегръщаха го, целуваха го, но той стоеше като вдървен, тъмнееше на очите му, искаше да проговори и не можеше, искаше да ги прегърне и ръцете му се не дигаха.

Изведнъж едно глухо стенание излезе от гърдите му, краката му се залюляха, очите му се преметнаха, лицето му пребледня като платно и той падна на земята.

«Боже!» — извика като луда жена му. И падна въз него.

Дъщерите му, син му, бледни, неми от жалост, опитаха се напразно да подигнат бедния си баща.

Очите му се отвориха в едно последно усилие да види още веднъж жената си и децата си и издъхна.

Жена му плачеше и викаше за помощ.

Тълпата се набираше около тях и гледаше нажалена на това печално зрелище. Един лекар се приближи, попипа тялото, обърна се към някои свои приятели и каза им, като поклати глава: «Свършено.»

При тая дума, като че за първи път узнаха какво нещастие ги е постигнало, жената и децата писнаха жално. Нещастните къртеха въздуха с виковете си, прегръщаха мъртвото тяло и го обливаха със сълзи.

Всички наоколо се питаха кой е той. Никой не знаеше нищо, само по думите, които произнасяха в плача си жена му и децата му, разбираше се, че е българин.

Всеки го оплака и замина покъртен от скръб, но никой не разбра, че той е умрял от радост, че след дванайсетгодишно изгнание е видял жена си, децата си, отечеството си.

ЕДИН ЦИТАТ ОТ АНДРЕ ШЕНИЕ

Беше на четвъртата година от постъпването ми в лицея.

За една обида, нанесена на трапезата, когато обядвахме, по адрес на българската народност от един съученик грък, който седеше тъкмо срещу мене, бях си позволил в минута на невъздържано изстъпление да хвърля върху него ножа, с който ядях. Това беше в онова време, когато църковният въпрос, току-що разрешен в наша полза, беше изострил до ожесточение страстите между гърци и българи и едно оскърбление от тоя род не се преглъщаше. Ножът беше ударил с острото си право в лицето и беше пречупил един от предните зъби надве. Отведен веднага в болницата, дето ме оставиха да пренощувам, аз се намерих на другия ден затворен сам под ключ в една стая, която беше служила за клас и която сега, не зная защо, стоеше празна. Денят измина да чакам в растящо възбуждение какво ще стане с мене. От всевъзможните предположения, които минуваха през главата ми, не се сбъдна ни едно. На пладне един слуга ми донесе да ям и вечерта един надзирател, без да ми каже дума по онова, което ме интересуваше, ме забра и през пустите училищни коридори, когато учениците се бяха прибрали да се занимават, ме заведе пак в болницата, дето трябваше, както първата вечер, да пренощувам в отделна стая, обикновено отредена за опасно болни.

И това се повтори и на другия ден, и на следующия.

Ноще в болницата, дене затворен в голия клас. Живи лица не виждах други освен слугата, който ми донасяше да ям, и надзирателя, който вечер ме завождаше в болницата и сутрин ме връщаше в затвора ми. Тия пътешествия в болницата и обратно в стаята ставаха всякога в такова време, когато нямаше да се мерне човек по коридорите. Съучениците ми българи не бяха ме обаче забравили и намираха възможност да се сношават крадешком с мене и да ми изказват своето съчувствие, което не беше ни лесно, ни съвсем безопасно. Благодарение на строгата дисциплина, която владееше в училището, беше един подвиг да се изплъзнеш от постоянния и всякога буден надзор и да се добереш до един престъпник, затворен. Тоя подвиг го вършеха някои по-безстрашни другари и като успяваха да се доближат до затвора ми, ту ми пуснеха някоя дума, ту ми провреха изпод вратата някое писъмце, а понякога и нещо друго. Това бяха утешения, насърчения, дори похвали, но за участта, която ми се готвеше, никой не можеше да ми каже нищо.

Та и аз сам не исках да зная за нея. Бях се унесъл от гордо убеждение, че съм постъпил като герой, и затворът, наместо да измени или ослаби настроението, в което бях, още повече го усили. Чувствувах, че се подигам в себе си, като мислех, че ще ми се наложи най-тежкото наказание, което училищният правилник можеше да предвижда за такъв случай. И не страх пред бъдещето ме вълнуваше, аз страдах до озлобление от неизвестността, в която ме държеха. В това виждах от страна на училищните власти една обида за себе си, по-непоносима от всичко друго. Не предполагах и не исках да предполагам в уязвеното си самолюбие, че ще ме накажат другояче освен с изгонване от училището, и кроех вече своите планове. От четирите стени на темницата ми въображението ми литаше надалече и рисуваше пред мене розови картини и образи. Мислех за Сърбия, за Русия и навсякъде в детинското си самообол-щение виждах отворени обятия. Съдбата ми се представляваше като някаква фея, каквито действуват в приказките, която чака да изляза от клетката, за да ме хване за ръката и да ме поведе, дето искам, и да изпълни всичките ми прищевки и блянове.

Едно знаех, че не биваше да търпя положението, на което ме бяха подвергнали и което всеки ден по-тежко и по-тежко лягаше на гърдите ми. Това беше една подигравка, на която трябваше минута напред да се тури край. Понеже хората, в чиито ръце беше сега съдбата ми, не искаха да знаят за мене, защото ме бяха забравили или защото намираха наслада да ме мъчат така, трябваше да направя сам, щото можех, за да предизвикам оная развяска, която ми се видеше единствено достойна да увенчае извършения подвиг. И аз взех своето решение. Доставих си, не помня как, щото трябваше за писане, и написах до поддиректора едно писмо, в което заявлявах, че искам правда и ако тя не може да ми се даде, искам да ми се реши по-скоро участта, като съм готов да я приема, каквато и да бъде. За мене тя по-малко ще тежи, па било че ще бъда и изгонен от училището, отколкото да стоя в тая неизвестност. И за да потвърдя по-ясно, че не ме вълнува никакъв страх за бъдещето, свърших писмото със следующите два стиха от Андре Шение:

D'une prison sur moi les murs pèsent en vain:
J'ai les ailes de l'espérance.[1]

В това време директор на училището беше един арменец, дългогодишен чиновник, необичан от учениците. Това обстоятелство ме е накарало навярно да предпочета да адресирам писмото си не нему, а на поддиректора, който беше френец, човек просветен, строг в изпълнението на своите длъжности, но природно добродушен и справедлив. Той се наричаше Гране. Намерих средство да изпратя писмото си.

Сега захванаха за мене нови мъки. Ще ли оставят писмото ми без внимание? Измина денят. Нищо. Преспах пак в болницата, захвана да тече нов ден. Мисълта, че ще ме занемарят и ще отговорят на постъпката ми с презрително пренебрежение, се беше вковала като гвоздей в мозъка ми и не ми даваше мира. Сядах, ставах, хо-

[1] Напразно над мене тежат стените на една темница: аз имам крилете на надеждата.

дех, спирах се, гледах от прозореца в градината и на всяка минута се вслушвах с болезнено напряжение към вратата с надежда, че ей сега ще чуя стъпки и ключалката ще щракне. А часовете минуваха. Изведнъж по три или четири часа подир пладне вратата се отвори и един надзирател, като си подаде главата, покани ме сухо да вървя с него при поддиректора.

Най-сетне! Въздъхнах. Щях най-сетне да се разправя и щеше да види това началство, което така оскърбително се беше отнесло към мене, с какъв човек има работа!

Поддиректорът седеше на писмения си стол и като ме видя, че влизам, стана, направи няколко крачки към мене и като прие строго изражение на лицето, каза ми с важен глас:

— Е, господин Великов, чувствувате ли какъв безразсъден акт сте извършили? Мислите ли, че е простително на един ученик да дига нож против един другар, с когото се възпитава в едно училище?

— Господин поддиректоре — осмелих се да възразя,— ако моят акт е безразсъден, той е предизвикан от една обида, която не можех да претърпя.

— За обидите не вам предлежи да си давате удовлетворение. За това сме ние тука и знаете ли какви последствия влече такъв акт?

Тия думи бяха казани с още по-натъртена строгост, но това ме не смути. Бях тъй решен да вървя напред и изстъпих се с дързък отговор:

— Взел съм всичко пред очи и искам само едно, да се реши по-скоро участта ми.

— На един виновен се пада, господин Великов, да говори с по-друг език — преби ме г. Гране.

Но в минутата, кога ми отправяше тоя укор, стори ми се да забележих, че една тънка усмивка се показа на устните му, и като взе естествения добродушен вид, който прилягаше на широкото му и хубаво старческо лице, добави с мек тон:

— Отде тая решителност в една минута, кога се касае да загубите най-голямото благодеяние, за което може да

милее един момък? Ето какво ще каже да усеща човек на раменете си крилете на надеждата? Не ли?

Тоя намек за стиховете от Андре Шение, които бях промъкнал в писмото си, ме смути и аз наведох малко посрамен очите си.

Г. Гране се беше съвсем преобразил, пристъпи до мене и като сложи ръката си на рамото ми, продължи:

— Е добре, сине мой, носи тия криле. Не сме ние, които ще ти ги отсечем. Андре Шение ще бъде доволен в гроба си, че с два свои стиха е издействувал прошка за един виновен. Иди и следвай уроците си, но други път пази се да дигаш нож. И чети поетите, особено великите поети. Видиш, че понякога дотрябват и биват полезни.

Тая добрина, която ми се изказваше така внезапно и по такъв трогателен и мил начин, ме победи. Изслушах покорно съветите, които г. Гране счете за нужно да ми даде в случая, и не само с пълна искреност обещах, че няма никога да повторя осъдителната си грешка, но и в себе си се зарекох да обмислювам занапред постъпките си и да се не поддавам на първото си движение.

ПЕТ ИМЕНА

Бенковски, Волов, Каблешков, Бобеков, Петлешков. Тия пет имена изстъпват неразделно в ума ми всякога, когато мислено се пренеса в Априлското въстание. Който пожелае да го осветли с няколко имена, не може да пропусне никого от тях, без да изпадне в несправедливост и без да накърни характеристиката, която иска да даде за него.

И петимата дадоха живота си за идеята, на която го бяха посветили. Бенковски падна пронизан от куршума на башибозуците. Волов се удави, като бягаше. Петлешков загина мъченишки със страшна смърт. Каблешков, паднал в турски ръце, завеща великия си дух на историята, чист и неопятнен, увит с ореола на последното самопожертвуване, като довърши дните си с един заптийски пищов в габровския затвор. Само Бобеков беше успял да се спаси с бягство във Влашко и дочака Освободителната война, но моралните и физически изтезания, които беше изтърпял, бяха го обрекли на смъртта. Тя го застигна в Търново, преди да се свърши войната. Той умря най-честит. Другите предадоха дух със страшния призрак пред очите на своята мечта разбита, погибающа в една грозна катастрофа.

* * *

Мъчно е да се видят съединени в съвместна деятелност двама души, които така много да различават един от други като Бенковски и Волова. Всичко ги делеше. Още при първа среща всеки можеше да разбере, че мимо делото, което ги е сближило случайно, природата им е отредила да вървят по различни пътища. Колкото единият беше властителен, рязък, нетърпелив към чуждите убеждения, самонадеян, честолюбив, толкова другият беше, напротив, мек, кротък, скромен, женствен почти. За Бенковски не стигаше да възприемеш идеите му, трябваше да му се подчиниш всецяло, да му принесеш в жертва волята си и разсъдъка си. Той не искаше и не търпеше между себе си и другите друга връзка вън от едно сляпо повиновение. Прекословието пред него, в какъвто и вид да се изражаваше, беше престъпно роптание. Той кръщаваше със своеобразен епитет на философи всички ония, които подозираше, че не се помиряват с тая подчиненост, която изискваше от тях. Волов беше приел апостолска рол по идейно увлечение, но за тая рол бяха нужни освен ревност и преданост, качества, които бяха чужди на природата му. Той беше твърде нежен за нея. Крилете му не бяха по силата на вихъра, в който се беше унесъл. Увещанието беше едничкото оръжие, с което можеше да си служи и да служи на делото. Той допълваше Бенковски, но не можеше да го замени. Колебанията го спъваха, те не съществуваха за Бенковски. Ако двамата бяха живели във време на Френската революция и бяха попаднали в конвента, те биха могли да се намерят на първо време на същите редове, но скоро биха се разделили, за да възлезе единият на върха на планината, да слезе другият на полите ѝ, в лагера на жирондата, и да иде заедно с нея да даде главата си на гилотината.

Когато са тръгнали за България, първенството е принадлежало на Волова. Щом са захванали обаче да действуват, Бенковски е застъпил мястото му и го засълна докрай. Той стана апостолът. И трябваше така да стане въпреки интелектуалното предимство, което Волов имаше над Бенковски. Срещу това предимство Бенковски разполагаше с мощната сила на енергията, която, вторачена веднъж в целта, върви смело и сляпо към нея. Ней предлежеше да разпределя ролите. Бенковски беше посочен и с качествата си, и с недостатъците си да стои начело на

едно дело, в което трябваше хората да се увлечат, без да им допусне да мислят ни с какви средства то се предприема, ни с какви резултати може да се свърши. Беше време не да се разсъждава, а да се действува, не да се увещава, а да се заповяда, не да се моли, а да се диктува. Тая рол можеше само той да я изпълни. Стълкновението с характер като неговия не можеше да не подигне крамоли и те са се явили. Времето не даде да се развият и да се разразят в печални последствия.

Казват, че когато въстанието било обявено, Бенковски изпратил гонци в Копривщица с тия думи: «Идете кажете на майка ми, че син ѝ дига пръв знамето на свободата в България.» Моралистът ще се замисли над тия думи. Историкът ще признае, че честолюбието, което разкриват, е било сила, която е била нужна за успеха на възложената задача.

* * *

На вид не се виждаше сходството и между Каблешкова и Бобекова. Различието беше само в темпераментите. Единият буен, горещ, доверчив, излиятелен, другият студен, предпазлив, сдържан до надменност дори, те бяха сродни природи, щом стъпеха в мира на чувствата и на идеите. Там всичко ги сближаваше, там можеха да вървят ръка за ръка. У единия на пръв план действуваше сърцето, у другия — разумът, но по разни пътища те стигаха на същата точка. Каблешков печелеше веднага. Той не чакаше да дойдат при него, сам отиваше при другите, като се връщаше, когато срещнеше измама. Бобеков обсъждаше своите стъпки, за да не се излага на нуждата да се повръща надире. За него човекът беше една гатанка, която трябва преди всичко да се изучи. Той не искаше да дърпа подадената веднъж ръка. Когато откриеше едно сродно сърце, ледената обвивка от неговото падаше и той се даваше всецяло с такъв също жар, с такава преданост, както се даваше Каблешков от първия момент.

Тая студена разсъдливост, която личеше във всички

действия на Бобекова, можеше да измами в негова вреда и мнозина, които го не познаваха отблизо, запазваха често спрямо него едно неприятно настроение. Той го видеше и не вземаше грижа да го измени, щом човекът не му се видеше, че заслужава това. Той черпеше в една пряма съвест правото да бъде неумолим към ония, у които беше съзрял коварна душа. Ония, които бяха оскърбили съвестта му, ставаха врагове и тям не прощаваше никога.

Той е обмислювал дълго време първата си стъпка, преди да се хвърли в революционното движение. Съотечествениците му, които ценяха характера му и се доверяваха на разума му, не биха прегърнали така решително идеята за въстание, ако не бяха видели него в редовете. Само тая услуга, принесена от него на делото, е достатъчна да тури името му между първите дейци. Той се показа в делото, което беше прегърнал, от начало и до край, една силна душа, закалена в най-високите добродетели. Той е съставил сам своя епитаф, най-хубавия, който може да краси гроба на един патриот. Това са думите, които на смъртния си одър е казал на майка си:

«Умирам, но не ми е жално, защото бях честит да видя България свободна; а аз никога не допущах, че ще имам щастието да видя това. Умирам, мамо, спокоен и за това, че докрай изпълних дълга си към отечеството, на което дадох слабите си сили, които дължах.»

* * *

От всички, които са взели участие във въстанието, никой не се е увлякъл в него с по-ясно съзнание за сетните му от Каблешкова. Той знаеше, че то ще се свърши с катастрофа, и от тая катастрофа само чакаше да излезе добро. И за да има право да я иска, той беше обрекъл себе си да бъде нейната първа жертва. Така беше се родила у него мисълта да иде в Цариград и да убие султана един петъчен ден, когато отива на селямлък, като беше убеден, че това убийство ще даде сигнал на повсеместно изтребление на християните и ще предизвика впоследствие в тяхна полза намесата на Европа.

Съдбата му измени коварно. Никой не понесе удар по-жесток. Той, който беше чакал спасението не от бунта, но от злополучията, които трябваше неминуемо да донесе, тъкмо когато настъпи минута за жертви, видя съгражданите си, тия същите, които беше възпламенил със словото си, които беше подигнал с духа си, да възстават внезапно против него. Те не се задоволиха да го изоставят, да се отрекат от него, посегнаха на него и като го затвориха с няколко верни другари, приготвиха го да го предадат на настъпающата турска войска като изкупителна жертва за заблуждението, в което бяха оставили да ги въвлече.

Кой ще каже смъртелните изтезания, които е изтърпял в тия дълги, нескончаеми часове, когато е гледал из дупките на своята клетка тоя народ, когото е готвил да се зарие с него под кръв и съсипни, ликующ, че с измяната си към него се спасява от бедствието, на което го е обричал!

Не би съдено на измяната да се изпълни докрай. Преди турците да настъпят, една чета, пристигнала от Панагюрище, счупи темницата на неволника и го отведе със себе си. Начело на тая чета стоеше Бобеков. Тая сюпремна услуга свърза навеки имената им в историята, както общност на чувства и на идеи ги беше свързала в живота.

* * *

Петлешков не стоеше в първите редове на движението като Бенковски, Волова, Каблешкова, Бобекова. Той се изравнява с тях по безкористния си и пламенен патриотизъм, който увенча с мъченишка смърт. Неговият подвиг по една чудна неправда на историята не доби оная известност, с която други се възползуваха и която той е заслужил наравно с тях. Той сподели в това отношение участта на своите съграждани и на всички ония борци от околните села, които, събрани в Брацигово и възпламенени от него, противостояха храбро на няколко пъти по-големи сили.

Борбата траеше от десет деня. Въстаниците без водач отвън, въоръжени с евзелии и кремъкови пушки, закрити

зад шанцове и зад укрепления от дъски, измислени от тях, бранеха се юнашки под командата на доброволно избрани войводи против хиляди башибозуци, надошли от Пловдив, от Пазарджик, слезнали от най-далечните крайнини на Родопите, едни пеши, други на коне, под предводителството на познати бейове, на които се усмихваше идеята да се върнат, както някога дедите им, със славата на победители. Числото на башибозуците расте всеки ден. Те идат всички надменни, убедени, че самото им появяване ще сплаши тия прости дюлгери и селяни, превърнати внезапно в мятежници, и постепенно се ожесточават от ненадания отпор, който срещат. Всички опити да превземат селото с пристъп са отблъснати.

Най-после пристига войска. Една заран въстаниците виждат по хълмовете откъм Чанакчиево турски шатри и няколко топа, зинали зловещо над селото. Няколко гюллета прелитат над него. Съпротивлението е невъзможно и безполезно. Събира се съвет от първенците и главатарите на въстаниците и се решава сега, когато юначеството става безпомощно, да се прибегне до хитрост за спасение на градеца и на прибягналите в него села. Една депутация, избрана на часа, тръгва за турския лагер и се явява пред пашата. Той е Хасан паша, същият, който в Руско-турската война е командувал в Никопол и е предал града на русите. Депутацията обявява, че селяните са се защищавали против башибозуците, защото са се страхували, че ще разорят селото, но пред редовната войска слагат оръжие. Хасан паша приема това изявление на покорност и обещава да запази селото, но с условие да му предадат в един час Петлешкова. След един час, ако Петлешков не бъде в ръцете му, селото ще бъде изравнено със земята.

Депутацията се завръща, разбита от скръб за страшното послание, което е приела, но трябва да го изпълни и без да се отбие никъде, без да обади никому нищо, отива първо у Петлешкови. Страхът беше вече извършил своето дело. Сам Петлешков е скрит в къщата си. Пратениците отиват при него в скривалището му и му съобщават думите на пашата. Петлешков ги изслушва бледен и няколко

време стои пред тях с наведени очи, онемял, неподвижен, като ударен с гръм. Стоят неми и пратениците. След няколкоминутно мълчание, в което всички изтърпяват смъртелни мъки, Петлешков дига глава и казва:

— Ще ида. По-добре да загине един човек, отколкото да се разсипва цяло село.

В едно мигновение всичко се узнава в къщи. Около Петлешкова се събират всички домашни. Всички плачат: баща, майка, млада жена, малки деца. Злокобно предчувствие притиска сърцето на всички. Той е дал дума, със сълзи на очите се прощава с всички и тръгва за турския лагер.

На другия ден петдесет брациговци и селяни от околията, отбележени като най-виновни, излизаха от селото, вързани с въжа и белекчета между един конвой от солдати. Недалеко от селото, на няколко стъпки от пътя, който води за Пазарджик, те видяха, че гори силен огън. Когато дойдоха насреща му, едно страшно зрелище потресе всички. Всред едно колело от солдати на огъня се печеше жив човек. Това беше Петлешков.

* * *

Априлското въстание не ни даде слава, но то ускори събитията, ако не ги предизвика. Ще бъдем несправедливи, ако съдим за ония, които го приготвиха по безславния край, с който се свърши. То беше стихиен възрив на едно опянение и в минутата, когато се разрази, то изтощи всичката си сила и трябваше да се сплави, защото нямаше друга сила, ако не смятаме черешовите топове, кремъковите пушки, левските знаци на шапките им и бунтовнишките песни. В това се ограничаваха всички приготовления и всички средства за борба. Един мираж, който беше стигнал, за да смае духовете, и който трябваше да се пръсне от първата турска пушка. Като народа бяха опянени и ония, които го водеха. Те не бяха повече от него господари на разсъдъка си. Те вярваха в своя подвиг и дадоха на мечтата си всичката мощ и енергия на душата си и после, когато дойде катастрофата — живота си.

Нека с признателност се поклоним пред гробовете им.

НЯМА МАКЕДОНИЯ

Една сутрин през август служещите в българския павилион на парижката изложба забележиха между посетителите един старец, който с особено любопитство разглеждаше изложените предмети. И той като повечето гости, които идеха в павилиона, беше се отбил най-първо при розовия фонтан и беше наквасил пръстите си от благоуханната струя. След това, като се подпираше на бастуна си, беше тръгнал с бавни стъпки да обходи изложбата.

Когато повечето посетители бързо отминаваха изложените предмети или се спираха само пред някои малко повече време, било защото имаше с какво да им привлекат вниманието, било защото представляваха някакъв особен интерес за тях, той се спираше навсякъде и с еднакво любопитство разглеждаше всичко. Той не отминаваше никой предмет, без да е вникнал във всичко, което можеше да му даде пълно понятие за него, взираше се във всяка подробност, пипаше с ръце там, дето за това не съществуваше препятствие, прилежно прочиташе всеки надпис и често отстъпяше назад няколко крачки, както правят ония, които имат пред себе си някоя картина, която им се е понравила и която искат да разгледат от всички страни.

Гостите идеха на групи, на групи, стигаха го и го отминуваха, старецът не изменяваше своя ход. Други изглеждаха като хора, за които времето е скъпо и не искат

да губят ни минута повече, отколкото бяха решени да посветят на българския павилион. Повечето от тях, ако не и всички, бяха дошли тука може би колкото да се каже, че са видели и българския павилион. Той се видеше, че е дошъл да се любува. Той минуваше все с еднакви бавни стъпки, подпрян на бастуна си, от един предмет към други и с еднаква наслада се спираше пред всяка нова вещ. Нерядко, след като беше отминал на доволно голямо разстояние, той се връщаше пак към някой предмет било защото искаше да направи някое сравнение, или да допълни някое сведение.

Можеше да се забележи, че той се взираше с особен интерес в ония предмети, които носеха някакъв самобитен характер или свидетелствуваха за напредъка и културата на страната, носии, принадлежности от домашно употребление, произведения от народната промишленост, училищни работи.

След като обходи всичко, той се върна към средата на павилиона и като се облегна на бастуна, спря се да хвърли последен поглед върху цялата изложба и да съедини в една обща представа отделните впечатления, които беше извлякъл от своята обиколка.

Служещите, които го бяха отдавна забележили, бяха трогнати в своето народно и патриотическо самолюбие от живия интерес, от който виждаха, че се въодушевлява към изложбата. Двама от тях се осмелиха да пристъпят до него:

— Мислим да се не лъжем, господине, че изложбата ни ви интересува. Може би ще желаете да получите някои сведения. Ще ни бъде приятно да ви услужим. Ние сме толкова повече длъжни да направим това, че не сме могли за съжаление да турим досега на разположение на публиката нужните обяснителни каталози.

Старецът се изправи, видимо доволен от вниманието, което му се правеше. Една усмивка се показа на лицето му:

— Господа, вие сте твърде много любезни и сърдечно ви благодаря. Имате право да кажете, че изложбата ви ме интересува. Тя ме твърде много интересува. При всичко че толкова много чудеса са събрани в тоя момент в Па-

риж, малко неща така ме привличат като вашата изложба. Тя прави чест на вашата страна, тя показва, че вие работите и напредвате. Но има едно нещо, което искам да намеря във вашия павилион, а щетно го търся досега. . .

И като каза тия думи, старецът обгърна с очите си целия павилион. Служещите направиха като него и заскитаха очите си по изложените предмети, като да искаха да отгадаят какво е това нещо, което любопитният старец търси, а не намира.

— Можем ли да знаем какво е това, което ви интересува да намерите?

— Ако го има, аз сам ще го намеря и искам сам да го намеря — отвърна старецът, като се усмихна знаменателно.

— Може би това, което търсите, се намира на втория етаж, защото има предмети, изложени и горе — прибави един от служещите не без самодоволство за своята находчивост.

— Добре, добре, ще видя и там.

И старецът се покачи след малко по стълбата за втория кат на изложбата, придружен от двамата служещи, които усещаха истинско удоволствие, че ще могат да му услужат.

Старецът се бави дълго време на втория кат, като разгледа с еднакво внимание и интерес предметите, които бяха изложени там.

Когато слезе, той се спря пак посред павилиона, заобиколен тоя път от всичките почти служещи, които се намираха тука в тоя час. Те бяха узнали от ония, които го бяха придружили горе, че и там не беше намерил онова, което беше казал, че търси в павилиона. Старецът стоеше сега като човек, който е изпитал някое разочарование.

— Вероятно вие сте съзрели някоя празнина в нашата изложба? — одързости се да каже един от служещите. — Ще ни направите услуга да ни я посочите.

На устните на стареца се показа изново една лека усмивка.

— Вашата изложба — каза той — е хубава, но в нея няма Македония.

При тия думи всички присъствующи се спогледаха и

неволно се вгледаха в стареца, като да искаха да го познаят. Чинеше им се на всички в тая минута, че не за първи път виждат тия черти, че би трябвало да го знаят, че това лице им е познато, но усилията им да отгадаят с кого имат работа останаха щетни.

Старецът разбра, че ги беше озадачил, и като че с мъка скриваше едно вътрешно удоволствие, че беше възбудил любопитството им.

— Не бихме ли могли да знаем, ако не е нескромно от наша страна, с кого имаме чест да говорим? — не без някакво неволно стеснение попита чиновникът, който главно беше водил дотогава разговор с него.

Старецът ги изгледа със своя бистър поглед и каза:

— Граф Игнатиев.

Всичките глави почтително се преклониха в един миг пред стареца. Настъпи минутно мълчание и с тон, в който се чувствуваше неволно благоговение, същият чиновник подзе:

— Нямаме думи да ви изкажем, ваше превъзходителство, колко се смятаме честити, че ни се падна случай да срещнем такъв скъп гост в своя скромен павилион. Ние имахме случай да видим и сега колко ви е мила България. Вашите думи ще бъдат чути и ако вземем участие други път в някоя изложба, то в българския павилион ще бъде предвидено място за Македония. А може би дотогава Македония. . .

— Да бъде свободна — пресече говорителя граф Игнатиев.

— Да даде бог — из едно гърло казаха всички присъствующи.

— Да даде бог! — додаде и граф Игнатиев, като наведе глава в земята.

Той обходи още веднъж изложбата и излезе от павилиона, изпратен с трогнато почитание от всички служещи.

Когато се върнаха и се обърнаха към изложените предмети, всички усетиха сърцето им да се свива от някаква тъга. Тая изложба, която им се беше виждала всякога тъй светла, в която те се гордееха, че служат, им се стори изведнъж потъмняла. Чинеше им се, че беше загубила своето обаяние в очите им, като можеха сега да видят, че в нея няма Македония.

ПЪРВАТА СРЕЩА С БЕНКОВСКИ

Мечтата се сбъдна. Апостолът, за когото бълнувахме от месеци, беше дошъл. Едва се въздържахме да не прегърнем Ражанкова, известен между нас и почитан от всички ни за своите връзки с Левски, когато ни обади шепнишком, че Бенковски е в града и иска да се срещне с нас. Бенковски! Това име се мълвеше вече от няколко време и душите ни го окръжаваха с обаянието на един месия.

И нам се падаше честта да го срещнем първи в града си и да чуем от устата му благата вест.

Нагласихме бързо часа за срещата. Тя трябваше да стане в учителската стая един час след вечерния разпус на учениците, до което време щяхме да вземем мерки да не остане вън от нас жива душа в училището.

Чакахме вече сами с другаря си Матакиева в пустото училище. Без да си кажем нищо, сещахме в себе си, че скоро ще удари един час съдбоносен в живота ни, и тая мисъл сливаше в тайнствен трепет, дето имаше и радост, и страх, и изстъпление, и тревога, цялото ни битие.

Седяхме мълчаливи, като че се боехме да не нарушим чувствата, които ни обладаваха в ожидание на тържествения момент.

Най-сетне вратата се чукна.

Ражанков се промъкна пръв, като да се увери дали действително сме сами, и тайнствено, като че се сам боеше

от думите, които произнасяше, хвърли с подавен глас в тишината на стаята името на страшния гост:

— Господа, Бенковски!

Виждам го и сега, възсреден на бой, наклонен малко, увит с дебело палто, с една карта под мишницата. Той се озърна в стаята по взет навик и пристъпи с твърди стъпки към нас, като размахваше слабо свободната си ръка. Една физиономия, остра и студена, ви показваше отведнъж, че имате работа с човек, който не допуща излишните привързаности, който се е сродил с дълга на приетата мисия и вън от него е недостъпен за никакви други чувства. Едно сухо представление ни прикова още от тая минута в чувството, което трябваше да запазим докрай към него.

Бенковски разказа в няколко думи мисията си. Революционният комитет му е възложил да приготвя и да подигне на въстание четвъртото революционно окръжие, което ще има за седалище Панагюрище. Той не иде да убеждава, той иде да обади, че е дошъл часът, когато България по примера на Босна и Херцеговина ще въстане като един човек против турското владичество. Тракия иска ли да вземе участие в това въстание, или ще се отдели от своите братя? Ако тя е готова като България да се залови за оръжие, той ще стои. Ако ли тя не иска да се присъедини към борците, той ще я напусне.

Това встъпление, студено като острилото на гол нож, въпреки въодушевлението, с което слушахме апостола, ни се стори да съдържа една незаслужена обида за Тракия. Как можеше той да се съмнява, че Тракия не ще сподели подвига, за който се готви България, тя, която от месеци вече се озърта да види апостолите на свободата, която копнее да чуе словото им и да се поведе по тях!

Застъпихме се да защитим Тракия и да убедим апостола в патриотическите чувства на населението ѝ. За тия чувства ние имахме под ръката си осезателно свидетелство и с невъздържана радост пожелахме още сега да го поднесем под очите на събеседника си. Той сам, тракиец, не можеше да се не възрадва като нас.

Това беше адресът до султана, с който българското население от Пазарджишката кааза искаше реформи. Едно

общо движение беше обхванало България. Без никакво предварително споразумение, под натиска на събитията, по увлечение от духа на времето, беше възникнала почти обща идея да се отправят мемоари до султана с еднакви приблизително искания, които се заключаваха главно в следующите три точки: признаване на българския език за официален; участие на българи в администрацията и съдилищата; унищожение на бедели-аскерие и взимането на българи във войската.

Такъв мемоар беше приготвен и от Пазарджик и не без риск беше подписан от всички селски общини. Ние се гордеехме с извършеното дело. Мемоарът стоеше в учителската стая и ние се готвехме днес-утре да го изпратим в Цариград.

Не беше може би чуждо у нас в случая едно самолюбиво желание да се похвали с една работа, в която главно участие бяхме взели ние.

Другарят ми измъкна мемоара от тенекиената кутия, в която беше вложен, прочете го и впусна се да прави коментарии върху селските печати. Ражанков и аз зяпахме в Бенковски, като чакахме с нетърпение да чуем предвиждания от самолюбието ни отзив. Мнението на цял свят в тая минута не би значило нищо пред една само дума, капнала от устата на апостола.

И Бенковски проговори и ни поля със студена вода. Какви са тия мемоари и каква смисъл могат да имат? България не проси правдини, България иска свобода и независимост и което иска тя, ще го извоюва с оръжие в ръка.

Ако и да бяхме изпълнени с чувство на благовение към госта си, не можехме да се съгласим с неумолимата присъда, която изрече, и се опитахме да възразим и да защитим своето дело. Ние доказвахме, че ако и мемоарът да става безцелен за Цариград, той има значение за Европа, която ще види, че ние по мирен път сме искали това, което утре ще искаме с оръжие в ръка, и отговорността за въстанието пред общественото мнение в Европа ще падне върху Турция, която не е искала да изпълни нашите справедливи искания.

Бенковски остана непоколебим. Европа не намери пред неумолимата му логика повече пощада от Турция. Нашата сила е нашето оръжие, пред което ще бъдат принудени да се преклонят и Европа, и Турция.

И Бенковски пресече разговора, като мина върху предмета на своето идване и върху близките задачи, които ни предстоеха. С умиление си спомням и сега с какво искрено убеждение той вярваше във всесилието на България, въстанала с оръжие в ръка за своята свобода. Цяла България повярва за една минута като него, че тя ще диктува волята си и на Турция, и на Европа. В тая вяра, която трая един миг, но която бе сюблимна, е цялата история на въстанието от 1876 година.

След два дни Бенковски не беше вече в Пазарджик. Ние обаче не забравихме мемоара и след дълги съвещания решихме да го изпратим в Цариград, което и направихме.

Делото скоро закипя. Имахме случай да се срещнем няколко пъти с Бенковски. Никога обаче не му казахме за тоя акт на непокорност, в който се бяхме провинили към него.

ПИСМА ОТ РИМ

Кабинетът на К. Стоилов.
Третият отляво надясно е Константин Величков. Правият до него е Иван Вазов.

ПИСМО II

КОЛИЗЕЙ. АРХИТЕКТОНИЧЕСКИЯТ ГЕНИЙ У РИМЛЯНИТЕ. ОБЩ ВИД НА КОЛИЗЕЯ. ИГРИ. РИМ ПОД ЦЕЗАРИТЕ. РИМСКОТО ОБЩЕСТВО. ХРИСТИЯНСТВОТО И ВАРВАРИТЕ. ПРЕКРАЩЕНИЕ НА ИГРИТЕ В КОЛИЗЕЯ

Първото нещо, което отивате да видите, когато стигате в Рим, са старите паметници. Ни черквите, ни музеите, нищо не може ви отвлече от желанието, което усещате неволно, да направите първото си поклонение на стари Рим. Исках да видя преди всичко Колизея. От пиаца Венеция трамваят ви завожда там, без да видите почти други паметници освен Траяновия форум. Благодарение на това обстоятелство остава непокътнато впечатлението, което ви произвожда Колизеят. Това впечатление е неизгладимо и немислимо е да се предаде с думи. Умът, буквално поразен, не знае на какво най-първо да се чуди — на грамадните размери на паметника, на здравината му или на художественото съвършенство на постройката. Очите се скитат омаяни по тия грамади от камъни, тука запазили своята форма, там разкъртени, разнесени, като да са нахвърляни случайно от някоя неведома, нечовешка сила, по съборените арки, по изрутените стъпала, по строшените стълбове, по зяпналите отверстия в зидовете, по плесенясалите и олизани стълби, по мрачните сводове, които зеят в подземията. Не можете да разберете, че е възможно да има толкова величие в една руина. Усилието, което пра-

вите неволно, за да възсъздадете във въображението си онова, което са били в старо време, се осуетява от удивлението, с което ви поражават. Когато походите няколко време из арената и се изкачите на първия, после на втория и на третия кат и се спрете навсякъде да погледате по няколко време от разни точки общия им вид, впечатленията, мислите, които възбуждат във вас, сгъстяват се, получават форма и разбирате в пълната му смисъл това чудо на архитектоническото изкуство. Римският народ не е оставил паметник, който да въплощава по-осезателно величието му. Идеята, която е имал за трайността на държавата, за своето могущество, не е могла да се предаде на бъдещите поколения по начин по-грандиозен и времето, което е разрушило паметника, е искало сякаш да ни даде най-великия урок, който може да се види, за превратността на съдбата.

Строенето на Колизея, почнато при Веспасиана и свършено при Тита, е траяло четири години. Разрушението му, почнато от дохождането на варварите, продължава се до XVII век и не успява да го съсипе. Осакатен, обезобразен от времето и от хората, изглежда като някой великан от баснословните времена, който носи по тялото си дири от най-ужасни рани и при все това се крепи на нозете си и ви поразява със своя сурово резигниран вид.

От изкуствата архитектурата е достигнала до най-висока степен на развитие у римляните. Това изкуство се е съвокуплявало чудесно с гения на тоя народ, наклонен към смелите и велики предприятия. Гърците, които му са били във всичко майстори, са му дали в архитектурата само елементи за украшение. Римляните са заимствували от гръцката архитектура само средства да придадат повече красота и изящност на своите здания. Грандиозният характер, който ги отличава, е тяхно дело. Скулптурата остана и подир завоеванието на Гърция чисто гръцко изкуство. Статуите, които имаме от римско време, са изваяни от гръцки художници. Историята на изкуството не споменава името ни на един ваятел римлянин и Виргилий с пълно право е казал на своите съотечественици:

Excudet alii spirantia mollius aera;
Tu regere imperio populos, Romane, memento.[1]

За да се разбере хубостта на една статуя, изисква се високо развит ум и изтънчен вкус, две неща, които гърците са притежавали до такава висока степен и които единствено са създали величието им и славата им. За римляните, които не са успели да свлекат от себе си първобитната си грубост, било е потребно едно изкуство, на което хубостта да бъде по-осезателна, по-материална, което да поразява очите, преди да порази ума. Архитектоническото изкуство е отговаряло при това у тях на повелителни нужди, които не са могли да съществуват у гърците. По същите причини не е могла да се развие у тях живописта или поне да достигне до онова съвършенство, което може да се предполага, че е имало у гърците, и което постигна в новите времена. Тия три изкуства по високата степен на съвършенството, до което са достигнали в разни времена, характеризират три славни епохи в историята: скулптурата — гръцката епоха, архитектурата — римската епоха, живописта — възрождението.

Всеки паметник в Рим, бил той малък или голям, театър, храм, баня, дворец или портик, е едно свидетелство за архитектоническия гений на римляните. Колизеят е несъмнено най-величественият паметник, който е издигнал тоя гений. Както всички амфитеатри, назначени за кървавите игри на зверовете и гладиаторите, той има формата на два театра, съединени. Тая форма, която е може би твърде стара, е добила окончателно право на гражданство след съграждането на знаменития двоен театър на Куриола. Куриол във времето, когато е изпълнявал длъжността на народен трибун, за да привлече народа към Цезаря, със средствата на тоя последния е въздигнал два театра, разположени един против други, в които са се давали същевременно различни представления. След свършването на представленията двата театра са се съединявали посредством грамадни подземни машини и са обра-

[1] Другите умеят повече от тебе да дадат на туча прелестите на живота; ти, Римлянино, мисли, че си роден да управляваш и подчиняваш.

зували амфитеатър, дето зрителите и на двата театра, без да шавнат от местата си, са продължавали да гледат гладиаторски игри. Елиптическата форма е прилягала за тия игри по простора, който е представлявала както за зрителите, тъй и за актьорите. Елиптическата окръжност на Колизея е от 569 метра, най-дългият диаметър има 183 метра, най-късият — 158 метра. Зданието, високо 57 метра, се състои от три реда арки и един ред пиластри от различни стилове. Първият ред арки са от дорически стил, вторият ред — от йонически, третият — от коринтийски. Пиластрите на четвъртия кат са биле също от коринтийски стил. Всеки кат състои от осемдесет арки. Арките на първия кат са служили за входове, които през двайсет стълби са водили в горните портици и по разните стъпала, така щото стоте хиляди зрители, които приблизително е събирал Колизеят, са могли при свършването на игрите да излезнат без никаква мъчнотия и в твърде късо време.

Грамадните размери на Колизея не трябва да удивляват. Такива размери и още по-големи са имали всичките здания, назначени за публични увеселения. Увеселенията както в Рим, така и в Гърция, от какъвто вид и да са били, са имали народен характер. Те са се произвождали не със спекулативни цели, а да доставят наслаждение на целия народ. Големият цирк, съграден от Тарквиний Старий между Палатинския и Авентинския хълм на мястото, дето е станало грабването на Сабинките, преправян и уголемяван отпосле, е достигнал да събира при Траяна — когато според Плиний млади е бил направен достоен за римския народ — до 300 хиляди зрители. Уголемен още повече при Константина Велики, той е събирал близо 400 хиляди зрители. От него са останали днес за жалост само някои следи, по които едва може да се познае мястото, дето е бил. Все от подобни размери е имало в Рим повече от петдесет цирка, театри и амфитеатри, така щото целият Рим е можел едновременно да се предава на своите любими увеселения. Много пъти тия увеселения са траяли цели дни наред и през всичкото това време се е изпращало войска да пази града, защото всичките къщи са оставали празни.

Вътрешното великолепие на Колизея е надминавало всичко, което може днес да се въобрази подобно. Бил е украсен с 3000 статуи, със стълбове от най-скъпи и разни мермери и стилове, с безбройни картини, с най-скъпи и изящни мозайки. Чрез машини са се изкачвали разни благовонни миризми и са се пръскали върху зрителите във вид на роса, която е разхлаждавала въздуха. За защита от жегата, когато игрите са се произвождали както обикновено дене, се е простирало над зданието дебело платно. Чини ми се, че Нерон си е доставил един ден безчовечното удоволствие да заповяда да дигнат платното всред найголяма жега, като е прогласил същевременно под страх на смъртно наказание да не шава никой зрител от мястото си.

Зашеметява ви се умът, когато се изкачите на третия кат на Колизея и си представите с въображението зрелището, което трябва да е представлявал, когато от обширните тия стъпала, портици и тераси, въздигащи се наоколо едни над други, украсени с невъобразим разкош, стоте хиляди зрители са следели неми, запъхтени кървавите игри, които са произлизали долу в широката арена. Тук са били всичките съсловия, от императора до последния свободен гражданин. Нежната весталка е ръкопляскала с белите си ръце със същия бесен възторг, както и най-грубият ковач, когато нещастният гладиатор е падал, разкъсан от нубийския лев, с който се е борил. Околовръст над арената се е простирал подиумът, заграден с позлатени пречки за защита от зверовете. Там е седял императорът, заобиколен от сенаторите, високите сановници на империята и весталките; по следующите стъпала са седели поред на съсловията, на които са принадлежали другите зрители. Тълпата се е помещавала на най-високите стъпала, които са били увенчани с един отворен портик, богато украсен. Робите са били изключени от зрелищата, както са били изключени и от храмовете, и от политическия живот, и от всичките религиозни и народни празненства. Те са доставяли гладиатори за арената. Тяхното назначение е било да работят, за да хранят господарите си, и да мрат, за да ги забавляват.

Никъде тъй нагледно и осезателно не можете да си

съставите идея за римското общество при цезарите му, за характера му, за вкусовете му, за нравите му. Тука то ви се представлява като в една жива панорама, за фон на която служат развалините на Колизея. Това общество не е искало друго, освен да се наслаждава, и колкото по-диви и кръвнишки са били увеселенията, с толкова по-голямо остервение е тичало в тях. Театърът не е можел да го задоволи. В него е търсило преимуществено груби комедии и пантомими. Високото изтънчено общество е търсило удовлетворение на своите естетически потребности в старите гръцки пиеси, представлявани на гръцки в частните театри на богатите дворци. Цирковете и амфитеатрите са доставлявали най-вълделените развлечения на обществото. Цирковете, назначени първоначално за телесни упражнения, се преобръщат при империята на зрелища, дето се е търсило само едно развлечение за препровождение на времето. Императорите, които в упадъка на нравите и в забвението на всичките длъжности са намирали най-голямата здравина за своята власт, са имали за най-главна грижа да удовлетворяват тая жажда за наслаждение, от която е горяло цялото общество. Те са мислили само да градят паметници и да устройват увеселения и колкото по-щедри са били, толкова повече са били уверени да спечелят благоволението на народа и да намерят безнаказаност за своите своеволия и безчинства. Някои от тях са устройвали цели военни, сухопътни и морски сражения. Калигула е разсипал само в една година почти изключително за увеселения два милиарда и седемстотин хиляди сестерции. Когато в игрите на цирка са взимали участие сенаторите и сенаторските синове, арената се е посипвала със златен пясък. За създаването на добри гладиатори са се поддържали особни школи, за които са се пръскали безсмислени суми. Игрите при откриването на Колизея са се продължили цели сто деня и са паднали в тях пет хиляди звера и няколко хиляди гладиатори. Когато в 248 г. сл. Хр. император Филип е отпразнувал хилядогодишнината от основанието на Рим, взели са участие в игрите две хиляди гладиатори, 32 слона, 10 тигра, 30 леопарда, 10 хиени, 10 жерава и 40 диви коня.

Това е било просто касапница на човешко месо и такива касапници е имало почти във всеки по-голям град на империята. Ни един народ в историята не е търсил наслаждение в по-зверски и безчовечни увеселения. За щастие това са били наслажденията, диви, невероятни, на едно общество умиращо. Нищо не може да се представи по-жестоко и по-отвратително от него. Никое общество не е падало по-заслужено. То представлява едно блато от пороци, в което изчезва съзнанието на всеки дълг, на всяка человеколюбива идея. Всеки живее, за да пирува, да развратничествува и да удовлетворява безпрепятствено своите най-зверски инстинкти. Зверове, разточители, развратници, паразити и низкопоклонни раби, друго няма в него. Разтлението е вред, в двора и последната хижа. Летописите и посланията на апостолите, особено на апостола Павла, са пълни със сведения за свирепствуващия и общия разврат. Човекообразни зверове ознаменуват се на цезарския престол с неимоверни безчиния и жестокости, разсипничество царува в богатите съсловия, някогашните римски матрони се проституират явно с гладиаторите, провинциите се продават на ония, които предложат повече пари, проконсулите отиват в тях не за да ги управляват, а да ги ограбват, тълпата ръкопляска на зверствата и боготвори ония, които ги правят, стига да удовлетворят грубите ѝ инстинкти. Възпоминанието на миналото не трогва никого. Никой даже не мисли за тях. Народът е един изпаднал цар, доволен от състоянието си и честит се счита, щом може да намери хляб, за да се нахрани, и увеселения, за да прекара лениво и приятно времето. Цезарите го чуят, като вика под дворците им: «Panem et circendes!» — и са доволни, че могат с толкова малко да държат в почит тоя звяр, тъй страшен едно време, тъй смешен сега.

Римското общество беше проядено от живеница, която не прощава.

Великолепното здание, дигнато с толкова усилия, с напрежението през цели векове на всичките жизнени сили на един изключителен народ, се клатеше вече в основите си, застрашено отвътре от нови идеи, които, за да излязат

на бял свят и да възтържествуват, бяха длъжни да разрушат всичко старо, а отвън — от нови народи, които се стремяха към Рим, помамени от богатствата му с всичката буйност на млади и сега развиващи се организми. Рим сещаше сякаш, че е настанал последният час, и бързаше да изчерпи до капка чашата на наслажденията, които беше възбудил в него шеметът на всесилието му.

Беше време да се махне това прогнило общество от сцената; беше време да дойде една нова идея, която да пречисти заразената атмосфера, нови народи, които да обновят с вливането на нова и непокварена кръв изнурения организъм на старите поколения. Провидението възложи тая мисия на християнството и на варварите. Християнската вяра и новите народи завариха старото общество в пълно разтление. Те се разбраха и съединиха своите усилия, за да възобновят обществото и да посеят върху развалините на изчезналия мир семена за нова и обилна цивилизация. Премина цяла историческа епоха, наречена в историята средни векове, преди тия семена да съзреят и да дадат плод.

Кървавите игри в Колизея се прекратяват само в 402 г. сл. Хр., когато в едно зрелище смелият калугер Телемах от Мала Азия се хвърли в арената, за да разтърве гладиаторите. Разярената тълпа го разкъса. След това обаче император Онорий запрети игрите. Калугерът надви. Това е най-голямата и най-блистателна победа, нанесена от християнството на стария мир. Християнството беше проникнало вече навред в двора и в народа, беше очистило Олимп и капищата от лъжливите им богове, беше отдавна вече прогласено за господствующа религия в държавата, но беше оставило непокътнати нравите. В деня, в който дерзкият монах биде разкъсан в арената на Колизей, то нанесе своята най-решителна победа, подчини на своята власт нравите, стана ръководител на публичния морал и установи окончателно и безвъзвратно своето тържество. В тоя ден римското общество, което беше пожертвувало божествата си, но не беше още приело да се откаже от суровите си и жестоки нрави, е могло да извика като Юлиян Отстъпника на смъртний си час: «Победи, Галилеянино!»

ПИСМО XI

СИКСТИНСКАТА КАПЕЛА. МИКЕЛАНЖЕЛО. СЪТВОРЕНИЕТО НА СВЕТА. ПРОРОЦИТЕ. СТРАШНИЯТ СЪД

Една великолепна мраморна стълба води от главния вход на Ватикан към Сикстинската капела. По нея слиза папата, когато отива да служи в «Св. Петър». По нея се изкачва пътникът, който отива да се чуди на безсмъртните произведения на Микеланжело в Сикстинската капела и на Рафаело в станците, които носят неговото име.

Ако има чувство, което да не може да се предаде, то е навярно онова, от което се усещате обладан, когато влезете в Сикстинската капела. Геният на Микеланжело ми се явява във всичката релефност на своята неимоверна мощ и сурова строгост. Нищо не може да се сравни с впечатлението, което произвождат изписаните от него афрески. Всички носят еднакъв грандиозен отпечатък. Сътворението на света, образите на пророците и на сибилите, Страшният съд са величайши манифестации на човешката мисъл, поражающа със своята мрачна енергия. Историята на изкуствата не представлява пример на произведения, свързани едно с друго с такава силна хармония. Тая хармония се проявява еднакво в мисълта, както и в начина, по който тя е изпълнена. На грандиозната енергия на мисълта отговаря грандиозната енергия на изпълнението. Художникът е от една порода с мислителя.

«Има — казва Тен — четирма човеци, които в изкуст-

вата и в поезията са се издигнали над всичките други толкова високо, щото представляват да са от особена порода: Данте, Шекспир, Бетовен и Микеланжело. Ни дълбоките знания, ни пълното владение на всичките средства на изкуството, ни изобилното въображение, ни оригиналният ум не са били достатъчни да им дадат това място: те са притежавали всичко това, но то е второстепенно. На тая височина ги е въздигнала душата им, душа на паднали богове, възнесена чрез едно непреодолимо усилие към един свят, несъразмерен с нашия, подвергната на безспирни борби и страдания, изнуряюща се постоянно в труд и в бури, и която, неспособна да се насити, ни да падне, се старае уединено да изпречи пред-човеците колоси, тъй страшни, тъй силни, тъй тъжовно сюблимни, каквото е нейното безсилно и ненаситно желание.»

Две черти характеризират главно живота на Микеланжело: извънредно, неуморимо трудолюбие и висока честност. Една воля желязна непреклонно се е съединявала в него с една горда душа и до болезненост чувствителна. Ни един човек не се е старал повече от него да се покаже достоен за дарбите, които му е дала природата. Той е прекарал живота си от най-крехки младини до самата си смърт в безспирно, неуклонно усилие да ги развие и усъвършенствува. На петнайсет години изваява на играчка образа на един фаун и талантът, който показва, му открива свободен достъп в двора на княз Лавренти Великолепни. По тоя начин в една възраст, когато характерът още се образува, съдбата го поставя между люде, които считат ленивото препровождание на времето за най-велико щастие на света. Това съседство обаче, наместо да се отзове вредно над него, изпълня младата му душа с отвращение към фалшивия блясък и леките удоволствия, от които виждаше да се очаровава окръжающето го общество. В дъното на душата му се проявяваше вече оня суров и див почти възглед на живота, който пълни мировъзрението му и художествената му деятелност. Бляскавото и ветренно благородство, всред което живееше, усещаше презрението му и не би се поколебало да заяви открито и осезателно враждата си против недораслия ре-

публиканец, ако не беше бил защитен достатъчно от покровителството на княза. Лавренти Великолепни си спечели завидна чест в историята с това, че разбра Микеланжело и не се задоволи само да тури на разположението му богати средства, но и сам не престана до смъртта си да насърчава развитието на чудесните му дарби. Младият артист изказваше своята признателност за това княжеско покровителство с неуморно работене и с произведения, поразителни по художественото си съвършенство. На деветнайсет години той изрисува прочутия картон на Пизанската война, който картон Бенвенуто Челлини поставя по-високо от всичките му произведения по достойнствата на композицията и на рисунъка.

Няма нужда да се търси по-голямо доказателство за баснословното трудолюбие на Микеланжело от Сикстинската капела, сводът на която е изписан от него в двадесет и два месеца само, без да е бил живописвал никога по-напред à fresco. Било е нужно по-напред да учи тая живопис, представляюща извънредни трудности, и после да работи. Невероятно почти се види как е успял в такова късо време, в което е бил длъжен същевременно да учи и да работи, да изпише тия многобройни и грамадни картини. Когато почти всичките велики живописци са си служили с ученици, които са им помагали, той е работил и тука, както всякога, сам. Нищо не е било невъзможно за тоя човек, който не е престанал да работи и да се учи до последните дни на живота си. Един ден в дълбока старост някой го среща, като отивал пешак из снега, и го пита: «Де отивате?» «В училището да се уча» — отговаря Микеланжело. Изписването на Страшния съд в същата капела му е било поръчано, когато е бил на повече от шейсет години и е работил на най-великите си произведения в архитектурата и скулптурата. Мощта, с която е изработена тая афреска, не ви дава да помислите, че е писана трийсет години подир афреските на свода и посред най-разнородни занимания, които са искали всичкото внимание и енергия на художника.

Едно само от произведенията, които е оставил: Св. Петър в архитектурата, Мойсей и Давид в скулптурата,

Сикстинската капела в живописта, би било достатъчно да обезсмърти името му и да задоволи тщеславието на всеки художник. Той е упражнявал всичките изкуства и във всичките се е изкачил на непостижима височина. Вред е искал да върви по неутъпкани пътища. Това е била едничката слабост на тоя извънреден човек, който не е имал никакви слабости. Учители му са били най-великите стари и нови художници, възторгвал се е от тях, изучавал ги е с най-голяма прилежност, но не е искал да прилича на никого от тях и е оставал във всичко оригинален. Няколкото поезии, които е оставил, плод на уединени мечтания, са отпечатани със същия характер, енергичен и оригинален. Той не принадлежи на никоя школа, съставлява школа сам от себе си, школа, в която не е имал ни предшественици, ни последователи. И кой би можал да върви по дирите на един гигант, ако сам не е от гигантска порода? «Моето знание — беше казал сам той — ще произведе невежи.» И наистина ония, които се опитаха да вървят по стъпките му, оправдаха предсказанието му повече, отколкото е можал сам той да мисли.

За да стигне човек тъй високо, не е достатъчно само геният, колкото голям да би бил; нужно е изкуството да съсредоточи всичките му мисли и чувства, да привлече към себе всичките негови морални сили, да ги обладае съвършено, да му стане единствено то свят, живот, удоволствие. Това съсредоточение на всичките способности на душата, на всичките удоволствия на живота в изкуствот е била една нужда за Микеланжело. Той е намирал в него убежище против отвращението, което му е внушавал вънкашният свят. Там той е забравял онова гнусно зрелище от разврат и разкапани нрави, което е гледал около себе си. Той няма нищо общо с времето, в което е живял. Случаят го хвърля в него, за да извърши едно послание, и той живее само за посланието си. Това е едничката точка на съприкосновение между него и обществото на века му. Посланието извършено, той заминава честит, че е оставил един свят, който е гнусил честната му и горда душа.

Той сам е изразил чувствата, които са го въодушевявали спрямо обществото, в което е живял. В капелата

Медичи във Флоренция между другите негови статуи се намира една, която представлява *Нощта*. Поетът Строци беше написал в похвала на художника едно четиристишие, в което казва: «Нощта, която видиш, че спи тъй сладко, е от един ангел изваяна — в тоя камък; и защото спи, живее: пробуди я, ако не вярваш, и тя ще ти продума.» Микеланжело му отговори със следующите стихове: «Мило ми е, че спя, и още повече, че съм от камък, дордето трае разорението и срамът. Не ме буди; ох! — говори полека.» Мъченическата смърт на Саванарола, на когото е бил приятел и съмишленик, и падането на републиканското управление във Флоренция бяха сломили идеалите му. Горестта му растеше, като гледаше тиранията и оргията, които владееха около него, и усилваше в душата му онова мрачно настроение, с което той се явява в своя век подобен на някой от ония строги и величествени пророчески образи, които е изписал по свода на Сикстинската капела. Вред едно общество, лишено от всяко нравствено чувство, общество користолюбиво, раболепно, изнуряюще се в най-разюздан разврат, той живее неопетнен от никакъв порок, девствен като мома, далече от всеки блясък, вглъбен в суровите наслаждения на труда, уединен само с един слуга, когото подир смъртта му оплаква, както баща може да оплаква един любим син. Когато му поверяват съграждането на църквата «Св. Петър», първата му грижа е да въведе ред в разноските и за да даде сам пример на икономия, записва начело на сметките, че първият архитект, т. е. той сам, служи безплатно. Независимият му дух го излага на чести стълкновения с папите, но никога той не отстъпва. Тия всесилни кумири, от които треперят всички, не успяват да победят непреклонната му гордост. Той приема да служи на папите, за да служи на изкуството, но без да унижи човешкото си достойнство, без да подчини независимостта си на никакво стеснително ограничение. Няколко години само подир смъртта на Саванарола и когато паметта на неуморимия враг на папството е била още съвсем прясна в умовете, той изписва лика му между праведните в Страшния съд и същевременно поставя в същата картина между грешниците лика на живи

кардинали. Папа Павел IV намира осъдително, че телата в Страшния съд са представени голи, и изявява желание да се покрият. Микеланжело отговаря на ония, които му съобщават папското желание: «Кажете на папата да мисли за преобразуването на хората, което е по-трудно и по-полезно, отколкото да се меси в работите на живописците.» При откриването на Сикстинската капела папата забележва, че дрехите на пророците са много прости. Микеланжело му възразява, че пророците са били бедни и са живели далече от богатствата.

Сърцето му беше останало нетрогнато от любовта. Само къде края на живота му едно чувство, чисто и девствено, го свързва с прочутата поетеса Колонна. В палата Колонна в Рим, в залата на копията, изложени за продан, видях копие от една картина, представляюща Микеланжело, който целува ръката на Колонна на смъртното ѝ легло. Копието беше посредствено, но ни една картина не ме е трогвала тъй силно. Забравих цялата сбирка от картини, които бях видял в съседния музей. Очите ми не можаха да се отделят от образа на тоя беловлас старец, който слага на една мъртва ръка първата и единствена целувка, която е получила любовница от него. Излязох нажален до сълзи. Това е единственият любовен роман в живота му.

От живота мини на произведенията на художника и мислиш, че си бил длъжен да ги отгадаеш. Животът ти обяснява произведенията. Човекът и художникът съставляват в Микеланжело едно цяло неразделно. Вдъхновението на последния произтича направо от мировъзрението на първия. Сюжетите, които възпроизвежда, са всички заети от библията. В тоя избор го ръководеха не само особените качества на художническия му гений, но още и много повече, може би настоятелните требования на душата му, пленена от силните и строги страсти, от които е проникната библията. Той намираше в нея един свят по-висок, който отговаряше на собствените му чувства и изразяваше чрез контраст възмущението, което му внушаваше съвременният свят. Всичките книги, които чете — на първо място редом с библията «Божествената комедия»

на Данте и «Проповедите» на Саванарола, — носят същия възвишен характер. «Да би дал бог — казвал е за Данте, — да съм като него, даже с цената на неговата участ! За суровото му изгнание и за доблестта му бих дал най-честитото царство на земята.» Във всичко се открива ламтението на една душа, недоволна и нещастна, която страдае и бяга от окръжающето я зрелище на живота. В библията той е в своя елемент. Скулптор или живописец, той намира най-силните си и трогателни вдъхновения, когато възпроизвожда тоя свят, тъй сходен по мрачното величие на своите сцени и образи с неговия собствен дух и мировъзрение. Преди да го възпроизведе, той е живял в него, проникнал се е от духа му.

Като гледаш афреските в Сикстинската капела, помислюваш неволно за грандиозната простота на Есхиловите трагедии. Микеланжело представлява поразително сходство с гръцкия велик трагик. Като Есхила той избягва — казал би, че презира да се възползува от ефекта, който произтича от учената комбинация на страстите, а се задоволява да хвърли пред очите няколко величайши образи и едва отмечава трагедията, в която те се движат. Остава на самия зрител да допълни картината с що трябва повече, за да се постигне исканото впечатление. За да си съставиш идея за тая величествена поема, която захваща с хаоса и сътворението на света и свършва със страшния съд — най-величествената, която е родило човешкото въображение, — нужно ли е нещо повече от няколко образа, поражающи очите и ума с мощта, от която са надарени? Това са въплощения живи на грамадни и необятни сили. Доволно е да ги видиш, за да усетиш, че действуват. Битието не постъпва другояче. Бог се задоволява да заповяда на света да стане и светът става. Тия прости думи изпълват със своята краткост вековете и пространствата. Никой поет, никой художник не се е издигнал до тая шеметна сюблимност, която ви възвишава до най-високите върхове на небесата и ви спуща до най-непроницаемите глъбини на хаоса. То е една светкавица, която открива пред ума, поразен от своята нищета, всичката безкрайност на вселената, озарена от блясъка на милиони слънца, движещи

се с непоколебима хармония около колосалния образ на един бог, всесилен и всеведущ. Микеланжело достигна до тая сюблимност на библията, особено в четирите първи афрески на свода, представляющи една до друга: отделването на светлината от тъмнината; бог, който плува във въздуха над водите; оплодотворението на земята и сътворението на първия човек. Тия четири афрески са най-хубавите, които той е написал, и може би-най-великите произведения на живописта. Те задминуват материалните граници на изкуството и влизат в безпределното поле на мисълта. Никога концепции умствени не са били предадени по начин по-съответствующ с грандиозното вдъхновение, което ги е родило. В сътворението на първия човек усещаш самия създателски дух, че минува над земята в образа на тоя бог, който лети в пространството с един сонм от ангели, увити в широките дипли на мантията му, създава Адама, без даже да се спре. Адам ще се изправи във всичката хубост на божественото си подобие и в блясъка на зрелището, което ще порази отвред очите му, ще познае божието величие, без да може да види оня, който е извлякъл и него, и целия окръжающи го свят от хаоса. В сътворението на света виждат се само главата и ръцете на твореца, но това осакатение на господнята фигура — предизвикано може би от недостатъчността на мястото — увеличава още повече грандиозния ефект, който прави картината. Образът изчезва и остава пред тебе самият дух на твореца.

Впечатлението не се менява, когато свалиш очите си от тия афрески, пълни с величайшия образ на бога, и погледнеш околоврът вдъхновените образи на пророците и сибилите. И тука, както и там, не е образът, който интересува, а силата и могуществото на духа, който се отражава в него. Чертите на физиономиите са само едно външно представление, случайно и условно, в което откриваш един свят от идеи и страсти. Образите загубват студения отпечатък на изкуството и дълго време, след като си престанал да ги гледаш, умът продължава да ги следи в горещата и пленителна реалност на живота. Тогава те получават своите истински размери, представляват се в пълното си величие, каквито трябва да са били ония, в гърдите на които

бог е вложил собствения си дух, за да обявят славата му и словото му и да предскажат на света съдбините му. По широките и замислени чела на тия свръхчовешки образи четем мрачното вдъхновение, което вълнува душите им и изригва в пламенни слова от устата им. Йеремия, Езекиел и Исайя оставят особено незаличимо впечатление поради силата, с която е изразено в чертите им, в погледите им, в стоенето им посланието, за което са били пратени на земята.

Художникът е имал да победи непреодолими мъчнотии, произтекающи от теснотата на мястото, в което е искал да развие обширната си поема, и при тях сам си създал нови мъчнотии; но и едните, и другите е победил безподобно. Безбройните фигури, които участвуват в тая обширна поема, движат се широко, всеки със своята физиономия, в най-смели пози и съкращения. Перспективата на човешкото тяло не може да бъде представена в по-разнообразни форми и предадена с по-дълбоко знание. Мислиш колко студии, какъв упорит и дълъг труд трябва да е костувало описването само на Страшния съд и душата немее от удивление към тоя човек, който е предприел на старост, при толкова други занятия, такава гигантска работа. Каква сила трябва да е усещал в себе си! Трябва човек да види безбройните рисунки и скици, които са останали от него, за да си състави понятие чрез какъв продължителен труд, чрез колко бдения е спечелил това знание, което тъй справедливо ни поразява пред неговите произведения. Няма ни един от многобройните образи в Страшния съд, който да не изумява по смелостта и съвършенството на рисунъка и по знанието на анатомията и перспективата. Това е тържество безподобно, ненадминуемо на рисувателната наука. В това отношение няма образ, няма група във всичките афрески, които да не възбуждат удивление и да не заслужават да бъдат внимателно изучени. В сътворението на Ева не ми се нрави образът на създателя, представен стъпил на земята, прав, увит в широка мантия и обърнат към Адам и Ева. Подир предшествующата афреска — сътворението на първия човек, — дето е представен тъй величествено, тука изглежда като някой от ония бело-

бради гении, които се явяват в «Хиляда и една нощ» внезапно пред нещастни любовници, загубени в някой лес, за да ги извлекат в преследуемите ги бедствия. Но какво нещо по-хубаво може да се представи от групата на Адам и Ева! Каква хубост и каква сила в тия девствени тела! Адам не се е пробудил още от съня, в който го е приспал творецът, за да извлече от самия него другарката на живота му. Ева се изправя до него трепещуща от възторг, в първия порив на живота, блестяща от радост и хубост.

Потопът, по-долу, е навярно като композиция най-слабата от афреските в Сътворението на света. Но какви чудни групи и тука! Една от тях — един старец, който носи на гърба си един млад момък — изпъплюва на свода, като изваяна в мрамор група, поставена там не можеш да разбереш как. Тая афреска впрочем е много пострадала — както, за жалост, и всичките други, коя повече, коя по-малко, — едно, от времето (от топлината и дима на свещите, които се палят, когато се служи) и, друго, от престъпната небрежност на ония, които са длъжни да пазят тия светини. Една преправка в свода на капелата е осакатила съвършено горнята част на Страшния съд. Образът на бога отца, който е увенчавал и допълнял афреската, и светият дух над него са изчезнали. Избледнелите и помрачени краски са оставили на много места облачни петна и усилието, което си принуден да правиш в началото, за да видиш добре афреската във всичките ѝ подробности, вреди на ефекта, който трябваше да произведе. Когато обаче я гледаш няколко време, особено когато дойдеш няколко пъти и успееш да я възсъздадеш във въображението си тъй, както е била, когато е излязла от ръката на художника, и когато си представиш всичките тия грамадни тела, които се движат в неизмеримото пространство около страшния образ на Исуса Христа, трепещущи от живот — тогава можеш да кажеш, че никога не си изпитал ошущение по-силно и по него ще разбереш и оцениш напълно великото и безподобно достойнство на произведението. Мрачното и строго мировъзрение на Микеланжело никъде не се е отразило тъй дълбоко и незаличимо, както в едностранчивия характер на тая афреска, тъй силен

по своя ефект, в който стои достойнството ѝ, но може би и недостатъкът ѝ. Ни една заря от милост и състрадание не прониква тук. Исус Христос не е оня благ и кротък образ, както ни го представлява евангелието, а жесток и неумолим съдия. Той се явява не син на евангелския бог, всемилостив и благодушен, а суров изпълнител на неизменимите присъди на библейския Ехова, безсърдечен и непреклонен към вразите си. Майка му се обръща боязливо към него, като да иска прошка за грешните, но молбите ѝ го не трогват. Благият ѝ образ изчезва в общия ефект на картината. Христос не се обръща даже към праведните, които възлизат на небето; неумолимият му поглед е цял съсредоточен в грешните, които сгромолясва в пъкъла. Основната идея, изразена в неговия лик, се повтаря и господствува във всичко. Всички образи и детайли приемат от нея своя отпечатък и съдействуват да я представят по-осезателно. Праведни и грешни, между първите — мъчениците и мъченичките със страшните знакове и оръдия на своите страдания: св. Катерина с колелото, на което е умряла, св. Вартоломей със собствената си кожа, одрана от тялото му; вторите — изразяющи на лицата си безпределните мъки на своето отчаяние; ангелите, които тръбят над земята и призовават мъртвите и живите да се явят пред вечния съдия; ония, които горе на двата ъгъла на картината се катерят по облаците с емблемите на вярата и на страданието Христово; гробовете, които се отварят долу и изхвърлят мъртвите; Харон, прав на лодката си, пълна с разтреперани души, над които дига застрашително своето гребло; пламъците на пъкъла, които се червенеят надалече — всичко това със страшния образ на Христа в центъра съставлява едно цяло, единствено по впечатлението, което произвожда, впечатление, което изпълва душата със страх и трепет.

ПИСМО XII

РАФАЕЛОВИТЕ СТАНЦИ. РАФАЕЛО И МИКЕЛАНЖЕЛО. ЖИВОТЪТ НА РАФАЕЛО И ДЕЯТЕЛНОСТТА МУ. МАДОНИТЕ. АФРЕСКИТЕ В СТАНЦИТЕ. РАЗПРА ЗА ПРИЧАЩЕНИЕТО И АТИНСКАТА ШКОЛА ПРЕОБРАЖЕНИЕТО. ЛОЖИТЕ

Няколко тесни стълби водят от Сикстинската капела в Рафаеловите станци. Така се наричат четири зали, изписани с афрески от Рафаело. Двамата велики живописци стоят така на две стъпки един от други, но това малко разстояние дели два мира на изкуството. Случаят като че нарочно ги е поставил така близо, за да се види по-осезателно колко се различават в най-съществените черти на своя гений. Когато от Сикстинската капела се изкачиш пръв път в станците с онова силно впечатление в душата, което са оставили в нея поразителните афрески на Микеланжело, Рафаело далеко не възбужда онова удивление, което си очаквал да намериш. Няма да се побоя да кажа, че първото впечатление прилича почти на едно разочарование. Минуваш от станца в станца, изгледваш тревожно афреските една по една и култът, който носиш в душата си към божествения художник, захваща мъчително да те безпокои, като ги сравняваш с ония образи, които си видял в Сикстинската капела и които продължават, въпреки усилията ти да се освободиш от тях, да се мяркат пред очите ти и ума ти живи, страшни, в трагичната величественост на своите колосални размери. Сравнението, което мимо волята си правиш между произведенията на

двамата художници, възбужда в тебе такова също ощущение, каквото би изпитал, ако на една сцена, дето следиш с всичкото напрежение на духа и на чувствата развитието на една потресающа трагедия, би изстъпила внезапно една изнежена идилия. Самият дух на Микеланжело прилича да се носи в Сикстинската капела и той те обладава, поразява те, като влезеш там, преди още да си вдигнал очите си да видиш афреските. Чини ти се, че без неговата помощ би ти избягнала смисълта на произведенията, на които си дошъл да се чудиш, че само той може да ти я разкрие, като те възнесе в същите ония висоти, в които се е носил сам той, когато е създавал величествената епопея. Когато излезеш от Сикстинската капела, чувствуваш, като да си живял няколко време в самия оня възвишен мир, в който се е движил великият художник. Никаква помощ не те очаква в станците. В оцененията на произведенията, с които са украсени, трябва да разчиташ единствено на себе си. Напразно ще търсиш там Рафаело. Той се заслъща в тая тълпа от посетители, които пълнят на всеки час станците така, както обичам да си го представлявам, че се е заслъщал в боязливата скромност на своята крехка младост, когато Юлий II е дошъл, заобиколен от бляскавия си двор, да види първите афрески, които е бил написал тука.

Ако във вънкашните черти на физиономията се отражава съкровеният в душата мир от чувства и страсти, доволно е да погледнете портретите на двамата художници — единия мрачен, печално замислен, с надиплено чело, под което очите се устремяват в пространството, излека наведени към земята в един строг и почти гневен поглед; другия нежен, засмян, красив, мил като мома, за да видите колко са били длъжни да се различават по дух, по характер, по мировъзрение, и какъв различен отпечатък са били длъжни да дадат на своите произведения. Природата, която ги е била надарила с гений, еднакво мощен, за да създадат произведения на равна степен, достойни за най-високо удивление, не е допуснала да си приличат в нищо друго. Трудно е да си представи човек пример на двама велики художници, на които произведенията

да са произтекли от два по-противоположни възгледа на живота. Колкото тоя възглед е бил строг и мрачен у единия, толкова той се явява светъл и засмян у другия. За Микеланжело животът е бил един дар от природата, свързан само със страдания. В онова хубаво писмо, което ни е оставил за смъртта на слугата си Урбино, пълно с такава искрена любов и благородни чувства, като говори за последните минути на двадесет и шестгодишния другар на живота си: «Смъртта му, казва, беше твърде хубава; той не скърбеше, че умира, но само че ме оставя в тоя лош свят посред толкова бедствия.» Животът е открил за него само своята тегловна страна. Той е дал за спътница на гения му само неизмеримата си скръб. Спътница мрачна, която не го е напуснала нито един ден, следила е стъпка по стъпка развитието на мисълта му, ръководила е всичката му деятелност и е наложила своя печат на всичко, което е създал. Той, който се е тресъл в глъбините на душата си от всяка зависимост, търпял е безропотно тираническата й власт, стоял е през целия си живот прикован за нея като роб за своите вериги. На върха на славата, когато всеобщо удивление заобикаля името му и гения му, той жали, че съдбата не му е дала в удел участта на Данте и Саванарола. Двайсетгодишното изгнание на Данте и мъченическата смърт на Саванарола му са се виждали участ, по-завидна от всяка слава и почести, дължими на едно общество, на което пошлите и рабски нрави са го правили достойно само за ненавист и омраза. В това същото общество е живял и Рафаело, но колко той е бил длъжен да гледа другояче на него! Пороците и недостатъците на това общество едвам са могли да обърнат вниманието му. Той е намирал в него всичките нужни условия, за да може да изпълни своето художническо послание. То се е въодушевлявало от най-гореща любов към изкуствата, умеяло е да цени таланта и да го поощрява. С какви чувства би могъл да гледа на такова общество един художник, за когото първият, единственият дълг е да развие дарбите, които е приел от природата? Не трябва ли да се е считал честит, че му се е паднало да живее в един век, който поставя своята слава в култа, с който огражда изкуствата и ония,

що посветяват на тях своите дарования? И Рафаело е възпроизвел в своите картини образите на Данте и на Саванарола. Те стоят един до други между докторите на църквата в Разпрата за св. причащение. Но почитта, която им е въздавал, не е имала в неговата мисъл никаква свързка с идеите им. В тях той е просто чествувал две слави на Италия. Великолепната поезия на Данте и енергичните проповеди на Саванарола са трогвали художническата му душа, но за него са били чужди враждите на единия и химерите на другия. Той не е могъл да споделя мрачната ненавист, която е въодушевлявала и двамата против Рим, дето геният му е нашъл възможност да процъфти и се развие във всичкия си блясък благодарение на щедрото и просветено покровителство на двама папи. Той е бил съвсем млад, когато Саванарола е загинал на ешафота. Ако беше живял в негово време и беше видял във Флоренция някое от ония аутодафета, в които са се хвърляли в жертва на пламъците книги и произведения на изкуствата, той би закрил очите си да не гледа и би казал навярно, че варварите са дошли изново в Италия. Ако за гордата душа на Микеланжело, поставена в съпрокоснование с нрави, зрелището на които го е оскърбявало, животът се е представлявал като едно безотрадно и безпределно страдание, никой не е имал право повече от Рафаело да гледа на него като на едно благодеяние на небето. На малцина природата може да присъди по-пълно щастието да познаят живота като него от най-светлите му страни. Скъп гост в един великолепен празник, той е вкусил от всичките удоволствия и развлечения, от всичките наслаждения, които е могъл да му представи животът. Да се ползува от тия наслаждения е било за него едно условие, за да изпълни светлото си и велико призвание, на което той не е забравил никога, че принадлежи преди всичко. Той е имал своята любовница, окръжавал се е с един двор от живописци и почитатели, ценил е благоволението, с което се е ползувал във Ватикан, ако не е търсил почестите, не ги е избягвал, мисълта да стане кардинал е ласкаела почти честолюбието му и да не би била ранната му смърт, римо-католическата църква би могла може би да се гордее днес, че

най-великият живописец е бил неин сановник. Любовта и славата са сливали своите усмивки в душата му и са я възнасяли в най-високите сфери на наслаждението, което е отстъпено човеку на земята. Тия сладки усмивки, между които е протекъл животът му, са се пролели от душата в произведенията му и са оставили в тях оня нежен и бляскав отпечатък, който още ги пази вечно пресни и хубави.

И как би било трудно да си представим другояче Рафаело! «Колко щедро и великодушно се показва небето — казва Васари в животописанието му, — като събере в един човек безкрайните богатства на своите съкровища и всички ония нежни качества и скъпоценни дарби, които виждаме в дълго разстояние на време, разпределени между много души, ясно може да се види в съвършения и нежния Рафаело от Урбино. . . По повод на което може да се каже уверено, че ония, които притежават толкова редки дарби, колкото е имало у Рафаело, не са прости човеци, а, ако е позволено тъй да се каже, смъртни богове.» Не би могла за Рафаело да се изкаже похвала ни по-голяма, ни повярна. На никого от ония, които са се прославили в областта на изкуствата, не прилича повече това име на смъртен бог, което му дава Васари. И можете ли да си предположите тоя смъртен бог да ненавижда живота? Природата би развалила сама своето чудесно дело, ако след като е била съединила в него толкова светли дарби, би му допуснала да ги помрачи с едно тъжно мировъзрение. И че като нарочно тя е взела грижата да нареди живота му още от самата му люлка, така щото да не възбужда в душата му освен благословии, че му е даден. Всичко е било длъжно да съдействува още от самото му детинство, за да развие дарбите, които му е била наделила така щедро. Първите неща, които са поразили детинските му очи в бащината му къща, са били кисти и краски. Той се е родил в едно семейство, в което живописството е било наследствен занаят. Баща му е бил първият му учител в това изкуство. Той обаче е бил доста прозорлив, за да познае, че не е в състояние да учи даровития си син, и на тринадесетгодишна възраст го е завел в Перуджия при живописеца Пиетро Вануччи, който от родния си град е получил името,

с което е въобще известен. Баща му, който е искал да му даде един учител, по-изкусен от себе си, не е бил можал да направи избор по-сполучлив. Рафаело е останал при Перуджино осем години, от 1496 до 1504. Колкото и да може да се види чудно това на пръв поглед, като се говори за най-гениалния живописец, който се е родил на света, никога ученик не е дължал повече на учителя си. Почти всички ония качества, които ни поразяват в произведенията му, в ония, които е написал в началото на своето поприще, както и в ония, които са излезнали от божествената му кист, когато е бил достигнал на върха на славата си, той ги е бил намерил у учителя си, би казал човек, че ги е заимствувал от него, но когато у учителя те свидетелствуват за един прилежен талант, у ученика те достигат до онова съвършенство, което е можал да им даде само геният. И други освен Рафаело са могли да ги заимствуват от Перуджино и да ги направят повече или по-малко сполучливо свои, у Рафаело те получават характер на качества, на които може човек само да се чуди, но на които би било луда смелост да се мисли, че би могло да се подражава. Всякой път, когато ти се падне случай да видиш някоя от картините на Перуджино, изпълнени с такава нежност в изражението, с такава вярност в рисунъка, с такава хармония в краските, с такава симетрия в композицията, иска ти се неволно да го слееш в удивлението, което въздаваш на великия му ученик. И когато си се запознал с най-великите творения на Рафаело, и когато си го поставил на недосегаема висота в удивлението си, с истинско удоволствие съзираш, когато видиш някоя картина от Перуджино, колко нещо общо и родствено е имало между таланта на учителя и гения на ученика. Във всичките почти свои произведения Перуджино се явява като един Рафаело, който с боязливост наднича в тайните на изкуството, който не е добил още съзнание за своите сили и своя гений. Някои от тях представляват такава прилика с първите картини на Рафаело, щото и най-добрите познавачи не могат и до днес да се произнесат решително на кого от двамата принадлежат. Под някои от най-обширните дори композиции на Перу-

джино човек не би се учудил, ако би видял подписа на Рафаело. Казват, че Перуджино е бил предрекъл великите съдбини, които са очаквали Рафаело. Когато видял първите още рисунки, изработени от него, останал поразен от качествата, които бил проявил в тях, и казал: «Нека ми стане ученик, скоро ще ми стане учител.» Не зная дали Перуджино е казал наистина тия думи, но вярно е, че в последните негови произведения е осезателно влиянието на Рафаело. Рафаело не е забравил никога колко много е бил задължен на учителя си и му е дал не едно трогателно свидетелство на признателност. Когато Юлий II го е повикал да изпише Разпрата за св. причащение и Атинската школа, станците, които носят днес неговото име, са били вече изписали в афрески. Очарован от първите произведения на младия художник, папата е дал заповед да заличат всичките стари афрески и станците да бъдат изписани изново от него. Рафаело е изпросил да се направи изключение за една афреска в първата зала. Афреската е била от Перуджино. Това не е единственото произведение, което има от него във Ватикан. Сикстинската капела съдържа и друга една негова афреска, представляюща св. Петър, който получава ключовете от Исуса Христа, и която би могла заслужено да привлича вниманието на посетителите, ако не би се намирала в опасното съседство на Микеланжело, който остава в сянка всичко, което в църквата не е негово. Рафаело е възпроизвел в много свои картини лика на учителя си. В три афрески в станците той се вижда до неговия. В това той е подражавал впрочем на един пример, който му е бил даден от учителя му. В една от картините на тоя последния, която се пази във Ватиканския музей и която представлява Христовото възкресение, един от солдатите, които спят до Христовия гроб, е представен под чертите на Рафаело, а в образа на солдатина, който бяга обзет от страх, са възпроизведени чертите на художника.

Оставен на своите собствени сили, Рафаело не е можал да не разбере скоро сам, че не е достигало много в художественото образование, което е бил получил при Перуджино. Колкото и да се явява в първите си самостоятелни

картини покорен последовател на ученията на тоя последния, тия опити носят вече следи, които показват видимо старание от негова страна да разшири манерата на учителя си. Запознаването му с произведенията на флорентинската школа трябваше скоро да даде на инстинктивните усилия на гения му — да се освободи от едно стеснително влияние — характер на съзнателно и плодотворно стремление. Това стремление се утвърдява с нов успех във всяка една от картините му, изписани през пребиването му във Флоренция и после. Намираме го в тоя град още в края на 1504, тая същата година, когато беше напуснал Перуджино, с едно писмо до гонфалониера Содерино от херцогиня Джованна де ла Ровера, която пише на тоя последния: «Изпращам ви Рафаело, живописец от Урбино, момък пълен с щастливи разположения, който желае да прекара няколко време във Флоренция, за да учи.» Никъде той не можеше да научи тъй много, както в тая обширна школа, която представляваше Флоренция със своите църкви, манастири и дворци, богати с произведенията на всичките художници, които от Джйото бяха прославили италианското изкуство и бяха направили от тосканската столица Атина на Италия. Изучаването на всички тия произведения го запозна с природата. Самото разнообразие, което извличаха от начина, по който се беше проявил личният гений на всеки художник, освещаваше принципа, че изкуството трябва да търси в природата елементите на хубавото и на идеалното. Ако някой би искал да проследи в по-нататъшната деятелност на Рафаело влиянието, което са могли да имат върху него различните представители на флорентинската школа, едва ли би намерил да е оставил някой повече следи в душата му от Фра Беато Анджелико. Всички са съдействували за художественото му усъвършенствуване. В Паоло Учелли и последующите художници, които са се възползували от неговото откритие, той е можал да изучи принципите на перспективата. От Мантеня той е заел идеята да облича тялото с широката гръцко-римска мантия, идея, от която е бил длъжен подир четири години само да извлече такава бляскава полза в своите афрески

в станците. В афреските на двамата Липпевци и Гирландайо, Микеланжеловия учител, той е почерпил скъпи наставления, за да даде повече разнообразие и блясък на своя колорит. Никой не е можал да го привлече по сходство на душата и на гения повече от Фра Анджелико, тоя инок-художник, у когото добрината и добродетелта са се съединявали с най-редки и нежни дарования. Васари казва за него, че никога не е сядал да работи, без да се помоли, не е написвал никога Христа на кръста, без да се облее лицето му със сълзи, и не е поправял картините си, като е казвал, че тъй ги иска бог. В своите свещени картини Рафаело ви се вижда, като да е искал да придаде нещо от онова религиозно умиление, което пленява у Фра Анджелико повече, отколкото у всеки италиански артист. У него ще могат да се търсят онния горещи чувства, които са вълнували вярващата и мистична душа на Фра Анджелико, но на старанието, което е полагал да ги изрази, се дължат несъмнено някои от онния черти, които най-много ни трогват в неговите картини с религиозно съдържание. Но ако художниците, на които е можал да види само произведенията във Флоренция, са били полезни учители за Рафаело, той се е възползувал още повече може би от примерите, които е можал да почерпи в деятелността на живите художници. Щастието му е помогнало да намери там като представители на флорентинското изкуство такива художници като Фра Бартоломео, оня от италианските художници, който по величие на вдъхновението най-много се приближава до Микеланжело, Леонардо де Винчи, тоя дълбок мислител и всеобемлющ гений, който е успял да прояви своите чудесни дарования с равен блясък във всичките изкуства, и най-сетне самия Микеланжело. Имената на тия художници правят излишно да се обяснява и колко трябва да са съдействували на развитието на младия художник и какво силно влияние трябва да са имали върху неговата художническа деятелност. Рафаело се е облажавал винаги, че е живял във времето на Микеланжело, който е открил нему, както и на всички художници от тая епоха със своите студии, в едно истинско тържество на рисунъка, ритмическата хубост на голото тяло. Научните изследвания на Леонардо де Винчи наравно с неговите картини са показали какви средства може да намери художникът в сянката и в светлотъмното, за да изрази заедно с релефностите на тялото самите вълнения на душата. Никому той не е бил задължен тъй много, както на автора на Джоконда за тайната, която ни поразява както в най-големите му афрески и картини, така и в портретите му, да предаде с един жест, с едно положение, с вънкашните черти на физиономиите най-нежните чувства на душата и дори и самите бегли отблески на мисълта.

Тая епоха, през която Рафаело е допълнил своето художническо образование, начато при Перуджино, и е усвоил всичките технически условия на своето изкуство, се е продължила четири години. През това време освен Флоренция той беше посетил и Болоня, и Сиена. В Болоня той се беше запознал с Франчия, с когото се е намирал в приятелска преписка до края на живота му, и в Сиена със Содома. Известността, която бяха доставили на името му изработените през тия години картини, е дала повод на уйкя му Браманте да се възползува от благоволението си при папа Юлий II и да го препоръча на тоя последния да изпише и той някои афрески в станците. Тоя случай дойде чудесно навреме, за да избави Рафаело от влиянието на флорентинската школа, което колкото и инак благотворни резултати да е имало за него, не е могло да се продължи по-дълго време без ущърб за оригиналността на таланта му. Величието на предприятието, което му се възлагаше, като че въздействува на самия му гений. Изкуството като че разкри внезапно пред него обширните си кръгозори и той, който едва ли в най-смелите блянове на своето младежко честолюбие е мечтаел за нещо повече от славата на един достоен ученик на великите художници, които е бил оставил във Флоренция и Болоня, достигна изведнъж до върха на съвършенството. Скромността е останала винаги една от най-светлите добродетели на благородната му душа. Когато в 1515 е изпратил в Болоня знаменитата си картина Света Цецилия, която се пази днес в музея на този град, той я при-

дружил с писмо до Франчия, в което е молил смирено тоя последният да прегледа труда му и да поправи недостатъците, които би съгледал в него. От деня, в който първите фрески в станците са били отворени за удивление на публиката, животът му е бил един триумф, признат, приветствуван от всички. Сам Микеланжело е присъединил гласа си в тоя концерт от хвалби, които са възнасяли името на божествения момък. Когато е видял Атинската школа, той е обявил, че това е най-чудесната композиция, която е виждал. Изумителна е била плодовитостта на Рафаело през тоя период на живота му. Но аз не смея почти и да говоря за нея, така обикновена ми се види похвалата, която съдържа, като се мисли за това безбройно множество произведения, изработени от него през тия дванадесет години, които съдбата му остави още да живее, без да се усети умора или упадък в гения му, без да климне никога от височината, на която се беше въздигнал. И така също, колкото и естествено да е да се пита човек какво би направил, ако би живял още — тоя въпрос ми се е виждал всякога, когато съм го срещал, като едно оскърбление на славата му. Ако би изминал всичкото поприще на живота и не би оставил нищо повече от ония произведения, които имаме сега от него, кой би помислил да каже, че не е дал всичко, което е обещавал геният му? Кой след него в областта на изкуството се е издигнал по-високо? Той е умрял на тридесет и седма годишна възраст. Няма съмнение, че в изтощението, предизвикано в нежния му организъм от извънмерно усилена деятелност, трябва да се търси първата и главна причина за ранната му смърт. Невежеството на докторите е съдействувало да я ускори. Един документ, загубен днес, който възпроизвеждат биографите му, казва, че животът се е държал за тялото му като за един косъм, защото е бил чист дух. Трудовете са били намалили много силите му. Един ден, когато се е усещал твърде отслабнал във Фарнезина, папата го повикал да дойде веднага в двора. Той отърчал във Ватикан и пристигнал там силно изпотен. Той говорил дълго време в една голяма зала върху работите на св. Петър; потта проникнала чрез хладината и той се усетил веднага болен.

Когато се върнал у дома си, люта треска го накарала да легне в постеля и го завела в няколко деня в гроба. Известието за смъртта му е потопило в скръб целия Рим. Когато Лъв X се научил за смъртта му, пролял обилни сълзи и прошепнал: «Моли се за нас.» Някои повярвали, че той се молел на Рафаело като на светец, и слух се пръснал между народа, че скоро ще бъде причислен в лика на светиите. Всеобщата и дълбока скръб, предизвикана от смъртта на великия художник, не се е виждала достатъчна на опечаления народ, за да изрази големината на загубата, и една съвсем ненадейна случка му е дала повод да повярва, че самото небе е показало, че взима участие в нея. Един венециански благородник, който се е намерил тогава в Рим, е писал няколко деня подир смъртта на Рафаело: «През нощта на великия петък срещу събота, на три часа, умря изрядният живописец Рафаело от Урбино. . . Папата е почувствувал безкрайна скръб. Той беше пращал най-малко шест пъти през петнадесетте дни на болестта му да му доставят сведения. И понеже тъкмо в същия ден палатът на папата остана насмалко да се събори, така щото неговото святейшество е бил принуден да иде да живее в стаите на кардинал Чибо, мнозина казват, че не е тежестта на новопостроените отгоре ложи, която е била причина на това премеждие, но че това е било едно чудо, с което небето е искало да извести за смъртта на онзи, който беше толкова много работил за украшението на тоя дворец. . . Погребаха го в Пантеон с големи почести.»

Само човек, надарен от природата с извънреден гений, е можал да иде тъй далече. Но ние не бихме въздали на Рафаело всичкото удивление, което заслужава, ако бихме забравили колко от негова страна се е изисквало воля, труд, прилежание, неуморими усилия, за да развие и усъвършенствува тия дарби и да ги прояви в такъв непрекъснат ред от успехи и завоевания. Никога не чувствувам тъй пълно колко той е велик, както, когато мисля колко е работил, за да разшири своите знания и средства. Старанието да се усъвършенствува не е престанало да го безпокои до края на живота му. То го е ръководило

винаги в изучаване било на модерните художници, било на образците от гръцко-римското изкуство, било на природата. Природата е останала докрай за него един учител, до когото не се допитваш никога без полза, от когото има всякога да научиш нещо ново. При всичко че в противоположност на Микеланжело той е избягвал старателно голите тела в своите произведения, голото тяло му е служило винаги за образец в предварителните изучвания на образите, които е имал да рисува. Наместо да се възползува от дрехата, за да улесни своята работа, той я е отстранявал всякога, когато е изучавал един образ, за да схване хармонията на формите. И ето защо в неговите картини, както в гръцките статуи, дрехата, наместо да заслъща формите на тялото, служи, напротив, да ги очертае и направи по-осезателни. Самите тия мадони, които, както казва тъй хубаво Шарл Блан, той е знаел наизуст, той не е сядал никога да ги пише, без да има пред себе си жив модел. И само тогава, когато са били схванати пропорциите, е прибавял по своята идея тая «някаква идея», както я е наричал сам, ония черти, които са преобразявали моделите, с които е могъл да се ползува от обикновени, вземени от улицата моми, в богини на неземна хубост. Тая идея, която е внасял от себе си в тълкуването на природата, характеризира оная черта в гения му, която, като го приближава най-много до старите, прави го най-верния и най-бляскав представител на Възраждането. Той е намерил по същия път и със същите средства и е изразил с равна сила онова идеално хубаво, което гърдите бяха постигнали в изкуството на ваянието. В това се е проявила най-върховната способност на духа му и в това той е останал ненадминат от никого. Могат да се намерят художници от неговата епоха, които да го превъзходствуват с някои отделни качества. Той няма разкошния колорит на Тициано и на венецианците въобще, той е оставил да го надмине Кореджио в изкуството да озарява образите си с ослепителна светлина, той не е постигнал ония ефекти, които болонезците са извлекли от смелото изражение на светлотъмното. Само той обаче е открил в природата елементите на идеалния тип на хубостта. И други са тър-

сили изящната красота, но никой ни тогава, ни после не е успял да я изрази с черти, по-съвършени от нежност и хармония, простота и величие. Но самият тоя характер на изящество, в който състои съвършенството на Рафаело, е причина, дето на пръв поглед той не прави онова впечатление, което може човек да мисли, че има право да очаква от него. За ония, които не се ползуват с едно истинно художествено възпитание, много други живописци ще намерят винаги в удивлението им предпочтение пред него. Правило е да се казва, че доволно е да види човек една картина от Рафаело, за да падне в изстъпление пред нея. Естествено е да се мисли така, но няма нищо по-невярно от това. Аз съм убеден, че повечето от ония, които ви разказват чудеса за неговите картини, биха ги отминали незабележени, ако биха им ги представили под друго име. Рафаело увлича, пленява, очарова като никой друг художник, но с условие да разполагате при наблюдението, на божествените му картини с един изтънчен и верен вкус такъв, какъвто се изисква, за да разберете и оцените нежните хубости, които съдържа една трагедия от Софокла или Еврипида.

Удивлението ми към Рафаело се е съсредоточавало дълго време в ония картини, които бях можал да видя от него във Флоренция. Двата големи музея на тоя град притежават негови произведения от всичките периоди на деятелността му и на първо място няколко мадони, между които безподобната Мадона на стола, la Madonna della Seggiola, няколко портрета, между които великолепните портрети на Юлий II и Лъв X, и най-сетне това поразително по своята грандиозност съчинение въпреки малките размери на картината — Виденията на Езекиила. По тях аз се бях научил да ценя и да любя Рафаело и те запазиха моята привързаност и след като видях в Рим най-великите му произведения. Когато и да мисля за него, между безбройните му произведения, ония, които неразделно с неговото име изпъкват винаги на първи план пред мене, са неговите мадони. Пред други произведения, пред афреските му в станците и във Фарнезина, пред картините от последния период на деятелността му геният му ме

поразява със своята мощ, но никога той не ме трогва в пленителната хармония на своите най-светли качества, тъй както пред тия нежни образи, в които е дал дивните черти на девствената хубост за рамка на всичко, що има най-мило и най-възвишено в чувството на материнската обич. Ако всякъде го намирам велик и безподобен художник, пред мене се разкрива самата му душа, когато гледам неговите мадони. Той ги е писал несъмнено с чувствата на един веруюш, идеята, която му е дала повод да ги създаде, пленявала го е искрено, но не е тя, която властвува и ни увлича в тях. Тя се е сляла със собствения идеал на душата му и му е послужила да даде една форма на тоя идеал. Той се е възползувал от нея, за да възпроизведе, като го е осветил с божествените зари на хубостта, самия блян от младост, от любов, от щастие, в който се е носила душата му, сломен така безжалостно и преждевременно от смъртта. Ето де стои лъчезарното и безподобно обаяние на тие образи. То не зависи от идеята, от която са те произлезли. Каквато и да бъде съдбата на култа, с който ги свързва тяхното произхождение, те няма да престанат никога да трогват и да пленяват, освен ако се загуби от земята самата идея на хубавото. Обаянието е така присъщо на Рафаеловия гений, щото то прониква даже в такива произведения, дето най-главното достойнство състои в художествената вярност, с която е възпроизведена природата. То е оставило следи и в портретите, които е написал и които са така много, щото биха могли сами да съставят една галерия. Най-образцовият му портрет е момъкът с виолина, който се пази в двореца на княз Шарра в Рим. Мене не ми се удаде да го видя. По причина на поправки дворецът беше затворен за външни посетители през пребиването ми в Рим. Достатъчно е впрочем да види човек само портретите на Лъв X и Юлий II, за да познае до какво съвършенство се е издигнал Рафаело в това изкуство, в което той няма във всичките школи и във всичките времена освен няколко съперници, които се казват Тициано, Дюрер, Рубенс, Ван Дик, Рембранд, Веласкец. Характерът, животът, историята на двамата папи изпъкват пред вас и вземат видими, осезателни черти, когато изгледате

портретите им. В стремително втренчените очи на Юлий II, в навъсеното му чело, в устните му, енергично сключени, в самото положение, което му е дал артистът, като го е представил, като че се готви да стане от стола си, за да издаде някоя заповед, четете нагледно колко несъобразно е била постъпила съдбата с него, като му е присъдила да носи калугерско расо, когато природата го е била създала, за да бъде завоевател и суров изтребител на човеци. Каква противоположност с Лъв X! Широкото лице на тоя последния е пълно с нежно благодушие. Усещаш отведнъж, като го погледнеш, с благия поглед, който се пролива от очите му, с усмивката, която играе на устните му, че се намираш пред човек, комуто са противни енергичните предприятия, който полага цената на живота в наслажденията, които той може да достави. Двама кардинали стоят зад него и ви показват с присъствието си там колко малко трябва да е любил уединението. Как е верен тоя портрет! Как истински с вънкашните черти на физиономията обяснява душата на тоя папа, който е можал да вземе за безразлична калугерска разпра бурята, която се набираше над църквата! На три века разстояние той е първообразът на Людовика XVI. Ако в негово време би било възможно да избухне в Рим една революция, подобна на оная, която костува живота на Людовика XVI, той не би бил в състояние да си обясни движението и като френския цар би сложил главата си под гилотината, без да знае как е можал да подигне против себе си народната ярост.

Бурята, която току-що беше почнала да се набира в неговите дни, се разрази шест години само подир смъртта му над църквата и над Рим в царстването на Климента VI, също като него от рода на Медичите. Пред дивите испански и германски пълчища, които в 1527 под предводителството на Конетабла Бурбон се спуснаха въз Рим, злобно са могли да тържествуват в душата ония, които са били останали верни към паметта на Саванарола. Изкуплението беше най-сетне дошло. В мрачната си омраза против Рим Саванарола беше предрекъл опустошението му, беше видял варварите, които ще се спуснат въз него, за да го накажат за безчестията му, предводителствувани

от самаго бога, от светиите и ангелите. «Небето се дига на бой; светиите на Италия, ангелите са с варварите. Те са ги повикали, те са оседлали конете им. И бог върви над светиите, над блажените, които се нареждат в бой и всички са в ескадроните. . . Де отиват? Свети Петър върви и вика: «В Рим! В Рим!» Свети Павел, свети Григорий вървят и викат: «В Рим!» И зад тях идат ножът, чумата, гладът. . .» Следи от бурята носят и до днес и Рафаеловите станци, които са били превърнати в готварници и военни квартири през всичкото време, додето испанските и германските войски са стоели в Рим. Много от афреските са претърпели тогава значителни повреди, на които много пъти има причина да се съжалява, че се е допуснало да се направят поправки. Времето, за жалост, не постъпя по-малко вандалски с тях и може да се предвиди един ден, когато ония, които идат тука, ще намират само печални петна там, дето се развива сега чудната Рафаелова епопея. Това е епопеята на Възраждането. Юлий II е изразил духа на епохата, когато е поръчал на младия художник тия две афрески, в които е бил длъжен да представи, от една страна, теологията, и, от друга — философията. Религията и науката, смесени в един общ култ — тая е мисълта, която, поставена в основа на епопеята, ѝ дава единство и свързва отделните ѝ части в една светла и неразривна хармония. Афреските в осветлението, което получават от нея, очертават пътя, по който е вървяло човечеството, при новите съдбини на които го беше призовало християнството, за да стъпи изново, подир дългия мрак на средните векове, във владение на неоценимото наследство, което му беше завещал гръцко-римският гений. В събитията, които описва, великата поема ни разказва съдбата на человеческия напредък от деня, в който с възтържествуването на християнството и съкрушението на древния мир той се преустановлява като кораб, застигнат внезапно от нощта и бурята в едно развълнувано море, и чака цели векове да възникнат от самите стихии, които го бяха изложили на опасност и застой, ония елементи, които трябваше да го подемат и да му открият нови пътища, да го поведат към нови завоевания. Пред нас се открива историята на два-

найсет века. Виждаме едно по друго Рим, който в навечерието на своето падане признава християнството, нашествието на варварите, въздигането върху развалините на римския мир на тия две сили, които ще изпълнят средните векове със своите борби — папството и империята. Най-сетне великият подвиг, за който провидението беше предназначило християнството, се извършва. Поезията възвестява новите времена, които захващат за света. Аполон се появява изново на Хеликон, заобиколен с деветте музи. При Омир и Виргилий завземат място във вечното обиталище на поезията Данте, Петрарка, Санназаро, Коринна. Светът беше вече узрял за новите си съдбини. Философията и науката се появяват по стъпките на поезията, признати, приветствувани от религията и църквата. В свода на историята проблесна изново онова неугасно светило, което гръцкият гений беше въздигнал там, за да ръководи човечеството в най-благородните му и великодушни стремления. Цялата поема в своите петнадесет афрески е проникната от радостта, която светът трябва да е почувствувал, когато е поздравил първите зари на това бляскаво светило. Всеки един от безбройните образи, които се движат в нея, ви разказва тая радост в животрептящата хубост на формите и на краските. И разбирам тука колко трябва да е била искрена и голяма и как е могла от един пошъл във всичко друго век да направи една от най-великите епохи в историята на цивилизацията, да превърне тирани в благодетели на човечеството и прости занаятчии в художници и творчески гении.

Никой художник не е можал да предприеме ни с равен гений, ни с по-голяма искреност и убеждение тоя паметник, който Рафаело е въздигнал на своята епоха в афреските на станците. Много афрески са страници от историята на църквата и на папите. Това не са били за Рафаело само теми, за да развие в тях своя художнически талант. Той се е въодушевлявал от едно живо и горещо чувство, когато е прославлявал църквата в благодетелната рол, която е играла в историята на Италия и на човечеството. Учреждение божествено, за тая рол единствено тя е била предназначена от провидението, от което е била установена и

въздигната над всяка друга власт на земята. Кой е можал по-живо от него да усеща своята преданост към нея? И той не е забравил двамата папи, към които е бил толкова задължен и в които всичко го е карало да олицетворява двата най-велики образа на своята епоха, и личните му чувства, и искреното му удивление към тях за всестранното и щедро покровителство, с което са тъй много съдействували за процъфтението на изкуствата и на образоваността. Те господствуват в четирите афрески на третата станца. В афреската, която представлява Лъв Велики, който спира Атила пред портите на Рим, в чертите на папата е възпроизведен образът на Лъв X. Малко сюжети са могли по-искрено да вдъхновят художника и той се е възползувал от него, за да изпише една от най-хубавите си афрески. Двете групи, които я образуват, от една страна — папата, заобиколен със сановниците на църквата, и от друга — Атила със своите войници, които се спират и гледат, изпълнени с благоговейна почит и смущение тоя старец, който излиза обезоръжен пред тях, представляват един трогателен контраст, в който се очертава нагледно и осезателно величието на тая победа, нанесена от нравствената мощ над грубата сила. Рафаело е дал едно бляскаво доказателство за предаността си към Лъв X, като е свързал името му с най-хубавата победа, която църквата е била нанесла кога да било. Той е възпроизвел пак неговите черти в образа на апостол Петра в афреската, която представлява чудесното избавление на тоя последния от темница с помощта на един ангел. Лъв X, когато бил още кардинал, бил паднал роб в сражението при Равенна и се е избавил из ръцете на неприятелите по един начин, почти чудесен. Рафаело е имал може би пред вид тоя факт от живота на папата, като е писвал афреската; тя не се отличава с особени достойнства като композиция, но привлича по ефекта, който художникът е извлякъл от употреблението на различни осветления. Сюжетът, който представлява, е обяснен в три сцени. В първата се вижда стражата, която пази темницата в смутното осветление на едно кандило. Апостолът спи в темницата. Ангелът, който влиза да го

пробуди, я изпълва с бляскавата светлина, която излиза от самия него. Третята сцена представлява апостола и ангела вън от темницата, като се спущат по една стълба. Юлий II е изобразен в Болсейнското чудо, изписано на противоположната стена срещу последнята афреска, над самия прозорец на залата, и в прогонването на Елиодора от йерусалимския храм. Това са двете най-хубави афрески, в които Рафаело е показал до каква висока степен е обладавал изкуството да придаде едно драматическо действие. Прогонването на Елиодора от йерусалимския храм е било изписано от него, за да представи алегорически победите, нанесени от Юлий II над враговете на църквата. Елиодор влиза в йерусалимския храм да обере съкровището му. Когато излиза с плячката си в ръка, един ангел небесен се явява внезапно пред него на кон и го поразява. Афреската представлява оня драматически момент, когато Елиодор пада на земята, повален от него, и два други ангели дигат камшици над него. Елиодоровите солдати стоят до него поразени от страх пред чудесното явление. Цялата тая група е чудесна по вярност и драматически ефект. В дъното на храма се види първосвещеникът, който се моли. Отляво се появява ненадейно Юлий II. Четирма офицери от благородната гвардия го носят на папския му стол. От енергичния му образ вее една тържествена величественост и очите му, обърнати към Елиодора, устремяват в него един горд и гневен поглед. Двете групи и първосвещеникът вътре в храма, който, углубен в своята молитва, не знае, че божият гняв, който призовава върху грабителя на свещените съкровища, е постигнал вече тоя последния, изстъпват пред вас като една жива сцена, над която мислиш да се носи мъжественият и военолюбив дух на Юлий II. Пак тоя дух властвува в Болсейнското чудо. Един свещеник, който беше изказал съмнение върху Исуса Христа в тайнството на светото причащение, вижда внезапно свещения потир, че се покрива с кървави сълзи, които капят върху престола. Сцената става в присъствието на папата, облечен в черковните си одежди, и представлява с удивителна драматическа вярност и сила удивлението, от което остава поразен све-

щеникът, като вижда чудото, което се извършва пред очите му.

Характерът, който носят афреските в третята станца, не е едно случайно явление в дейтелността на Рафаело. След монументалната живопис, на която принадлежат всичките написани по-рано афрески, естествено е било за него да иска да опита своите сили в едно ново направление, което е представлявало за гения му толкова увлекателни и примамливи страни. Лесно е да се предположи при това, че се е впуснал в това ново направление, за да отговори на ония, които, като не са искали да хвалят безусловно таланта му, старали са се да внушават, че само монументалната живопис му е била достъпна. Той не е можал да даде на своите завистници по-хубав отговор от афреските, които е изписал в третята станца. Но живописта представлява на художника, който иска да даде драматически вид на своята мисъл, средства ограничени, които не могат да се насилят без ущърб за изкуството. Една от причините на бързия упадък на изкуството в Италия трябва да се търси в това, че художниците, които дойдоха подир великите майстори на Възраждането, не щяха да признаят тая истина. При това те са могли да видят тая истина у самия Рафаело. И той не е избягнал всякога опасностите, които съдържа стремлението да се търсят драматически ефекти в живописта. Там стоят несъмнено недостатъците на тая инак така хубава картина, в която е представил Преображението господне. Подир мадоните му никоя друга картина не се ползува може би с по-широка известност. Сцената, която се развива на земята, вреди на общото впечатление, което е длъжна на пръв поглед още да произведе картината. Художникът е обърнал твърде широко внимание на ефекта, който е искал да извлече от групировката на лицата, които взимат участие в нея, и между които се отцепва на първи план една великолепна женска фигура. Вземени отделно, участвующите в нея лица заслужават повечето да бъдат изучени с най-жив интерес, особено жената, която в една величествена поза прегъва левия си крак и едва показва профила си. Цялата обаче сцена има един фалшив театрален вид. Колко

общият ефект на картината губи от нея, съзирате, когато от земята дигнете очите си на небето или погледнете чудесните образи на спасителя и на пророците Илия и Мойсей, които се дигат във въздуха, облени от лъчезарната светлина на своята слава. На върха на гората Петър, Яков и Йоан, простреми на земята, стоят поразени от удивление и страх пред явлението, което виждат. Над тях минува светлият облак, който ги е осенил и отдето се е раздал глас, който им е казал: «Това е моят син възлюблен, в когото е моето благоволение; слушайте го.» Главният интерес на картината е там, но усилието, което трябва да правите, за да съсредоточите там очите си и вниманието си, неволно го отслабва. Нетленна хубост озарява лицето на спасителя. Това е последният образ, върху който е работил Рафаело. И Рафаело, казва Вассари, така залягаше заедно с всичката си дарба да покаже силата и достойнството на изкуството в образа на Христа, щото когато го свърши, като да беше това последното нещо, което имаше да направи, не похвана вече кисцата, понеже го застигна смъртта.

Когато сте били веднъж в станците, всякой път, когато отидете вече там, ще почвате разглеждането на афреските от втората станца и ще свършвате всякога посещението си там. Тука Рафаело стои на върха на своята слава. И когато помислите, че е бил само на двадесет и пет години, когато е почнал да пише тука, удивлението ви надминува всеки предел и не знаете как би могло да се изкаже. Първото въодушевление, желанието да покаже, че е заслужавал великото благоволение, с което е бил удостоен от папата, съревнованието, възбудено в младата му и честолюбива душа от произведенията на старите и съвременни художници, с които се е бил запознал във Флоренция, в Болоня и Сиена, това са все елементи, които са съдействували несъмнено независимо от природните му дарби и от знанията, с които е разполагал, за да се въздигне на ненадминуемо съвършенство още в първите обширни съчинения, които му се е паднало да изпише. В много други афрески са му помагали учениците. В някои само рисунъкът е от него, като афреските на четвъртата станца, по-

светени на Константина Велики и представлющи явлението на кръста с думите: «С тоя знак ще победиш», сражението на императора против брата му Максенция, кръщението му, отстъпването Рим на папа Силвестър I. Той е умрял, когато се е тъкмил да работи тука, като е мислил да направи тая станца най-хубава от всичките други и да я изпише с маслени краски. От него са само два образа, които представляват правосъдието и милосърдието, изписани за опит по начина, който е мислил да употреби за афреските. Афреските са били довършени от учениците му Джулио Романо и Джиован Франческо Пенни. Във втората станца всичко е от негова ръка, дори и четирите алегорически образа на теологията, философията, поезията и законоведението, изписани на тавана. Разпрата за светото причащение и Атинската школа или, както ги казват обикновено, философията и теологията, заемват двете по-широки стени на залата. На другите две стени са изписани една срещу друга Парнас и правосъдието. Тия афрески отстъпват много във всяко отношение пред първите две, които се и имат пред вид винаги, когато се говори за тая зала. Разпрата на св. причащение е първата афреска, която Рафаело е изписал тука. Той е взел повод от събора в Пияченца, който е разрешил разногласията по въпроса за тайнството на причащението, за да сгрупира в своята картина образите на всички ония, които са прославили църквата било със своя свет живот, било със своите знания. Долната част на афреската представлява от двете страни на св. причащение, което стои в средата окръжено с един венец от зари, два реда отци на църквата, богословци, папи, владици, свещеници в положението на люде, които размишляват и разискват. Над тях в небето се види св. Троица в своята слава. Отляво и отдясно я окръжават над вълни от облаци два реда светци. Над нея четири ангела с разперени крила във въздуха държат отворени в ръцете си четирите евангелия. Хармонията, която владее в цялата композиция, заслъща онова, което по необходимост, по самата природа на сюжета, е трябвало да има конвенционално в нея. Светците, които изпъкват като живи в небесната синева, ви се виждат на

мястото си на своите невидими седалища над облаците. Лицата им изражават в своята неземна благост душевния мир и блаженството, от които се наслаждават в царството небесно. Една набожна душа не може да си представи по-идеално радостта на ония, които със своя праведен живот са заслужили да участвуват в божията слава на небето. Долу пренията, които произлизат, дават на всичките образи едно оживление, което се съобщава на цялата картина. Но лъчезарният пункт в нея са четирите ангела. Никога художникът не е изразил по-пленително всичко, що има божествено, хубаво, нежно и светло в детинството. Форми и краски се сливат в една хармония, която очарова очите и възнася душата. Не можеш да се нагледа на тия ефирни творения, които летят във въздуха унесени, сякаш от собствената си хубост и нежност. Контрастът, който представляват с другите образи в картината, им дава още по-мил вид. Който види Атинската школа, осезателно ще познае колко въодушевлението, възбудено от самия сюжет, може да помогне на един художник, за да проникне в него и да го възпроизведе във всичката му вярност и пълнота. За да създаде тая чудна композиция, в която ни е представил учителите на гръцката философия и наука, не е било достатъчно за Рафаело да бъде велик художник; трябвало е идеята, която е имал да развие, да го трогне живо със своето величие. Трябвало е, преди да направи от нея едно произведение, да увлече ума и душата му и да се превърне за самия него в едно осезателно видение. И виденето, предизвикано от нея, е било тъй хубаво и пленително, щото той не е помислил да ни я представи в една алегория. Той е почувствувал, че всяка алегория, колкото и бляскава да била, би излязла слаба и студена, и той е изкарал пред нас живи люде и дал ни е възможност с тях заедно да се пренесем в самия оня мир, в който те са живели и действували. И чувствуваме се в Гърция, под нейното небе, заобиколени от нейната атмосфера, като гледаме всички тия велики образи, които са прославили гръцката мисъл, събрани пред нас. Хармония, важност, спокойност и величие веят от цялото съчинение и от всичките му части. Групите, раз-

пределени с чудно изкуство, позволяват на очите ви да се движат свободно между тях. Спирате се, изглеждате ги една по една и всяка подробност, всеки образ повтаря и допълня общия ефект, който произвежда картината. С растяще наслаждение минувате от една група към друга, от един образ към други. Характерът на всеки образ се очертава пред очите ви с безподобна вярност: тука с чертите на физиономията, там с един жест, другаде с мястото, което заема, с положението, в което е представен. В центъра на афреската, господствующи над всичките други образи, стоят прави, под една аркада, Платон и Аристотел, заобиколени от два реда ученици. Платон, стар, с бяла брада, с вдъхновен поглед, държи в лявата си ръка книга и издига дясната си ръка към небето, като че сочи идеала, към който е била устремена всичката му деятелност. Аристотел, великолепен в хубавите и мъжествени черти на своята пълна младост, обръща се към божествения си учител и изразява с един енергичен жест, насочен към земята, основния принцип на своето учение, което търси истината не в бляновете на въображението, а в наблюдението на действителността. На пръв план между учениците, които стоят до него, се види Зенон, в чертите на когото се чете самата строгост на философията му. Един млад момък крачи бързо по една стълба да иде да слуша уроците на учителя, когото друг един му сочи с пръст. Друг момък, седнал, пише на една книга, облегната на коляното му. Зад него един скептик, облакътен на един корниз, гледа самодоволно и равнодушно през рамената му. По-нататък Епикур се отдалечава от групата на философите, като се обръща с навъсен поглед към тях. От другата страна, наляво от Платона и учениците му, Сократ посред една група от слушатели, между които се видят Ксенофон и бляскавият Алкивияд във военно облекло, обсъждат заключението от разговора, който е имал с тях, като държи в дясната ръка показалеца на лявата ръка. Един от слушателите дига ръката си и вика един млад момък, който се направлява бързо към тях с книга под мишницата. Долу, на пръв план, в подножието на една широка стълба, Питагор пише в една книга,

заобиколен от една група ученици и философи, Архитас от Таренто, Анаксагор и учената му дъщеря — Теано, — един момък държи до него една таблица, на която са изписани съзвучията на гръцката музика. До тях един арапин, увит с чалма, наведен внимателно под Самоския мъдрец, представлява Изток в училищата на Гърция. В дъното на групата, зад един стълб, се показва засмяното и благодушно лице на Демокрита с един венец от лозови листа на главата. Отдясно мрачният Хераклит Ефески седи уединен, дълбоко замислен върху онова, което пише. На същия план на противоположната страна е групата на науките. Архимед чертае на една черна таблица, сложена на земята, една геометрическа фигура и четирма млади ученици, наведени над чертежа, следят с напрегнато внимание обясненията на учителя. До него Зороастр и Птоломей стоят прави един срещу други, като държат по една сфера в ръцете си. Посред стълбата Диоген, полугол, обърнат гърбом към всичките мъдреци, обляга се небрежно на мантията си и прилича да чете в една книга, която държи отворена в лявата си ръка, суетата, която е намерил в дъното на всяка мъдрост и на всички човешки неща.

Всеки образ открива един нов вид, един нов хоризонт от тоя чуден мир, който изпъква пред очите жив, пленителен, вечно млад. Духът на безсмъртието прилича да го осенява невидимо отнякъде и да му дава някакъв почти реален живот. Не зная дали има картина, която да се свързва в паметта с по-ясно представление. Когато и да смисля за нея, тя ми се явява във всичките си детайли така отчетливо, като действително да я гледам пред себе си. Като за да ни покаже още по-осезателно дивната младост, с която геният грее в историята и във вековете, художникът е свързал трите велики епохи на гръцката, римската и италианската образованост, като е поставил в картината образите на най-великите поети, които са ги прославили: Омир, Виргилий и Данте. С интуитивна мощ Рафаело е угадил чертите на великия гръцки поет, които не е можал да знае и които са излезли чудно прилични с неговите бюстове, открити по-късно. Еднаква мисъл е ръководила навярно художника, като е дал за фон на своята картина

църквата на св. Петра, тъй както е трябвала да бъде по първоначалния план на Браманте. На двата пиластра, които се издигат на първи план и между които се вглъбява перспективно великолепният храм, се видат отляво статуята на Аполона, отдясно статуята на Минерва. Тия статуи на езически божества, поставени за украшение на един християнски храм, характеризират самия дух на Възраждането.

От станците се излиза в ложите. Това са коридори, които гледат в Дамаския двор, един от многобройните дворове на Ватикан. Тука Рафаело е бил в същото време и архитект, и декоратор, и живописец. Той е бил на тридесет години, когато е почнал да се занимава с архитектурата, и подир смъртта на Браманте го е заместил като архитект на «Св. Петър». Двойните занятия, между които е бил длъжен да дели времето си, са го излагали на извънмерно напрежение и то се е отразило гибелно върху здравето му и е ускорило смъртта му. Учениците са му помагали наистина много, особено в последните години на живота му, но те са работили винаги под негово ръководство, първоначалната идея във всичко е била негова, рисунките на всичките картини, когато не са били напълно изработени от него, са били всякога преглеждани и поправлявани от него. Най-голямата част от картините в ложите са били написани от учениците по рисунки, изработени или във всякой случай поправени от него. Само за няколко положително се знае, че са напълно от негова ръка, и те са най-хубавите. Никъде той не се е приближил тъй много до Микеланжело, както в тия картини, които въпреки малките си размери наумяват величието на афреските в Сикстинската капела. Образът на бога Саваота, който излиза над хаоса и приковава на небето с едната си ръка слънцето и с другата луната, е отпечатан с мощния дух на библейската поезия. Картините са петдесет и две и възпроизвождат сцени от стария и новия завет. Последната изобразява тайната вечеря; ония, които е написал сам Рафаело, се отнасят до сътворението на света и мисълта да съперничи с Микеланжело не е била по всяка вероятност чужда в избора на сюжетите. Вели-

колепните декорации, които служат за кръжила на картините, са изписани от него. Той се е възползувал в тоя случай от афреските, които са били открити в Рим при разкопаването на Титовите бани и на Нероновия дворец, известен повече под името Нероновата златна къща, като е отстранил от тях езическия характер, който са носили, и им е дал един отпечатък по-съобразен с назначението, към което ги е приспособил. И тука, както и навред, дето се е досегнал до античното изкуство, геният му, за да проникне в него, е бил чудно подпомаган от истинския култ, който му е въздавал в душата си. Той ни е оставил едно трогателно свидетелство за култа, от който се е въодушевлявал към паметниците на гръцко-римското изкуство, в един рапорт, който е отправил до Лъв X, като надзирател на римските старини. «Вам се пада, отче свети — пише в него, — да бдите, щото останките от тая стара майка на Италия да не бъдат уничтожени от люде, зли или невежи. Твърде много обиди са били вече нанесени на тия божествени души, които са дали толкова слава на света, на нашето отечество и на самите нас.»

От ложите се отива в живописния музей. Там има само две картини от Рафаело: Преображение господне и Фолинийовата мадона. Но тия две картини заслужават да бъдеше музеят отреден само за тях. А не падаше ли се за честта, която се дължи на Рафаеловия гений, музеят, който съставлява част неразделна от станциите и ложите, да съставлява заедно с тях един храм, посветен изключително нему? Защо ония, които идат тука да се чудят на безсмъртните му произведения, да не могат да изнесат непокътнато светлото наслаждение, което оставят в душата? Когато отидох първи път в музея, в една от залите му намерих се внезапно пред няколко картини, които представляваха мъченичествата на не зная кои светии. Впечатлението, което ми произведоха, беше така мъчително, щото излязох веднага и не повторих вече да стъпя там. Това стана причина да не обърна почти никакво внимание и на другите картини, при всичко че има между тях някои, които принадлежат на знаменити художници. И не стига ли, когато сте били тука, да можете да кажете, че сте

видели Рафаело? А колко пъти би трябвало човек да дойде, за да има право да каже това, когато даже разполага с вкус, доволно верен и развит, за да може да разбере и оцени произведенията му? При това няма художник, който да се явява в своята слава по-скромен от него. Други велики художници, майсторите от венецианската и от болонската школа, Тициано, Веронезе, Доменикино, Гверчино, когато господствуват в един музей, влекат към себе си погледите и вниманието в ущърб на всичко, което не може да издържи сравнение с тях. Всеки второстепен талант остава неумолимо засълнат в тяхното съседство. Рафаело ви оставя свободен да се спрете пред всеки художник и да похвалите всяко хубаво усилие, с което може да ви привлече. Той не се стреми да присвои изключително за себе си удивлението ви. Където и да го срещнете, с каквито и колкото и много други художници да го намерите заобиколен, всякога навред го виждате като един бог, който в съзнание на своето превъзходство със сладък и благоволителен поглед ви придружава, когато до него отивате да въздадете почит на други по-малки божества.

ПИСМО XVIII

МУЗЕЙ ПИО-КЛЕМЕНТИНО. ХУДОЖЕСТВЕНИЯТ ГЕНИЙ У ГЪРЦИТЕ. ЛАОКООНТЕ. АПОЛОН БЕЛВЕДЕРСКИ. МАЛЕАГР. МИКЕЛАНЖЕЛОВИЯТ ТОРС. ПЕРСЕЙ. ОТ КАНОВА

Леонардо де Винчи казва в надгробния си надпис: «Почитател на старите и техен признателен ученик, едно само нещо не ми достигна: тяхното знание на пропорциите. Направих, което можех. Дано ми простят грядущите поколения.»

Наумих си неволно тоя надпис, тъй многосъдържателен в своята краткост, когато отидох да посетя музея на статуите във Ватикан. Той може да се изреже на входа на Пиоклементиновия музей. Това знание на пропорциите, което Леонардо де Винчи казва, че не е можел да постигне, блести тука чудно, неподражаемо, под най-разнообразни форми в един народ от статуи. Не може човек да си въобрази богатствата, които са събрани тука, ако ги не види, и не знаеш на какво повече да се чудиш, на многобройността на статуите или на тяхната хубост. Опитваш се да ги следиш с пътеводителя, но скоро го затваряш да не пречи на удивлението, от което си поразен. Що ти трябва да знаеш коя статуя каква е? Не са ли всички еднакво хубави? Защо на една да се чудиш повече, отколкото на друга? Археологът и историкът, които търсят материали за своите научни издирвания, могат да ги изгледват една

по една със студено любопитство. Ти би сторил светотатство да ги гледаш по същия начин, когато си дошел тука да търсиш само една наслада за очите и за духа. Остави прочее всичко, което може да изстуди приятните впечатления, които те чакат тука, и гледай, и само гледай. Отникъде ти няма да изнесеш по-сладки спомени. Задоволи се, ако е нужно това, за да ги направиш по-трайни, да ги свържеш най-много с няколко имена. Вакхли те гледа отнякъде, засмян между две нимфи, скандализирани от съседството му, Юнона ли ти се показва със своята горда хубост, Венера ли заслъща свенливо нежните си гърди, като чува стъпките ти, някой император ли композира чертите на лицето си, за да ти се представи във всичката си важност, някой фаун ли подскача весело пред тебе с една пъшка грозде в ръката, Херкулес ли ти се вестява, голям като един колос със своите едри мишци, или някой борец, в мъжествено хубавите форми на когото впиват любовни погледи няколко нежни богини, Юпитер ли обръща към тебе намръщеното си чело, или ти съобщава своята луда радост някоя вакханка, която кърши крехкото си тяло в един весел танц, всички те канят да се спреш и ги видиш. Погледът се скита омаян между тия форми, отпечатани всички с еднаква безподобна изящност.

Изборът е невъзможен. Затваряш почти очите понякога, за да вървиш напред, като мислиш, че има да виждаш повече от хилядо статуи. Направиш няколко стъпки, обърнеш се случайно, видиш, че си заминал някой чуден бюст или статуя, върнеш се изново надире. Честит, който може да стои дълго време в Рим и да иде всеки ден тука! Любопитството му няма никога да се насити, удивлението му няма никога да го умори. Какво ще видиш, ако дойдеш веднъж или двaж?

Всяка статуя е образец на изящен вкус. Хубостта на формите, хармонията на размерите достигат до върха на съвършенството във всичко, което гледаш. При това няма две статуи, които да си приличат. Всяка има своя отделна физиономия. Даже когато сюжетите се повтарят, формите, било че изразяват хубосттта или силата, радост или скръб, телесна прелест или душевно могущество, запазват своя

отличителен характер. И това неимоверно разнообразие на форми, предадени винаги с пълно съвършенство, е постигнато с най-прости средства. Често го видиш и не можеш да уловиш в какво състои. Тука е добито чрез едно движение на ръката, там чрез едно малко кимване на главата, на друго място чрез едно отдръпване на тялото, което туря в релеф хубостта на плещите, на трето чрез начина, по който са сложени краката един пред други, за да се изрази по-добре гъвкавостта на тялото. Един жест, едно слабо прегъване на крака, едно незаметно прекръшване на кръста, едно леко извиване на главата са стигали много пъти, за да придадат на статуята онова неуловимо нещо, което ѝ дава характер и я отличава от другите. Меркурия видиш всякога, че иде от далечен път или се готви да улети изново в пространствата с някое ново послание, пръстите му едвам допират на земята. Няма да срещнеш обаче две статуи на крилоногия посланик на боговете, които да не различават в начина, по който е възпроизведен. Всичко състои в една линия, но тя е теглена с такова дълбоко знание за влиянието, което ще упражни върху искаото представление на формите, щото не можеш да я измениш, без да осакатиш изящността на произведението и още повече физиономията му.

Гръцкият гений е отпечатал в скулптурата своите единствени, ненадминуеми качества, както във всичко, което е създал. Вред хубостта е предадена с оная чудна простота, която ще отчайва всякога ония, които искат да вървят по стъпките му. Чети една трагедия от Софокла, една песен от Омира, една ода от Пиндара, една страница от Тукидита, от Платона и виж една статуя от Праксителa, от Лизипа, вред ще намериш същия характер на съвършена хубост, съединена с благородна простота, на които не е мислимо да се пипне. Поезия, история, наука, изкуство, всички по съвършенството на формите, в които обличат мисълта, са сестри, отразяющи в себе си хубавите прилики на музите, от които приемат своето общо вдъхновение. Пий VI е построил великолепен павилион на деветте Еликонски сестри, събрани около Аполона. Вярното подражание на природата не е било достатъчно за гърците.

Изкуството е имало за послание да възпроизвожда типове, които да остават верни с природата, но да представляват същевременно едно възвишено стремление, едно благородно усилие към съвършенство. Тоя народ, тъй завистлив във всичко друго за свободата, позволяваше да се стеснява свободата на художниците, за да стоят винаги на висотата на посланието си. Не е било позволено да се дигат статуи освен на ония от победителите от олимпийските игри, които в четири пъти са заслужили три пъти да бъдат увенчани с победоносен венец. «Не желаеха — казва Лесинг — да се умножават портретите, за да не се увеличава числото на посредствените произведения. Защото ако и портретът да допуща един вид идеал, при все това трябва в него да преобладава приликата; а идеалът на един известен човек не е идеалът на човека земен като родов тип.» Благодарение на тоя стеснителен закон ние имаме чудесни статуи от победители в олимпийските игри. Ето тука една, която несъмнено е едно от най-съвършените произведения, които ни са останали от гръцкото изкуство. Здравината на мишците, изпъкнали в напрежението на тялото, не може да се съедини с една по-съвършена хубост. Такива са могли само да бъдат ония, на триумфа на които е присъствувала цяла Гърция и са заслужили безсмъртната почит да бъдат възпроизведени в статуи. Когато са гледали в горещината на борбата да се превиват, да се напрягат, да изпъкват тия тела здрави, пъргави, хубави, представителите на гръцките градове са могли да мислят, че същи богове са слезли от небето да се борят пред тях.

С такива модели пред очите гръцките художници са образували своя вкус. Това е тялото, тъй както го е искала да бъде гръцката култура, тъй както го беше създал един деятелен живот, чрез постоянни упражнения, хубаво, здраво, пъргаво. Художниците са могли да го гледат и изучават всеки ден на улицата, в къщи, в гимназията, в обществените игри. Оттам у тях това дълбоко знание на формите и размерите. Много днешни артисти биха могли да дават уроци от анатомия на гърците; това обаче не пречи статуите им да бъдат повечето пъти лоши. За гръцките художници анатомията не е състояла, както днес, в една

номенклатура от сухи формули, които е достатъчно да си дадеш труд, за да ги знаеш. Тя е била за тях едно живо знание, от което са се проникнали чрез постоянното наблюдение на тела, здрави и хубави в пълната и разнообразна деятелност на живота, който туря в движение мускулите, обрисува кокалите и дава релеф и хубост на формите. Когато са създавали, мисълта им не се е поглъщала цяла от анатомическата точност, която би дала само една суха и твърда вярност на произведенията им, те са имали пред вид преди всичко да възпроизведат в своите статуи формите и размерите на тялото в увлекателната вярност и хубост на живота. Чувството на хубавото, което е носил художникът в себе си, е проникнало в произведенията му като един дух, който е давал душа на мрамора, без да остави диря от усилието, което е направил. Не усещаш, не мислиш даже за знанието, което е трябвало, за да се постигне това съвършенство на формите. Тука е създавала една мощ, която съдържа в себе си знанието, но стои повисоко от него дотолкова, щото го затуля. Гледам един Купидон от Праксителя. Кое знание на света би било достатъчно, за да придаде тая нежност невероятна на тялото, което ти се чини, че натурата е вкаменила, поразена сама тя от удивление, за да запази навеки чудните му прелести? Когато ходиш тука и се спираш на всяка стъпка да гледаш с възрастяюще удивление, недостатъчно ти се види художественото образование, колкото и силно да е развито, за да произведе такива чудеса, и изкуството на гръцките художници ти се представлява да им е открило интуитивно своите тайни.

От разните зали на музея се отива в един хубав осмобедрен двор, заобиколен с един портик от шестнайсет антични гранитни стълба. В няколко малки зали около двора са поставени едни от най-хубавите статуи, които са намерени досега от старо време.

На първо време иде групата на Лаокоонте, която Микеланжело е нарекъл чудо на изкуството. Не е мислимо да се опише ни хубостта на произведението, ни потресаващото впечатление, което прави. Трябва да видиш групата и по впечатлението, което ще ти произведе, да съдиш за

художествената вярност, с която е изработена. Тя представлява трагическата смърт на Лаокоонте и на двамата му синове. Лаокоонте беше съветвал троянците да не вкарват в града дървения кон, оставен от гърците, защото подозрявал, че се крие в него някоя пагубна хитрост. Минерва, разгневена, че е искал да осуети кроежите на покровителствуемите от нея гърци, изпрати една чудовищно голяма змия да го погуби заедно с децата му. Еней разказва тъй смъртта му на Дидона[1]:

«. . . Змиите отидоха право към Лаокоонте и като се увиха най-напред в нежните тела на двете му малки деца, направиха си ги жестока храна. После, когато той пристигна въоръжен, за да избави синовете си, увиха се в него и тъй силно го стискаха, щото телата им, увити на два кръга около гърдите и на два около шията, затвориха дъха му; и устата им, високо издигнати над главата му, хапеха черепа му. Той, покрит по лицето и по дрехите с черна кръв и пяна и отрова, мъчеше се напразно с ръцете да отвори страшните възли и пращаше в небето ужасен рев, тъй както реве бикът, когато излиза от олтара ранен, ако секирът не го е стигнал с пълен удар и го отблъсква и избягва.»

Тая картина, тъй пълна и ужасна в поетическото описание, което прави за нея Виргилий, са възпроизвели в мрамор художниците[2]. Те са тъй успешно изпълнили делото си, щото е трудно да се каже дали мисълта е предадена по-добре от поета или от тях. Студеният мрамор, въодушевен от тях, ти съобщава същите страшни чувства, които изпитваш, като четеш поета. Усещаш мъченията, които изтезават тия нещастни тела, препасани от неумолимите възли на змиите, и тръпки те побиват, като помислиш за горката им участ. Видиш усилията, които правят, за да се измъкнат от ужасните тела на змиите, и чуеш отчаяните викове, с които порят въздуха. Единият син, надвит от мъки, е издъхнал вече, другият се обръща още към

[1] «Енеида», II песен.

[2] Трима художници са изработили групата на Лаокоонте — Агесандр, Полидор и Антенодор, — от Родос.

баща си за помощ. Уви! Бащата чуе виковете и се бори безполезно със страшната си участ. С едната си ръка стиска главата на змията и с другата, вдигната във въздуха — опашката, но чудовището се спуща на тялото още поразярено, ожесточено от безполезното усилие, което прави жертвата му, за да се избави от него. Лицето на Лаокоонте, дигнато нагоре, изражава всичката смъртелна болезненост, която мъчи тялото и душата му. Трагическата вярност на групата не може се сравни освен с художествеността, с която са изработени в нея всичките детайли, съединяющи се в едно цяло, поразително по своето единство и хармония.

Душата сладко си отпочива, когато подир всичките вълнения, които си изпитал тука, идеш да видиш в следующия кабинет Аполон Белведерски. Богът на музите не може да ти се види никога по-хубав. Сядаш и гледаш изящното тяло, чийто блясък е възвисен от вдъхновението, което озарява челото. Видиш, че си пред един бог, който съединява в себе си като една силна миризма в един изящен съд душевната хубост и телесната. Не е ли това най-пълното щастие? Идеалът на гръцката култура е да постигне това равновесие между духа и тялото, които се допълнят и си съобщават своите взаимни прелести. Но за да видиш още повече чистата хубост на тялото, иди по-нататък, в залата на Малеагра. Каква чудесна младост! Хубостта и здравето не могат да приемат форми по-увлекателни. Пропорциите на разните стави на тялото съперничат с нежността им. Главата стои крепко на широките плещи, горда почти в съзнанието, че увенчава едно тяло, което съединява в себе си всичките прелести на хубостта и на здравето. Това е просто поезия на телесната хубост и тая поезия гръцката скулптура е имала за послание да предаде в своите произведения. Хубавото тяло на Мелеагра ти показва какво е било посланието ѝ и как безподобно го е изпълнила.

Връщам се при торса на Микеланжело. Тоя изумителен гений е най-добрият водач, който можете да имате във всичко, което се касае до изкуствата. Осветлява ви на всяка стъпка със своите верни оценения. С тях би могла

да се направи цяла книга. Навярно торсът би останал дълго време неизвестен, ако той и в осакатеното състояние, в което е достигнал до нас, не беше открил достойнствата му. Разказват, че и в най-дълбока старост, когато е бил почти вече сляп, е ходил да го гледа и като не е можел да му се чуди с очите си, пипал го е с ръцете. Това може да е една легенда като толковато други, които удивлението е създало за повечето велики мъже, подобна може би на оная, която разказва, че Виктор Юго е написал романа «Парижката света Богородица» в една стая на звънарницата в същата църква, и която самият поет е бил длъжен един ден да чуе срещу възнаграждение от вратаря на храма. Във всеки случай тая легенда осветлява твърде вярно гения на Микеланжело. Тя изражава сполучливо близката връзка, която съществува между произведенията му и торса. Би мислил човек, че като е гледал торса, е открил собствения си гений. Неговите статуи, особено Мойсей и четирите статуи: Денят и Нощта, Зората и Вечерта, които се намират във Флоренция в капелата на Медичите, биха били тука, около торса, на своето място. Същото знание на човешкото тяло, същата творческа мощ в изработката, същата енергия в очертаването на формите им дават такава обща прилика, щото който ги не знае, не би казал, че не са от същата епоха. Никой после гърците не се е възвисил в изкуството на ваянието по-високо от Микеланжело.

Заслужава да се видят на две стъпки оттука в една особена зала двама борци и един Персей от Канова. Персей е несъмнено по-добър от борците, които впрочем мъчно могат да ви удивляват подир ония, които сте видели от гръцки художници. Обработката не прикрива достатъчно ефекта, който е искал да получи художникът и който вреди на впечатлението, произведено от статуите му. В тях се види във всеки случай един силен талант, влюбен в изкуството. Канова е бил тъй силно предаден на своето художническо послание, щото е отблъснал бляскавите предложения, които му е направил Наполеон I, за да го привлече в Париж, и се върнал в Рим, за да преследва предприетото от него възобновление в изкуството.

Влизам в залата на животните да си почина. Тука има не по-малко хубави произведения, отколкото в другите зали. Поразява ме особено една група, представляюща един елен, върху който се хвърля разбесняло едно куче. Ожесточението, с което кучето вяжда зъбите си в тялото на жертвата си, болката, която изпитва нещастният елен, и усилието, което прави, за да се избави, са изразени с такава вярност, щото мислиш, че групата е жива. Не можеш да повярваш, че може да се даде такова изражение живо на животни, изваяни в мрамор. Еленът особено има такова мило изражение в очите, щото ти се чини, че ще просълзят, и те трогват, и те карат да състрадаваш на нещастната му участ.

Не исках повече да гледам, така се усещах уморен и една по-голяма сила от волята ми ме завлече изново в разните зали, които бях вече видял. Не усещаш нуждата да гледаш тъй силно, както когато приближава време да излезеш. Разкайваш се, че не си гледал внимателно, сърдиш се на себе си, че не си употребил добре времето си, и изново се връщаш по стъпките си. Тука се спираш пред един басорелеф, Тезей, който напуща Ариана, там пред някой колосален бюст, Юпитер гръмовержец, страшен и важен, на друго място пред някоя група, Силен, който държи малкия Вакх в ръцете си, високо почти до очите си, за да му се нарадва повече. Как да се изкажат достойнствата на всички тия чудеса? Хубостта им е по-лесно да се почувствува, отколкото да се изрази с думи.

Когато излезеш оттука, оставяш зад себе си не само статуи, но целия тоя чуден свят, който ги е произвел и който ти се открива в тях във всичкия си блясък. Той възкръсва пред тебе цял, със своите нрави, със своите идеали, със своите стремления. Виждаш, като се движи, като диша, като напряга силите си в едно чудно усилие към цели, които надминуват сферата на обикновената мисъл и на самата природа. Можеш да кажеш, когато излезнеш оттука, че си преживял едни от най-сладките моменти в живота си в ония два или три часа, преминати с неусетна, уви, бързина между тоя безподобен свят, който е бил и който няма вече никога да се повтори.

Сега още, като пиша тия страници, в които така не-

достатъчно, за жалост, предавам беглите си впечатления, чини ми се да виждам пред себе си тия чудни галерии. Една хубава светлина се пролива от прозорците и нежните безподобни форми на белите статуи се смесват и ми се вестяват в далечната перспектива като един вълшебен сън. Ще ли ги видя още веднъж?

ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Критическа студия

Любен Каравелов се е ползувал досега с един вид неприкосновеност, на която никой не се е осмелил да посегне. Всеки, който е писал за него, считал се е длъжен да се произнесе с громки и безусловни похвали за таланта му и съчиненията му. Името му се е явявало всякога придружено с титлите на голям поет, писател и публицист и често гений, но никой не е подлагал тия титли на критическо оценение. Приемало се е като правило, че за него не може да се пише в други тон, и това правило се е пазило свято.

Безусловното възвеличаване на починалите дейци, които са заслужили на народа било в литературата, било в друго поприще на обществената деятелност, е отговаряло дълго време на една патриотическа и уважавана от всички нужда. То е внушавало гордост и вяра в сърцата и ободрявало е народния дух. Петимни за велики мъже, ние сме се старали да представляваме в колкото е възможно по-светъл и ласкателен вид всички ония имена, които са олицетворявали някоя идея, някоя заслуга. Народното самолюбие е приемало без разискване всичките тия панигирици и гълтало ги е с жадност, колкото и прекалени да са били. Съчинителите им, било че са ги назначавали за печат, или за прочит в обществени събрания, са се старали да ги накичат с повече громки и лирически фрази, без да се грижат

за художествената или историческа истина. Увлечени от искрено желание да покажат, че ние като другите народи имаме имена, с които можем справедливо да се гордеем, те не са и помислювали даже, че впадат в прекаленост и преувеличение. Любен Каравелов е имал право повече от всекиго другиго да се ползува от тая почит. Литературната му деятелност и влиянието, което е упражнявал в своето време и което не е престанало и досега, са го посочвали на вниманието на всички ония, които са желаели да възхваляват заслужилите дейци. Той е имал при това щастие да си създаде горещи поклонници, които са се старали всячески да възбуждат уважение към паметта му и религиозно са я пазили от всяко посегателство. Те не са позволявали да се каже за него едно слово, което са мислили, че може да го снижи от висотата, дето са искали да го държат. Литературната деятелност на Любена Каравелов не е имала никога нужда от подобна защита, защото никога не е била излагана на нападение. Случай за борба в защита на паметта му се е явил само в отношение на политическата му деятелност, която е ставала понякога предмет на прави или криви осъждания.

Ние няма да говорим освен за литературната деятелност на Любена Каравелов. Ако се коснем до него като политически и обществен деятел, то ще направим това само доколкото е нужно, за да хвърлим светлина върху писателя, който единствено ни интересува. Целта ни е да дадем едно вярно и справедливо оценение за литературните му трудове. Не ще дума, че за да изпълним задачата, която сме си предначертали, дотолкова поне, доколкото ни допущат силите и материалите, с които разполагаме[1], ние ще се отбием решително от изтъпканите пътища, които са се следвали досега, като се е говорило за него било в качеството му на писател, било в качеството му на политически деец. Ако за възторжените искрени или неискрени негови почитатели е приятно да слушат само похвали за него, па били съвсем пусти, за паметта му е много по-важно да се знае как ще се произнесе за него критиката, която се въо-

[1] Тая статия е писана преди излазянето на свят пълното събрание на Каравеловите съчинения. Бел. на автора.

душевлява преди всичко от истината и на която единствено предлежи да определи мястото, което той заслужава да занимава в литературата ни. Превзетата мисъл да се говори за него в похвален тон може да го постави в реда на най-великите гении, с които се гордее всемирната литература, па дори и над тях. Полза обаче от това няма да има за доброто му име, ако това възвеличаване е лишено от оная основа, която може да даде само безпристрастното оценение на науката. Колкото и високо да го подигат безусловните му почитатели, той ще си остане пак, дето му определи място критиката.

Любен Каравелов не се бои от хладното оценение на критиката. Ни един от нашите покойни писатели не занимава такова широко място в литературата като него, никой не е оставил в нея следи от по-крупен талант. Той е от рода на ония писатели, които, като преминат през полето на една литература, оставят в нея бразди, които не изчезват. Не всичко от онова, що е писал, ще остане и не във всичко се е отразил с еднаква сила талантът му, за да оцелее. То ще се запази именно в ония от произведенията му, в които най-силно са се отпечатали забележителните качества на духа му. Работата на критиката състои в това да покаже на тия части от творческата деятелност на един писател и да ги отдели от ония, които са слаби и нямат значение за репутацията му. Емил Зола, като критикува Виктора Юго, казва, че почитателите му ще сторят добре, ако искат да направят истинска заслуга на името му и паметта му, да не препечатват и изнасят пред публиката всичко, що е написал, а от многобройните произведения, излезнали от перото му, да извлекат след внимателен избор само четири-пет тома. Тия няколко тома ще предадат на бъдещите поколения много по-бляскаво поразителната сила на гения му и ще поднемат удивлението, което заслужава, много по-високо, отколкото всичките му произведения, вземени в куп. Тоя възглед е краен по отношение на Виктор Юго, но ако това може да се каже за един Виктор Юго, един гений, никому не може да се види чудно онова, което казваме за Любена Каравелов. Не всичко, писано от Любена Каравелов, заслужава похвала и не всички

титли, които му са били приписвани, имат право на гражданство в оценението на литературното му дело. Като се отстрани онова, което е слабо и вяло, и нелепо, като се снеме от титлите му онова, което не му се пада, ще му остане все пак много, но то ще бъде достатъчно да му запази значително и видно място в българската литература.

II

Ако бихме желали да проследим развитието на таланта на един писател, не бихме могли да направим това без помощта на биографията му. Творческата деятелност на един писател не може да бъде осветлена и разбрана, без да се знаят ония влияния, на които е била подчинена, произходящи от средата, в която се е намирал, от събитията, които е преживял, от веянето на идеите, които са преобладавали в разни епохи на живота му. Само една подробна и вярна биография може да ни запознае с тия разнообразни и сложни обстоятелства и с начина, по който са се отразили върху таланта му и произведенията му. Такава биография ние нямаме, за жалост, за Любена Каравелов, а лишени сме така също и от необходимите материали, за да допълним в известна мярка поне тоя недостатък. Ние сме принудени да си послужим с ония общи данни за живота му, които са известни почти на всички съвременници. Целта ни няма да бъде да проследим развитието на творческата му деятелност в отделно и подробно оценение на разните му произведения, а да издирим характерните черти на таланта му, тъй както той се е изразил в цялото му дело изобщо. Ние искаме да укажем на елементите, които са съставлявали неговото мировъзрение, на начина, по който те са се сляли с духа му и темперамента му, на идеите и стремленията, които са го ръководили, и най-сетне на влиянието, което е упражнил. Желанието ни е да се възползуваме от литературното му дело и да го изучим само доколкото е нужно, за да възпроизведем, тъй както ни се представлява в него, нравствения и умствен облик на писателя.

Любен Каравелов се появи на публицистическото и литературно поле, когато мисълта за политическото освобождение на България занимаваше всичките духове. Той намери почвата готова. Нему оставаше само да даде с други дейци заедно една по-определена посока на общата мисъл и да я разгори до степен на преобладающа и неодолима страст. Черковният въпрос беше решен или почти решен. Учреждението на Екзархията беше само въпрос на време и се увенчаваше окончателно с пълен и бляскав успех великото дело на народното и духовно възраждане. Борбата, предприета със страх, с колебание, преследвана с неуморни трудове и усилия, в които израсна и се кали народното самосъзнание, се свърши със сполука, каквато едва може да се мечтае. Нравствената победа, която нанесохме, допълняваше се с един акт, изтръгнат от ръцете на самите ни неприятели, който очертаваше тържествено и безвъзвратно етнографическите и историческите граници на земята ни и даваше една юридическа основа на народните ни стремления. Любен Каравелов не е можал да разбере или по-право да признае великото значение на тая борба, която изправи българския народ на нозете му, внуши му съзнание в силите и приготви почвата за политическото му освобождение. Тя му се е представлявала едва ли не като борба, която се докосва само до интересите на една каста. С такъв отрицателен и крив възглед се е отнасял както към борбата за духовното освобождение на България, така и към дейците по нея. Може би Любен Каравелов е принесъл известна полза по решението на черковния въпрос, но тая полза е била косвена. Той е повлиял чрез омразата, която е проповядвал против циническото и лакомо гръцко духовенство. Враг на всяко притеснение, в каквато форма и да се проявлява, той е въставал против духовната тирания, която гръцкото духовенство се е домогвало да упражнява над българския народ. Той обаче се е спирал там. Деятелите по черковния въпрос не са искали само да отърват България от игото на патриаршията. Техният идеал е стоял още по-високо. Черковният въпрос е бил за тях една заря, изхвръкнала от миналото, за да огрее бъдещето, едно преродително сътресение, една

решителна стъпка към самостоятелен живот, едно победоносно утвърждение на правото на народа да се развие съобразно със своя дух и със своите стремления. Любен Каравелов е оставал равнодушен или се е отнасял със саркастически отзиви към всички ония въпроси, които са се допирали до делото на черковната независимост. Той е гледал на тях като на въпроси с тесен религиозен и калугерски характер и които отнемат напразно усилията и вниманието на интелигенцията и на народа във вреда на делото за политическото освобождение. Дългото му отстранение от собствена България е било отчуждило душата му от високия интерес на тая борба, която галванизираше духа на цяло едно поколение. Той не е схванал оная тясна связ, която съществува между борбата за духовна независимост и политическата; нему, види се, не бяха понятни ни усилията на цял български народ, ни скъпите и незаменими жертви, дадени в тая действително обща национална борба, и ето как е можал да тури в едно от своите стихотворения такива странни стихове, които даже видохме, че се цитират:

Свободата не ще екзарх —
иска Караджата.

Любен Каравелов е бил краен в своите взглядове и съждения, а тая крайност е произтичала от друга обща черта, която прониква и преобладава в цялата му деятелност: абсолютното отрицание. Отрицанието съставлява главният характер на мировъзрението му. Ние го намираме във всичките му политически и социални възрения, във всичките му произведения. Причините, с които може да се обясни, трябва да се търсят в самия темперамент на писателя и във влиянието, упражнено над него от средата, в която се е развил и възпитал, и в идеите, които е почерпил из тая среда.

Той е живял и се е учил в Русия в онова време, когато революционният дух, гениално представляван от силни и енергични умове, в буйността на първи порив търсеше изпълнението на своите мечтания в събарянето на всички начала, понятия и форми, на които се крепи общественият

строй. Революционерите не искаха реформи. Те не ограничаваха своите стремления в рамките на един политически преврат. Идеалът им беше да разрушат издъно всичките учреждения политически, социални, религиозни и на техните развалини да издигнат новото обществено здание, както го мечтаеха. За тях не се представляваше среда. Те не допущаха никакъв компромис. Или всичко, или нищо. Във всичко, което историческото развитие на народите и човечеството е създало, те виждаха закоренели, гнили и вредни предразсъдъци, които не издържат критика, които разумът отрича и които трябва да паднат, за да възтържествуват новите идеи, носители на истинско, трайно и всеобщо щастие. Ако революционният дух взе такъв остър и краен вид в Русия, то е може би за това, че беше голяма силата на съпротивление, която посрещаше. Новите идеи имаха насреща си неодолими препятствия и изискваше се голяма енергия, за да се мисли за успешна борба. Тая енергия революционерите не можаха да я намерят и да я внушат около себе си освен в неумолимата крайност на убежденията. Тая е една от главните причини, с които може да се обясни психологически появлението в Русия на нихилизма. Никъде социално-революционният дух не е достигал до тоя краен предел, но и никъде той не е имал да разчита с такъв силен отпор, както в Русия. Другаде той може, ако не друго, то поне да се изказва и само това е достатъчно, за да му даде един характер по-умерен. Нихилизмът се роди в Русия и си създаде почва за развитие и действие, защото само в него революционните идеи можеха да намерят достатъчно интензивна сила за борба против мъчнотиите, които се представляваха насреща им и през които търсеха да си пробият път.

Ето под влиянието на каква атмосфера се е намерил Каравелов в Русия. Великодушната страна на идеите, които я съставляваха, самият краен и буен характер, който носеха, трябваше да увлекат както него, така и другите българи, които са се възпитавали в Русия и са имали случай да се запознаят с тях. Течението ги увлече толкова полесно, че в него те намираха нещо съответствующе с дея-

телността, която ги очаква подир завръщането им от Русия. Патриотизмът им отождествяваше борбата, която им предлежи да водят за освобождението на България с оная, на която се бяха посветили руските революционери. В увлечението си те не можеха да видят, че борбата не е еднаква. Прелъстени от добрите страни на учението, от което се бяха проникнали, от неимоверната енергия, с която то се проповядваше, те не съзираха разницата и обръщаха внимание само на ония точки, които уподобяваха тяхната собствена задача с оная на руската революционна школа. За тях важеше само това, че и тук, и там се касае да се избави човекът от неправдите и страданията, на които е изложен, да се разрушат препятствията, които пречат за въдворението на свободата и щастието. Заблуждението, което ги караше да смесват две борби различни, беше неотразимо за умове, които горяха за работа и обширна деятелност и не намираха в своето отечество възможност да употребят пълно и всестранно своите качества. То утоляваше тая жажда за работа и даваше в същото време един по-широк простор на любовта им към страждующето и притеснено отечество.

България не представляваше никакви условия за социално-революционните идеи. За българите предстоеше само една чисто националноревюлюционна борба за освобождение на отечеството от чуждо иго. Подир Освобождението една съвсем девствена почва очакваше нашата интелигенция, на която щеше да се яви работа не да разрушава, а да създава. Тя нямаше да намери други неприятели, с които да се сражава освен невежеството и суеверието, и за борба против тия неприятели не е нужно да се прибягва ни до идеите на революционния социализъм, ни до средства, с които си той служи. Други неприятели не можеха и да съществуват в една страна, дето отсъствува дори идеята на съсловни различия и на кастови интереси, дето едно вековно робство е изравнило и състоянията, и умовете, дето не са могли да се родят и развият такива социални и политически течения. По нямане на неприятели, каквито социалистическите теории наистина срещат другаде, и то в размер на колоси, по нужда трябваше да се

създадат и поставят на тяхно място бледни и лилипутски призраци. Едно учение, лишено от реална основа, несъответствующе на истински и съществующи нужди, не може да се изтълкува у ония, които го бяха възприели и принесли от чужда среда освен чрез подражателност или дилетантизъм. Такъв характер носят социалистическите идеи на Л. Каравелов. Той не ги е формулирал никога в ясни програми, нито е показал какви цели гони. Той е живял в тях, подчинявал им се е, служил си е с тях де както може и както се случи, като е мижал пред действителното състояние на отечеството си. Защото са се нравили и са прилягали на ума му, наклонен към сарказъм, към крайни съждения и абсолютни отрицания. Така се обяснява прочее това неразбиране негово на борбата ни за независима екзархия и безусловното му гонение против всичкото българско духовенство, из недрата на което са излезли такива велики деятели като Паисий, Софроний, Неофитовци, Иларион, Левски и толкова други.

Всяко едно ново учение, било то политическо, религиозно или социално, за да успее, трябва да отговаря на една нужда и да посрещне едно съпротивление. Нуждата го поражда, съпротивлението го разработва и пречиства и тия два фактора заедно му съобщават необходимата енергия, за да си проправи път и да възтържествува. Така е могло християнството да възтържествува над езичеството. Свободата се явява крепка и плодотворна там, дето е възникнала и се е въдворила под двойното влияние на една нужда и на едно съпротивление. Няма ли тия две условия или даже и само едно от тях, никоя идея, никое учение, колкото и да бъдат хубави, не може да се развие и да хване корен. Ако социалистическите идеи не са могли и не могат и сега да вирeят и да се проявяват другояче освен във форма на дилетантизъм, смутен и неопределен, то причината на това трябва да се търси в отсъствието на горните две условия. Тоя дилетантизъм може да увлече много умове, защото той освобождава ония, които го усвояват от нуждата на зрели и дълбоки убеждения, но и затова той внася там, дето прониква, не идеи, а заблуждения. Идеите, пренесени насилствено на една почва, не-

приготвена да ги приеме, умират и на тяхно място поникват и порастват заблуждения. Доброто и светлото, което може да има в идеите, изчезва без никаква диря и остава да вирее само буренът. Такъв е процесът, който се извърши, и вследствие на това се получават съвсем отрицателни резултати. Ако Любен Каравелов е упражнил какво-годе влияние като привърженик на крайните идеи на социализма, то съмняваме се, че някой ще може да докаже, че това влияние е било полезно.

III

Любен Каравелов е съзнавал и ценил своето писателско призвание и е горял от желание да го изпълни. Ако е бил слушал житейските облаги, той е можал да остане в Русия, дето бляскавите му дарби му са давали пълна възможност да си създаде и име, и хубава кариера.

Той е заминал доволно възрастен в Русия да се учи, но със забележителна бързина е усвоил руския език, на който и е почнал най-първо да пише. Първите му белетристични произведения са написани на руски. У него е била развита до най-висока степен дарбата да усвоява чуждите езици. През едно пребивание в Сърбия, което, за жалост, не можем да определим тука колко време се е продължило, той е изучил сръбския език и го е владял вече така, щото е можел да напише няколко повести на сръбски. На тоя език е написана една от хубавите му повести: «Е ли крива судбина?» На същия език той е писвал политически статии в белградските вестници, с което е успял да придобие в скоро време известност в сръбското общество. Скоро той е бил изложен на гонения подир убийството на княза Михаила и е бил принуден да се спасява чрез бягство в Маджарско. И тука обаче сръбското правителство не го оставило на мира и по негово искане той е пролежал няколко време в затвор. Той е искал да бъде и работи близо до България и за тази цел той се установи в Букурещ и в реда на борците, които намери там и които дойдоха отпосле да се групират около него, той завзе веднага първо място. С вестника си «Свобода», с енергията си и влиянието, което спечели, особено над по-младите елементи, той съобщи нов живот на революционното движение и му даде един порив, който не беше имало дотогава. Повтаряната няколко пъти несполука на четите, които бяха преминували дотогава от Влашко и Сърбия, за да подигнат народа, беше породила мисълта да се пренесе революционното движение в България, да се организират навред комитети, свързани за успешно и еднообразно действие, с един централен комитет в Букурещ и да се приготви едно общо въстание. За осъществението на тая мисъл се дължи много на Любена Каравелов. Енергични и самоотвержени апостоли като Василя Левски закръстосаха България, основаха навред революционни центрове и хвърлиха семената за бъдещи общи въстания.

Книжовната деятелност на Любена обема един период от едва десет години. През това време той е работил с постоянна и неуморна енергия. Биографите му ще разкажат в какви условия е работил, с какви мъчнотии е имал да се бори и каква силна воля трябва да е обладавал, за да се не обезсърчи. Терзанията и неволята са стояли всякога на прага на кабинета му, когато е писвал. Те са се навеждали над писмения му стол и са смущавали бездушно онова спокойствие, от което трябва да бъде окръжен духът на писателя, за да може да се предаде всецяло на своето вдъхновение и да може да произвожда. Мрачни гости, които озлобяват характера, изтощават разума и потопяват в злъчка и яд перото. Любен Каравелов е бил длъжен да чувствува почти всякога присъствието им до себе си.

Той е издавал едно по друго «Свобода», «Независимост» и «Знание», в които се обема по-голямата и най-важната част от литературната му деятелност. Вън от тях той е написал и издал на отделно няколко брошури, една драма, две-три повести и няколко книжки за разпространение на полезни знания, написани на популярен език. Той е пълнил сам вестниците и списанието с политически статии, с повести, стихотворения, критики и всички ония дреболии, които са нужни за попълване на един грижливо и с лю-

бов редактиран вестник. Тая усилна и разнообразна работа се е вършила едновременно. Писателят е бил длъжен, без да си даде никакъв отдих, да остави една статия, едва-що свършена, и да пристъпи към друга — от съвсем друг род; да пише продължението на някоя започната в предидущия брой повест, понякога две едновременно да пише, да стъкми някое стихотворение или да удави в сарказми някое бездарно съчинение, което е имало нещастието да попадне пред очите му. Той не се е задоволявал още и с това, а е преглеждал, поправял, а понякога и преработвал е издъно статиите и дописките, които му са се пращали за обнародване отвън, дори сам е сковавал дописки уж от България. Който чете било «Свобода» и «Независимост», било «Знание», ще забележи, че всичко, обнародвано в тях, носи същия печат както по стил, така и по изложението, и по образа на мислите, като всичко да е писано направо от него. Той не е пропущал нищо, което да не хармонира по форма и съдържание с направлението на вестника или списанието. Преработването на чуждите статии и дописки му е костувало много пъти повече труд, отколкото писаното от самия него. Той е гледал на вестникарството като на нравствено дело, съпряжено с тежка отговорност пред обществото, и в което не може да се позволи и най-малката немарливост. В това отношение Л. Каравелов ще служи дълго време за образец на нашите публицисти.

Но и след като се е свършвала всичката тая тежка работа, за него пак не е оставало време за почивка. Настават са нови грижи, които, без да са имали духовен характер, са били още по-тежки и уморителни. Той е бил длъжен сам лично да се разправя с хиляди въпроси и подробности по отпечатване, разпращане на вестника, по разплащане с работници, по посребряване на нечакани полички и записи за хартии и други потреби и разни други такива малки и големи работи, които са вземали често вид на неразрешими и главопръскателни задачи.

За да представим още по-пълно тежките условия, всред които се е развивала Каравеловата деятелност, трябва да прибавим при тях и вълненията, и изтезанията,

на които са го излагали чисто политическите борби и спорове. Ще се задоволим да спомена, че той беше дошъл в последните години на живота си в разрив с такива скъпи приятели и сътрудници като Хр. Ботева и беше се принудил да се оттегли съвсем от активната политика в най-критическото време за България. На биографите, които ще опишат подробно живота му, остава да разкажат какви обстоятелства и причини са го накарали да се реши на тоя акт и след деветгодишна най-жива и буйна политическа деятелност да се отрече съвсем от нея!

Политиката загуби ли, или спечели от това, не знаем, но литературата ни благодарение на това обстоятелство спечели «Знание».

Тая усилена и тежка работа, която е принуждавала Любена Каравелов да работи по цели дни и нощи, да се занимава едновременно с най-разнообразни мисли и грижи, да се бори постоянно с всевъзможни морални и материални мъчнотии, не е могла да се не отзове гибелно на здравето му. Той беше спечелил отдавна зародиша на болестта, която го завлече тъй рано в гроба. По-честит от Раковски, той видя мечтата си изпълнена и издъхна в свободна България. Талантът му беше достигнал в пълното си развитие и много можеше още да се очаква от него. Той сам се готвеше за по-обширна и плодовита деятелност. На смъртното си легло дори, с приятелите, които са го посещавали, любимата му тема е била да говори за задачите, които предстоят на интелигенцията и да крои нови литературни предприятия. Смъртта тури край на всичко. Мнозина са си задавали въпрос дали и той, ако беше жив, не би се увлякъл в политиката и не би забравил за нея всичките си планове и кроежи.

Трудно е да се отговори на тоя въпрос, но нам ни се иска да предполагаме, че нямаше да се изложи на разочарованията, които единствено можеше да пожъне от политическата деятелност. Посветен на литературни занятия, той би се задоволил да гледа отдалече, с намръщено чело, със саркастическа усмивка на устата тия жалки борби, в които една след друга партиите доказаха, че са неспособни да се водят от начала и убеждения, и наред ги потъпкаха, едни с краката си, други с храчките си. . .

Ние вярваме в тия подробности, защото познаването на условията, в които са работили такива дейци като Каравелова, трябва да усили уважението, което дължим към паметта им, и защото то е пълно с назидание за ония, които са получили от природата нужните качества, за да продължат, както могат, делото им. Условията, в които е поставена у нас литературната деятелност, не са се изменили и сега твърде много. В някои отношения едва ли даже не са станали по-лоши. Дълго време още може би ония, които са призвани да се подвизават на литературното поле, ще бъдат длъжни, за да не паднат в униние, да следват примера на Любена Каравелов и да работят единствено под диктовката на дълга и на призванието си, без да гледат дали намират, или не морална и материална поддръжка в обществото. Лесно е да се разбере какво влияние е могло да има върху достойнството на литературните трудове на Каравелова тоя начин на работене. В тях се усеща често, че има нещо прибързано и недовършено. Другояче не е могло и да бъде. Той не е можел да се подчинява единствено на своето вдъхновение, когато е сядал да пише, и още по-малко е можел да измерява времето си и да обработва, както е желаял, трудовете си. Той е бил длъжен да пише, без да гледа в какво разположение на духа се намира, защото е трябвало да се пише немалко в един определен срок от време, който не е могло да се надмине.

IV

Любен Каравелов е писвал за всеки брой от «Свобода» и «Независимост» и после от «Знание» по едно стихотворение, а някога и две, и повече. Това е влизало в програмата на изданията му и строго се е изпълнявало. Няма брой, в който да не е фигурирало поне едно стихотворение! Тия стихотворения съставляват цялото поетическо дело на Любена Каравелов. Оправдават ли те титлата на поет, която му се приписва? Ние не мислим, че Любен Каравелов е претендирал за тая титла. Вещ и строг ценител на литературните произведения, той не е можел да вярва, че

защото по нужда, за да удовлетвори едно чисто външкашно требование от програмата на вестника си, е стъмявал от време на време, между другите си работи, по едно-две стихотворения, с това ще си увие венец на поет. Принуден да пише, той се е старал да намери случайно някоя мисъл и веднъж това постигнато, не си е задавал друг труд, освен да я изложи механически в няколко стиха, повече или по-малко добре скърпени и свързани с повече или по-малко прилични ритми, и работата се е свършвала. Вдъхновението и въображението не са играли никаква или почти никаква рол в тая механическа работа. Стихотворенията на Л. Каравелова са слаби и по форма, и по съдържание. В тях отсъствува всяко въодушевление и тоя недостатък се допълва и увеличава с пренебрежението към правилата, на които е подчинен поетическият език и без съблюдението на които той губи всяка смисъл. Поезията е изкуство да изкажем вярно и в една форма пълна и на един изящен език чувства, които, ако и общи на всичките човеци, представляват се смутно на простите смъртни. Ето защо тя не само е изкуство, което твърде малко избрани могат да обладават, но е същевременно едно трудно изкуство. Най-крайните отрицателни идеи намериха в Ришпена един поет повече от талантлив, почти вдъхновен. Ришпен, който прострелява бога, отхвърга всичките начала и се надсмива с най-свещените чувства, с любовта, със сълзите, със семейните връзки, не е можел да постъпи така ни с едно от правилата, които тъй тиранически управляват французкия поетически език. Изящността на формата е така необходима в поезията, както и възвишеността и богатството на мислите и чувствата, които трябва да изражава. Тия качества рядко се срещат заедно, но и затова истинските поети са редки. Стихотворенията на Любена Каравелов далеко не обладават тия качества. Прочее няма да се излъжем, като кажем, че твърде рисковано постъпват ония, които му приписват титлата на поет.

Любен Каравелов не е поет. Ония, които намират поезия в стихотворенията му, правят си илюзии в достойнството им единствено поради тенденциозното направление, с което се отличават по-голямата част от тях. Лишени съв-

сем от лирическо движение, те се докоснуват повърхностно и без въодушевление до възпявания предмет и остават читателя студен и нетрогнат. Да вземем например стихотворението, в което Каравелов възпява Кирила и Методия. Мирови събития, които са произвели такъв велик преврат в християнския и славянския свят — ето какви бледни и плоски мисли са могли да събудят в душата му:

Папите ви люто кълнат,
че сте еретици,
а вие сте два брилянта,
две чисти жълтици.

Гърците ви явно хулят,
че сте горделиви, (?)
а вие сте два сокола,
два славея сиви. (?)

Шафарик ви «чисти гърци»,
учено нарече,
без да гледа «в начале бе»,
кой първи изрече

на славянски бащин язик,
за своите брате,
за българи, за чехите,
за сърбо-хърватите.

Не сте вие нито гърци,
нито еретици,
не сте вие продавали
Христа за жълтици! (?)

Стихотворението, посветено на Василя Левски, който загина геройски на бесилка, жертва на патриотическото си самоотвержение, е така също бледно и лишено от въодушевление. То отражава съвсем слабо впечатлението, което е била длъжна да произведе върху поета смъртта на неустрашимия апостол на свободата. Той е заменил мислите и чувствата, които предполагаме, че са го вълнували и

които се е очаквало да възпроизведе, с едно изтрито и вулгарно обръщение към слънцето и другите небесни светила:

Слънце ясно, слънце светло,
зайди, помрачи се,
и ти, ясна месечинко,
бягай, удави се! (!)

Не светете на турските
кървави тирани,
които са телата ни
покриле със рани.

Не светете на гръцките
духовни търговци,
които са изпоеле
свойте мирни овци.

Не светете на нашите
дебели хаджие, (?)
които са най-първите
хорски кеседжие.

Не светете на нашите
кални вестникари, (!?)
които са съвестта си
за кокал продале. . . (!)

Любен Каравелов е признавал само на студения разум право да играе рол в човешките работи. Той е считал за вреда всичките други способности на човека, които не са произтичали от него, или са се отдалечавали от него. Той не е допускал увлечението на чувствата и въображението според него е било способно да ражда суеверия и предразсъдъци и произходящите от тях злини. Разбира се, че това е толкова вярно, колкото може да бъде вярно да се каже, че понеже ножът служи за убийства,тря бва да се изхвърли съвсем из употребление. Тоя склад намисли противоречи на самата идея за поезия. На Каравелова е оставало да направи още една стъпка, за да се произнесе против поезията и да я прогласи за ненужна и вредителна.

Той не е направил това, но други след него, възпитани в неговата школа, го направиха и смело го проповядват. . . Ние мислим, че никакви аргументи няма да успеят да убият поезията, защото би трябвало по-напред да убият извора, отдето произтича и се възобновява, който е човешкото сърце. Каквито преврати и да стават в идеите и в обществата, всичко друго може да се измени, човешкото сърце ще остане винаги същото и винаги за изказване на своите вълнения, за разтуха на своите мъки ще има нужда от поезията. Може би да дойде време, когато литературата ще състои и ще служи само за писане на реклами, но обществото ще прибегне до тия същите реклами, за да призовава изпъдената поезия да се възвърне и да завземе́ изново своето царство.

Стихотворенията на Любена Каравелова имат цена като материал за разследване душевното му и умствено настроение. В тях са оставили неизличима диря мрачните, песимистическите до отчаяние и отрицателните възгледи, които проникват в цялото му мировъзрение. Той е гледал на всичко от лошите му страни. Доброто и светлото, и там даже, дето го е имало, е избягвало от неговия взор. Онзи юмор, който разкрива и бичува недостатъците, без да се гневи и да кълне, който умее да вземе весела форма и тогава, когато най-немилостиво шиба, е за него неизвестен. Той бие със злъчен сарказъм всичко, което му се види лошо и порочно в човека и в обществото. Той е абсолютен и наклонен към обобщение. Страхът, че може да бъде несправедлив, не го спира никога. Той не познава въобще предел на нападенията си. Вестникарите и свещениците, които са отъждествявали тъй тясно своите интереси с интересите и стремленията на народа и сравнително са принесли най-големия контингент от жертви на турските бесилки и зандани, не намират пред него повече пощада и милост от турските паши и българските чорбаджии. За него е достатъчно, че някои от тях не разбират и не изпълняват своите длъжности, той излива над всички своето възмущение. Ако моралистът и поетът нападат, за да поправят, тоя способ е от естество да даде съвсем противоположен резултат. Той не унищожава злото или поне не съдействува за това, а всява в обществото опасно недоверие и презрение към полезни и многоценни звания.

Един и същи дух вее в стихотворенията на Каравелова. Ние ще се задоволиме да приведем следующето, в което и най-нагло се изказва неговият закоренял песимизъм, злъчност и отсъствие на вяра в доброто, и по него ще може да се състави всеки вярно понятие за другите:

Я повдигни, мила майко,
старите си ръце,
благослови чедото си
със беззлобно сърце;
приготви му душицата
за труд и за мъки,
кои бурно ще потекат
след школското буки!

Във школата пръчки, сълзи
и сухи науки,
а в животът глад, попръжни,
роби дългоръки;

във школата глупост, тъпост
и фрази високи,
а в животът злост, ненавист
и рани дълбоки:

във школата тлъсти мъки
за Ахил, за Тита,
а в животът секо муле
старият лев рита;
във школата невежество, (!)
учители слепи,
а в животът. . . замълчавам. . .
зверове свирепи.

Нашите съждения за стихотворенията на Л. Каравелова ще се видят на мнозина твърде строги. Ние сме искали да бъдем верни на художествената истина. Критикът няма право да се води от други съображения. Той е длъжен да изкаже истината толкова повече, колкото писателят, за когото пише, стои по-високо. Един посредствен писател може да спечели известно влияние, но то се лесно събаря

и във всеки случай не е дълготрайно. Покрай добрите му качества лесно могат да вземат връх и лошите с влиянието, което спечелва. Почитателите и подражателите, които неминуемо си създава, са наклонни да хвалят всичко в него и да вървят във всичко по стъпките му. Тая опасност е особено вярна в новите литератури, дето вкусът не се е още формирал и понятията за хубавото не са хванали корен. За да се подражава на добрите страни на един писател, изисква се талант, нещо, без което се може, когато се подражава на неговите недостатъци. Множеството подражатели, които намериха стихотворенията на Каравелова, неопровержимо доказва истинността на думите ни. Тия стихотворения, съставени без никакво усилие от вдъхновение и творческа фантазия, на лек и неизменен ритъм[1] въз първата тема, която е хрумнала на ума на писателя, създадоха една цяла стихоплетна школа, в която се развиха до най-широки размери лесната поезия. Всеки помисли, че е способен да спечели благоволението на музите, стига да пише отрицателно и да възпява свободата и идеалите на своя век. Вестниците и списанията се пълнеха с прилежно нанизани едно след друго четверостишия, съставени по образеца и в духа на Каравеловите стихотворения. Цели сбирки се появиха все в тоя тон; никой, разбира се, от тия ревностни поклонници на музите не подозрева, че профанира и свободата, и поезията със своите блудкави песни. Това опасно увлечение налага длъжност на критиката, когато оценява деятелността на един добър, неравен писател да отдели внимателно хубавото от посредственото и да противодействува на влиянието, което посредственото може да вземе в ущърб на хубавото.

Подир всичко това ние сме длъжни да кажем, че от нашите съждения не трябва да се заключава, че не приз-

[1] Всичките стихотворения на Л. Каравелов са написани в духа и по формата на стиховете на малоруския поет Шевченко, но без тяхната поетичност. Въобще малоруските писатели (Шевченко в стиховете му, Марко Вовчек, Основяненко — в новелите му) вредно и деспотически са влияли на Каравеловия белетристичен талант и той никога не можа вече да се еманципира от малоруските си образци. Някои Каравелови стихотворения са почти плагиат от малоруски като «Кога умра, не копай ме» и др.

наваме никакво достойнство в стихотворенията на Л. Каравелова. Такова заключение ще бъде толкова далече от нашата мисъл, колкото и от истината. Ние го отделяваме съвършено от всичката онази паплач от бездарни поети, които са се подвизавали преди и подир него на българската литература и са я напълнили с безчислено множество недоносени плодове. През ума ни не може да мине да правим какво да е сравнение между тях и него. Нищо не е надигало неговата жлъчка тъй силно като глупите произведения на тия недодялани поети, които той е бичувал немилостиво в своите критически статии. Любен Каравелов е принесъл немалка услуга на българската поезия. Той е един от първите и толкова, за жалост, малко на брой наши даровити писатели, които са обработили българския стих и са доказали с произведенията си, че българският език е способен за поезия. Ние искахме само да покажем, че стихотворенията му са лишени от ония качества, в които се заключава възвишения и вдъхновен характер на поезията. Един писател като него не може да пише за нещо, без да остави в него следа от даровитостта си. Някои от стихотворенията му ще се четат всякога със сладост, особено ония, в които вее чувство от меланхолия, като например следующите, които са едва ли и не най-добрите от всичките му стихотворения:

Преминават годинките
старото белее,
а младото расте, цъфти,
за да остарее;

Балкана е пак хубавец,
шума зеленее,
и пиленце, славейченце
сладка песен пее;

стопиле се снеговете,
тревките израсле,
припкат, скачат агънцата,
овци се напасле.

Нищо не е многотрайно,
нищо не е вечно;
само теглото е дълго,
почти безконечно.

*

Хубава си, моя горо,
меришеш на младост,
но вселяваш в сърцата ни
само скръб и жалост.
Който веднъж те погледа,
той вечно жалее,
че не може под твоите
сенки да изтлее.
А комуто стане нужда
веч да те остави,
той не може, дорде е жив,
да те забрави.
Твойте буки и дъбове,
твойте шуми гъсти
и цветята, и водите,
агнетата тлъсти,
и божурът, и тревите,
и твойта прохлада,
всичко, казвам, понякога
като куршум пада
на сърцето, което е
сякогаж готово
да поплаче, кога види
в природата ново,
кога види как пролетта
старостта изпраща
и под студът, и под снегът
живот се захваща.

V

Повестите и разказите на Любена Каравелова съставляват най-важната и ценната част от наследството, което ни е оставил. Те имат независимо от своята литературна стой-

ност историческо значение, като първи по рода си белетристически произведения на български. Каравелов може да се счита настоящият създател на българската повест. Няколкото повести, написани преди него, са слаби и бледни опити. В историята на българската книжнина Каравелов се явява пръв в пълната смисъл на думата писател и няма съмнение, че тая титла той я е заслужил и ще я запази със своите повести, от които някои ще останат и ще се ценят винаги било по съдържанието си, било по езика си и стила си.

Повестите, написани от Каравелова през няколкогодишната му деятелност, възлизат на доста почтено число. Те са пръснати във вестниците «Свобода» и «Независимост» и в списанието «Знание». Много от тях са били издадени на отделни книги. Някои, написани първоначално на руски, са били преведени отпосле от самия автор и обнародвани в горните периодически издания. Доколкото знаем, само повестта «Е ли крива судбина?», която той написал на сръбски, не е била преведена и е останала почти неизвестна на българската публика. Надяваме се, че това ще направят ония, които се наемат да издадат едно пълно събрание от Каравеловите съчинения.

Като се вземе пред вид разнообразната и усилена деятелност, на която Каравелов е бил длъжен да посветява времето си, може да се каже без преувеличение, че той е бил замечателно плодовит писател. Един писател, поставен в тия условия, в които се е намирал и е работил той, трябва да обладава твърде силна воля и несъмнен талант, за да може да произведе толкова много. Видяхме по-горе какви са били тия условия. Той е можел да надвие на толкова работа и въпреки разновидните занятия, между които е бил принуден да дели времето си, да не напуща белетристиката само благодарение на силното писателско призвание, което е усещал в себе си, и на енергията, която му е внушавало желанието да подействува за развитието и подигането на народната книжнина.

Като гледаме това, що е произвел, не можем да не скърбим, че не е можал да се посвети всецяло на чистата белетристика. Той би ни дал много по-крупни и по-съ-

вършени творения. Ония, които са го познавали отблизо, уверяват, че той не е написал ни една от своите повести изцяло. Той е намирал сюжета и по предначертаната веднъж схема писвал е набързо и на късове според колкото е било нужно за всеки брой от вестника или списанието, в което се е обнародвала повестта. Тоя начин на писане представлява опасности, които и най-даровитият писател мъчно може да избегне. Едно белетристическо произведение, написано на прескакулки, при разни разположения на духа, посред занятия, които отвличат съвършено вниманието на писателя от него, не може да бъде еднакво добре развито и обработено във всичките свои части. Хубавите и истинно художествени страници рискуват да бъдат последвани от слаби и грапави страници, като едните и другите да не са били излезнали от същото перо. Тоя недостатък се забелязва, за жалост, почти във всичките новели на Каравелова, и то толкова повече, колкото произведението е по-голямо и е изисквало по-дълго време да се напише. В ансамбъла им има всякога нещо, което куца. В тях отсъствува оная окончателна обработка, при която писателят, като хвърля общ и последен поглед върху своето дело, може да съзре слабите страни и да поправи недостатъците.

По тия същите причини Каравелов не е можел да бъде всякога оригинален. Той заемал често сюжетите на своите повести от чужди писатели. В тях се срещат цели страници, на които е лесно да се покаже изворът, отдето са черпани. За това обаче ние не сме ни най-малко наклонни да обвиняваме Каравелова. Ние мислим, че всеки писател има право да се ползува от чужди имот, стига да обработва онова, което взема от другите, така щото да му придаде оригинален характер. Успее ли в това, той има право да отговори като Молиера на ония, които го обвиняват, че е заемал от други: «Je prends mon bien partout où je le trouve.» Имаме обаче право да осъждаме Каравелова за отсъствието на художествена обработка в онова, което е заел от другите. Когато в «Българи от старо време» чета разговора между хаджи Генча и дядо Либена, намирам, че Каравелов е сгрешил не за това, че го е заел отдругаде (от Гоголя), но за това, че тоя разговор не е уместен,

неестествен е и до блудкавост дълъг. Портретът на дядо Либена в същата повест наумява на много места същия автор, от когото е заимствувал разговора, но той е тъй художествено написан, тъй верен, тъй жив, щото и не ви иде на ум да мислите, че в него има нещо чуждо. Той съставлява навярно една от най-хубавите страници, които са излезнали от перото на Каравелова.

Първото нещо, което обръща внимание в белетристическите съчинения на Каравелова, са стилът и езикът. Стилът е характеристическа черта на всичко, което е писал. По него вие можете всякога да различите едно Каравелово произведение. Той е стил прост, ясен, смел и образен. Нищо няма в него пресилено и изкуствено. Мисълта приема най-простата и природна форма. Писателят не прави никакви усилия, за да изкаже мислите си. Те се слагат и изливат леко и ясно под перото му. Но тоя стил, тъй богат инак с качества, е стил студен. Каравелов не можел да му съобщи онова, което е отсъствувало в самата му натура. Въодушевлението, неприсъщо на характера му, редко прониква в произведението му и отсъствува в стила му. Стилът му може да ви плени по своята простота, по своята ясност и енергичност, но не може да ви трогне, оставя ви студен. Даже там, дето писателят, трогнат от някое величествено и хубаво зрелище на природата, забравя собствената си природа и се увлича минутно от впечатленията, които са потресли душата му, стилът остава прозаичен, отказва да се издигне до поетическата висота на мислите, които писателят иска да изкаже. Колкото и високо да иска да издигне мисълта, стилът лази по земята и сваля най-сетне и нея долу.

За да може да пише толкова много, Каравелов е бил длъжен да разполага с един усъвършенствуван инструмент и той е притежавал напълно това условие. За малко съвременни нему писатели може да се каже, че са обладавали езика тъй добре като него. Нему се дължи твърде много за гладкостта, която е получил българският език. Той го е обработил и обогатил при това с цял ред приеми и обрати смели, изразителни и характеристически. Тия особености в езика му са намерили голямо число подража-

тели, някои от които по нещастие са направили от тях главния фонд на своето писателско достойнство и са ги злоупотребили толкова много, щото са ги направили почти банални.

Пуристите, колкото и да са инак увлечени от гладкостта на Каравеловия език, не му прощават, дето е въвел в него много русизми. Бележката, която те правят, не е съвсем несправедлива. Русизмите изобилват у Каравелова. Той е смесвал много пъти и твърде неуместно руските времена на глаголите с българските. В своята ревност да очистят езика от всичко, което мирише на чуждо, пуристите охотно биха предложили да се поправи Каравеловия език. Не е невъзможно да се поправи недостатъкът, на който те указват в Каравеловите съчинения, и ние бихме се съгласили с тях, ако да не мислехме, че е светотатство да се пипа на такъв един писател като Каравелова. Единственото нещо, което ни се чини, че е позволено да се направи, то е да се оглади тоя недостатък или поне да се укаже на него в откъслеците от Каравеловите съчинения, които биха се давали за изучаване в училищата. Какъвто и да е този недостатък, той изчезва и се заличава при толковато други големи достойнства, които характеризират езика на Каравелова и които заслужават да бъдат всякога прилежно изучвани.

Ако търсим извора, дето Каравелов е почерпил своето знание на езика, то ще го намерим главно в народните умотворения. Той е ценил високо народните песни и е заимствувал от тях много форми и може би оная простота в изражението на мислите, която отличава стила му. Първата книга, която е издал, е един сборник на руски език от български народни обичаи, верования, песни, приказки и гатанки. В повестите му доволно често се срещат народни песни. Той е обнародвал народни песни във всеки почти брой от «Знание» и вестниците «Свобода» и «Независимост» и всичките са отбор песни и по форма, и по съдържание.

Значението, което Каравелов е отдавал на народните умотворения, давало му е право да се възмущава против ония невежи, събиратели на песни и приказници, които

са ги изхабявали при записването, и той не ги е щадил, когато му се представяло случай да говори за тях. Той е съжалявал много, че приказниците не се събират, и по повод Дозоновия сборник с досада и със сарказъм казва: «А какво ще да кажеме за нашите български народни приказници? А какво ще да говориме, когато тие и до днес още не са събрани. Нашите учени мъже нямат време да събират такива ситни работи. И наистина, ако тие да би се заняли с това маловажно дело, то кой ще да върши големите работи?» Не е нужно да казваме, че желанието на Каравелова е останало и досега неизпълнено. Ние имаме вече няколко доволно добри сборника от народни песни, но едва ли имаме един малък сборник от приказници. Нищо повече не е направено за събирането и запазването на тия народни умотворения, които, естествено, всеки ден се губят, а при това представляват такъв богат материал за узнаване съвременните понятия, формите на езика, богатството на въображението в народа.

Като говорим за езика на Каравелова, заслужва да кажем, че той пръв решително положи на фонетическа основа правописанието ни. До него етимологическото правописание владееше почти изключително и в училищата, и в литературата. Няколко опита да се въведе в езика фонетическото правописание бяха останали без успех. Решителният преврат в това отношение се дължи нему. Неговото правописание послужи за изходна точка на онова, което с малки изключения е почти във всеобщо употребление днес. Въпросът стои във всеки случай отворен и досега и съмнително е, че ще бъде в скоро време окончателно решен. Вероятно е обаче, че без да се губи съвсем пред вид етимологията, фонетиката ще се приеме за главна основа на правописанието, което окончателно ще се утвърди у нас.

VI

По съдържанието си Каравеловите повести могат да се разделят на патриотически и нравоописателни. В първите преобладава идеята за освобождението на България от

турското владичество. Сюжетите, които писателят третира, се заключават главно в страданията на народа, в притесненията на турците и в усилията, които са се правили за избавление от робството. Във вторите той описва типове, нрави, сцени от българския живот. Политическият живот на народа, отношенията му с турците са съвършено изоставени в тях. Писателят се старае да разкрие чисто вътрешния, домашния живот на българите.

Всичките повести и разкази от първия разред се отнасят към първата и най-дълга епоха от Каравеловата писателска деятелност. В това време той е написал малко чисто нравоописателни повести. Втората епоха в неговата деятелност е оная, в която той се посвети изключително на издаването на «Знание». С напущането на политиката той напуща и в областта на белетристиката политическите и патриотически сюжети. Всичките повести, написани през това време, са чисто нравоописателни и са обнародвани в «Знание». Това време, посветено на чисто литературна деятелност, трая, за жалост, твърде малко. С отварянето на войната Каравелов беше принуден да я прекрати. След Освобождението той пренесе печатницата си в Търново, дето мислеше да се установи и да се залови изново за работа. Той поднови «Знание» и обнародва на отделна книга три повести, но смъртта туря скоро край на хубавите му кроежи.

Ако трябва да се произнесем кои от повестите на Каравелова имат по-висока литературна стойност, то без колебание ще дадем първенство на нравоописателните. Отношенията ни с турците, по особения характер, който са имали през всичкото време на владичеството им, представляват истински затруднения за всеки, който би търсил в тях теми било за повести, било за други белетристически произведения. Различието на вярата и на народността не е позволила никога да се установят между нас и тях никакви връзки социални, никакви общи морални интереси. Ние сме останали винаги два свята, затворени един за други, непознати един на други. Всеки е живял за себе си. Когато Освобождението дойде, то ни намери подир пет века така чужди един на други, както в първия ден, когато турците

са установили владичеството си над нас. Омразата, съществующа между притеснители и притеснени, наместо да се укроти, е расла с времето, но тя никога не е дохождала в стълкновение с противоположни чувства. Не е могло да има почва в отношението на едните с другите за трагическа борба между враждебни, непримирими страсти. В това и състои трудността на задачата за писателя, който иска да осветли живота ни под турците. Ще бъде още поголямо именно за това достойнството на оня, който със сюжети, извлечени от живота ни във време на робството, ни даде истинно художествени произведения. Каравелов не е успял в това. Неговите повести носят характер едностранчив. Темата им състои единствено в омразата против турците и целта им е да внушат същото чувство в читателите. Той е гледал на тях като на средства за революционна пропаганда и като такива те са произвели своето благотворно действие. В това трябва и да се търси единственото им достойнство. Авторът на настоящата статия няма никога да забрави, че една от книгите, които са го трогнали до сълзи при прочитането им, е била драмата «Хаджи Димитър». Той я беше чел между Старозагорското движение и въстанието от 1876 г. Книгата отговаряше на чувствата, които вълнуваха всяко българско сърце в навечерието на великото движение. Тя биеше на една струна, която беше готова да затупти, щом се пипне. Това стигаше, за да се чете с удоволствие. Като литературно произведение обаче тая драма е едно от най-слабите, които е написал Каравелов. В нея отсъствува всяко знание на сценическото изкуство. Тя не притежава ни едно от качествата, които правят от драмата едно живо и психически вярно действие. Вместо драматичност, вместо художествено възпроизведени картини и характери, вместо вярно анализирани страсти, намираш вечни нескончаеми тиради против тираните и чорбаджиите.

VII

Творческата изобретателност и особено художествената обработка куцат както в патриотическите, така и в чисто нравоописателните повести на Каравелова. Ние обяснихме

по-горе едни от причините, на които трябва да се припише тоя недостатък. Писателят не е можел да посвети достатъчно време и внимание на обработката на своите произведения. Друга причина трябва да се търси в самите възгледове, които е имал върху литературата. Тия възгледове са чисто утилитарни. Каравелов не се е задоволявал в своите повести да представлява картини от живота, той е искал читателите да извлекат полза от представляемите картини, и то в смисъл на идеите и началата, от които се е ръководил той сам. Той не е можал да се отнася обективно към предметите, които е описвал. Несъмнено едно литературно произведение не трябва да доставлява просто един приятен прочит. То трябва да се стреми чрез верни картини от живота да въздействува благотворно въз обществото, от което ги черпи. На това направление съвременният роман дължи своето значение. От романа се не искат днес само едни любовни сплетни и изкуствени сценични ефекти. За да възбуди интерес, той трябва да проникне трепещущата реалност на живота и да я възпроизведе във верни и художествени картини. Но тука и спира задачата на романиста. Областта, която му е предоставена, колкото и широка да е, не трябва да задмине границата, която го дели от моралиста и философа. Тая граница е нужна не само да запази романът характера, който трябва да носи като чисто белетристическо произведение, тя е необходима, за да може да бъде полезен и поучителен. Вън от нея той рискува да стане досаден и утомителен, което не само би му отнело всяко литературно достойнство, но би погубило и самата полза, която се стреми да принесе. Романистът е постигнал целта си, когато е успял да възпроизведе в художествена форма верни образи и характери от живота.

Каравелов не описва само в своите повести, а поучава. Той не представлява само картини пред читателя, а и заключения, върху които иска последният да се съгласи. У него не само отсъствува всяка обективност, но той нито се старае да прикрие пристрастието си. Оттам у него тия постоянни отстъпления от описуемия предмет, тия дълги и много пъти тривиални разсъждения, които придават,

ако не на всички, то на голяма част от повестите му характер на газетни фейлетони.

Той не може да укрие чувствата си към лицата, които ненавижда, и проявява ги дори в описанието на външните им черти. Ето например с какви плоски и тривиални черти обрисува в «Мамино детенце» Неновица, която възбужда ненавистта му, защото разгалила и изхайманила Николча:

«Когато Неновата половин душа седнала до дясното коляно на своя съпруг, то изпуснала две доволно слепи издъхвания на ония приснoблажени калугере, които са имале щастие да изедат една ока фасул, един сахан с джуркан боб (полеян отгоре с една добра пропорция дървено масло) и три литри шаранова риба, и да изпият две оки бяло и една ока червено вино. Из всичко се видяло, че гениалната икономка не обича големите горещини, от които нейното мазно тяло изпущало голямо количество пот, а тоя пот доволно често е накарвал и Нена чорбаджи да си затъка носа.»

Еднаква ненавист храни писателят и към Нена чорбаджи и го описва с черти от същия род. Наместо портрет представя една карикатура, в която нещастният чорбаджия изгубва почти своето човешко подобие. Когато виждам Нена и Неновица, изобразени в такъв карикатурен вид при встъплението на повестта, става вече безинтересно да се питам как ще действуват, как ще говорят, каква морална физиономия ще имат. Чувствата на писателя ти са известни по физическите карикатури, с които те е запознал, и знаеш, че наместо характери ще намериш морални карикатури. Каравелов не умее да спре своя хумор там, дето трябва, за да произведе своя ефект, без да стане утомителен. Той не се ограничава да отбелязва с няколко леки черти, той не оставя на читателя да допълни сам с въображението си картината, която иска да му представи. Хуморът му е немилостив, безпощаден, не рисува, а бичува, ридикулизира; не разсмива, а озлобява, надминува целта си; наместо портрети дава ви физически карикатури, наместо характери — морални карикатури, наместо живи действия — жлъчни сатири. Много повести не са друго

освен сатири, като Хаджи Ничо. «Родолюбец» е изтъкан от началото и до края от разсъждения със сатирически характер. Писателят е искал да представи егоистическия и вероломен характер на калугерите. Тая смисъл трябваше да произтича от самия разказ. Писателят не е оставил на читателите да я извлекат сами. Той я е размил в цял ред разсъждения и тиради, с тях захваща, с тях свършва разказът, който просто се изгубва в тях, и заедно с него изгубва се и интересът, който би можел да представя. Когато изчетеш повестта, оставаш с впечатлението, че си чел не повест, а ядовита брошура против калугерите и калугерщината. Срещаш цели страници, в които се прави сравнение между началата на християнството и поведението на служителите му в днешно време, в които се говори за експлоатацията на Румъния от духовенството и които, четени отделно, няма никога да възбудят идея, че правят част от някой разказ, а приличат на чисто газетни политически статии, написани не с цел да убедят, а да държат в щрек съществующи вече убеждения, проведени вече в обществото страсти.

Каравелов като писател не си е давал достатъчно труд да забрави, че е вестникар. Литературата и вестникарството са две занятия, съвместими само ако онзи, който прави едното и другото, може да раздвои своята личност и да усвои за всякоя една от двете работи отделните способности и качества, които изисква. Той е длъжен да прави като Арпагоновия слуга, който надява кучерските дрехи, когато го викат да кара колата, и ги сваля, за да облече готварските дрехи, когато го пращат да вари ястие. Това не става всякога у Каравелова. Повечето пъти вестникарят върви ръка за ръка с писателя и последният губи от тая другарщина. На всяка стъпка в повестите му можете да видите колко вестникарят е напакостил на писателя. Когато писателят иска да изображава, вестникарят се изпречва със студените си разсъждения и погубва интереса на разказа.

Друга една важна страна, която трябва да се разгледа в повестите на Каравелова, е доколко са верни картините, които е възпроизвел в тях. Всичките повести са на-

писани върху теми от българския живот. Схванал ли е писателят и предал ли е вярно типовете и явленията, които е искал да изобрази? Ние мислим, че е трудно да се отговори положително на тоя въпрос. Каравелов не е можал да знае добре българския живот. Той е живял вън от България в оная тъкмо възраст, когато са съзрели у него наблюдателните способности. Той не е можел да се ползува от свои лични наблюдения, за да копира вярно и правдиво. Принуден е бил да съставлява своите образи по впечатленията, които е изнесъл в младините си из България, и по данните, които е могла да му достави паметта. Впечатлителността и паметта са били силно развити у него и там, дето те са стигнали, той е можел да възпроизведе в своите повести верни и точни картини. Такъв е случаят например с «Българи от старо време». Той е носил в душата си портретите, които е рисувал, хаджи Генчо, дядо Либен, баба Либеница, и изобразил ги е сполучливо, защото е имал в себе си вярно представление за тях. Там обаче, дето е било нужно да направи справка, дето описуемите предмети не са били тъй близки, тъй сродни с душата му, тия същите способности са го въвели в заблуждение и са го увличали в криви понятия, неверни съждения, неосновни прекалености. Лесно може да се убеди в това всеки, който прочете «Слава», сюжетът на която, както и на «Българи от старо време», е извлечен от коприщенския живот. При всичко че най-добре е могъл да знае живота на родното си място, той е погрешил както в темата, така и във вънкашното изложение на повестта. Темата на повестта е следующата: Слава е мома гиздава, но ленива и разгалена; всичките момци в селото я обичат, но тя люби Драгана и посредством една циганска магия успява да завладее сърцето му и да го накара да я вземе; но оженена веднъж, отпуща се на своите лениви наклонности и със своята ленност разваля къщата на мъжа си, става причина за умирането от кахъри на баща му и на майка му, а него самия накарва да продаде душата си на дяволите (?!), да се пропие, а най-сетне да стане убиец и да иде да гние в темниците. Темата представлява един доволно сложен процес, в повестта обаче той се извършва

по един начин съвсем прост, но за това далеко несъгласен ни с психологическата, ни с природната правда. Слава я обичат и мъжът ѝ, и свекърът ѝ, и свекървата ѝ, но въпреки обичта, с която е заобиколена, животът ѝ в Драгановата къща ѝ става несносен просто защото я карат на работа и тя побягва при майка си. Тя няма никаква друга причина за оплакване против мъжа си и против свекъра си и свекърва си освен тая, че я карат да работи като всичките други домакини, т. е. да меси хляб, да вари ястие, да носи вода от чучура. Така също и Драган, и родителите му няма за какво друго да се оплакват от нея. Когато дядо Божил, Драгановият баща, ѝ се скарва, то оплакванията му се заключават единствено в това: «Истина, булка, е бил лошав онзи час, в който сме те вовеле в къщата си. Ти донесе в къщата ни само зло и сълзи; ти осрамоти името ни; ти накара всичките хора да ни плюят в очите. Кажи ми ти, моля ти се, чула ли си и видяла ли си такова чудо, щото свекървата да носи дъската на фурната, да меси хляб, да готви и да ходи на вода? . . .» Мъчно е да се предположи, че е могло да има във времето, в което се отнася повестта, нещо преди половина век в Копривщица жени, колкото и галени и природно лениви да би били, които да се откажат да вършат такива обикновени домашни работи. Би могло още да се обясни това, ако Слава да беше получила някое възпитание по-друго от това, което се е давало на другите моми, но Слава не е излизала от селото навън, пораснала е при баща си и при майка си и несъмнено е вършила още като мома ония същите домашни работи, на които са я карали, когато е станала Драганова булка. Целта на писателя при написването на повестта е била да докаже злините, които произтичат от суеверията и предразсъдъците, и за да постигне целта си, той е пожертвувал и Слава, и истината. Не в характера и в леността на Слава трябва да се търсят причините и обяснението на нещастията, които сполитат Драгановата къща, а в преднамерената идея, която писателят е искал да проведе в повестта и която резюмира сам на края на повестта, като оплаква човеческия ум, дето се вдава безразсъдно на глупави суеверия и предразсъдъци.

В повестите на Каравелова Слава не е единствената, която става така жертва на преднамерените идеи на писателя. Тя има не една сестра — нещастница, — с която биха могли да се сприкажат съчувствено за печалната си участ. В песимистичното и отрицателното мировъзрение на Каравелова любовта взима образа на някаква фурия, която носи нещастия и разорения, през дето мине. Всичките му повести стенат от воплите на жертвите, които любовта е направила. В «Мамино детенце» Пенка, единственият светъл образ всред една купчина от физически и морални изроди, се вижда осъдена да върти мотика и да прекопава трендафил. В «Неда» любовта става причина на самоубийство. «В «Слава» любовта докарва разорението на цяло едно почтено и богато семейство.

Ако от темата преминем към вънкашното изложение на повестта, ще намерим и там същата неестественост и неправдивост не само в действията, но дори и в езика на лицата. Повестта я разказва Найда, Славина приятелка. Един ден Слава среща приятелката си на улицата и захваща да я прегръща и целува. «Какво се е случило с тебе?» — попитах аз. Слава отговаря: «Ох леле, Найдо, драго ми е. . .» Тя захвана изново да ме прегръща и да ме целува. «Та кажи ми какво се е случило. . . казвай. Аз не мога да разбера какво се е случило с тебе. Ти ли си, или не си?» «От Божилови дойдоха да ме искат.» «Ох, моя Найдо, дай да те прегърна още веднъж; дай да те целуна! (!). . . На сърцето ми врат хилядо радости. . . трябва да те целуна още веднъж.» Възможни ли са тия многократни прегръдки и целувки между две моми, и то на открито, в Копривщица, дето патриархалните нрави се съхраняват дори и до ден днешен? Подобна сцена с подобен език могат да се видят само в един водевил! Не по-малко неестествена е сцената, която произхожда между Слава и баба Божилица, когато първата, разкаяна, отива да иска прошка за прегрешенията си от умиращата си свекърва. Ето с какъв театрален псевдокласически език говори на последната: «Прости ме, моя душо, мое сърце. (!) Аз мислех, че ти ме не обичаш, а сега виждам, че съм яко излъгана. . . ти си добра свекърва, ти си чиста душа, ти си честна

душа!(!)». . . Каравелов описва подробно магесничествата на Янаки, съобщенията му с малките и големите дяволи, церемонията на заклинанието, но по-лесно е да се докаже, че във всичките подробности са възпроизведени чужди, нежели чисто народни понятия за магии и магесници.

Ние разгледахме по-обстоятелно «Слава», за да представим по-ясно колко е попречила на Каравелова невъзможността, в която се е намирал да изучи отблизо и вярно народния бит. Той не е разполагал с достатъчни материали, за да го възпроизведе в своите повести такъв, какъвто е. Въображението не стига, когато се описват сцени от известен бит. Каравелов не е можел да си състави за много явления понятия освен по някои страни, които случайно са попадали пред очите му и които е взимал за изходна точка. Много от повестите му вследствие на това носят едностранчив характер, изобилват с отклонения от правдата, със сцени и образи, несъгласни с действителността. В тях се срещат наистина нежни и верни картини, във всичките слогът е смел и верен, но с това се не изглаждат винаги другите недостатъци.

VIII

В краткия очерк, който направихме за литературната деятелност на Каравелова, ние не можехме, разбира се, да се впуснем в големи подробности и да кажем всичко, което би имало да се каже. Ние се старахме да изкажем в общи черти своите мисли за неговите произведения и да представим както техните достойнства, така и техните слабости. Желанието е било да бъдем справедливи в оценението, на което ги подвергнахме. Ние наблегнахме на някои недостатъчни страни в Каравеловите белетристически трудове не само защото те ни се видят такива, но и защото желаем да обърнат на тях внимание ония наши млади писатели, които гледат с уважение на Каравелова, и да не им подражават. Нашите млади писатели могат много нещо да научат и да позаимствуват от него, но те са длъжни да

се пазят да не вземат и онова, което е слабо и недостатъчно. Ние сме слушали и чели такива отзиви от някои крайни обожатели на Каравелова, които прогласяват, че само онези могат да претендират за името на писатели, които вървят по неговите стъпки. Те искат може би да говорят за политическите и социални идеи, от които се е въодушевлявал Каравелов. При всичко че това е един въпрос, който остава всекиму да си го разреши съобразно със своето политическо и социално мировъзрение, ние още разбираме това. Но не допущаме по никой начин, че Каравелов може да се приеме като един вид критериум в поезията и литературата. Такава претенция би била неуместна и от страна на обожателите на другояче велики и съвършени писатели. Такъв един взгляд, ако има нещастието да се прокара, не може да поведе към друго освен към един мъртвешки застой, който е вреден за всяка литература, а може да бъде гибелен за една новоначинающа се литература, каквато е нашата.

Ние впрочем се съмняваме в искреността на Каравеловите обожатели. Нам ни се струва, че те поискаха да направят Каравелова бог, за да станат те жреци на култа му. Критиката и здравият разум не припознават жреци, които като всяко кастово съсловие са носители на застой и на регрес. Те нямат нужда от тяхната заинтересована помощ, за да въздадат на един писател като Каравелова честта, която заслужва.

Сляпото и рабско подражание е в състяние да убие всеки талант. Ония, които усещат в себе си зърно талант, трябва да се пазят от него като от огън. Те трябва да изучават добрите писатели, за да разширят кръгозора на своите мисли и да образуват своя вкус. Изучването на техните произведения ще ги приготви да стъпят по-скоро на нозете си и да намерят по-лесно пътя, по който ще вървят по влечението на собствения си гений. Те могат да узнаят от самия Каравелов на каква опасност ги излага сляпото подражание.

«Ние смело можеме да кажеме — казва той в една статия за възпитанието, — че всяко едно подражание е убийствено, защото в такъв случай у човека не може да се появи

самодеятелност, която е най-главното условие на бъдещото човешко щастие. В европейската литература съществуват множество поети и живописци, които описват морето и океаните, без да са видели море или океан, следователно те са извличали вдъхновенията си из произведенията на своите предшественици, които по някакви си неизвестни причини се наричат даже и в сегашните времена велики, гениални и класически. А какво намираме у подражателите? — Думи, думи и пак думи. Доказано е вече, че робското подражание на древните или на новите писатели не само че разваля и преобръща наопаки вкуса и чувствата на младия ум към изящното, но твърде често окончателно убива неговото собствено съзнание и неговото вътрешно достойнство. Ние имаме доста примери, че ония хора, които са подражали на тоя или на оня писател относително формите на езика му или на самото произведение, след време са усвоявали и неговите мисли, ако тия мисли и да бивали лъжовни и глупави.» Каравелов има за какво да послужи за модел на всички ония, които пишат на български, но далеко не за всичко. В нашата литература той е пръв, който заслужено може да носи името на писател. Той е съдействувал до най-висока степен за обработване на езика, в който е оставил незаличими дири. Благодарение и на неговите трудове езикът ни е станал един почти усъвършенствуван инструмент, способен да предаде всичките форми и гънки на мисълта. Но в своите белетристически произведения той е само положил начало. Ако и да има в тях големи достойнства, те са далече от да представляват от себе си завършени образци. Те са отворили един път, по който могат да вървят и други. Да искаме от ония, които тръгват по него, да се спрат там, дето се е спрял Каравелов и да кажат, че не може да се иде по-нататък, то значи да туряме предел на мисълта, която по самото си свойство е безгранична, и да нанесем самоволно убийствен удар на литературата си още в самия й зародиш.

Каравелов е дълбоко съзнавал нуждата от развитието на народната литература. Той е шибал немилостиво бездарните писачи, защото се е възмущавал, като е гледал, че литературата ни се пълни със сухи плодове, а хубави не

зреят или са тъй малко, щото едвам се забележват. Той е бил скъп в хвалби, но когато е виждал нещо хубаво, ако не се е решавал да го похвали, то се е пазил да го похули. Не вървят ли против самата мисъл на Каравелова, не вършат ли светотатство против паметта му ония, които искат да задушат литературата ни в самия й зародиш с някакви неразбрани догми и авторитети, пред които всеки трябва да се понижи и да благоговее? В литературата няма догми и авторитети, а има таланти, които, за да се развият и да произведат, имат нужда от простор и свобода.

ИВАН ВАЗОВ

I

«СКИТНИШКИ ПЕСНИ»

Чета вече няколко пъти тия песни и впечатлението, което ми произведоха от първи път, не се измени. Това впечатление подигна пред очите ми поета, защото то произтича от глъбината на чувствата и мотивите, под влиянието на които е писал. Той е нагласил на лирата си струни, които и други път са смесвали своя акорд в песните, с които ме е пленявал, но тия струни никога не са взимали такова надмощие и никога не са изпущали по-силни, потрогателни звукове. Съзнанието било ли е присъщо в тая работа? Или, дело тайнствено на душата, тя се е извършила и се проявлява със съдбоносна мощ мимо неговата воля?

Да би могъл поетът да настроява чувствата си по волята си! Да би могъл да предизвиква в душата си емоции по нуждата на предметите, върху които иска да пее! Но тогава той не би бил поет. Тогава той би бил ритор, който съчинява по зададена тема. А Вазов е поет и той се е подчинил тука повече отвсякъде другаде може би на призванието на лирическия поет да облече с окраската на своите чувства предметите, до които се е досегнал творческият му дух. Поетът е пил с пълна чаша всичките страдания и горести, и разочарования на живота и те са оставили в душата му неизгладим печат, който се е отразил оттам и в песните му. И не душата му е станала ек на природата, а от природата е направил той ек на своята душа. От природата, от чуките и доловете, от шума на лесовете и шопота на водите, от сенките на усоите и от зарите, които позлащат планинските върхове, от всичко, що е чул и видял, той е заел мотиви, които му са послужили, за да каже на природата болките и въздишките, копнежите и сълзите на душата си.

Поете, скръб много влиза в стихията световна! Много повече, отколкото може би искаш да признаеш. Питай душата си, и тя ще ти каже.

И там е отличителната черта на «Скитнишки песни». И там е преди всичко тяхното достойнство. Те са песни, преживени от поета. Отде биха взели тая нота, скръбна, тъжовна, която вее от тях, ако не биха минали през душата му? Само един весел звук се зачува в цялата сбирка и тоя звук иде не от поета. Как тъжно заглъхва и безследно се изгубва звънкият ти смях, о мила Гълъбинке! Тая весела, жизнерадостна нотка не само не намира никакъв отклик в душата на поета, но той бърза да признае, че тя няма нищо общо с тъжното време, в което живее.

И по тая причина са излезнали така особено хубави в сбирката ония песни, в които поетът се е досегнал до предмети, които са били в хармония с тъжното настроение на душата му. Такива са всичките ония песни, които е посветил на човека, който живее в тая природа, дето ни води със себе си. Скръбта му взима трогателна нота, превръща се в гореща симпатия. Как тая симпатия трепти сладко, лее се право в душата, било че оплаква тежката съдба на планинците, било че ни разправя неволите на живота им, било че се надвесва над рамото на говедарчето и го кани да чете, било че славослови труда, било че прави позив към състрадателните ни чувства и вика ни да се притечем на помощ на тая неволя, която го пресреща на прага на всяка хижа, огнище на смрад, на бедност и болест! В сбирката има може би песни, по-звучни, проникнати с повече поезия. Никои обаче не правят повече чест на поета. И това е най-голямата похвала, която мисля, че мога да отдам на г. Вазова за последната му сбирка от стихотворения.

II

«ПОД НАШЕТО НЕБЕ»

Наистина съм честит. Захванах книгописа в първата годишнина от «Летописи» с една стихотворна сбирка от Вазова и първата книга, за която ми се пада случай да говоря при стъпването на списанието във втората му годишнина, е пак една негова стихотворна сбирка. Четох я с наслада, както ще я четат, вярвам, всички, които обичат истинската поезия и търсят в нея мелодия, правда в мислите, висота в чувствата. Вазов не изменява на себе си в способността да пленява с нежността и мекотата на езика. Той владее едно истинско разковниче, благодарение на което българският език издава, както у никого другиго още, сладки, светли и мили звукове. Той може да е тъжен и мрачен, лирата му ни предава отгласите на душата му в гладки и приятни стихове. Това е една река бистра, която в своето течение може да минува покрай бреговете, отдето се огледват в нея страховити образи, но сама тя не изменява своя вид и когато тече тихо, и когато клокочи между камънаци и скали, остава все светла.

Това ще остане, мисля, една от характерните черти на Вазовата поезия. Портретите на душата нямат видимо влияние върху външните ѝ качества, тия качества, които се изразяват в мелодията на езика, в звучността на стиха. Може би аз не изказвам доволно ясно мисълта си, но онова, което искам да отбележа с нея, не е мъчно да се схване. И тая характерна черта е още по-лесно уловима в последните му две сбирки, които са продиктувани от същото чувство — дълбока и тежка тъга. Чувството е там, то прониква всичките стихотворения, то говори през всякой стих. Мелодията остава същата, както в ония стихотворения, дето ни е пял за светли и жизнерадостни неща, като в това отношение да са останали без влияние и времето, и процесът, който се е извършил в душата на певеца.

А времето е текло и в душата на поета се е извършил цял преврат, както се е извършил цял преврат в живота, който го окръжава и от който той черпи своите вдъхновле-

ния. Какво разстояние и какъв прелом оттогава, когато е пял тъгите на заробена България, когато е възнасял благодарствени химни за избавлението ѝ и когато после, всред благоухания от рози, под напора на всички младенчески пориви, даде пълен простор на своята радост за придобитото щастие! Де е радостта, която ечеше от всички струни на лирата му? Де е щастието, което бълнуваше, че е разперило на вечни времена своите светли криле над България? Де са мечтите, които са вълнували духа му? Де са надеждите, на които е сочил?

Призраци ли са били? Улетели ли са завинаги? Няма ли пак да ви срещнат други и да се потопят във вашите живителни струи и от вашето съприкосновение да усетят орлова смелост и титанска енергия в душите си? Едно не е минало за поета — любовта му към България. Всред тежките разочарования, над които се облакътява, той я усеща тая любов още по-силна, още по-страстна. Горко му, ако се раздели от нея, както се е разделил от толкова мечти и блянове, и надежди! И тя е трогателна, защото в нея не се примесват несбъдочни илюзии. Четете тия стихове, които свиват сърцето:

Обичам те и днес, кога забрави
задачи светли и уроци зли,
на жажди бесни, диви крамоли
да станеш поприще се ти остави;

когато в твойта почва семена
ужасни падат — за ужасна жътва,
и пъклен дух към лош те край упътва,
обезверена в всички знамена;

кога си жедна да чуйш бодър зов,
о майко бедна, майко безпокойна,
и повече отсявга си достойна
за плач, за порицанье и любов!

Питаш се със страх подир тая страшна картина има ли нещо, което да може да внесе лъч в тъгата, с която те изпълва, което да подеме духа и да те не остави да загубиш и последня вяра? Поетът е търсил тоя лъч за себе си и е

искал и нам да огрее стъпките ни с него. Той не е само искал да ни съобщава своите страдания, той се издига над мъките си и старае се да посочи път за спасение. Той иска да възлюбим България, да я възлюбим така, щото да ѝ принесем в жертва ненавистта, която беснее в душите и помрачава съвестите, и възродени чрез тая жертва, да потърсим сила в чувствата, които правят възможно самоотвержението, които поставят общото благо за върховен идеал на всички и заедно с тях в труда, който прави сърцата честни и мишците крепки. За ония, които са се отрекли от всяка вяра, които не са я имали или са я запиротили по вятъра във вихъра на живота, това са думи само, знам. Ония, които не са се отказали да чакат жътва, ще признаят, че това са семена, от които тя ще изникне. Много ли са те? Ще имат ли доволно мощ, за да се подигнат над другите и да кажат смело своята вяра?

Към тях се обръща поетът, като казва:

Не в свирепо отрицанье
всичко в родната страна,
не във робско подражанье,
не във чужди знамена,

не в реч куха, гръмовита,
не в презренье към трудът,
не в стремеж към празност сита,
не във бягство от дългът —

не в туй идеалът твой е,
о стремителна младеж!
Той е славен, ала той е
не в ломенье, а в градеж.

Зданьето народно, ново —
хала да го не руши —
иска труд, не просто слово,
здрави мишци и души;

иска воля търпелива,
иска твърдост, трезвен ум,
вяра във доброто жива,
жертви, подвизи без шум.

Не чувствувате ли каква нужда има да се прогласяват тия истини, за да се озарят с тях умовете, за да станат насущна храна на душите? На идеала, очертан в тях, са посветени в сбирката ред стихотворения, които го осветляват, пояснявят, подчертават от разни страни. За него мисли поетът, когато се спира пред старата икона, пред която майка му пред всичките изпитни на живота е търсила и намирала утеха. Не скърбите ли с поета, като гледате това поколение, което се отрекло от старата икона не защото не вярва в нея, а защото се е изскубнала от гърдите му, ледни като мермера, всяка вяра, защото е станало неспособно да вярва в каквото да било. Тоя идеал спира поета пред нивата, дето орачът сее в ровки бразди. Не се ли замислювате като него с тъга за ония сеячи, които сеят в другата нива, дето наместо позлатен клас ще поникнат трънаци и коприва?

Гнило е семето в почвата плодната,
дето го пръскат они,
плодове грозни ще бликнат в народната
нивица, грозни злини.

Хранят с отрова това поколение:
с дело, с пример и реч. . .
Бъдеще страшно ще жънем в смущение,
жънем го даже ний веч.

От същия извор изтичат «Любов трябва», «Скромни идеали», «Да работим», «Грозен вик». В «Скромни идеали» поетът схваща в няколко куплета цялата задача, която поставя пред нас и резюмира я така:

Дълг, чест, милост, труд упорни —
ето ни лозинки нови,
ето здравите основи
на напредък благотворни!

Нек в душевни си скрижали
да ги впишем, съхраним
и на наш'те идеали
в първий ред да ги държим!

От тоя род са само няколко стихотворения. Аз ги изброих почти всичките. Но от тях получава сбирката своя отпечатък. По тях тя се отличава от другите Вазови поетически сбирки и дори и от предпоследнята му, при всичко че инак и двете черпят своето основно вдъхновление от едно и също чувство. В «Скитнишки песни» поетът търси в окръжающите го предмети — хора и скали, и чукари — отгласи на тъгата, която го носи между тях. Същата тъга се излива и тука, но тя прави усилие да се издигне над себе си и се излива във вид на облекчение, ако не по натиск на вътрешна вяра, в светли поучения и сурови съвети. И трябва да благодарим на поета, че ги изказва. Можем да чуем от мислителя и от политическия деятел. Чест прави на поета, че ги подкрепя с авторитета на своето име. Мелодията на стиха им дава нова сила, чрез която душите по-лесно могат да ги възприемат. Нека храним тая надежда заедно с поета.

Знам какво може да се възрази на поета, знам какво може да се каже и нему, и на всички ония, които провъзгласяват истини като неговите. Лицемерието ще се затули зад знамето на свободата, за да ги отритне като съвети, произходящи от малодушна душа, която се бои от кипежа на живота. Съзнанието на дълга, любовта към труда, хуманността отричат ли страстите, присъщи на живота, отричат ли борбите и сътресенията, които носят със себе си? Ни поетът, ни мислителят ще осъдят тия страсти, които са изблик на сила и в жарта на които расте енергията на отделните личности и на обществата. Те няма да ги осъдят ни кога грешат, защото искреността изкупва заблуждението. Но тука се касае не за страсти, а за някакво изуродвано подобие на страсти, които говорят за извратени чувства, за умствено разслабление и нравствена похаба. Те са отрицание на добродетелта. Това са плевелите, които задушават добрия плод и застрашават да направят нивата безплодна. Тях жигосват моралистът и поетът, защото те подкопават основите на живота и след едно вяло съществуване приготовляват гибелта на обществата. Грозните явления, на които те дават повод повсеместно, са всеки ден пред очите на всички и тлетворното им и гибелно въздействие над народния организъм само слепците днес могат да го не видят и само ония, които са разлюбили отечеството си в душата си, могат да се не ужасяват от него. Но има една утеха, тя е в убеждението, че сокът, който иде отдолу, е здрав и може да се вярва още смело, че дървото, което покара такива недъгави клоне, ще се разлисти пак силно и крепко и ще върже сочни плодове в бъдещето.

III

«ВИДЕНО И ЧУТО»

Вазов ни дава още една хубава книга, която ще се чете в неговата литературна деятелност. При всичко че се състои от самостоятелни откъслеци, които нямат никаква свръзка помежду си, тя остава впечатление на нещо цяло, на нещо неразделно, така силна е хармонията, която внася в тия инак отделни части пластичното и художествено съвършенство, с което са написани. Без да ща, аз си спомням някои впечатления, отнесени от последното ми пребивание в Рим, и чини ми се да гледам пред себе си някоя скулптурна група от най-хубавите времена на гръцкото изкуство. Всяка фигура поразява със своята пластична обработка, но общото впечатление от цялата група не се нарушава и след като се нагледате и начудите на отделните образи, отстъпвате, за да обгърнете цялата група в своето удивление. В това удивление се изражава висшата почит, която умът, проникнат от съзнание за хубостта на произведенията, отдава мълком на художника.

Никога Вазов не ми се е видял по̀ художник. Художник, който владее всичките средства на своето изкуство и създава спокойно, без да се подлага на никакво напрежение, без да си определява от по-рано никаква цел, без да преследва никакви задачи, като се подчинява просто на веленията на своята творческа сила. И наистина, защо са написани тия спомени и разкази, и пътни бележки? Да ни увлече ли, като напр. с впечатленията си от лицеподража-

телното представление на бурските герои в «Червен рак», да ни трогне ли със своите спомени за старите си учители в Сопот, в Пловдив и в Калофер, да ни ужаси ли, като напр. в «Михал Чонин» със страданията на една душа, кривнала по престъпен път, да ни разкрие ли природните хубости с бележките си за своето възкачване на Мусала?

В книгата отсъствува всяка мисъл да възбуди у нас такива или какви да било други чувства. И ония, които искат да ценят едно литературно произведение по мисълта, която е ръководила автора и която той е искал да вложи в него, биха останали може би разочаровани от «Видено и чуто». Те ще си са виновни, ако вследствие на това не биха могли да намерят наслада в книгата. Ако една предначертана мисъл не е ръководила автора и не се прозира в творението му, това не ще каже, че тя не е съгряна от топлина на живи чувства. Но тия чувства не съставляват нещо отделно, не са турени на показ като нещо, което е достойно само по себе си да ни порази. Те правят част неотделна от произведението, както краската и миризмата правят част неотделна от цветето.

Авторът знае да чете в глъбините на душата, той знае да вижда чародейните хубости на природата. Но той не е искал да ни учудва ни с тайните, в които му е дадено да прониква, ни с чудесиите, които умее да разкрива. Той е оставил тия картини, които рисува, да разкрият сами пред нас, както това става в живота и в природата чувствата, които ги стоплят.

Нарекох пиесите, които съставляват сбирката, картини и чини ми се, че тая дума дава една вярна характеристика за тях. В тях е изключена всяка борба, всяко стълкновение на страсти, всичко, което може да предизвика драматически ефекти и трагични вълнения. Ако самите сюжети са определяли посоката, в която е бил длъжен да работи авторът, не по-малко чест се пада на неговото художническо чувство, че той не е надминал рамките, които темите са изисквали за себе си, не е прибавил ни една излишна краска, не ги е замъглил ни с един своеволен размах.

Тия чудни образци от пластическа хубост са изваяни в един чуден език. Езикът на Вазов! Би ли трябвало да се

говори как той владее езика и как знае да си служи с него? Е да, защото ми се чини, че той се е надминал тука. Езикът му има всичките приливи на един светъл кристал, ту гъвкав и жив, ту силен и трогателен, ту живописен и образен, според характера на темата, до която се докосва, и всякога чист, топъл и увлекателен. Българският език не е попадал още в ръцете на по-голям чародеец. У Вазова той добива, не зная как, качества, които инак не се осмелявам да подозирам в него. И при това тоя език, тъй както той го владее, тъй както се лее от неговото перо, не ме учудва никога с никаква изненада.

Ако се цени у нас наслада та, която може да достави едно хубаво художествено произведение, «Видено и чуто» ще имат много читатели. Аз това желая и по тая причина, че по тоя начин ние ще имаме скоро втори том от «Видено и чуто». Вазов може да ми се сърди, че издавам тука една тайна, но аз не можах да се въздържа да не предам една приятна вест на своите читатели, като искам да ги накарам и те да съдействуват, за да се изпълни по-скоро обещанието на писателя. А за да пожелаят по-сигурно да прочетат цялата книга, аз си позволих да направя за тях една кражба с препечатването в тая книжка на «Летописи» на един от най-хубавите разкази в сбирката — «Дядо Йоцо гледа». Тоя дядо Йоцо, тъй вярно и тъй пластично изобразен, взима в моите очи размерите на символична личност. Чини ми се, че той представлява старата България, която гледа да израства една нова България, възвестявана от шума на железницата, която прорязва долини и урви, по които са се извивали в продължение на векове само кози пътеки. Но дядо Йоцо гледа и не вижда и той не знае каква ще бъде тая България, която му се възвестява от тоя страшен, непознат нему досега тътнеж. Знаем ли и ние?

IV

«ПЪСТЪР СВЯТ»

Не виждам никога без радост една Вазова книга. Нещо би ми липсало, ако всяка година по известно време не срещна по прозорците на книжарниците някое произве-

дение, на което да се краси неговото име. Това е станало от години вече ожидание за всички и това мило ожидание не остава измамено. Създателският талант на писателя пуща навреме своя плод. И в душата, преди още да се нарадва на това, що е получила, зрее вече надежда, че след него ще дойде друг и друг. Събраните неща в «Пъстър свят» обхващат един период от осем години. Но как всички тия цветя хармонират в китката, в която са увити! Когато и да ги е късал поетът от душата си, дето и да ги е брал, той е вложил във всички прелестта на неодолима свежест, която не се бои от времето и тържествува над него. Чувствата се менявaт, но тъга ли вее от тях, радост ли пръскат, с меланхолични звуци ли говорят, или химни пеят на вечно хубавата и тържествующа природа, те бликат от извор, който тътне от мощ и сила под земята. Струите се леят буйни, стремителни и спущат се надалек през урви и канари, като отражават в сенки и светлини всичко, що срещат по пътя си. Образите не са еднакви, менявaт се на всяка стъпка, тука са мили и нежни, там внушават тревога, внасят в душата скръб и униние, но струите, които ги възприемат и ги предават нам, текат все от един извор.

«Пъстър свят» ми е мил именно за това, че ме укрепява във вярата ми за неизтощимата трайност на тая сила, отдето ни са дошли толкова хубави неща. Съпоставям едно до друго това, което е писано преди осем години, и това, що е излязло от перото на писателя вчера, и във всяко виждам тържеството на един талант, в който творческата мощ и енергия постоянно се възобновляват. Няма нужда да говоря за тия чудни картини, в които Вазов описва българската природа. Неговата кист, когато се опре там, обладава една магия, която не издава своите тайни и не губи никога своята сила. Бихте казали почти, че се касае за някаква техника, чиста техника, която все се повтаря, както се повтаря неизменно увлечението, което ви обзима в тия излети, в които поетът ви повежда със себе си. Четете едно по друго «Тъмен герой», «Една българка», «Изпъденият марш». Какви чувства различни в тия три разказа и как в различни форми, единия тъй тъжен, другия тъй епичен, третия тъй трогателен, са получили един

и исти печат от таланта на писателя! Вдъхновението, от което са излезли, се е запазило в своя характер и в своето могущество, при всичко че са написани на осем години разстояние: «Тъмен герой» в 1893, «Една българка» в 1899, «Изпъденият марш» в 1900 год.

Трябва при горните разкази да се прибавят «От оралото до урата» и «След 20 години» и чини ми се, че тия пет произведения могат да се поставят между най-хубавите, които са излезли от перото на Вазова. «От оралото до урата» е поразителна картина за развалата, която политическите нрави сеят в масата, развала, която изисква от всички да се вземат мерки, за да се спре разпространението ѝ. Една мила меланхолия пълни «След 20 години». Тоя пустош в миналото, извършен от годините и смъртта, пред която се заразява душата на Добрянски, когато се връща да посети местата, дето преди двайсет години се е вълнувал от най-нежни идилически чувства, кой няма да го разбере и кому няма да свие сърцето от болезнена тъга?

«Пъстър свят» ще завземе хубаво място между всичките Вазови книги.

V

«СЛУЖБОГОНЦИ»

Темата на комедията е ясно определена от самото ѝ заглавие. Г-н Вазов, който следи с такова внимание всички явления от народния живот, не можеше да не обърне внимание на тоя недъг, признат от всички, против който въстават всички и на който при все това всички помагат да вирее и да се развива. Това е една от най-големите язви, които е създал парламентаризмът у нас. Тя не е само наша. У съседни нам страни тя се явява може би в още по-грозна форма, до такава степен, че достигате да мислите, че партиите се борят помежду си само за да охранят тия армии от паразити, които влачат след себе си кандидати за служби, службогонци, както ги ние наричаме и както ги е нарекъл авторът на комедията. Но защото злото съще-

ствува и другаде, па макар и в по-големи размери, това не може да ни служи за утеха и още по-малко да ни освободи от длъжността да се опълчим против него. Не се счита срам да бягаш от честния труд и да търсиш служба не за това, че си приготвен за нея, че можеш да бъдеш полезен със своите знания, а просто за това, че тя ти гарантира лека и нерискована прехрана. Не е явление рядко да чуеш люде за нищо негодни да се оплакват без стеснение, като да се е извършило над тях социална неправда, дето не им се е дало възможност да се настанят на държавната трапеза и след като проседят на нея нужното число години, да станат снабдени във вид на награда с доживотна пенсия. Г-н Вазов е изпълнил един дълг, като е написал своята комедия и успехите, които пиесата е имала, показват колко обществото чувствува, че е дошло време да се пристъпи решително към ограничение и премахване на злото.

Квасников от Харманли, преминал на години човек, с многобройно и щастливо семейство е на гости в София у своя роднина, министъра Балтова. Ако го е облажавал от Харманли, тука той има причини само да го оплаче. Балтов е един мъченик, изложен на един неумолим юруш от службогонци, които му не дават отдих ни в министерството, ни в къщи, следят го в улицата, киснат от заранта до вечерта на портите му, от които не може да се избави ни кога яде, ни кога работи. Квасников иска да си върви, за да не гледа тая поразия, която е стигнала роднината му, който е станал министър не за да гледа държавни работи, а да се разправя с хоровци, какавидовци и боздугановци. Балтов му е признателен, че поне той го е оставил на мира. «Дядо Станчо, дай ръката! Благодаря ти сърдечно: от стотина души гости днес ти беше единичкият гост, който не дойде за служба.» Клетият Балтов! Още неиздумал това, дядо Станчо изважда джузданчето си и захваща да му чете поменик от ходатайства. Кърши ли се хатърът на дядо Станчо? Дядо Станчо е намерил всекиму, за когото проси, и службицата, която му приляга, и министърът обещава да настани всички. Най-сетне поменикът се изчерпва, министърът се готви да ликува. Не. Квасников има още една молба:

«— Николачко, я си забележи.

Балтов. Как? Пак?

Квасников. Не се мръщи де! Дойдоха ли дренките, идат и седенките.

Балтов. Ти цяло Харманли искаш да назнача!

Квасников. Не! Само едного, последният.

Балтов. Това е цял разврат! Не ми пращай портрета си.

Квасников. И тая молбица, Николаке.

Балтов. Дядо Станчо, ти ме съвсем разочарова.

Квасников. Де, ангелче!

Баба Дона. Никола, и аз моля. За мой хатър . . .

Балтов. Кого? Той способен ли е за тая работа?

Квасников. Роден е за нея. Сè с пари е играл. В турско време е бил капзамалин три години и сè е давал чиста сметка. И не е голобрадо хлапе да кажеш, че ще разпилей царските пари по комар и по шантани.

Аничка. И аз моля, назначи го и вярвам, че няма да се посрамя тоя път, макар да си не познавам протежето.

Балтов. И троица ме давите! Кажи: кого?

Квасников. Седни.

Балтов. Кого?

Квасников. Пиши, пиши, Николаченце.

Балтов. Кого да пиша?

Квасников. Станчо Квасников!»

За министъра има само едно спасение и то дохожда. Той получава тъкмо в тая минута едно съобщение по телефона и като призовава всички просители, казва им: «Господа! Да ви обадя една благополучна новина: отървахте се от мене и аз от вас! Министерството падна!» Злото обаче си остава и Вазов, който го осмива с един хубав и пригоден хумор, въздиша в душата си за бедите, които то носи със себе си. Той е, който говори, когато Балтов, отчаян от молби и ходатайства, се провиква:

«Мене ме просто душат! Разврат! А интересите на службата, на държавата, на страната? А страшното социално зло? Но кой мисли за това? Всяка партия има своите хиляди гладници, хиляди «наши», които е длъжна да нареди на държавната трапеза, като дойде на власт, а хиляди

други, изпъдени от служба, ще очакват нови политически промени, за да се докопат пак до кокала. Всяка партия си има войска паразити, откъснати от живота, непотребни за обществото, които могат да живеят само на народния гръб. . . И тая сган расте, увеличава се всеки ден и час. Така е било досега, така ще бъде и занапред. Ужасно! Ето неизлечимия недъг на изкилия парламентарен живот у нас. Всички съдействуваме за разпространение заразата на леността, за развалата на народната душа, губим цели поколения, като ги правим неспособни за труд и честност . . . Възмутително! . . .»

От извлеченията, които направихме, читателите ни ще могат сами да си съставят понятие за достойнствата на «Службогонци» и за печалбата, която новата Вазова комедия съставлява за бедния ни театрален репертоар.

VI

«КАЗАЛАРСКАТА ЦАРИЦА»

Сега току-що изчетох «Казаларската царица» и бързам да предам впечатленията си още топли, тъй както са се сложили у мене при самото четене, без да съм имал време да мъдърствувам над това, що съм чел. Това е може би най-вярното средство да изкаже човек едно мнение не само искрено, но и право. Живи ли са всички тия лица, които авторът е вплел в драмата, която ни разказва? Действуват ли по силата на своите вътрешни чувства и побуди, или се движат повече, или по-малко изкуствено по волята на автора? Самата драма отражение ли е на жизнена правда? Изражава ли в себе си вярно обществените условия, всред които се развива? Успява ли тя да ни увлече и трогне?

Не зная как ще си отговорят други на тия въпроси. «Казаларската царица» има щастието да разтревожи нашата критика. От едно обявление в един вестник имах случай да видя, че едно наше списание е поместило само

в една своя книжка две критически статии за романа. Какъв е бил обаче общият отзив на критиката, не мога да зная. Малкото, което ми се е паднало да чета, би ме увлекло може би в заблуждение, ако бих се опитал да извлека от него някакво общо съждение за мнението, изказано от нашата критика върху последното Вазово произведение.

Ако не ми е възможно да зная как критиката е посрещнала «Казаларската царица», знам как е тя била посрещната от публиката. Публиката е харесала романа, което се доказва за мене по един безспорен начин с това, че го е разграбила. В едно твърде непродължително време са били продадени три хиляди екземпляра. Това е за у нас един грамаден успех. И публиката, която е харесала «Казаларската царица», е права. Аз взимам нейната страна. Четох с удоволствие като нея романа и го намерих, че той е една хубава книга.

«Казаларската царица» не само увлича като роман. При естетическата наслада той доставя и етическа наслада. Ето защо я нарекох хубава книга. Драмата, потресена и трогателна, която лежи в основата на романа, е изткана с нравствени принципи, които крепят действието докрай, издигат го високо, озаряват го и дават му по-голяма жизненост, отколкото може да има една книга, насочена само временно да заинтересува и развлече.

Не би била вещина велика да се посочат слаби страни в романа. С такава вещина мнозина ще могат и не с голяма мъка да блеснат. На много места авторът ни оставя в недоумение и бихме имали право да се обърнем към него за обяснения. На много места неволно се виждаме принудени да се питаме: как това става така и защо става така? Има изненади, които сме наклонни да отдадем на наивност, но други ни турят в по-голямо затруднение. Авторът не е могъл да се засълни всякога напълно зад лицата, които играят рол в романа. От време на време ръцете му се подават от кулисите и ние ги виждаме ясно как пипат на сцената и уреждат нишките на действието по начин да се развива то, както нему се иска, съгласно с по-нататъшните и по-отрано определени цели, които гони.

Ще обясня това, което казвам с един пример. Милка напуща Казалар, озадачена върху ролята, която Трайчев играе в живота на сестра ѝ Цонка, и неразположена душевно към него, неразположение, което иде и от недоверието, което фигурата му по портрета му ѝ внушава. Милка, тъй инак жива и будна, се среща в железницата от Шумен до Варна с Трайчева (вие знаете, че тъй се именува прелъстителят на сестра ѝ), стои с него в едно купе, остава поразена от приликата, която намира у него с чертите на видения у сестра ѝ портрет, и не прави нищо, за да узнае истината, а наместо това дава воля само на възмущението си, че Трайчев проявлява донжуански слабости, и избягва от него. Самите тия несимпатични черти у него трябваше да я накарат да се взре в тая фигура, да си уясни приликата, която тя представлява с портрета на Трайчева, и да проникне може би в тежката загадка, която се е създала у нея още от първия момент за тоя човек. Това не става, защото го не ще авторът, а той го не ще, защото едно обяснение между Милка и Трайчева би турило тука още точка на романа. Авторът би се лишил така от възможността да даде на своята тема всичкото онова развитие, което ѝ е предначертал, а и ние от своя страна бихме се лишили от ония силни ощущения, които дължим на по-нататъшното развитие на романа.

За тия ощущения заслужава широко да му простим, че тук-таме при развитието на действието, на някой завой можем да се понамусим. Авторът бързо се отплаща за тия неприятности, които ни причинява, и накарва ни лесно да ги забравим. Всичко това не пречи на общия ефект от романа да бъде силен и покъртителен. Цели глави наред се четат с възрастающ се интерес, с непрекъснато увлечение. Ред сцени оставят неизгладими спомени. И на всяка стъпка още по-ярко изстъпват пред тебе лицата, които взимат участие в романа. Заедно с развитието на действието те получават по-вярно и по-определено очертание: тука се прибавя една нова черта, там се усилва краската, на едно място се спуща по-силна светлина, на друго се подига тонът на сянката.

По тоя начин, като е постоянно развивал и допълнял

първоначалния рисунък, авторът е създал цял ред образи, които ни правят илюзията на живи същества. Цонка и Милка, Чакалов и поп Деян, Бранков и Денков, Фотина и доктор Карлов действуват или по-право изглежда ни, че действуват така, както биха действували в живота. На първо място изпъкват естествено героините на романа, Цонка, която му дава името си, и сестра ѝ Милка. Романът има действително две героини, което никак не пречи на единството в него. И аз не зная дали на Цонка, или на Милка авторът е гледал с по-голямо благоволение. Горката съдба на Цонка помага навярно, за да изпъкне и да се открие по-ясно пред нас всичката пленителна прелест на сестра ѝ. На това може би се дължи, дето ми се чини, че авторът с по-голяма любов и вътрешна симпатия е чертал образа на Милка. Тя е нещо блистателно. Авторът ѝ е дал хубост, нежно и любещо сърце, душа, способна да се издигне до героически решения. Той заслужава да се сърадва, дето е създал тоя образ, едновременно жив и пленителен.

Всички тия образи имат една обща черта: те внушават симпатия по своя характер или по своята съдба. И всички те я заслужават. Наслада усещаш да срещнеш тоя поп Деян, който в едно село, като знае на каква опасност се излага, по влечение само на своето сърце, калено някога в «Казак алай», прощава на Цонка, когато тя му разправя незаконните си връзки с Трайчева, и я прибира в къщата си; тоя Чакалов, който с воля и енергия превръща едно вонеще турско село в център на благосъстояние и с нагледния си пример ви показва на какъв рай би се превърнала България, ако всичките пет-шест хиляди учители биха разбрали като него своя дълг в обществото; тая Фотина, «тип оригинален и нов на българка, която без фрази, без учени брътвежи за женска еманципация върви смело из пътя на живота, горда с труда си, влюбена в независимостта си и в изкуството си»; тоя Денков, честно и възвишено сърце, което никаква жертва не успява да разколебае в твърдата му като гранит привързаност . . .

На автора му тежи да ни занимава с личности, които няма с какво да ни внушат ни съжаление, ни обич. Той

пипа по тях с досада и бегло ни запознава с тях. Той е постъпил така дори и с Трайчева въпреки съдбоносното значение, което има за цялото действие. Авторът все мимоходом само се спира над него и е честит, когато може да го отмине и да го забрави. Той ни се мярка и изчезва също като някаква отровна змия, която, след като забожда смъртносното си жило в месото на жертвата си, избягва и се изгубва из треволяка, а отива после да се пече на слънцето, без да иска да знае за злото, което е направила.

Това е Трайчев. У него няма ни сърце да усети болки, ни съвест да усети угризение. Възможен ли е Трайчев? Такъв, какъвто ни се представя в романа, той докарва потресение. Моралното чувство тръпне пред мисълта, че тоя човек ломи сърца, разрушава семейни щастия, а на егоистичното му чело не се подава никакво смущение. Авторът е усетил нуждата да даде удовлетворение на сътресеното морално чувство от толкова безгрижност в порока, от толкова ледина в егоизма. И той е дал това удовлетворение чрез чудесното спасение на Цонка и щастието, с което тя награждава Денкова за преданата му любов. Заключителната глава в романа е една от най-хубавите страници, които е написал Вазов.

Не разказах съдържанието на романа, защото, чини ми се, бих нанесъл обида на читателите на «Летописи» да мисля, че не го знаят. По тая съща причина пропуснах да говоря и за много други хубави работи, които има в него и които би ми се инак щяло да отбележа.

Една дума само ще прибавя и ще завърша кратките си бележки. На «Казаларската царица» прилича по всичко, по замисъл и по изпълнение, по вярност на характерите и по сила на чувствата да стои между съчиненията на Вазов досамò «Под игото».

ЕЛИН ПЕЛИН

РАЗКАЗИ

Считам щастие за себе си, че мога да посветя последния си книгопис в «Летописи» на тая хубава книга, която влага една шепа бисери в малкото ни литературно съкровище. Как е мило да може човек да изкаже така своята радост за една книга, която е чел с жива наслада, без да се бои от обвинение в пристрастие или в прекалена преценка! Тя е една от най-хубавите книги, за които ми се е падало да се произнеса, и от сърце излизат всички похвали, които отдавам тук на автора ѝ.

Пръв път бях чел разказ от Елин Пелин в ръкопис преди три години. Сам авторът, с когото се и запознах, по тоя случай ми го беше дал за напечатване в «Летописи». От пръв поглед можах да видя, че се срещам с мощен и самобитен творчески талант и отгадах почти тая известност, която тъй скоро и тъй заслужено си спечели. От разказите обаче, които обнародва оттогава в разни списания, аз не съм имал възможност да чета повече от два или три. По тоя начин повечето от тия, които са влезли в горнята сбирка, за мене са неща нови. Не скърбя за това, защото можех да извлека от тях едно впечатление и по-силно, и по-вярно. Четох ги два пъти и между 28-те разказа, които съставляват цялата сбирка, отбележил съм в отделен спи-

сък петнайсет, които искам пак да прочета и които ще мога всякога да чета с най-голяма наслада.

Преди всичко, като четете разказите, виждате, че имате работа с един талант, който изстъпва пред вас с живо определени и характерни черти. Това му служи не само като едно отличие, което го отделя от всички други писатели и не позволява да го смесите с никого от тях. Това съставлява и неговата сила и оригиналност. Той крепне и се развива, прави усилия да се издигне по-високо в своя полет и да обхване по-широки кръгозори със своя поглед, но без да губи, ще каже, без да се отделя от ония основни особености, с които се очертава още от първите стъпки пред нас, защото тия особености му дават отделна физиономия, каквато може да има само истински творчески талант, и от тях той черпи живот и мощ.

Не стига да се каже за разказите, че са писани на теми, заети из селския живот. Те възпяват селския живот. Неволно ми иде на ум в тая минута за друг певец на селския живот. Има ли нужда да казвам, че се касае за Цанко Бакалов? За него само може да се каже като за Елин Пелин, че е писал на теми от селския живот, като е знаял тоя живот. При все това сега, когато изучавам Елин Пелиновите разкази, Цанко Бакалов ми се вижда почти гражданин. И не е ли и гражданин и селянин той, който живее в едно село, дето градските суети са си пробили път? Не на това ли влияние се дължи оная нежност, с която се отличават неговите разкази и в замяна на която у тях липсва оная сила, която иде от непосредственото съприкосновение с живота? Елин Пелин живее в град, но душата му и сърцето му са останали в селото. За него не можете да мислите като за гражданин. В града той е един пришелец, който е оставил в село всичко, за което може да милее. Ако се е отдалечил от селото, то е за да го залюби още повече, за да разшири своята любов, като я пренесе от своето село към всички села, към целия селски живот, за да схване тоя живот в неговите общи очертания и като го види отдалече в хубостта му, да се проникне повече от неговата поезия.

Тая привързаност в селския живот и в неговата поезия, с всички мисли и чувства, има в себе си нещо пленително. И как тя е възнаградила оня, който я носи в душата си! Тя се е обърнала в едно съкровище, съкровище чародейно от хиляда и една нощ, отдето ти се чини, че той би могъл безконечно да черпи бисери, все тъй скъпи, все тъй чудни, като тия, които е поместил в своята сбирка.

Език, стил, образ на мисли, във всичко се е отразил изворът, отдето авторът черпи и своите теми, и своето вдъхновение. Той си служи много и всякога успешно със сравнения. Всички тия сравнения са заети от живота, на който принадлежат образите, които рисува. Някои от тях изненадват със своята смелост и новост, но не питате дали са верни, чувствувате, че са на мястото си, и не виждате как биха могли да бъдат заменени с други. Като описва просяците на задушница, той казва: «До зидовете на черквата, зад сами капчузите, клекнали, като к о ш а р и щ а, върху босите си крака бедни сирачета, облечени в широки стари дрехи, простират ръка и с нажалени очи чакат подаяние.» В едно малко описание за нощта в един от най-хубавите разкази («Кумови гости») той рисува така месечината: «Пълнолика месечинка изплава зад ридове, засмя се сладко и като спря за миг, разгледа, разгледа, па спокойно тръгна сред звездите, к а т о м л а д о в ч а р с р е д в а к л о с т а д о.» Срещам следующето сравнение в «Андрешко», дето се осмива по безподобен начин един пристав, който отива в село за запор: «Съдебният пристав разкопча кожуха си и тялото му зашава в него к а т о п и л е, к о е т о с е и з л ю п в а.» За да ни представи в «Изкушение» недоумението, в което се намира дядо поп, който трябва да комка хората, а няма вино, той казва за него чрез устата на клисаря: «Дядо поп брънка в черкова, брънка, па се сви в трона к а т о к в а ч к а, не знае да служи ли, да не служи ли!» . . . За самия клисар той ни казва в същия разказ: «Бае Тодор клисарят бе паднал в такова нежно умиление, щото при четенето и най-твърдите гласни ставаха в устата му п о-м е к и о т п а м у к, п о-с л а д к и о т м е д, п о-з в у ч н и о т к а в а л.» В описанието за самодивата в разказа, който носи същото име, се повтаря малко

видоизменено сравнението за овчаря и стадото. «Буйни, златоруси коси се разстилаха по белоснежните й плещи, както млад овчар разстила вакло стадо от падина на падина.» Такива сравнения се срещат във всеки разказ. Обърнах внимание на тая особеност, защото тя е характерна за разказите и показва как всичко в тях хармонира с общия колорит, който те носят и в който състои едно от превъзходствата, с които се отличават. Всичко това помага да им даде въпреки разнообразието на темите характер на нещо цяло, на нещо неделимо.

В тях, лист по лист, като в някаква поема, се разкрива и очертава пред нас селският живот във всичката си живописна пъстрота, с всичките си тъги и радости, с всичко, което прави от него отделен мир, с всичко, което го помрачава или внася поезия в него. Всеки разказ прибавя една нова черта, една нова нота, хвърля нов лъч от светлина и картината постоянно се разширява и изпъква пред нас с по-голяма сила и живост. Тя пленява и за това, че е вярна, и за това, че е любовно изписана. Симпатията, която въодушевлява автора, бди над работата и без да изкривява истината, без да я скрива, отстранява от картината всичко, което би я направило отвратителна и нехудожествена.

Талантът на художника, подпомаган от един верен юмор, влива живот във всичко, до което се докосва, в образите, които ни рисува, и в природата, която очертава със своето великолепие обстановката, всред която тоя свят работи, тъжи, плаче, радва се, смее се, страда, вълнува се, умира.

Които и да са героите, които участвуват в разказите, жени или мъже, старци или ергени, където и да са, на работа или на почивка, на път или в къщи, в село или на полето, в кръчмата или на нивата, когато и да ги срещнем, когато ги вълнува радост, когато ги унасят мечти или когато са сломени от мъки и неволи, всякога ги виждаме такива, каквито са в живота. Всеки разказ хвърля пред нас образи, които мислим, че виждаме с очите си и които оставят неизгладим отпечатък в ума ни. Вие ги не забравяте, както не забравяте нищо, с което сте се срещнали

в живота при някои важни обстоятелства и събития. Ето пред нас в «Един летен ден» кьосето Марко, който пие в механата с други четирма селяни и който изскача пред писателя, когато тоя последният, за да намери заслон от пека, влиза случайно в механата:

«. . . . Внезапно иззад масата се подигна едно мъничко, хило човече, с детинско, но старо и сбръчкано лице, по което нямаше никакви следи от брада и мустаци. Това кьосе, облечено в груби шаячни европейски дрехи, шити на ръка, се казваше Марко и се ползуваше с голяма известност из околията, макар че беше прост терзия. В турско някога си е бил учител и от Освобождението постоянно даваше прошения за пенсия. Ний бяхме стари приятели.

Той заскача около мене весело като дете и записка с тънък и смешен женски глас:

— Ах, скитнику, скитнику! . . . Добре ми дошло, пиленце! . . .

Сивите му оченца играеха весело и подвижно, като на маймуна, под безцветните му вежди.

Той почна да ме разпитва дяволито за това, за онова и се мъчеше да бъде умен и приятел със значение. Хриплив и писклив смях широко разтваряше устата му, из които постоянно се подаваше един крив и зелен преден зъб, който застъпяше долнята му бърна.

— Аз пия, както виждаш. . . Кой е луд, нека работи. . . Мен ми дай любов и . . . ж-е-ни . . . Хи-хи-хи! — И той весело и от сърце се смееше, защото виждаше колко му не прилича да говори за жени и за любов.»

Все така живи са в следующия разказ «На задушница» вдовецът Станчо и Стоилка, вдовицата на Яначко говедаря, които, след като си попийват хубавко от палурчетата за помен на умрелите, сядат под черковната стряха и всред тъжната картина, която представляват гробищата, завързват идиличен разговор:

«— Това . . . жените, да ви кажа, много сте издирвачки, та човек не смее и да . . .

Станчо пак смръкна от палурчето и го подаде на

Стоилка. Тя го пое и се усмихна, а големите ѝ зъби това и чакаха — да се лъснат пред Станчо.

— Знаеш ли що, Станчо, мен хората много пъти са ми думали за тебе. Дека ти, думам им аз, ще приеме Станчо да вземе мене, той се е научил на хубави. Я Божана, я, викам, каква беше гиздава. . .

— Верно е това. Божана беше хубава. . . Какви очи имаше! . . .

Цял рояк спомени от минали млади години нахлуха в Станчовата глава и задушиха думите му. Той въздъхна, наведе глава, плюна и замълча.

— Викат ми — Станчо е добър, с него ще си живееш като царица — подкачи пак Стоилка.

— То и мен, ако питаш, ми думаха за тебе.

— Пък ти не си дал и да се издума — прекъсна го Стоилка и му шавна с раменете си като момиче.

— Е, та знам ли какво ще кажеш? . . . Па и тъщата като забърбори: Стоилка такава, вика, Стоилка онакава. И насъне да ти дойде, вика, ти пак да я разпъдиш, тя е дума, каталекиня. . . ти мож ли толко деца да храниш!

— У, ка я не е грях бре, Станчо!

— Нали я знаеш каква е зла и проклета? Божана на нея беше се метнала.

Стоилка въздъхна, тя седеше на камъните свита отдве, с мушнати в пазухите на кожухчето си ръце, префуняла от студ и се срамуваше да погледне Станчо в очите. Стана ѝ мъчно от думите на неговата тъща.

— Знаеш ли що? — поде пак Станчо. — Да те поискам, взела ли би ме?»

Който е чел «Пролетна измама», няма никога да забрави отец Игнатий. Той ще мисли, че го вижда жив пред себе си, яхнал на своето врано конче. Кончето върви рахван и красиво се перче по пътя между вълнующите се ниви, а той подскача на седлото, настроен весело и засмяно като пролетта, която озарява всичко наоколо, па току се наведе и потупа кончето по шията и му каже някоя дума да го ободри или извади из дисагите шишето с ракията и си сръбне, или се предаде на пакостни мисли и мечти и затананика някоя песен в хармония с чувствата, които вълнуват подмладялото сърце.

Пред нас изпъкват живи същества дори и тогава, когато действуват във фантастичен мир. Следим с увлечение техните действия, гледаме ги да ходят, слушаме ги да говорят, като това да става пред нас. Четете «На оня свят». Не е ли жив дядо Матейко и не са ли живи като него и апостол Петър, и хвъркатите ангелчета, с които беседва? Ангелът, ако и против волята му, занася дядо Матейко в рая. Стигат пред райските врата.

«Те бяха направени от злато и от безцен камък. Пред тях свети Петър чакаше със сребърен ключ в ръце и с голям тефтер под мишница.

— От кое си село? — обърна се той към дядо Матейко и взе да рови тефтера. Дядо Матейко няма накъде да шава. Ъка-мъка, па отвори уста:

— Ете, от Подуене съм . . .

— От По? . . .

— От Подуене! — извика високо дядо Матейко, като мислеше, че св. Петър не чуе.

— По . . . По . . . По. . . — взе да прелиства тефтера св. Петър. — Подуене . . . Добре! — праведен.

— Не може да бъде! . . . Имаш грешка, свети Петре!

— Каква грешка? . . . Това не е зелник, а тефтер пронумерован, прошнорован и подпечатан с божа ръка — скара му се свети Петър.

— Добре, ами после да не се каете — отговори дядо Матейко.

— Защо?

— А бе, човек, аз много пиех и не вярвам да съм праведен.

— Много си пил, ала и много си патил, та ти е простено — отговори свети Петър и му отвори вратата.

— А бе, свети Петре, да бях довел и магаричката! — взе да моли дядо Матейко, ала ангелът го тикна в рая и той, захласнат от учудване, не можа да изкаже думата си.»

Така всичко, що разказва, се обръща изведнъж, под ръката на автора, може би неусетно за самия него, в живо действие, което се върши пред очите ни.

Тая способност да възпроизвожда живота в самата пленителна реалност, да вади от него образи и картини,

които се врязват в паметта, като да си ги гледал, достига до съвършенство във «Ветрената мелница». Това е само по себе една поема, но една поема, откъсната от живота. В своите забележки, които съм писвал на бърза ръка при четенето на всеки разказ, намирам следующите думи за «Ветрената мелница»: това е едно от най-хубавите неща, които съм чел на български.

Не мога да се въздържа да не приведа тук цялата дивна картина на ръченицата, която играят Дъбакът и Христина, след като се обзалагат, Дъбакът да ѝ даде алена копринена връв с жълтици, в случай че тя го надиграе, а Христина да му пристане, в случай че той я надиграе.

«Гайдата писна. Навалицата притаи дъх.

Играчите застанаха един срещу други и едновременно почнаха.

Дъбакът чевръсто застъпя срещу Христина. Тя се затича леко на пръсти и го замина. Двамата се изгледаха от глава до крака, като че искаха да покажат надмощието си един пред друг, и заиграха един срещу друг. Христина размаха кърпата, изви като лебед бялата си шийка и грациозно се понесе във вихъра на веселата игра. Лицето ѝ пламна, унесено се полусклопиха босилковите ѝ клепки, завълнуваха се облите ѝ гърди.

Дъбакът пък съвсем беше се забравил. С ръце, небрежно кръстосани отдире, той подскачаше като елен, заставаше с чудни движения срещу противницата си и заситняше, та сякаш се поколваше на едно място. После, като потърсваше глава да окапе едрия пот, що обливаше лицето му, той правеше движение, че ще скочи назад. Христина, която дебнеше всяка негова стъпка, излека и на пръсти политаше към него, ала той подскачаше напред и тя неволно политаше толкова бързо до него, щото усещаше дъха му и топлината от пламналото му мъжко лице. После той полека-лека се отдалечаваше и неусетно я увличаше по себе си, сякаш се шегуваше. Надмощие, мъжко надмощие личеше във всяко негово движение и Христина неволно падаше под влиянието му. Тя, отдадена на играта с всичката сила, се мъчеше да победи, ала след едночасова борба се спря отмаляла и запъхтяна. И като отри потта от лицето си, едва продума от умора:

— Не мога вече. . . Надигра ме! . . . — И един страшен срам щеше да я разплаче.

— Надигра ме, признавам — повтори като на себе си тя.

Изпотеният гайдар престана да свири.

Дъбакът направи последен скок и също запъхтян, се спря.

В навалицата избухна весел смях. Стотини гърди си отдъхнаха, стотини премрежени от гледане очи се изясниха. Другарките на Христина почнаха да я подкачат. Дядо Корчан се само смееше.

Дъбакът изтриваше потта от лицето си.

— Е, надигра ме, признавам — рече засрамено противницата му и скри лицето си в ръце.

Навалицата отново весело зашумя.

— Облога, облога да се изпълни! — завикаха някои и почнаха да подкачат Христина.

Тя дигна глава и почти през сълзи изговори:

— Що? . . . Аз стоя на думата си!

Шумът утихна. Тия думи бяха толкова смели!

— Да, аз си стоя на думата — повтори твърдо тя, като се обърна към Лазар Дъбака.

— Стоиш ли си на думата? — поиска потвърждение той.

— Стоя! — рече твърдо тя.

Дъбакът пристъпи при нея и пред всички завърза златния наниз на шията ѝ.»

Има така в много разкази места, дето чувствуваш, че авторът се е вълнувал цял, дето ви се чини, че става участник в това, що разказва. Всичко това показва колко му са близки тия тъги и радости, до които се косва. Ако въпреки това близко участие, което приема в картините, които рисува, той не излиза сам на сцената, то е, защото е художник и съзнава, че той не може да участвува в своите творения другояче освен чрез топлото чувство, което внася в тях. У него на равна степен са развити жив и непринуден юмор, гореща обич към природата и съзнание за мярка. Като вземете всичко това пред вид, ще можете да си съставите ясно представление за качествата,

които отличават неговото творчество и характеризират неговите произведения. Тия качества са присъщи в различни степени на всички негови разкази било че носят нежен идилически характер като «Кумови гости» и «Край воденицата», било че се очертава в тях някоя умилителна сцена като в «На браздата», било че са оживени от весел юмор като «Изкушение» и «На оня свят», било че развиват силни и трогателни чувства и картини като «Престъпление» и «Напаст божия». Всички тия качества се съединяват, за да направят от всички тия разкази художествени произведения.

Казах, че у Елин Пелин е развито съзнанието за мярка. Обърнах внимание на това качество, защото то съставлява в моите очи един от най-отличителните признаци на един художник и защото на това качество се дължи у Елин Пелин в голяма степен художествената стойност на много негови разкази. «Край воденицата» и «Кумови гости» са такива мили идилии, защото в тях авторът е оставил много нещо недоизказано. Но ако това съзнание на мярка е присъщо на всички разкази, то тържествува в ония от тях, в които авторът е дал воля на своя юмор. Ако «Изкушение» и «На оня свят» са такива хубави разкази, които можем да четем с наслада, без да се усетим оскърбени в някои свои интимни чувства, то за това трябва да се благодари на тая способност у автора да знае мярка на всичко и да умее де да се спре. Помислете една минута, че това качество би липсвало или не би било доста силно у него, и лесно ще ви бъде да видите как тия хубави разкази би се изметнали в отвратителни и гадки бледословия. Тия два разказа представляват случай да се види ясно защо заслужва да се дава цена на това качество, благодарение на което писателят съразмерява всичко с ефекта, който иска да постигне, и не отива по-далече.

Това качество личи ясно и в езика, който авторът туря в устата на селяните. Тоя език е техен. Разбираме, че говорят селяни, но езикът, с който си служат, не оскърбява нашия вкус, не внася дисонанс в произведението. Дисонанс няма дори в такава пиеса като «Пъдар», дето по нужда е употребен от начало до край селски говор. Същото може

да се каже за «Вдовец», дето всичкият почти разказ се заключава в разговора между шопа, който иде да търси несъществуващата вдовица Мариница и стария воденичарин. Авторът е направил само онова, което е било нужно, за да видим и чрез езика, на който говорят, че имаме работа със селяни, но не е отишъл по-далече, той не е допуснал да се наруши онова художествено впечатление, което е искал да произведе със своите разкази. Какво щеше да бъде, ако на Елин Пелин би скимнало да ни покаже, в което, вярвам, би успял напълно доколко владее различните диалектични особености, които пъстрят езика на селяните? Тия хубави разкази, в които тъй живописно и художествено се изобразява селският живот, биха се обърнали на селашки разкази, достойни да дигат смях и възторг в кръчмите.

Един истински художник не може да попадне в такова прегрешение. А колко е той художник, вижте по начина, по който си служи с природата! Природата знае, че той я топло обича и тя му се отплаща. Тя не се задоволява да даде повече или по-малко сполучливи очертания за различни обстановки, в които действуват героите от разказите. Тя взима активно участие в тия разкази, дели с всичките си стихии, реки, гори, облаци, звезди, техните тъги и радости, прониква всичко: действия и хора с неуловимия и вездесъщ дъх на своята безмерна душа. Четете това описание от сбирката «Косачи», който е един от най-хубавите в нея:

«Чудна лятна нощ, прохладна и свежа, падна над земята. Безкрайното Тракийско поле потъна в мрак, сякаш изчезна и разруши пределите си по четирите страни на необозримия небосклон, и се предаде на дълбока почивка под сладостния и монотонен напев на жаби и щурци. Под лятното величие на дълбокото звездно небе, що сипеше мир и ведрина, природата в безмълвна тишина отвори страстните си гърди и волно отдадена в наслада, замря в обятията на могущата нощ.»

С какъв широк замах е очертано всичко и какъв живот прониква безмерната и величествена картина! И всички описания се отличават с такъв характер. Те са винаги

в хармония с разказа и се сливат с него. Каква сила внасят в тъжната картина, която ни се очертава в «Задушница», тия няколко реда:

«Гробищата бяха вече запустели. Печално и самотно сега стърчеха там окитените стари кръстове. Мъглата се сгъстяваше повече. От стрехите на старата черква падаха капчуците капка след капка, като сълзи, и тъжно тупаха в пясъка. Сякаш че това слупено здание, изнемощяло под товара на годините си, безутешно плачеше.»

Невесел е «Андрешко». Едноименният герой кара в малката си каруца посред зима съдебен пристав, който отива в село да тури запор на Станойчо, беден съселянин и познат на Андрешко. Невесели са и картините, които пъстрят разказа:

«Конете склисиха малко и също се замислиха. Господинът повдигна голямата яка на вълнения си кожух, потъна в него и също тъй се замисли. На усамотеното дърво край пътя кацна врана с настръхнала перушина, залюля се на сухия клон, гракна унило и също се замисли. И тъжното зимно време също беше замислено. По небето тежко и бавно лазеха и се разпокъсваха дебели, дрипави, влажни и мрачни зимни облаци, зад които прозираха късове от също тъй замисленото и студеното синьо небе. Земята тънеше в кал и влага. Мъртви и покрусени се тъмнееха пръснатите пейзажи на села, речища, далечни гори и планини. По полето лъщяха големи локви, мътни, студени и цъклени като мъртвешки очи.»

В «Напаст божия», едно от най-силните неща, които има в сбирката, мор и суша поразяват с горест цяло село и описанията, като се сливат с общата тъга, взимат епически характер. Впрочем това е една поема, в която участвуват като живи същества, едно срещу друго, долу земята, която гори и по която всичко съхне, и горе небето, което гледа бедата ѝ и стои безучастно. Хората са само безпомощни зрители на тая страшна и няма драма, която се разиграва между небото и земята, и измъчени от своите бедствия, като не могат да си помогнат, хващат да се ядат едни други:

«Застоя се суша и като опустошителен пожар изпогори

всичко, изпосуши поле и посеви, извори и кладенци. Грозна тримесечна задуха се простря навсякъде и се застоя да мори, да суши, да пали. Цели три месеца по ясното небе се не мярна ни сянка от облачец. Слънцето от ден на ден, като напук, все повече се разпаляше, все повече и повече печеше. Над изгорелите поля и посеви, над почернелите угари и попуканата земя затрепера страшна мараня. Сякаш цялата атмосфера се запали. Белият дроб поимаше въздуха като от някакви адски нажежени тръби, лепнеше се за корубата и съхнеше. Устата горяха за вода. Изпръхналите устни се пукаха до кърви.

Нажежената природа доби печален и убийствен вид. От каменливите и голи чуки над селото и от червените ронливи сипеи по тях се носеше един тежък и прежурлив лъх, като от купища разтопен метал. Чернило някакво повея от горите и душност замени хладината им. Вадички и горски потоци, чешми и кладенци, блата и гьолища, бари и мочури — всичко пресъхна. Добитъци гинеха за вода, изпокриха се весели птички. Тежко, с разтворени човки, запрехвърчаха зажъднели гарвани и унилото им грачене разкъсваше от скръб селяшкото сърце. Щъркът замислено закрачи по изсъхналите мочури. Чучулиги, задушени от страшната мараня, падаха от висинето мъртви с изплезени езичета, с уста, пълни с алена кръв, извряла из мъничкото, пукнатото песнопойно сърчице.

Сушата, като невидима дяволска птица, пъдеше с огнените си криле всяко облаче от кръгозора и ставаше от ден на ден по-страшна и по-убийствена. Със смъртелна тъга се връщаха вечер от полето морни, изпогорели жътвари; от припламналите класове на безкрайните поля се ронеше, като дъжд, изцибрено и безхлебно зърно. Из широкото, разлюляно като златно море, поле се не носеше звънкият отглас нито на една жътварска песен. Мълчаливо се белеят там жътвари от заран до вечер. Мълчаливо се навеждат и изправят. Мълчаливо, като че събират трупове на бойното поле, градят на кръстци празните снопи и кръв капе на сърцата им. Полето мълчи като пусто. Само от усамотен задгорски крайчец нейде тихо и продължително се подеме трогателен и безутешен плач на

черна вдовица или осиротяла майка и тъжният му ек, сякаш отразен от небесния купол, се извие и удари, като с хладна кама, сърцето ти.

Навред тъга и глухота, като че ли черна чума върлува или настъпя второ пришествие.»

Тутакси след горния разказ следва една идилическа сцена, «Край воденицата», и вижте каква мила картина се рисува пред нас:

«Слънцето бе заседнало зад сините далечни планини на запад. Хоризонтът губеше вече последния кървав багрец и полека-лека се открояваше във вечерната дрезгавина, дълбок, лазурен и безкраен. Угасна жежък летен ден и лека вечерна хладина повея над земята. В полето нейде, отдалечено и тъжно, се вдигна до възбог последният ек на жална жетварска песен и замря. Вечерният вздрач бавно и неусетно потъмня. В небесата една след друга затрепкаха светли звездици. В близкия вир закрякаха жаби и в чудната вечерна тишина някак успокоително и мечтателно трепна чиличният ек на дружната им песен. Из пресните ливади засвириха щурци. По пътя над воденицата за към село заглъхна шумен смях и говор на жътвари. По кривата пътечка въз реката мярно задрънка клопотарче.»

Ще приведа още един образец, за да се види как тоя талант да описва се применява към други предмети. Извлечението е от «Самодива». Ето какъв портрет е начертан в самодивата:

«Тя ме погледна страхливо със сините си като синчец очи и мигом ги скри под черни гъсти ресници, па наведе глава. Моминski срам цъфна като великолепни рози на белите ѝ страни. Две пъргави трапчинки, малки като трилистничето на залиса, затрепкаха смутено зад краищата на мъничките ѝ алени уста. От бялата ѝ гушка, върху голите ѝ девствени гърди, играеше светло отражение като от огледало.»

Позволих си да препечатам в тая книжка на «Летописи» два цели разказа: «Престъпление» и «На браздата». Искам да мисля, че авторът няма да ми се сърди за това.

Това са два чудесни разказа, в които по мое мнение творчеството на Елин Пелин стига до съвършенство. Срещата на Липо с баща му в «Престъпление», разговорът им край кладенчето и убийството на Нено са сякаш сцени, извлечени от някоя потресающа драма, в която вее шекспировски дух. Предсмъртните мъки на старата крава Сивушка в другия разказ, напразните усилия, които прави, за да се дигне и да довърши почнатата работа, жалбите, които изтръгва у господаря си, всичко това съставлява една безподобна картина, която трогва до сълзи. Писал съм, след като съм прочел първи път тоя разказ, следующите думи за него в бележките си: «Блазе на оня, който е могъл да напише това хубаво нещо!» Не бих могъл да изразя по-вярно впечатлението, което съм извлякъл от тоя разказ.

Аз вярвам, че тия два разказа и бележките ми за книгата ще възбудят у моите читатели желание непосредствено да си съставят понятие за нея. Това поне от сърце желая на всички. Не почита езика си оня, който може да остави непрочетена такава книга, която на всеки език би се посрещнала като светло литературно явление.

И сега, когато свършвам книгописните си бележки за нея, след като съм я чел два пъти поред, след като за попълна оценка съм прочел изново някои разкази цели, а от всички други големи откъслеци аз се чувствувам очарован от радост. Чини ми се, че излизам от изложба на картини с теми от селския живот, написани с поразителна правда и хубост. Всички нямат еднаква художествена стойност. От произведенията на никой писател не може да се иска това. Те всички обаче са излезли от едно искрено и топло вдъхновение и всички носят отпечатък от силен творчески талант. Някъде в своя книгопис аз казвам, чини ми се, че между всички разкази от сбирката съм отбележил петнайсет като най-хубави. Ако обаче биха ми искали да укажа кои са ония, които ми се представляват по-слаби, едва ли бих се решил да наброя три или четири.

Не искам да отгадавам какво ще ни даде Елин Пелин в бъдеще. Като се има работа с творчески таланти като него, може спокойно да се чака. Той ще си определи сам

дали да разшири кръгозора на своите наблюдения и на своята деятелност, или ще ги ограничи, както досега, в тоя мир, отдето е извлякъл досегашните си разкази. Но и ако би останал само с тия разкази, може да се каже без страх от изобличение, че народната ни книжнина е записала в своите страници един писател повече, с когото има право да се гордее.

ДАНТЕ АЛИГИЕРИ

«Да четеш Данте е една длъжност; да го прочетеш втори път е една нужда; да проникнеш в него е признак на величие.»

Никола Томазео

Славата на Данте не отражава само оня чуден блясък, който геният изпуща, кога твори и се отпечатва в произведения, достойни да бъдат увековечени от удивлението на света. На лаврите, които венчават челото му, трептят сълзи, неизсъхнали и досега, шест века подир смъртта му. Тъгата, от която са излезли, дипли и досега челото на поета и дава му оня строг и печален изглед, с който ни се представлява всякога, кога помислим за него. Той е живял в едно време на груби нрави и диви страсти и когато те са се разразявали в буря, не е имало пощада за ония, кои и да били те, които се е случвало да се намерят на пътя, по който е тя минувала. Те са били обречени да станат жертва на стихията и нищо не е могло да ги спаси. Това е обикновено явление в живота на общините и на всички ония малки господарства, на които Италия е била насечена в средните векове. За милост не е имало място в борбите на партиите, на които са се делили гражданите. Победата на една партия е означавала унищожение на противната и всички, които са стояли на по-видно място в редовете на последнята, са били длъжни да пре-

търпят изгнание и да видят всичко, що са имали, разграбено, разорено или конфискувано. Съдбата, като се сдружи с жестокосърдието на хората, подвъргна Данте на най-тежки страдания. Той изпита през двайсетте години на своето изгнание, което не взе край до смъртта му, всички горчила на живота, до нуждата да протяга ръка за насъщния си хляб. Но неумолимият жребий не го сломи. Той му беше взел всичко, което може да облажи живота, да разтупка сърцето с радост, да окрили духа с надежда, но не можа да му отнеме гения му. Данте си послужи с него като последна разтуха в бедствията, които беше осъден да влачи, за да създаде един от най-великите паметници на епическата поезия и да се издигне в удивлението на потомството на еднаква висота като поет и като човек.

Никой поет не е вложил така всецяло себе си в своите произведения като Данте. Това е една характерна черта, която отличава всички негови произведения, на каквато и епоха от живота му да принадлежат, каквото място и да завземат в неговата обща творческа деятелност, и която се е изразила в голямата рол, която сам той лично играе в тях. Той е еднакво велик и като лирически, и като епически поет и пада му се да стои наред с най-великите поети, които са прославили Гърция и Рим. Като Омира той е дал живот на цяла историческа епоха. Каквито обаче и сравнения да се правят инак между него и тях, каквито сходства да имат те с него, има у него нещо присъщо само нему, което ще го поставя всякога на отделно място между всички тях. У никой поет, на каквато и форма поетическа да принадлежат трудовете, с които се е прославил, не се среща такова дълбоко, пълно и трогателно единение между гения му и душата му, като у Данте. Той не е писал нищо, което да не е произтекло от чувства, които наистина е бил преживял. За неговия гений душата му е била като един свещен извор, в който за всеки полет, в който е искал да се впусне, е отивал да черпи едновременно и вдъхновение, и сила. Могуществото на чувствата, които преживява душата, се обръща в сила и за гения му, който предприема да им даде художествен израз в своите произ-

ведения. От чувствата, които го вълнуват, определя се всякога и характерът на произведенията, които са приели от тях своето вдъхновение. Той е млад, всичко му се усмихва в живота, мечти необятни го увличат на крилете на една неземна любов и всичката тая светлина, която грее в душата му, се отразява с проливен блясък в лъчезарния лиризъм, с който ни трогват и до днес младенческите му произведения. Как животът му се изменява след изгнанието и как тоя страшен превратът се отразява във великата поема, на която дължи своята всесветска известност и слава! Заедно със суровата строгост на един зрял ум, достигнал до своето пълно развитие, вникнал всестранно в живота, в поемата турят своя отпечатък ония безмерни болки и горчила, които е претърпял и на които само смъртта е положила край.

От първостепенно значение би било, за да можем да проникнем напълно в произведенията му и да си ги обясним всестранно, да имаме пълни сведения за неговия живот, да можем да проследим стъпка по стъпка всички факти и събития, които са имали някакво влияние и които по един или по друг начин са се отразили в неговата литературна деятелност и в неговите произведения. За жалост, това е една твърде трудна задача. При всичко че подир Омира няма поет, който да е бил повече изучаван, при всичко че от деня на смъртта му, в продължение на почти шест века, с хиляди учени не само от Италия, но и от всички просветени страни, особено от Франция, Германия и Англия, грижливо работят да хвърлят светлина върху живота му, нямаме и досега една пълна и истинно научна биография за него и надали може да се вярва, че ще я имаме някога.

Чудно е да се каже и да се повярва, когато се говори за един поет, така дълбоко национален и така всемирно известен като Данте, чийто живот е бил така силно преплетен в историята на Флоренция и на Италия, че ние сме почти лишени от сведения за неговия живот, от такива сведения, разбира се, които да можем да приемем за напълно истински и доказани. Несъмнено за него са достигнали до нас твърде много сведения до излишък, но

тъкмо това затруднява още повече работата. Почти всички тия сведения са чисти измислици, носят повече или по-малко легендарен характер. С еднаква предпазливост трябва да се отнасяме и към разните документи, известни досега от негово време, които се отнасят до поета или до неговото семейство. За много от тях, след като са се приемали дълго време за верни, се е доказало или че не са автентични, или пък че се отнасят не до него, а до други лица.

Данте, който е изпълнил инак творенията си със своята морална личност, не е оставил биографически сведения за себе си. Важни документи за изучаване на живота му биха били неговите писма. И като се има пред вид неговият характер, тревожният му живот, ролята, която е играл в събитията от своето време, може лесно да се предположи колко многобройни писма трябва да е оставил. През дългото време на своето изгнание, което се е продължило двайсет години, Данте трябва да е водил голяма преписка със своите роднини и приятели, останали във Флоренция, със свои съмишленици, които са били пръснати из разни градове в Италия, с разни лица, с които през дългото си скитничество се е бил сближил, и най-сетне с разни господари и князе, от които е бил получил или е очаквал да получи някакви благодеяния, и най-сетне с разни влиятелни личности, със съдействието на които е вярвал, че може да си послужи за своите политически замисли. От всички тия писма, които биха били така скъпоценни за изучаване на поета, на неговия характер и за уяснение на разни съвременни събития, които са имали някакво влияние върху неговите съдбини или върху развитието на неговите идеи, за жалост, не е останало нищо или почти нищо. Може да се говори за три или четири писма, които се приписват нему, но много негови коментатори и такива, издирванията на които заслужват особена вяра, оспорват и тяхната автентичност.

Скъпи сведения биха могли да ни дадат за поета старите тълкуватели на «Божествената комедия». Като се има пред вид силно индивидуалният отпечатък, който поема-

та носи в своята широка универсалност, която обема небето и земята, естествено би било да се очаква, че коментаторите му ще говорят за него, толкова повече, че някои от тях казват, че лично са го познавали. Сведенията, които намираме у тях, са, за жалост, и твърде оскудни, и твърде сухи. Тях е увлякла моралната, теологическата и философска смисъл, както и алегориите на поемата, а не са счели за нужно да ни дадат биографически сведения за човека. Дълбоката свръзка, която споява човека и неговия вънкашен живот с произведенията му, е избягнала от тяхното внимание. Сведения за поета не намираме дори в тълкуванията, които ни е оставил за поемата неговият син Пиетро или които поне се приписват нему. Па най-сетне и към малкото ония сведения, които можем да изчоплим у неговите стари тълкуватели, трябва да се отнасяме с голяма предпазливост, тъй като те нямат за основа верни факти, а състоят повечето пъти от индукции, извлечени от тълкуваните стихове. И ако бихме се повели по някои от тях, би трябвало да начертаем твърде несимпатичен образ за поета, когото представляват заразен от всички ония пороци и грехове, които сам той бичува в своята поема. Тълкувателите са се увлекли несъмнено от разкази, създадени за него от народната легенда след смъртта му. Тая легенда, съставлявана под давлението на ония жестоки и неумолими страсти, жертва неизкупна на които е останал Данте до последния час на живота си, не е била и не е могла да бъде милостива за него.

По-голяма цена представляват за изучване живота на Данте неговите биографии, на първо място между които стои Джорджио Вилани, който е бил съвременник на Данте и негов съсед. Трябва да се скърби само за оскудността на сведенията, които ни дава, но повечето от тия сведения заслужват да се приемат като исторически факти, освен когато може да се докаже тяхната невярност с автентични документи или с доказателства, които не търпят възражение. Същото не може да се каже, за жалост, за «Ръководството в хвала на Данте», написано от Бокачио, който, като се е въодушевлявал от пламенна любов и удивление към поета, ни е оставил повече един

роман, отколкото една биография. Унесен от възторг към поета, за съчиненията на когото нему се е паднала честта да чете пръв публични лекции пред синовете на ония, които го бяха изгонили от Флоренция, той търси онова, което може да възвеличи Данте, без да проверява фактите, с които си служи, и без дори да си дава труд да изучава творенията. Възторженият тон обаче, с който е написано «Ръководството» на Бокачио, е увлякло всички, които са съставлявали биографии на Данте, и от него главно са черпили своите сведения. Много по-голяма историческа ценност представлява в това отношение биографията, писана в XV в. от Леонардо Бруни Аретино, който е имал възможност да изучи и провери много факти в качеството си на секретар на Флорентинската република.

Ако сведенията, които имаме за вънкашния живот на Данте, са съвсем оскудни, ние имаме в изобилие всички необходими данни, за да проникнем до най-съкровените глъбини на неговата душа. Тия данни той ни ги е оставил сам в своите произведения. В тях се очертава по безподобен начин и с поразителна вярност неговата нравствена физиономия и ние можем с помощта на светлината, която проливат върху него, да го изучим като човек и гражданин, като учен и писател, като поет и християнин. Данте не е светец. Ако би бил такъв, наместо безсмъртното произведение, което ни е оставил, ние бихме имали още едно от ония задгробни видения, написани с чисто благочестиви мисли, а нерядко и с политическо-сатирически цели, които са изобилували в средните векове и в които не е унижение за Данте да се каже, че е почерпил може би идеята за своята поема. Ако тая поема се издига така високо, ако ни трогва и пленява, то е, защото една страстна душа, преживяла тежки болки и горчила, е внесла в нея всички ония пориви, вълнения и трепети, от които е била сътресена. Той е почувствувал изпитните, на които го е подвергнала съдбата му като човек, и на това се дължи оная мощ, с която се е отпечатала в поемата му тъгата, която като мрачна съпътница е непрекъснато раздирала душата му до края на живота му. На това се дължи и удивлението, което изтръгва от нас. Защото, за да се издигне до оная

висота, дето го е устремявал един сюблимен идеал от вечна любов и вечна правда, той е бил длъжен да влезе в борба със себе си и да надвие в тая борба. Ето защо и в живота си, и в произведенията си, свързани с неразривна хармония, той ни се явява велик, такъв, какъвто трябва да се е представлявал на Микеланжело, когато е написал за него тоя излян от стомана стих:

Такъв мъж ни по-велик не се е раждал никога.[1]

Можем да се доверим на Микеланжело в случая. Той е могъл да съди за Данте, защото е равен нему по дух и по нравствено величие.

ПРАДЕДИ. РОЖДЕНИЕ. ОТХРАНА И ОБРАЗОВАНИЕ, ПРИЯТЕЛИ

Данте говори на няколко места в своите произведения, че е от благородно произхождение и че в жилите му тече римска кръв. Дали е вярно, че е от благородно потекло, не може достоверно да се знае. Няма никакво съмнение обаче, че не по тщеславие му е било мило да се изкарва от стар и знатен род, а защото е искал да се отдели от ония пришелци от селата, които, като са наводнили Флоренция и са спечелили пари, са били взели връх в града, във вреда на доброто управление на обществените работи. Ако е мислил, че може да се гордее със своето благородно потекло, то е, защото е вярвал, че старата кръв се съединява у него с похвални дела, при което условие само може човек справедливо да се счита благороден. Не стига само според него семето да е добро, то трябва да намери в потомъка почва, на която да може да изникне и да върже плод. Че не го е ръководило просто тщеславие, може да се види от идеите, които на разни места в своите произведения изказва за благородството. «Кой ще нарече благороден — пита той на едно място в «Convivio» — поради добро потекло онзи, който за добро потекло не е достоен? Долен човек, който произлиза от добър род, е достоен да

[1] Simil uom nè maggior non nacque mai.

бъде презрян и пропъден от всички.» На друго място пак в «Convivio» той казва: «Има благородство навред, дето има добродетел, няма добродетел навред, дето има благородство. Благородството се добива по собствени добродетели или по рождение.» Той облажава в «Рай» Уголино ди Фантолини, дето е умрял без потомство, защото е уверен така, че никой няма да помрачи името му.

За доказано може да се счита, че прадядо му Качягвида е бил облагороден от император Конрад, който го е направил всадник. Това благородство обаче, ако и наследствено, се е губило, в случай че семейството не би дало в продължение на двайсет години ни един всадник, който да е бил на деятелна служба. По такъв начин Данте е могъл да минува във всекидневния живот за благороден, без при това да е бил считан юридически за такъв.

Качягвида, който е умрял в 1189, е бил женен за някоя си Алдигиера или Адлиргиера, родом вероятно от Феррара, и от която е добил два сина. Един от тях е взел презимето на майка си, Алдигиеро, Алигиери, отдето е произлязъл прякорът, с който Данте е останал известен. Някои биографи искат да видят в корена на това име немската дума adler, орел, от което и вадят заключение, че в жилите на Данте е имало известна примес от немска кръв. От Алигиеро I е произлязъл Беллинчионе, баща на Алигиеро II, чийто син е великият поет.

По традиция само се знае, но на която може да се даде пълна вяра, че Данте се е родил във Флоренция между 18 и 31 май в 1265 година. Собственото име, което е получил при кръщението си, е било Дуранте, което по съкращение е станало Данте. Той е бил единствен син от първата жена на баща си, Белла, която е умряла при самата му рожба или скоро подир това. Подир пет години е умрял и баща му, след като е добил с втората си жена, Лапа, която е била от просто, но охолно семейство, един син, Франческо, и една щерка, Тана или Гаетана.

И това е всичко, което знаем както за бащата и майката на поета, така и за отношенията спрямо него в първите години от живота му на мащехата и на децата, които баща му е бил добил с нея. Той, който тъй много говори

за себе си в своите произведения, за своите любовни връзки, за своите занятия, за своите приятели, за своите страдания, никъде нищо не споменува ни за баща си, ни за майка си, ни за брат си и сестра си. От всички близки роднини на поета най-малко нещо знаем за баща му, който, види се, е бил човек твърде обикновен. Всички негови роднини са били гвелфи и като такива, тъкмо тая година, когато се е родил, били са изгонени от Флоренция, дето са били възтържествували гибелините, заедно с всички привърженици на гвелфската партия. Но тъй като е установено, че Данте се е родил във Флоренция, то трябва да се приеме, че тая участ не е била постигнала баща му. Това при тогавашните политически нрави, които са били неумолими към неприятелите и победените, не може да се обясни другояче, освен че той е бил толкова без значение, че тържествуващата партия не е счела за нужно да го закача. От всичките си деди Данте споменува само Качягвида, когото е поставил в рая. Поетът го среща там и узнава от него съдбините, които го очакват в живота.

Не по-малко сме оскъдни със сведения както за първите години от детинството му, така и за възпитанието, което е получил. Нямаме за това сведения ни от него, ни от неговите биографи. От това отсъствие от сведения би трябвало да се заключи, че детинството и първите години въобще от живота на поета са протекли при съвсем неблагоприятни обстоятелства. Против такова заключение въстават всички съждения, които ни се налагат по неволя от характера, ранното развитие и широката и всестранна образованост на поета. Всичко, което знаем за него, ни кара да вярваме, че той е бил заобиколен от нежни и прозорливи грижи и че от най-крехки години е имал пред очите си примери от живот, честен и благороден, строго нравствен и религиозен. Но ако за живота на Данте в семейството му и за домашната му отхрана не се знае нищо положително, неговите произведения ни дават изобилен материал, за да съдим за ония впечатления, които са оставили в душата му животът и нравите на неговите съотечественици, както и великите събития, на които той е бил съвременник. Всред големи сътресения и непрекъснати

борби между две различни начала той е виждал примери от сюблимни добродетели, както и от отвратителни пороци, от свещено самопожертвуване, както и от най-разюздани страсти, от трогателно великодушие, както и от бясна жестокост.

Не по-малко сме лишени от сведения за начина, по който Данте е получил своето първо образование. През един период от девет години, от деветата до осемнайсетата му година, нищо абсолютно не се знае за него. Той изчезва от нашите очи и през всичкото това време, което е било тъй важно за неговото нравствено и умствено възпитание, остава закрит като от някой гъст облак. Как и де е живял през това време; дали като първороден е получил заедно със своята отхрана и своето първоначално образование в къщи, при мащеха си, или е ходил в обществените училища; дали пък, както предполагат някои, е бил затворен в някой францискански манастир, защото са го предназначавали за монашески живот, всичко това остава за нас досега, па ще остане навярно и завинаги непроницаема тайна. Неоспоримо е обаче, защото доказателство за това ни служи сам Данте, че той е имал дълбоки и обширни знания, които са обгръщали всичко, що е могло да се знае в негово време, че се е отнасял еднакво грижливо и добросъвестно както към малките, така и към големите работи, че е носил една възвишена душа, която се е отвращавала от всичко, що е било низко и подло, не само пред света, но и пред своята собствена съвест, че е бил благородно горд, предан до самоотвержение към истинските приятели, че е милеял за своята слава, но още повече може би е милеял за благото на своите подобни и е диктувал своите безсмъртни произведения с намерение да бъде полезен на човечеството, като го извади, доколко това е възможно, от бедственото му положение и го поведе към щастие. Тоя човек не би станал това, що е бил, ако в неговите младини е било пренебрегнато що да било в неговото възпитание и ако не се е бил предал на учение от малък. Една нива, на която са могли да изникнат и узреят плодове, като произведенията на Данте, не може да не е била обработвана отрано с най-голяма и гореща, и деликатна обич.

Бокачио ни дава за занятията и развитието на Данте една картина, която, ако и да не обръща внимание на време и на години, е доволно вярна и може да послужи като ценен документ за изучване на поета в това отношение. «Като растяха у него — пише знаменитият автор, на «Декамероне» — заедно с годините и душата, и умът, той се предаде не на користни занятия, към които днес се стремят всички, но поради похвална любов към трайна слава той презря преходните богатства и пожела да добие пълни познания за поетическите фикции и изкуство. В тоя вид упражнения той усвои всецяло Виргилия, Хорация, Овидия, Стация и всички други прочути поети. Той е милеял при това не само да ги познава, но е залягал да им подражава и да пише възвишени песни, както това се доказва от неговите творения. . . Той съзря, че поетическите творения не са пусти или прости басни, или измислици, както мислят мнозина глупци, но крият под себе си сладчайши плодове от исторически и философски истини, вследствие на което без историята, нравоучението, природната философия и поетическите творения не могат да бъдат разбрани напълно. Ето защо той залегна да изучи историята и философията при разни учени и не без дълъг и уморителен труд. Обзет от сладко желание да познае истините, които се крият в небето и които му се виждаха по-мили от всичко на тоя свят, той заряза съвсем всички други светски грижи и цял се посвети на тия истини небесни. За да не остане невидена никоя част от философията, той вникна с остър ум в най-възвишените глъбини на теологията. Той събра богати плодове, защото, без да мисли за топлина и за студ, за бдения и за глад, ни за какви да било други телесни несгоди, той успя с непрекъснат труд да проникне в божествената есенция и в другите отделни знания, което за човешки ум е непостижимо. И както в разни години, така и при разни учени той е изучил тия разни науки. . . Той е добил първите познания по тях в своето родно място, а оттука, като място, по-изобилно с такава храна, той отишъл в Болоня; на стари години той е ходил и в Париж, дето с голяма похвала за себе си е показал при многобройни спорове висо-

чината на своя ум, с което, разказват, е учудил своите слушатели. За всички тия знания той заслужил най-високи титли: през живота му едни са го наричали всякога поет, други философ, а мнозина теолог.»

Не е допустимо, както мислят някои биографи, че Данте е почнал да учи и набира знания след 1291, тоест след смъртта на Беатриче. От най-ранните му произведения се вижда, че е обладавал широки знания. Трябва да се вярва, че образованието, което е получил в младините си, е послужило като основа, на която той не е престанал да гради през целия си живот. Няма област от човешкото знание, в която любознателният му дух да не е искал да проникне и която да е останала неизследвана. Той е бил законоведец, писател и поет, физик и лекар, астроном, теолог и се е отличавал с вещина по музика, рисуване и архитектура, която, ако и преувеличавана навярно от някои автори, била е несъмнено достойна за забележване. Ни един човек може би до днес не е съвместил толкова и така обширни и разнообразни знания. Тая всеобемлюща образованост предполага не само извънредни дарби и способности, но дълги и непрекъснати занятия, желязна воля, неодолима твърдост и постоянство. И няма съмнение, че ако Данте е могъл да се ползува, както дава да се разбира Бокачио, от уроците на много учени, за които обаче нищо не знаем, то най-важен учител на себе си и комуто дължи най-много за добиване на своите знания е бил сам той. И той е могъл твърде справедливо да каже за себе си в «Convivio»: «А аз, който не седя на блажената трапеза на знанието и не искам да се задоволя с храната на простия народ, под нозете на ония, които седят на тая трапеза, обирам трохите, които падат от тях.» Тия думи трябва да се тълкуват в смисъл, че най-много грижи за своето образование е взимал той сам и на своя личен труд дължи най-много за знанията, които е успял да придобие.

Предаността, с която е залягал да разширява своите знания, не е могла да не отвлича вниманието му от грижите за семейството му, за което не често трябва и домашните му да са се оплаквали от него. Колко високо е държал

над всичко друго своите занятия, може да се види от едно място в «Convivío», дето казва, че домашните, както и гражданските грижи съставляват пречка за постигане пълно душевно съвършенство. Мисълта на умствените му занятия не го е напущала никога и никъде. Бокачио разказва, че на един празник, като бил в една аптека в Сиена, донесли му един рядък ръкопис и като нямал де да го носи, легнал по гърди на пейката пред дюкяна, облакътил се над ръкописа и не дигнал очи, доде не го изчел, без да обръща внимание на шума, който дигали на улицата край него празнуващите граждани на Сиена. Като става дума за аптека, заслужава да се каже, че това са били не както може да се мисли по днешното значение на тая дума чисто фармацевтически заведения. В тях са се продавали освен лекарства всички скъпи продукти, миризми, свилени платове, изваяни металически предмети, които са дохождали от Изток. Различието между аптекари и доктори е било слабо. Тука са се продавали и ръкописи, стари и нови. Аптеките са били така места за среща на всички, които са били посветени на свободни професии: доктори, учени, поети, художници, които са разменявали тук своите мисли по предметите, които са ги интересували. Тука поетите са чели едни на други своите произведения, възхвалявали са дамите, които са възпявали и са пущали своите критически стрели против своите съперници. Голяма част от своите знания Данте е дължал несъмнено на тия срещи в аптеките с разни учени и поети.

В делото на неговото образование благотворно влияние са имали някои негови приятели, за които той с благодарност говори в своите произведения и между които на първо място стоят: Брунетто Латини, Чино от Пистойя, Гвидо Кавалканти, Джотто, Казелла. Брунетто Латини е бил напълно достоен да бъде учител на Данте със своите обширни знания по история и философия. За тия знания може да се съди от неговото съчинение «Le Trésor», написано на френски и преведено после на италиански, което е било за своето време една истинска енциклопедия. Брунетто е бил известен не само със своята ученост, а, за жалост, и със своите пороци, които обаче

не са му попречили да се ползува с уважението на съгражданите си, които не само са го въздигнали на най-висока длъжност, но са му допуснали да играе един вид диктаторска рол във Флоренция. Той е живял дълго време като изгнаник в Париж и Данте се е запознал с него след завръщането му от изгнание. Брунетто Латини е бил на 60 години, а Данте само на 15 години, когато е започнало тяхното познанство, което се е продължило от 1280 до 1294 година, в която ученият енциклопедист и диктатор е умрял. Данте е имал случай да срещне в него един човек тежък, любезен и въодушевен от съвсем бащински чувства. Той говори навсякъде за него с най-високо уважение и го нарича свой учител. От това обаче не може да се заключи, че Брунетто е имал училище или е държал публични уроци, за което никъде не се споменува и което не би могло и да се допусне при високите длъжности, които е изпълнявал в общината. Данте се е ползувал от неговите знания при разговорите, които е имал с него, и ето в каква смисъл, пред вид на ползата, която е извлякъл от приятелството си с него за обогатяване на своите знания, той е могъл с право да го нарича свой учител.

Гвидо Кавалканти, високо образован мъж от благородно потекло, епикуреец по идеи, и Чино от Пистойя са били предшественици на Данте в култивиране на изящния стил на вулгарен език. Ако и да се е поучил у тях в първите стъпки на своята поетическа деятелност, той е могъл без самохвалство да каже, че скоро ги е надминал. Данте, Гвидо Кавалканти, Чино де Пистойя, при които трябва да се прибави и младият поет Лапо Джанни, са влияли един на други, като си разменявали песни и сонети с любовно съдържание, в които са се надваряли да изкажат своите мисли и чувства по начин по-изящен. Сонетите са ставали понякога и оръжия за борба, както е случаят между Данте и роднината му Форезе Донати, които са били скарани и си са пращали сонети с язвителни и гадки нападки. Трябва да се скърби за честта и на двамината, че тия сонети са се запазили и са достигнали до нас. Познанството с Казелла, съвременен певец и композитор, и с Джотто, който може да се счита баща

на новата живопис, обяснява се и с уважението, което е хранил към изкуството и към ония, които с особено достойнство са го представлявали, а може и с желанието да развие своите собствени знания по музика и рисуване. На Джотто се дължи единственият автентичен портрет, който ни е останал от Данте, ако и да не може да се мисли, че той е писан, както днес би се разбирало това, по натура. Джотто е познавал Данте, срещал се е с него често във Флоренция, виждал го е несъмнено и когато е бил в изгнание, и могъл е и по фантазия, както се е правило това тогава, тоест без да го кара да му позира, да предаде доволно вярно чертите му. Другите портрети, които имаме, са копия от Джоттовия или са съвсем фантастични. А ето какъв портрет очертава за поета Бокачио в своето «Похвално ръководство» за него: «И тъй нашият поет е имал среден ръст и после, когато е стигнал на зрели години, ходил е малко прегърбен (навярно от много мисли и грижи), а ходът му е бил важен и спокоен, обличал се е с най-прилични и чисти дрехи, както е подобавало на неговата зрелост. Лице е имал продълговато, нос орлин, очи повече големи, нежели малки, челюсти големи и долнята устна е била малко издадена; по цвят бил е мургав, коси и брада е имал гъсти, черни и къдрави, а на лицето всякога е бил меланхоличен и замислен.»

Данте е имал несъмнено още много други приятели, но те ни са останали неизвестни. Той ни е оставил много данни, по които можем да съдим как е гледал на приятелството. Според него не е осъдително нещо да нанесеш вреда на своите неприятели, но едновременно той е ценил високо приятелството. Той е считал, че «не може да има съвършен живот без приятели», но тъкмо затова трябва да бъдем много внимателни при избора на приятели. Могат да бъдат приятели само люде, подобни едни на други. «Дето се вижда приятелство, разбира се, подобие, а дето има подобие, общи са хвалите и укорите. Две поучения произлизат от това: едното е, да не допущаме порочен човек да се казва наш приятел, защото не добро мнение ще възбуди у хората за онзи, чийто приятел става.» Без това условие не могат да съществуват ония свети и възвишени чув-

ства, които трябва да свързват двама приятели. Основа на тия чувства трябва да бъде нежността, която се добива чрез мили обноски и изисква сладко и учтиво да говориш, сладко и учтиво да служиш и действуваш. Понятието си за длъжностите, които приятелството налага, Данте е изразил в тия две хубави мисли: «Една от първите длъжности на приятелството е да даваш добри съвети на приятеля.» «Най-достоен начин да направиш чест на себе си е да направиш чест на приятеля си.»

ПЪРВА ЛЮБОВ. БЕАТРИЧЕ. СМЪРТТА НА БЕАТРИЧЕ

Но най-силно влияние е имала над Данте от най-крехко детинство една любов, която е властвувала над него през целия му живот и която е послужила като извор за вдъхновение за ония поетически произведения, чрез които е обезсмъртил и себе си, и любимата жена. На деветгодишна възраст той се е увлякъл от неодолима любов към една осемгодишна мома, която нарича навред Беатриче, тоест подателка на блаженство, но чието истинско кръстно име ни е останало неизвестно и за която сме принудени да черпим сведения само от произведенията на поета. Не можем да знаем нищо повече от онова, което е писал той за нея. А той под влияние на възторга, който го е възпламенявал и който е расъл с годините, не се е задоволил да начертае от нея един вдъхновен образ, а направил е от нея символ на най-висша духовна красота, озарена от сиянието на всички добродетели, която се слива горе, в непостижимите небесни висоти, с висшето благо, зад което не остава човеку за какво да се стреми. Никога човешка любов не е въздигала по-високо една жена и не я е венчавала с по-светъл ореол. Беатриче загубва постепенно характера на земно същество и става една лъчезарна алегория, но сиянието, което изпуща тая алегория, забулва от очите ни истината, която искаме да знаем за Беатриче като земно същество. Народната легенда не е могла да се не съблазни от нея и измислиците, които е създала, са спомогнали да се замъгли още повече истината. Лесно

е да се обясни след това как някои биографи, и стари и нови, са могли да отричат съвсем съществуването на Беатриче и да твърдят, че тя не е същество обективно, а чисто идеално, или както казват едни от тях: «Земната жена, съзерцавана в своите най-благородни, най-възвишени, най-небесни качества, гледана през призмата на средновековния мистицизъм; земната жена, която полекалека приема един вид ангелски образ; едно същество смутно, отвлечено, недосегаемо, което взима конкретна форма във всеки мил образ на хубава мома и после изчезва в съвсем въздушна форма.»

Няма съмнение, че Беатриче е съществувала. Поетът във възторга на своята любов и още повече в свещеното изстъпление на скръбта, с която го е сразила ранната ѝ смърт, окичил е образа ѝ и душата ѝ с всички прелести, земни и небесни, но тя е живяла. Всички негови произведения, от първото до последното, от «Il Canzoniere», дето е внел първите опити от своите поетически дарби, до «Божествената комедия», изпълнени с обаянието на неговата любов и с воплите на неговата скръб, са едно свидетелство, пред което бледнеят и изчезват всички разсъждения, които биха се стремили да докажат противното.

Беатриче по общо вярване е била дъщеря на Фалко Портинари, богат флорентински гражданин от стар и уважаван род. Ако и някои биографи, като се ръководят от сведения от съвсем съмнителна вярност, да казват, че е била женена и да именуват и мъжа ѝ (Симоне дел Барди), много по-вероятно е, че е била мома, че е споделяла чувствата на Данте и че щяла е да бъде негова жена, ако не е била грабната в цветуща младост от «подлата и немилосърдна смърт». Тя е умряла през юни в 1290.

Във «Vita Nuova», първия паметник, който е издигнал на Беатриче, Данте говори с трогателни думи за първата си среща с нея. «Девет пъти вече — пише той — слънцето, като се беше обръщало около себе си, беше се завърнало на едно и също място, когато пред моите очи се яви за първи път жената на моята мисъл, която от мнозина е била наречена Беатриче, без да знаят как са я казвали. . . Тя се яви пред мене почти в началото на своята девета

година и аз я видях почти към края на моята девета година. Тя се показа облечена с благородейши цвят, скромен и почтен, червеникав, препасана и нагиздена, както приличаше на нейната крехка младост. . . Тогава духът на живота, който обитава в най-съкровения ъгъл на сърцето, почна да трепери тъй силно, че страшно биеха и най-малките жили; и като треперех, аз казах тия думи: «Ecce Deus fortior me, qui veniens dominatur mihi.» «Vita Nuova» — дето Данте е събрал своите спомени за Беатриче от първата си среща с нея до самата ѝ смърт, като ги е примесил с песни и сонети, които са били вдъхновени от любовта му към нея — е написана между 1290 и 1293 година. Не може да се мисли, че споменът за първата му среща с Беатриче, написан с такъв жар подир не по-малко от девет години, може да се отнася до същество абстрактно. Или че може да се отнасят до жена, която е съществувала само във въображението, тия чувства, проникнати с такава страстна нежност, които изказва по-нататък за нея: «От тоя ден любов завладя моята душа и взе да взима над мене такава власт, по силата, що ѝ даваше моето въображение, че аз ѝ угаждах във всичко. Тя ми заповядваше много пъти да търся да видя тоя млад ангел и аз в своите детски години често отивах да я търся; и виждах у нея такива благородни и похвални обноски, че можеше несъмнено да се каже за нея това, що Омир казва за Елена: тя не изглеждаше като дъщеря на смъртни човеци, а дъщеря божия.» Но всуе бихме искали да си представим външния образ на Беатриче. Данте не се е опитал никъде да ни го представи в черти уловими. Тя пленява всички със своя поглед, тръпнат сърцата само от едно климане на главата ѝ, тя е олицетворение на нежност и скромност. Но поетът, който често ни говори за облеклото ѝ, бои се сякаш да я погледне, от страх да не наруши обаянието, което му внушава, бои се да ни даде за нея едно очертание, за да не посегне на тоя образ от лъчезарно съвършенство, с който се представлява тя на неговите мечти. Тя е хубостта на своя най-съвършен вид, с ангелски бисерен цвят на лицето, която, навред дето се появява, подига трепет от обоготворение,

пред която всички се вледеняват, въздишат и се чувствуват намалели, «на която бог е дал такава велика благодат, че не може да има лошав край, който ѝ е говорил» и който я види, «признава това, що вижда за чудо, с което се подпомага нашата вяра». Той се чувствува възроден от любовта на Беатриче и тъкмо за това той е и нарекъл първото си произведение, посветено ней: «Vita Nuova», нов живот. За него е захванал нов живот, след като е видял Беатриче. Любовта ѝ го възвеличава, въздига го над самия него, внушава му сила да превъзмогне на своите слабости и пороци, открива му светлия път на добродетелите: «Кога се тя появяваше отнякъде — пише той пак във «Vita Nuova», — пред сладката мисъл, че ще получа поздрав от нея, не оставаше ми ни един неприятел; напротив, така се възпламенявах от най-великодушни чувства, че бих простил всекиму, който би ме оскърбил.»

Над любовта на Данте и Беатриче са минали и облаци. Колко и светли чувства да са влекли поета към нея, те не са го предпазили от съблазън и падение. В това време, кога е писал за нея най-вдъхновени песни, той ѝ е изневерил едно по друго с две жени. Дълго време той е крил от всички, че я обича. Чувството, което го е възпламенявало, е било така свято за него, че той е мислил, че ще бъде осквернено, ако стане известно на другите. Приятелите му дълго време напразно искат да узнаят коя е тая, която го е пленила. Той отговаря винаги на всички въпроси, които му се задават, с усмивка и мълчание. За да отбие всякакви подозрения, тъкмо кога е отивал в черкова, за да се наслаждава с нейния вид, той се преструвал, че гледа не нея, а други жени, които седели около нея. Случило се обаче, че погледите му захванали да се спират на жена, която със своите прелести успяла да запали истинска любов в гърдите му. Не може да се определи какъв характер е носила тая любов, но тя е траяла повече от две години и е взела край само кога жената, от която е била възбудена, напуснала Флоренция.

Скоро нейното място завзела друга любовница. За своята любов към тая втора жена Данте е счел за нужно да се оправдава в един сонет, в който казва, че едно и също

сърце може еднакво пламенно да обича две жени, една поради нейната хубост, за наслада, друга поради нейните добродетели, за да черпи вдъхновение за велики дела.

Беатриче, дълго време благосклонна и търпелива, може би за това, че не ѝ са били известни връзките на любовника ѝ с други жени, се оскърбява от неговата измяна и го наказва, като му отрича своя поклон. Ударът е паднал право в сърцето. Данте, който въпреки греховете, в които се е бил провинил, е оставал верен, както и по-рано, на своя любовен култ към Беатриче, усетил се е потопен в море от жалост. Защото за него не е имало по-голямо благо от «сладчайшия поздрав» на оная «прелестна девица, която е била в неговите очи разрушителка на всички пороци и царица на всички добродетели». При тая любов, от която е копнеял, каква казън е могла да го постигне по-страшна? И кога тая казън го постига, той се отчайва и плаче. «Казвам — пише той в «Нов живот» — по тоя повод, че кога ми се отрече това благо, такава жалост ми дойде, че като се отдалечих от хората, отидох в самотни места да облея земята с най-горки сълзи; и когато от плача малко се успокоих, влязох в стаята си, дето можах да плача, без да бъда чут от никого. И тука, като просих милост от моята любов и като казвах: «Любов, помогни на своя верен», заспах като дете бито, разплакано.»

От това се вижда до каква степен Данте е усещал болките на угризението, колко е влизал дълбоко в диплите на своята съвест, колко е проявявал душевна смелост да се изповяда и укорява за всяка своя грешка.

От жалостта, в която Беатриче го е потопила, като му е отказала своя поклон, любовта му излиза още по-силна, още по-светла. Той няма вече да я крие и песните, в които я възпява, звучат по-нежни, по-мили. За жалост, скърби ще дойдат скоро тежки да помрачат тия песни. Умира Фалко Портинари и той взима дълбоко участие в скръбта на Беатриче. Но скоро дохожда най-страшната горест. Немного време след смъртта на баща си умира и Беатриче на двайсет и четири години. Ненапразно Данте беше гледал на нея винаги като на един ангел, който на всяка минута се готви да отвори криле и да отлети във

висините небесни, отдето е бил слязъл за временна наслада на живите. Него са го вълнували постоянни предчувствия за безвременна раздяла. Първият сонет в «Нов живот» се дължи на един сън, в който е видял Беатриче, че му изяжда сърцето, а после възлиза на небето. Тоя сонет е бил отправен до всички поети с молба да му обяснят съня. Между ония, които са отговорили на Данте, е бил и Гвидо Кавалканти. По тоя повод се дължи приятелството, което е свързало двамата поети. Кавалканти е видял в тоя сън прокобение за ранна смърт на любимата.

Би могло да се мисли, че предчувствията, които са вълнували Данте, не са освен риторически измислици, тъй като са писани след смъртта на Беатриче, ако да нямахме от него стихотворения, писани през живота ѝ, в които той изказва страх, че скоро ще изгуби своята любима. И после не би могло да се обясни защо ще говори за предчувствия, които не би имал. Трогателни са ония страници от «Vita Nuova», дето разказва ония предчувствия, които са дошли да измъчат душата му при една тежка болест. Ето как пише за това:

«Малко дни после това случи се, че ме постигна в известни части на тялото една мъчителна болест, вследствие на което изтеглих цели девет деня големи болки; от тия болки отслабнах толкова, че бях принуден да стоя като ония, които не могат да се движат. На деветия ден ми дойдоха нетърпими болки и тогава се яви в ума ми мисъл за моята любима.» Тогава той си представлява, че Беатриче ще умре, и от мисъл на мисъл вижда я вече умряла и захваща да я оплаква, вижда жени с разпуснати коси, които плачат над нея, небето потъмнява, звездите угасват, птиците падат мъртви на земята, самата земя се тресе; безброй ангели се явяват, предшествувани от един светъл облак, и захващат да пеят: «Осанна във вишних.» «Стори ми се — продължава Данте, — че отивам да видя тялото, което беше обитавала тая благороднейша и хубава душа. Така силна беше измамата на фантазията, че ми я показа мъртва; и като да виждах, че жени я покриват, т. е. главата ѝ с бяло було, а лицето ѝ изглеждаше озарено с безкрайна скромност, и като че казваше: «Виждам де захваща

истинският покой!» Тогава Данте, като вижда, че смъртта е така хубава у Беатриче, изказва желание сам да умре, призовава смъртта, за да може да иде при нея на небето, и се провиква: «О душо прехубава, колко е блажен, който те види!»

ВТОРА ЛЮБОВ. ДЖЕМА ДОНАТИ. ЖЕНИТБА. ОБЩЕСТВЕНА ДЕЯТЕЛНОСТ. ИЗГНАНИЕ

Лесно е да се разбере с каква скръб трябва да го е поразила смъртта на Беатриче. Той е изпаднал в мрачно отчаяние, което е разколебало в него за известно време всяка вяра и надежда. Скръбта му не е могла и не е искала да търси утеха в идеята за покорност пред волята господня и пред изпитанията, които ни идат от нея. Животът му се е виждал лишен от всяка прелест и овдовял и съблечен от всяка хубост и достойнство градът, в който е бил длъжен да живее. Едно предание, на което може да се даде вяра, му приписва през това време намерение да се оттегли в някой манастир. Исторически факт е, че Данте е искал да се оттегли от света и да се посвети на монашески живот. Той е искал да постъпи в ордена на свети Франциск и известно време той е носил францисканско расо, но после се е разколебал и го е напуснал. Касае се само да се определи в коя епоха от живота му това е станало и най-вероятно изглежда, че се е случило скоро след смъртта на Беатриче, когато, както казва в една песен, «скръбта му малко по-малко го е водила към смърт», «душата му е била загубила всяка утеха» и «горестта му е била така голяма, че го е карала да желае смърт». Решението на Данте да се оттегли в манастир трябва да се счита следователно като едно последствие от безкрайната жалост, в която е бил изпаднал след смъртта на Беатриче.

За великата скръб на Данте говори така Бокачио: «Беше почти към края на двайсет и четвъртата си година прехубавата Беатриче, когато, както би угодно на оня, който всичко може, тя, като остави горестите на тоя свят, замина за оная слава, която нейните достойнства ѝ бяха приготвили. От това заминуване Данте изпадна в такава

скръб, в такава жалост, в толкова сълзи, че много от неговите ближни и роднини, и приятели не вярваха, че това може да има други край освен смърт; и струваше им се, че това ще стане скоро, като виждаха, че не иска да даде ухо на никаква утеха. Дните бяха равни с нощите и нощите с дните; ни един час не минуваше без горест, без въздишки и без изобилни сълзи.»

Всред жалостта, с която е оплаквал Беатриче, Данте е потърсил утеха в изучаване на философията. Едновременно, след като е била изтекла повече от година след смъртта на Беатриче, той е оставил да се разгори в сърцето му нова любов. Със свойствената на духа му наклонност той е направил от жената, която го е била увлякла, символ на философията. Като се основават на думите на Данте в «Convivio», че жената, в която се е бил влюбил, е била «прехубавата дъщеря на властителя на вселената, която Питагор е нарекъл философия», мнозина оспорват истинността на втората любов. И сведенията, които е оставил Данте, както в «Нов живот», така и в «Пир», и събитията, които са се случили скоро в живота му, не допущат да съществува съмнение, че е любил. От жената, която е възбудила новата любов, той е направил символ на философията, така както от Беатриче беше направил символ на свещената наука, и може би той е искал да определи разстоянието, което е поставил между втората любов и първата с разстоянието, което за него, верующ, дели свещената наука от светската, теологията от философията. Виновница на тая любов е била една млада и благородна жена, негова съседка, която го е увлякла със своето състрадание и със своите прелести. Участието, което е взимала в скръбта му и което му е изказвала по разни начини, възбудило е в него чувства, които скоро са се превърнали в силна и неодолима любов. Това увлечение е предизвикало у него мъчителна борба, тъй като то е било една измяна към Беатриче. На всяка стъпка Данте порицава себе си за своето увлечение. Образът на Беатриче не преставал да се мярка пред него и той е виждал, тъга че помрачава светлите ѝ черти, тъга, която е пронизвала като лют обвинение сърцето му. «От да гледам тая жена —

пише той, — очите взеха да намират такава наслада да я гледат, че често ми ставаше тъжно на сърцето, и считах се за подъл; вследствие на това често проклинах очите си за тяхната суета.» На друго място в «Пир» той казва, че преди любовта му да вземе съвършен вид, нужна е била дълга борба между мисълта, от която е тя приемала храна, и оная мисъл, която ѝ е била противна и която поради оная славна Беатриче е стояла все на скалата на неговия разум. Но мисълта за Беатриче, колкото и скъпа да му е била, не е могла да му даде сила да надделее на своята страст. Тя е излязла по-могуща от желанието му да остане верен към оная, която е живяла «на небето с ангелите, а на земята с душата му».

Ето какво свидетелство ни е оставил сам Данте за произхождението и за силата на своята втора любов: «. . .Моята втора любов прие начало в състрадателния поглед на една жена. Тая любов, като намери живота ми разположен да се увлече от нея, разпали се като огън, който постепенно се обръща от малък в голям пламък, така че не само кога бях буден, но и кога спях дори, той изпущаше светлина в ума ми. И не може да се изкаже, ни да се разбере от какво силно желание горях поради тая си любов да я видя. И не само нея желаех да видя, а и всички лица, които ѝ бяха близки било по приятелски, било по роднински връзки. О, колко нощи, когато очите на всички други са отпочивали в сладък сън, моите са стояли непрекъснато устремени в жилището на моята мила! И както пожар, който расте, иска да избухне навън, защото не може да остане скрит, воля ми дойде да говоря за любов, която не можех вече да укривам.»

Коя е била тая хубава жена, която е раздухала такава силна любов? За това не намираме сведения ни в неговите произведения, ни у неговите биографи. Но понеже скоро след това той се е оженил, то може със сигурност да се вярва, че оная, която е станала негова съпруга, е била именно тая млада жена, която повече от година след смъртта на Беатриче е подчинила сърцето му със състрадателното участие, което е взела в скръбта му и с прелестите на своето миловидно лице.

Тя е била, с една дума, Джемма Донати, дъщеря на

Манетто Донати, който, ако и сам да не е бил важна личност, е бил свързан с едно от най-могущите семейства във Флоренция. Данте се е оженил с Джемма Донати в първите месеци на 1292 год. Той се е подчинил несъмнено в случая и на желанието на своите роднини, които са се възползували от любовта, в която се е бил увлякъл, и са го убедили да се ожени с надежда, че женитбата ще уталожи безмерната скръб, в която го е била потопила смъртта на Беатриче.

Данте е добил с Джемма Донати до деня на изгнанието си няколко деца, от които като положително се знае, че са останали живи след него четири, и именно двама синове, Петро и Якобо, и две дъщери, Антония и Беатриче. Той обаче не е споменал никъде в своите съчинения ни една дума ни за жена си, ни за децата си. Но ще бъде погрешно да се заключава от това, че те не му са били мили. Многото деца, които е имал, и отсъствието на всякакъв акт, който да говори за противното, дават право, наопаки, да се вярва, че животът на Данте от 1292 до 1302, когато е бил изгонен, е бил сравнително спокоен, охолен и щастлив, че не само е бил погълнат от грижи да придобива знания и от участието, което е взимал или се е готвил да вземе в обществените работи, но че се е грижил и за семейството си и е търсил и намирал в ласките на жена си и децата си отмора и покой за своя ум. Не на едно място в «Божествената комедия» той е начертал най-нежни картини за семейна обич. Той е изливал несъмнено в тях ония сладки чувства, които са го били вълнували някога като съпруг и със спомена на които е облажавал може би болките си в изгнанието.

Вижте каква нежна картина от майчина любов поетът е начертал в XXIII песен на А д:

Както любеща майка в нощен час,
пробудена от пламъци, веднага
детето си заспало грабва с страст

и с ризица една на гола снага,
кат мисли само за отрока драг,
без страх през буйний огън бяга,

тъй вожда, щом съгледа страшний враг,
като дете в ръцете си уви ма,
и гърбом се спусна по стръмний бряг.

Ако епизодът на Уголино в Ад е така трогателен, не е ли то, защото поетът е изразил с патетическа вярност ония чувства от бащинска и детинска обич, които трябва да са раздирали душите на нещастните по-страшно от глада и от мъките на грозната и неумолима смърт, на която са били обречени? Как Данте би могъл така вярно да изрази всички тия нежни и душевни чувства, от които приема своята святост домашното огнище, ако не е бил способен сам да се трогне от тях и да ги преживее и изпита сам? Ако Данте не споменува никъде името на жена си, той се е съобразявал в това с нравите на своето време. Но не се ли отнасят и до жена му тия стихове в XVII песен от «Рай», дето, като говори за своето изгнание, оплаква се, че е напуснал всичко, що му е било най-мило? И ако до самата си смърт е копнеял да се завърне във Флоренция, не мисъл ли го е въодушевявала за щастие и сладък покой в домашното огнище, при оная, от която то е получавало своята най-голяма прелест, заедно с децата, расли единствено под нейни грижи?

Въпреки другите му занятия Данте не е оставал равнодушен към управлението на общината и се е готвил да вземе деятелно участие в обществените дела. Млад още, той е участвувал в сражението при Кампалдино, дето на 11 юли 1289 г. гвелфите от Флоренция са разбили гибелините от Ареццо. Данте е участвувал в сражението като конник и според някои историци бил е изложен на голяма опасност. Флорентийската кавалерия, нападната стремително от аретинската, е била разбита и е била принудена да бяга към пехотата. Тая победа на аретинската кавалерия е тъкмо станала причина за разбиване на аретинците. Кавалерията, като се спуснала да гони разбитата флорентийска кавалерия, оставила пехотата на своите сили, когато, напротив, флорентийската пехота и кавалерия са били събрани вкуп и са могли поотделно да бият пехотата и конницата на неприятеля. Данте е взел участие още при обсадата на Капрона.

Знанията, с които Данте се е вече славил, са го сочили на вниманието на съгражданите му. Особено благоприятни условия са настъпили за него да играе обществена рол във Флоренция след превратa, извършен от народа начело с Джано делла Белла, богат и могущ мъж от народа, който е издал ред силни и важни закони против благородните и големците и е постановил, че никой от тях не може да бъде избран на приорска длъжност, която е била най-висока длъжност във Флорентийската република. Трябвало е при това всеки, който е искал да достигне до някоя обществена длъжност в републиката, да бъде записан в някое от съществуващите изкуства, които са отговаряли на нашите еснафи. Когато Данте е стигнал на трийсет години, изисканата от законите възраст, той се е записал в еснафа на така наречените седем високи изкуства, дето са влизали докторите, аптекарите и живописците.

От това време Данте е бил често употребяван на разни служби, за които обаче нямаме точни сведения. Така трае и досега оживен спор между тълкувателите на Данте по въпроса за представителските мисии, с които е бил натоварван в разни времена от флорентийската община. Според едни той не е бил пращан по-малко от четиринайсет пъти с мисии от републиката до разни знаменити князе и до римския двор. Според други, сведения неопровержими има само за една мисия, с която Данте е бил изпращан в една съседна община за уреждане на някои спорни въпроси. Истината е несъмнено по средата, но трудно е да се установи. Името му се е ползувало с уважение не само между съгражданите му, но и между чужденците. Когато Карл Мартел, който е бил избран за унгарски крал, е дошъл във Флоренция, той счел за чест да се види с Данте, чиято слава като поет е била стигнала вече и в чужди страни. В 1300 Данте е бил избран приор за едно двумесечие от 15 юни до 15 август. Тоя приорат е послужил за причина и начало на всички негови бедствия: изгнанието и всички злочестини и страдания, които са го постигнали през живота му и на които край е положила само смъртта.

На новите приори се е паднало да управляват във времена, тежки за републиката както по вътрешни, така и по външни причини. Враждата между двете партии, бели и черни, които са се борили за надмощие, е била достигнала до най-голямо ожесточение; тя е предизвиквала непрекъснати кървави разпри. Новото управление е взело една решителна мярка, за да уталожи страстите: то е отстранило от града главатарите на двете партии и ги е настанило да живеят в два различни замъка, главатарите на черните в Плеве, а главатарите на белите в Серрецано. Между последните е бил и Гвидо Кавалканти, когото Данте нарича в «Нов живот» свой първи приятел. Това показва с какво строго безпристрастие е той действувал. Мнозина обаче вярват, че Данте е бил вече излязъл от служба, когато е била вземана тая мярка. Тая мярка във всеки случай е дала съвсем противоположни резултати. Тя не само не е уталожила старастите, но е спомогнала да ги раздуха още по-силно. Особено възбуждение тя е предизвикала между черните, които са прибягнали до всички средства, за да свалят своите противници, и те са успели в своите домогвания благодарение на силния съюзник, който са намерили в папа Бонифаций VIII.

Папа Бонифаций VIII, като е възобновил за своя сметка идеята на една църковна йерархия, властителка на света, е поискал да направи от Тоскана една провинция на църквата. Между другите средства, с които си е послужил за постигане на своята цел, той е изпратил във Флоренция през юли 1300 г. като умиротворител кардинала фра Матео д'Акваспарта. Флорентийците го приели с големи почести, но когато обявил, че е изпратен от папата с мисия да изнамери, съвместно с общината, средства за умиротворение на Флоренция, те решително отблъснали правото на намеса, което папата искал да си присвои в техните вътрешни работи. Един от ония, които най-смело и най-енергически са се изказали против честолюбивите замисли на папата и на неговия легат, е бил Данте. Кардиналът, който напуснал града, като го предал на проклятие, отнесъл в Рим неумолима ненавист против поета.

Тая ненавист скоро се разразила над главата му в катастрофата, която постигнала града, когато черните с помощта на Шарл де Валоа, брат на френския цар, изпратен с умиротворителна уж мисия във Флоренция, успели да вземат властта и осъдили на изгнание едно голямо число граждани от партията на белите, като при това предали на разорение къщите им и конфискували имената им. Между тия нещастници е бил и Данте Алигиери, който, обвинен в разни престъпления, между друго като подкупник и зловреден служител, е бил осъден на 27 януари 1302 от новия подеста Канте Габриели д'Агоббио на двегодишно изгнание вън от Тоскана и на една глоба от пет хиляди флорина малки, платима в един срок от три дни, след който срок, в случай че не бъде изплатена, имената му са щели да бъдат обявени за разрушени и разорени. Тая присъда, която е била изречена задочно против Данте, е била последвана след четиринайсет дни от друга, в която се е казвало, че понеже не се е бил явил да се оправдае и не е бил изплатил глобата, то сам с това признава, че е виновен в престъпленията, за които се обвинява. На основание на тия мотиви той е бил осъден да бъде изгорен жив, в случай че се опита кога да било да влезе насила във Флоренция. Ще видим по-сетне, че и тая присъда не е задоволила напълно неприятелите на нещастния поет.

Остава и досега отворен въпрос де е бил Данте, кога е излязла заповедта за неговото изгнание. Според едни той е бил във Флоренция и за да запази поне живота си, веднага след победата на черните е избягал с един капитан от своята партия. Според други той е бил в Рим, дето е бил изпратен за споразумение с папата. Той се връщал от Рим и намерил се в Сиена, когато станала катастрофата, която не му позволила да види вече през живота си своя роден град. Казват дори, че когато се разисквало в съвета на републиката кого да изпратят в Рим и всички очи се били спрели над него, той бил казал: «Ако ида, кой ще остане? Ако остана, кой ще иде?» Навярно никога такива надменни думи не са били излезли от устата на Данте. Но ако и измислени, понеже са вложени в неговите уста,

те са едно свидетелство за преобладаващата рол, която по всички сведения е играл във Флоренция, дето за всяко обществено дело се е искало да се знае какво мисли той.

Но какво важи всичко това? Трябвало е Данте да бъде изгонен, защото

> Лозата, която с светлина се храни,
> не може между тръне да вирей.[1]

Трябваше да се изпълни предопределеното от съдбата. Ней беше потребно да стане два месеца приор, за да го озлочести през цял живот. Във Флоренция остана един щастлив гражданин по-малко. Светът придоби един велик поет повече.

ВИЗГНАНИЕ. РАЗБИТИ НАДЕЖДИ. СКИТНИЧЕСТВО

Не ни са оставени ни от Данте, ни от неговите съвременници сведения, по които да можем да проследим стъпка по стъпка живота му в изгнание. И тука ние сме длъжни да се задоволяваме с догадки. Едно обаче е вън от всяко съмнение, че изгнанието за него е било тежко мъченичество, през което той е изпитал болки и неволи, на каквито рядко може да бъде подвергнат човек. Ден по ден, в продължение на почти двайсет години, животът му е протекъл в горчиви изпитни, в борба с най-насъщните нужди, в огорчения и лишения. Ако от време на време той е можал да отседне някъде и да си почине, то е било, за да подеме пак, с тежко съзнание за неумолимостта на своята съдба, трудния път, по който е вървял. Първите години, когато надеждата да се върне в отечеството е била още жива както у него, тъй и у другите изгнаници, животът в изгнание може да не му е тежал много. И наистина, изгнаниците, подпомагани от гибелините в Тоскана, са се опитали с оръжие да влязат във Флоренция и в първо време са могли дори да мислят, че ще успеят в своя опит. Надеждата им не се е сбъднала, били са разбити и деморализирани от несполуката си, те са се предали на взаимни раздори,

[1] А д, песен XV.

които такива огорчения са били създали на Данте, че той се е отделил от другарите си и е останал сам със себе си.

От тоя ден, лишен от всяка опора, изоставен от всички, той се скита, както казва сам в «Amoroso Convivio», по всички почти части, дето се простира италианският език, принуден често да проси и да показва против волята си раните на съдбата, за които много пъти несправедливо се хвърля вина на онзи, който ги носи. «И наистина — продължава той, — аз бях ладия без платна и без кормило, която сухият вятър, който се ражда от тъжната бедност, носи по разни пристанища и брегове. И в очите на мнозина минах за долен, когато може би по-рано съвсем другояче са ме представлявали. В мнението на тия хора не само моята личност се покруси, но загубиха цена и моите произведения, както ония, които бяха свършени, така и ония, над които работех.»

У него се е възродила изново надежда, когато Хенрих VII е слязъл в Италия. Не се знае дали Данте е бил в Италия в това време или, както казват някои негови биографи, в Париж. Във всеки случай той е скоро пристигнал, защото в неговите очи Хенрих VII е носил спасение за Италия. Той се е радвал не само защото е вярвал, че ще може да се завърне във Флоренция, но и защото е очаквал да види сбъднати неговите идеали за всемирна римска държава. Тия си идеали той е изложил в съчинението си «De Monarchia», в което, като въстава против притязанията за светска власт на църквата, доказва, че само при установлението на една крепка власт, представлявана от един-единствен монарх, Италия ще може да намери мир, ред и истинско благосъстояние.

Възторжените надежди, които пристигането на Хенрих VII е възбудило у Данте и които са намерили пламенен израз в две негови писма, отправени едното до всички владетели и народи на Италия, а другото до флорентийците, са се свършили с горчиво разочарование. Хенрих VII, след като се е бавил дълго време в Северна Италия и след като се е венчал за император в Рим на 29 юни 1312, потеглил за Тоскана с войските си и обсадил Флоренция, но скоро дигнал обсадата и се отправил за Неапол. По

пътя за тоя град Хенрих VII заболял в Сиена и умрял същата година през август. Властвующите във Флоренция начело с Балдо д'Агулйоне не чакали Хенрих VII да дойде да обсади града и си отмъстили на поета, като го включили изново в списъка на ония мятежници и врагове на отечеството, които се изгонват от Флоренция и от цялата територия на Тоскана. Присъдата е била подновена още веднъж в 1315 г. и тоя път са били включени в нея и синовете на Данте. И двайсет години още подир смъртта му в официалните книжа на Флоренция се е говорило за него като за изгнаник и мятежник, изгонен и осъден от общината, като неприятел на гфелфската партия и като подкупник в приората.

Никога може би досега той не се е бил усетил по-нещастен, защото е трябвало да се прости с надеждата да се завърне във Флоренция. Не е могло да има за него мъка по-голяма, като се знае каква любов е хранил към родното място. Заедно с годините е расла у него привързаността към Флоренция и заедно с годините, като са утихвали постепенно другите страсти, ставала е още по-мъчителна за него мисълта, че няма да види родното гнездо. И за едното, и за другото трогателно свидетелство ни дава фактът, че той е отказал да получи лавровата корона, с която в знак на почит и признание към таланта му е искал да го венчае в Болоня равенският дук, най-безкористният му покровител през време на изгнанието, като е отговорил всред въздишки от мъка и обич към своя непризнателен роден край, че тя не го съблазнява другаде и не може и не иска да я получи освен във Флоренция, там, на свещения купел, дето е получил своето кръщение.

Според доста верни сведения, които съобщават някои биографи, между които и Бокачио, бил е направен опит от близки роднини и влиятелни приятели на поета, за да се тури край на нещастната му участ, но тоя опит се е разбил в доблестната гордост на поета. Властта се е съгласила да му допусне да се завърне във Флоренция, но под условие, че ще се предаде доброволно на временен затвор и ще участвува в една процесия в черковата «Сан Джовани», дето ще плати една малка глоба във вид на

публична изповед за своите грехове. Данте е отблъснал тия условия и е отговорил на ония, които са се застъпвали за него, че колко и да е безмерна любовта му към Флоренция, предпочита да умре в изгнание, отколкото да се изложи на едно унижение, което ще го опозори в очите на съгражданите му. Писмото, което му се приписва, свършва с тия думи: «Ако във Флоренция не се влиза по честен път, аз няма никога да вляза в нея. Е що? Не мога ли от всеки кът на земята да гледам слънцето и звездите? Не мога ли отвсякъде под небето да размишлявам над сладчайшите истини, без да ставам човек безславен и да се опозорявам пред народа си и пред града си?»

В първите години от своето изгнание, когато заедно със своите съмишленици е вярвал във възможността да се върне с оръжие в ръка във Флоренция, Данте трябва да се е ползвал с гостоприемството на казентинския граф Александро ди Ромена. Тоя последният е бил един вид военен водител на гибелините и е управлявал техните дела с помощта на един съвет от дванайсет члена, в който се вярва, че е участвувал и Данте. За приятелството на поета към Александро ди Ромена говори и едно негово писмо до внуците му, писано подир смъртта на чича им, и в което той се оплаква, че е загубил един щедър приятел, при когото е намирал утеха и надежда, и изказва скръб, че не може да вземе участие в погребението му, тъй като поради бедността, в която е изпаднал, не може да се яви там с такова облекло, каквото би приличало за него в случая.

Няма град, който след смъртта на поета да не е претендирал, че му е бил дал убежище. Сведенията, които имаме за живота му в изгнание, говорят, за жалост, за противното. Народът изобщо не се обръщал към него с благосклонни чувства. Той е гледал на поета с очите на римската курия и е бил по-разположен да сподели нейната ненавист към него, отколкото да се трогне от съжаление към нещастната му съдба. За масата от народа представлявал се е обвит с някаква зловеща тайнственост тоя човек, за когото се е казвало, че е бил ходил в пъкъла. Мнозина са се питали може би дали не е бил там, за да изплаща още приживе тежки грехове и дали съдбата не го е прогонила

от родното му място и не го наказала да се скита по света немил и недраг, нещастен и беден, за изкупление на тия грехове. За чувствата на простолюдието към изгнаника ни дава свидетелство Бокачио, като казва, че той е бил така изобщо раздразнен от хулите, които е слушал, че «всяка жена, всяко дете, кога са говорили за партии и са проклинали гибелинската партия, били са в състояние до такава степен да го изкарат от търпение, че са могли да го накарат да хвърля камъни!»

В първо време Данте е намерил благосклонен прием в Луниджана, при маркизите Малеспина, които му са показали щедро покровителство, както се вижда от хвалебните стихове, които им е посветил в VIII песен от «Чистилище». Колко са го уважавали, може да се види от факта, че е бил натоварен като техен пълномощник да сключи мир с владиката, който е властвувал в Луни. Такъв също прием Данте е намерил при Бартоломео делла Скала във Верона. Там обаче той е изпатил от завистта на дворяните, длъжен е бил да претърпи подли глуми от буфоните и въпреки искреното може би гостоприемство на владетеля имал е случай да познае по начин по-тежък, отколкото другаде колко е горчив чуждият хляб и колко е тежко да слизаш и да се качваш по чужди стълби. Дълго не е могло във всеки случай да бъде пребиванието на изгнаника ни в Луниджана, ни във Верона. В последния град във всеки случай той не е могъл да остане подир 1304, когато е умрял Бартоломео и на негово място е стъпил брат му Албоино, който не е хранил приятелски чувства към поета и комуто се дължат и по-рано може би обидите, на които е бил изложен от придворни и буфони, при живота още на Бартоломео. Верона е станала гостоприемна изново след 1311, когато след смъртта на Албоино е дошъл на власт Кан Гранде. За положително може още да се счита, че е прекарал известно време в Лука, когато властта в тоя град е минала в ръцете на храбрия Угучйоне делла Фаджйола. Може би, доде е бил тука, е имал тъжната утеха да види своите съграждани поразени от Угучйоне при Монтекатини, дето почти повечето знатни къщи от Флоренция и от благородството и народа

са имали да оплакват свои убити. Пребиванието на поета в тоя град, който инак винаги му е бил омразен, е било направено по-приятно от почестите, които е намерил при една благородна и млада жена, Джентукка. Но това пребиване едва ли е могло да се продължи много повече от година, тъй като Угучйоне не е запазил своето владичество в Лука ни даже пълни две години. Той е бил изпъден оттам през април 1316 и Данте, ако се предположи, че е бил още до това време в града, е бил длъжен да го напусне, защото инак е рискувал да бъде предаден на своите неприятели от Лукезите, които са били съюзници на черните от Флоренция. Според едно предание, което може да се счита достоверно, малко преди това свое пребиване в Лука Данте е живял известно време в един манастир, съграден в непристъпна и страшна пустиня, дето се е бил оттеглил след смъртта на Хенрих VII, когато са се разбили последните му надежди да се завърне във Флоренция. Дивата местност, която е бил избрал за жилище, е съвпадала напълно с мрачните мисли, под натиска на които трябва да се намирал тогава. Освен един надпис в манастира, който отбелязва в коя стая е живял великият изгнаник, друго още по-вярно доказателство, че е прекарал известно време там, служи вярното описание, което е оставил за тоя манастир в XXI песен от «Рай». Оттука се вярва, че след смъртта на папа Климент V той е отправил едно писмо, написано в пророчески стил, в което увещава кардиналите да напуснат досегашните заблуждения и грехове и да изберат един достоен папа италианец, който да облагочести християнството и да възвърне на Рим едно от двете му светила.

Данте е бивал през своето изгнание в Париж. Това изглежда да не подлежи на съмнение. Не може обаче да се определи точно кога е станало това. Най-вероятно е, че е бил там, преди да дойде в Италия Хенрих VII Люксембургски. Той трябва да е напуснал тогава Париж веднага, защото го намираме в Милан, дето отишъл да се поклони на императора заедно с всички големци от гибелинската партия, които са се били стекли там.

Свива се сърцето от тъга при мисълта, че Данте през

своето изгнание е чакал почти всичко, що е трябвало за прехраната му, от чужда милост и благоволение. Толкова повече тежи това, че и когато е намирал при някой господар благосклонен прием на вид, често го е изплащал, като се е виждал изложен на горчиви обиди и подигравки. Някои негови почитатели са поискали да му изнамерят някое занятие, с което е могъл да изкарва своя оскуден поминък. При всичко че е работил всякога над разни свои съчинения, не може да се мисли, че е могъл да вади какво да било от тях. От жена си не е могъл да очаква нищо или почти нищо. Някои искат да видят във факта, че не я е взел със себе си, доказателство за не особено топлите му чувства към нея. Тоя факт може по-правдоподобно да послужи като доказателство за противното. Преди всичко не се вижда при условията, в които е бил поставен Данте в първо време, когато е бил погълнат с грижи заедно със своите съмишленици за завръщане с оръжие в ръка във Флоренция и при четири или повече може би маловъзрастни деца, как би могъл да я вземе със себе си. Но имало е друга причина да я остави във Флоренция. Донатевци, от чийто род е била, са стояли в първите редове на черната партия. Един Донати — Корсо Донати — споделя на първо място с Канте Габриеле славата за изгонването на Данте. Поетът едва на едно място мимоходом споменува за него, в който факт не може да се не види едно уважение към жена му. Тая последната е останала вероятно и с негово съгласие във Флоренция, за да може с влиянието на своите роднини да запази поне своите лични имения и оскъдните приходи, които е получавала от тях, да прехранва своята челяд. Отде тогава Данте е можал да вади средства за прехрана? Не се е намерило досега, че може да е правил друго освен учителство. За жалост, това заключение почива на данни, твърде слаби или едностранчиво претълкувани, както е случай с думите на Бокачио, че доде е бил в Равена, «Данте е направил със своите поучения много ученици по поезия и главно по поезия на народен говор, която по негово мнение той пръв е възвеличил в Италия, така както Омир е направил това за своята между гърците и Виргилий между латините. . .» Тия думи на Бокачио не търпят друго тълкуване, освен че Данте е спечелил много последователи в Равена за своите идеи и книжовен език да се направи говоримият език. Па в Равена не е било нужно за Данте да учителствува. Другаде и да е могъл да се занимава с учителство, това не е могло да бъде ни трайно, ни много надеждно за прехрана занятие. Така, ако се предположи, че е бил в Болоня, учен център, дето е имало условия за учителствуване, той в 1306 г. е бил длъжен да го напусне, когато са били изпъдени оттам белите. Това е може би и станало, защото в тая година той се явява в Падова, която също се е славила като научен център. Трябва да се приеме, колко и да е тъжно това, че с редки интервали, когато е намирал някъде временно покой и сравнително охолен живот, той е повечето пъти бедствувал и истински е бедствувал. Той трябва да се е намирал понякога дори в съвсем отчаяно положение. Сведения за него са дошли, вярва се, до Гвидо Новелло, когато е прекарвал тъкмо тежка неволя от бедност и лишения, и това го е накарало да го покани в Равена.

ПОСЛЕДНО УБЕЖИЩЕ. ГВИДО НОВЕЛЛО. ЖИВОТЪТ НА ДАНТЕ В РАВЕНА. СМЪРТТА МУ

Бяха изминали петнайсет години, откогато Флоренция беше го прокудила и осъдила да се скита из Италия. И беше време съдбата да се умилостиви над него.

Той е бил изнурен от мъки душевни, от лишения и унижения, от денонощен труд над великата поема, когато му дари най-сетне достоен за гения му отдих в Равена, дето Гвидо да Полента, образован и щедър мъж, го прие не като нещастен скитник, комуто може да даде милостиво гостоприемство, а като велик поет, към дарованията и трудовете на когото е честит да изкаже своята почит и уважение. Нищо не е дошло тука да затми щастието, което след толкова мъки и изпитни е огряло последните години от живота му, като последня лъч от божията милост към него. Това е било онова пристанище, дето ладията му, лишена от кормило, се е засълнала най-сетне

и е останала на завет от всички ветрове, които дотогава бяха я блъскали по разни брегове из развълнуваното море на живота. Данте се е установил навярно в Равена в 1316 г.

Бокачио дава твърде трогателни сведения за чувствата, с които Данте е бил посрещнат и приет в Равена. Заслужава да се прочете цяла тая страница, в която разказва как се е изразило щедрото и просветено гостоприемство, което равенският господар Гвидо Новелло е дал на нещастния поет.

«След смъртта на Хенрих VII — пише той — всички ония, които му бяха привързани, се отчаяха и особено Данте, който, като премина Алпите, отиде в Романя, там, дето го чакаше последният ден, който щеше да тури край на мъките му. В това време беше господар на Равена, славен и стар град в Романя, един благороден рицар, който се казваше Гвидо Новелло да Полента. Възпитан в свободолюбиви знания, той е високо уважавал достойните мъже и особено ония, които по наука са надминавали другите. Като стигна до ушите му, че Данте се намира вън от всяка надежда в Романя (дълго време по-рано бил слушал за неговите дарби) в пълно отчаяние, разположи се да го приеме и да му отдаде почести. Той не чака да го моли за това Данте, но с щедра душа, като знаеше колко е за достойните жално да просят, сам излезе с предложения пред него и поиска от Данте като особена милост онова, което знаеше, че Данте ще иска от него: тоест че желае да остане при него. Като се съгласяваха и двете желания и като се понрави много на Данте щедростта на благородния господар и заставен, от друга страна, от нуждата, без да очаква да го канят втори път, отиде в Равена, дето с почести от нейния господар биде приет и дето с приятни утехи, като му се възвърна падналата надежда, доби щедро всичко, що му беше нужно, и живя така няколко години, дори до последния ден на своя живот.»

Оттука Данте е ходил често във Верона, дето е властвувал Кан Гранде, който наследил брат си Албоино в 1311. Кан Гранде е бил приятелски разположен към

Данте, като Бартоломео делла Скала, и се е отнасял към него с голямо уважение. Данте, трогнат от гостоприемните му обноски и може би още от спомените за първото убежище, което е намерил във Верона при Бартоломео, му е посветил недовършената още последня част от своята поема и го е възхвалил на няколко места в нея.

Пълно щастие е озарило в Равена душата на поета, когато в последните години на живота си е могъл да види при себе си двата си сина, Якопо и Пиетро, и щерка си Беатриче, която трябва да му е била двойно мила, че е носила името на оная, под вдъхновение на която и по чиито стъпки е описвал тогава блясъците на рая. И синовете му, и щерка му са се въодушевлявали спрямо баща си от чувства на най-нежна и безпределна преданост, която те са му доказали не само през живота му, но и подир смъртта му. На двамата му синове дължим, дето са били събрани и запазени всички песни от «Божествената комедия». След смъртта на баща си те са употребили всички знания, с които са разполагали, особено Пиетро, за да хвърлят осветление върху поемата и да защитят скъпата памет на баща си от всички хули и злословия, на които тя е била изложена от страна на неговите неприятели и завистници. Якопо се е бил посветил на свещеническия сан, но отпосле го е напуснал. Пиетро е бил знаменит правоведец и дълго време няколко пъти поред е бил наместник на веронския подеста и е изпълнявал длъжността на съдия. Трогателно свидетелство и обич към баща си е дала Беатриче. След смъртта му тя е искала да се посвети всецяло на неговата памет и с тая цел се е оттеглила от живота и е станала монахиня. Тя е прекарала дните си в един манастир на името на свети Стефан, близо до Равена. В 1350 чрез Бокачио била е изпратена от капитаните на един квартал във Флоренция една субсидия от десет флорини златни като свидетелство на почит към паметта на баща ѝ. Парите обаче са били дадени няколко години по-късно след смъртта ѝ на манастира, който е бил неин наследник.

Тоя отдих, който Данте е намерил в Равена, е бил нужен, за да довърши своята поема, и като че само за

това му е бил даден, той е предал своя измъчен дух, когато тъкмо е бил написал последните терцети. Заплашен с война от Венеция и Форли, Гвидо да Полента е прибягнал до високия разум и до красноречието на своя гост и го е изпратил през август в 1321 г. във Венеция, за да се опита да убеди могущата република да се откаже от своите военнолюбиви намерения. На връщане от Венеция Данте е паднал тежко болен, болестта се е усилвала от ден на ден и през нощта на 13 срещу 14 юни 1321 той е свършил страдалческия си живот на земята.

Погребението на поета е станало с най-голяма тържественост при участието на Гвидо да Полента и на всички учени и видни граждани, които са носили ковчега на раменете си. Тялото, украсено с емблемите на поет и велик философ, е било положено в един временен гроб, пред една от главните църкви на града. Сам Гвидо да Полента е произнесъл надгробно хвалебно слово за великия поет. Той е имал намерение да му издигне великолепен мавзолей, но изгонен скоро подир това от своите владения, той не е могъл да тури в изпълнение своята мисъл. Тя е била осъществена подир един век и половина. На поета е бил въздигнат великолепен паметник, който е бил на два пъти реставриран и разхубавяван, в 1690 и 1780. Флоренция няколко пъти, още от петнайсетия век и до най-ново време, се е обръщала, но без успех до Равенската община с молба да ѝ се предадат костите на великия ѝ гражданин. Равена, която се гордее, че пази тленните останки на поета, както се гордее, че му е дала убежище в последните години на живота му, предприе в последно време да му издигне един величествен мавзолей чрез международна подписка. Папа Лъв XIII се е записал между първите за една сума от десет хиляди лева, като е казал, че по негово убеждение никой няма повече от Данте право на почит и признателност от потомството.

Данте така тясно е свързан със своите произведения, че не може да се говори за живота му, без едновременно да се изложат на критика и осветление творенията, в които е проявил своята деятелност като писател и поет. Произведенията му са актове неминуеми от неговия живот, произтичат от него, сливат се с него и взаимно се осветляват. Животът на Данте без неговите произведения би останал за нас една гатанка, в която всуе бихме се мъчили да проникнем и непроницаема мъгла би забуляла за ума ни по-голямата част от неговите произведения, ако бихме останали лишени от сведения за живота му. И тия, които имаме днес, са недостатъчни, но те са във всеки случай една нишка, една светлина, с помощта на която можем да се надяваме след дълги и трудни изследвания да проникнем в паметника, да го разберем и да оценим напълно неговото величие.

Всички произведения на Данте получават своето вдъхновение от един извор: любовта на поета към Беатриче, любов, която, като се възпламенява в душата му още в крехка детинска възраст, остава в нея като едно светило, което не угасва пред никакви бури и ветрове в живота, придружава го във всички бедствия и става най-сетне оная пътеводна звезда, по дирите на която той се издига в непроницаемите висини небесни до извора на всяка светлина и истина. Каквато обаче и чудодейна сила да е крила тая чудна любов, тя не би могла сама да даде възможност на творческия гений на Данте да се разкрие във всичката своя мощ и пълнота. Само с любовта на Беатриче Данте би ни оставил може би само ония или, току-речи, само ония свои произведения, които е навик останало да се наричат негови по-малки произведения[1]. Те биха стигнали да му създадат безсмъртна слава като лирически поет в италианската литература. Той не би станал обаче чудният архитект на великата поема, която го издигна и го постави между ония имена, които светлеят като неугасни слънца на небето на всесветската литература.

[1] «Opere minori».

За да достигне до това величие, Данте трябваше да получи неумолим удар от съдбата, който да сътресе издъно душата му и като събуди всички струни в нея, да окрили духа му за един полет, за който неговата фантазия сама не би намерила в себе си доста сила. Нещастието дойде на помощ на поета, за да извърши оня подвиг от нравствено възвишение, чрез който беше предприел, като възвеличи Беатриче, да стане достоен да я види в славата ѝ небесна. Ударът, който му нанесе съдбата, беше толкова по-страшен, че го постигна, кога, издигнат на най-висока длъжност в държавата по доверие на гражданите, спечелено заслужено със славата на поет, учен и философ, той е мечтаял да употреби това доверие заедно с обширните си знания в полза на града си и на републиката. От върха на тия блянове, които са ласкаяли самолюбието му и са го окриляли с надежди, той е бил изведнъж сгромолясан в една бездна от горести, лишения и унижения. Той се е видял изведнъж скитник, изгонен от отечеството, изскубнат от дом, от деца, от познати и приятели, беден, изоставен в борба с най-люти огорчения, изложен често на нуждата да проси, за да изкара насъщния си хляб, презиран, преследван, принуден и там, дето намира благосклонен прием, да види колко е горчив чуждият хляб. Надеждите да види изменена тежката си участ рухват една по друга и заедно с разочарованието, което донасят, подлютват още повече раната, която носи на душата си. Тая рана ще зее докрай страшна, жестока, неумолима и ще се закрие само кога се закрие над мъртвото му тяло гробът. Но бедствията паднаха в една горда душа, която можеше да се издигне до най-високо мъжество и доблест, и те послужиха да окрилят духа му и да му дадат сила да извърши великото дело, за което съдбата го беше предназначила, замислено в най-щастливите години на живота, подето и довършено всред тежките тъги и горчила на изгнанието.

От всички произведения на Данте две само са написани пред изгнанието: «Песенник»[1] и «Нов живот»[2]. Всички други: «За простонародното красноречие»[3], «Любовен пир»[4] и «За монархията»[5], както и «Божествената комедия»[6], са написани или във всеки случай довършени в изгнание.

Чиста и светла девственост в чувствата и мислите, чиста и светла като любовта, по вдъхновение на която са писани, отличава първите трудове на поета. В стихотворенията му се отразява една душа, на която всичко се усмихва в живота, озарена с вяра, надежда и благост. Отначало, както всички други поети от негово време, Данте подражава на трубадурите и черпи вдъхновение от рицарската любовна поезия, като не вярва, че предмет на изкуството, да се изказваш хубаво в рими, може да има друг и по-достоен от любовта. И първите му стихотворения, почти всички, които съдържа «Песенникът», са студени преувеличения от оня технически и условен език на любовта, създаден от трубадурите, пълни са с образи, краски и фрази от фалшива риторика, студено преплитане на надменни и надути думи и условни образи, с които се иска да се прикрие едно изобщо бедно съдържание. Впрочем не е могла да има дълъг успех тая условна поезия. Любовта заедно с отслабване на рицарските нрави беше вече изгубила оня характер на свещена и религиозна връзка, който е имала в началото, и упадъкът, който от това беше претърпяла рицарската поезия в своето родно място, трябваше, естествено, да се прояви още по-силно в ония страни, дето тя беше преминала по подражание.

Данте се дига изведнъж в «Нов живот». Той не е създал ни италианския език, ни италианската поезия. Той е приел готови, употребени много по-рано от други фор-

[1] «Il Canzoniere».
[2] «Vita Nuova».
[3] «De vulgari Eloquentia».
[4] «L'amoroso Convivio».
[5] «De Monarchia».
[6] «La Divina Commedia».

митé, в които ще даде поетически израз на своите чувства. Но той ще обезсмърти в своята слава тия форми и ще възвеличи езика, като си послужи да облече с неговата мелодия стихове, които пленяват, трогват и увличат. А с каква обич страстна е любил тоя език, с който ще изкаже най-нежни и съкровени трепети на душата си, може да се види от гнева, с който осъжда на вечен позор «ония зломишлени синове на Италия, които хвалят чуждите езици, а своя презират», «ония клетници в Италия, за които е долен тоя безценен народен говор, който, ако е долен в нещо, то е само за това, че звучи в подкупната уста на тия блудници». Как тоя гняв е достоен за онзи, който е писал «Нов живот», в хвала на своята любима, ония чудни стихотворения, които са запазили и досега, под сладката мелодия на езика, всичката нежност и прелест на чувствата, от които са вдъхновени! Данте и тук възпява пак любовта и хубостта, но «със страстта на една дълбока нежна душа, с въодушевлението на една героична младост, която вярва в това, що мисли и казва, със страстта на един гений, оригинален и хармоничен, който, като се отвръща от рабски навици, тръгва по стъпките на традицията и на идеала със свободна и разумна набожност»[1]. В такива стихотворения е могла само да бъде възпята тая любов, която няма нищо земно, с всички светли радости и надежди, които възбужда, с нежната привързаност, която внушава, с мъките, които угнетяват душата на поета поради грозни предчувствия за безвременна раздяла, с дълбоката горест, в която изпада, кога тия предчувствия се сбъдват. Нищо не може да се сравни с тия стихотворения, в които се е изразил най-чистият любовен култ, който е вълнувал кога да било човешко сърце. Всичко в тях е въздушно, прозрачно, ангелско. И италианският език е прибавил своята мелодична прелест, за да им даде още по-голяма хубост. И иде ви да мислите, че само на тоя език са могли да се изкажат тъй мило, тъй нежно чувства като тия, които любовта на Беатриче е внушила на Данте.

Аз ще се задоволя да приведа тука, в превод на бълга-

[1] Дж. Кардуччи. Studi literari.

рски, само един сонет от «Нов живот». Дано въпреки своите недостатъци той даде някакво, па било и най-далечно понятие за хубостта и нежната прелест на тия стихотворения, в които «хубостта се възпява не само в това, що има най-свръхчувствително, но и като проява, която действува благодетелно не само над душата на поета, но и над всичко, което доближава до нея». Ето тоя сонет, който избрах и за това, че се счита от мнозина като най-хубавия сонет, писан досега на италиански:

Тъй мойта мила гиздава изглежда,
че климне ли за поздрав светъл лик,
очи неволно человек навежда
и в уста тръпне онемял език.

Тя слуша хвалби мили зарад себе
и срамежливо следва своя път,
и мислиш, че прати я светло небе
със красота да озари светът.

У кой я види, буди тя отрада
и от очи ѝ нежност се струи,
която право на сърцето пада.

А от уста ѝ лей се на вълни
любовен дъх, кой пълни ви с наслада
и казва на душата: «Въздъхни.»

С тия чудни бисери от своята младенческа още лира Данте е изпъстрил в «Нов живот» един историко-мистичен разказ за своята любов, като е искал да издигне един малък паметник за оная, която от най-крехка възраст до смъртта му е властвувала над всички негови мисли и чувства и споделя неговата слава. Разказът се свършва с решението, което поетът взима след едно видение, да не пише вече за Беатриче, додето чрез обширни познания не стане достоен да каже за нея нещо, което никой не е казал още за никоя жена. В това решение на поета се крие първата мисъл за «Божествената комедия».

«Пир» може да се счита, ако и писан дълго време по-късно, като продължение на «Нов живот». И в «Пир»

стихотворенията са любовни, но те носят не вече религиозно-мистичен характер, а научно-философски. В тях се е отразил, както и в цялата книга оня превратът, който е станал у Данте, кога под натиск на отчаянието, което го е обладало след смъртта на Беатриче, той подпада под влиянието на философията. Той не става неверующ, не се отрича от религията, но мисли, че може да намери в науката и философията сигурен и непогрешим водач към всички истини, земни и небесни, в които човешкият ум се старае да проникне. Той изучава Цицерона, Боеция, гръцките и арабски философи, някои от които, като Аверрой и Авицена, са противници на християнството. Сега у него се явява страх, като мисли за своите любовни стихове, че ще му бъдат вменени в укор от ония, които ги четат, и той предприема да ги обясни алегорически и написва «Пир», който е апотеоза на философията и един вид енциклопедия на човешкото знание. «Данте, казва Скартацини, първи с тоя труд е почнал да философствува на простонароден език, отворил е за науката нови пътища, дал е пръв образец на научна италианска проза, подмладил е философията, като е внесъл в нея съзнанието; начертал е пръв една философия вън от религиозните школи и от кръговете на философствующите и е вкарал нейните начала в политическия и граждански живот, дал е на философията нова смисъл, ново облекло, ново направление.»

«И така се определя — казва Кардучи — третият период, лирически и доктринален, от лириката на Данте. Стихотворенията от тоя период, както е «Нов живот» за стихотворенията от мистическия период, намират своята изложба и обяснения в «Пир», тоя «Пир», който поетът е захванал в свободните часове от почести и занятия в родния град и който е довършил всред горчилата на изгнанието, за да намали понятието за подлост, която му е ишла от раната на съдбата. И тогава, както винаги, повечето хора са давали своето удивление и почит на щастливите, на ония, които успяват, на ония, които се кланят пред мнозинството; и на щастливите е славата поне през живота. Тоя беден изгнаник, който се е лишавал от всекидневен хляб, приготовлявал е при все това един свой благороден пир и е раздавал на цял свят хляба на науката; тоя прост гражданин от една италианска община е отворил и той като императорите и коронните барони своя изгнанически двор, за да празнува пълнолетието на науката, която пръв беше освободил от опеката на клира.

Към тоя безпокоен период, когато Данте е търсил в науката и философията ключа към всички истини, принадлежи и ръководството, писано на латински, «За монархията», в което излага своите идеи политически. Тия идеи той ги беше прегърнал дълго време още преди изгнанието, като след размишления за държавното управление беше напуснал гвелфизма, който е бил традиционен в неговото семейство, и беше прегърнал гибелинските идеи. Не всуе виждаме от най-рано, че е избирал своите приятели между гибелините. Би било обида за Данте да се мисли, че просто е обърнал гръб на стари убеждения или е изменил знаме: превратът, който се е извършил в него и на който всъщност дължи своите нещастия, защото го е направил ненавистен на папската власт, е естествено последствие от неговото умствено и научно развитие. Блискаво свидетелство за това служат впрочем мъжеството и убедителността, с които разкрива своите идеи в «За монархията». Той има пред вид да докаже, че империята е нужна на човечеството като власт единствена и поставена по-горе от всички други, за да може да живее в мир и да работи за своето земно благощастие. Той обяснява, че всемирната монархия има своето произхождение в божественото право, и като оборва честолюбивите притезания на римската курия, стреми се да докаже, че властта на императора зависи не от човеците, па били те и папи, но направо и непосредствено от бога. Идеите на Данте за установяване на една крепка гражданска власт се обясняват с положението на Италия. Цялата страна е представлявала повсеместно зрелище от междуособни войни, насилия от силните против по-слабите, грабежи, предателства и убийства. Положението се е влошавало и от унижението, в което е била изпаднала самата папска власт, с насилственото преместване на папското седалище в Авиньон.

Но Данте в тоя си труд е спреварил събитията с почти цели шест века. Италия такава, каквато е била, е имала да извърши едно велико призвание. Въпреки ужасите, които справедливо са възбуждали у поета патриотическо отчаяние, именно защото е била така разпокъсана, благодарение на едно общо и могъщо съревнование Италия е могла да стане блистателна люлка на Възраждането и да се покрие с ненадминатата слава в изкуствата, в поезията, в науката. Дивите страсти, които са вълнували повсеместно, са свидетелствували за една сила, която не се е проявявала само в ужаси, но и в духовна деятелност. В тая сила има своя корен и творческият гений на Данте, от нея приема той някои от своите най-характерни черти.

Във времето, кога се е появил трудът или по-право кога е станал известен той, не е имал друг резултат, освен да ожесточи още по-силно неприятелите му против паметта му. Книгата е станала действително известна, когато Людовик, баварски херцог, като е бил избран за римски император, дошъл в Рим и като срещнал съпротивление в папа Джовани XXII, провъзвел против църковните наредби за папа някой си калугер, Пиеро делла Корвара, от когото е бил венчан за цезар. В борбата си против папата и за да утвърди законността на своята власт, новият император и неговите привърженици си послужили с аргументи, извлечени от книгата на Данте. Това е подигнало бясна буря в духовенството против паметта на великия поет, който от един век е почивал в гроба. Кардинал Бертрандо делла Пожетто, който е бил папски легат в Ломбардия, в своето озлобление е изгорил публично в Болоня книгата, като съдържаща еретически неща, и е искал да направи същото и с костите на поета, за да предаде по тоя начин паметта му на вечен позор, но няколко влиятелни личности са му попречили да изпълни своя мрачен кроеж.

Знае се добре, че по-голямата част от духовенството не е хранило нежни чувства към Данте, и ако се даде вяра на един документ, той е бил изложен да се види осъден като еретик от инквизицията по оплакване от францисканците, които са били озлобени против него за укорите,

с които ги обсипва в рая в срещата си със свети Франческо, основател на ордена. Свети Франческо, като говори за монасите от своя орден, изказва своето удивление, че при всичко че е от толкова време в рая, никой францисканец не се е качил още при него. Данте според документа е успял да се спаси благодарение само на обаянието, което е произвел над инквизитора със своите поетически дарби. Той се явил пред инквизитора и понеже било късно, като чул изложените против него обвинения, поискал срок до заранта, за да даде писмено доказателство, че вярва в бога, а ако ли греши, да му дадат каквото наказание му се пада. Инквизиторът му дал искания срок. Данте не спал цяла нощ и написал оправданието си с такива стихове, с каквито е писана книгата. . . дето всичко обяснил, и то така добре и ясно, че щом инквизиторът ги прочел заедно със своя съвет в присъствие на дванайсет учители по теология, които не знаяли какво да кажат или измислят против него, освободил го, като се чудил заедно с всички други как в толкова късо време е написал такова важно нещо в стихове. Това е една послесмъртна легенда, но без вероподобно основание, казва Кардучи, който я цитира в своите «Studi letterari», не се разпространяват легенди. Че обвиненията в ерес против Данте и подир смъртта му са били вещ сериозна, доказва се от нуждата, която син му Пиетро е усетил да го защищава против тях. Той е написал по тоя повод едно стихотворение, в което се оплаква за малкото уважение, което се отдавало на поетическите трудове на баща му, и обяснява това със старанието, което са полагали неговите неприятели да го представят, че не е бил нито религиозен, нито католик. Стихотворението, достойно за великата памет, от която е било вдъхновено, свършва така:

О, боже праведний, моля ти се,
не оставяй неправда такава без казън,
каквато вършат онез, кои казват,
че вероучителя заблуден е бил.
Да бе вярата угасла, Данте би я възобновил.

И синът е бил прав и между него и неприятелите и завистниците на баща му по тоя въпрос потомството, без да се изключва и духовенството, се е произнесло в негова полза.

Особено място завзема между произведенията на Данте книгата му «De vulgari eloquentia», която е един лингвистически трактат, написан за защита на говоримия език. След едно дълго и схоластично встъпление за езиците въобще, за тяхното произхождение и тяхното разпространение Данте говори за европейските езици и специално за южноевропейските, които разделя на три според утвърдителните им частици (oc, oil и si). След това той се спира отделно на езика, който се отличава с утвърдителна частица si, разглежда четиринайсетте диалекта, на които се разпада, и заключава, че ни един от тях не е достоен да вземе предимство над другите, а това предимство се пада на онова бляскаво говоримо наречие (volgare illustre), което е разпространено във всички италиански градове и което изглежда да не принадлежи на никой град.

Данте освен със самите си произведения, независимо от горната книга, не е пропускал никой случай, който му се е представлявал, да възвеличава говоримия език. Бокачио, като говори за неговото пребивание в Равена, казва, че със своите поучения е направил там многобройни ученици в поезия и главно на простонароден език; тоя език той пръв по негово съждение е възвеличил между италианците и е накарал да се цени така, както Омир е направил това между гърците и Виргилий между латините. За да се оцени услугата, която Данте е направил за италианския език било със своите лични поучения, било с книгата си «За простонародното красноречие», трябва да се знае, че всички учени и културни лица са давали предимство на латинския език. Говоримият език е могъл да служи за обикновените потреби на живота, а за всичко, що се е издигало по-горе от тия потреби, трябвало е да се прибягва до латински. Ще видим по-долу как един млад учен, който е ценил високо Данте и неговите поетически дарби в хубави еклоги, написани на латински, му изказва

съжалението си, че не е писал великата си поема на латински. Нещо повече. Тоя възглед за латинския език се е споделял дълго време още подир смъртта на Данте от някои от най-великите представители на Възраждането. Петрарка въпреки славата, която е дължал на своите италиански сонети, не е мислил, че на всички теми може да се досегне, ако си не послужи човек с езика на Вергилия, и той е написал цяла поема, А ф р и к а, на латински и тя се не чете освен от ония, които се занимават с издирвания върху съдбата, която е постигнала латинския език подир разрушението на Рим. Не е дори чудно, че когато двайсет години след смъртта на Данте калугерът Матео Ронто е предприел да превожда «Бож. комедия» на латински, за което горко е пострадал, него е ръководила и благочестива мисъл да даде на великата поема онова облекло, което в неговите очи е могло да бъде единствено достойно за нея.

И Данте определя и разните поетически форми, които прилягат за народния език, и докарва ги до съвършенство в своите лирически произведения, додето дохожда най-сетне време, когато ги слива хармонически в своята велика поема. Ето как всички по-ранни негови произведения, «Песенникът», «Нов живот», писани преди изгнанието, и «Пир», захванат във Флоренция и довършен в изгнание, са един вид приготовителни работи, в които е изпитвал своите сили, преди да пристъпи към великия труд, който ще стане окончателна и най-велика задача на живота му.

При горния труд, който се е появил на латински, могат да се поставят по характера на своето съдържание и две еклоги, писани на латински стихове, когато Данте е бил в Равена. Те са били отговор на две еклоги, с които през 1319 Джовани дел Вирджилио, знаменит професор по изящна словесност в Болоня, като го е възхвалявал за «Божествената комедия», изказвал му е едновременно своето съжаление, че не е писал своя труд на латински, и го е призовавал да иде в Болоня да получи лавров венец, като му е обещавал своето съдействие. Данте му е отговорил, като си е послужил с буколически образи,

че не приема да иде да получи поетически венец в Болоня, тъй като тоя град е против императорската власт, и че гори от желание да тури на главата си само отечествен венец, когато ще довърши напълно комедията, от която обещава да му изпрати наскоро десет песни. Данте е имал сериозни причини да се бои да иде в Болоня, дето между другите се е отличавало с жестоко озлобление против него семейството на така наречените Каччянимичи, което семейство той е покрил с вечен позор в XVIII песен от «Ад».

Със своите две еклоги Данте не само е дал на своя млад поклонник, който го е укорявал, дето пее на говорим език, да разбере, че кога е искал, могъл е също така хубаво да пее и на латински стихове, но е възродил в литературата буколическата поезия, която е била умряла още от времето на Виргилия. В това и състои главното достойнство на тия две хубави рожби на великия гений на Алигиери.

На Данте се приписват при това още някои стихотворения с религиозен характер, между които седем псалми, но тяхната автентичност е съвсем съмнителна. Много по-важно е да се знае дали е негов един трактат с научно съдържание, известен под название «Questio de duobis elementis aquae et terrae», който, ако би бил негов, би доказал, че той между друго е обладавал и ценни знания по геология. В него се изказват, много време преди да станат достояние на науката, верни съждения за образуване на планините. Спорът за автентичността на тоя труд остава още нерешен. Някои допускат, че и ако Данте е писал такъв трактат, то е стигнал до нас не в тоя вид, в който е излязъл от неговата ръка, а изменен и допълнен много по-късно от някой си монах, който е и издал книжката във Венеция в 1508. Тоя спор едва ли някога ще се реши, както навярно няма да се реши от тия писма, които се приписват на Данте и които едни изкарват на четиринайсет, а други само на три-четири, кои са автентични и кои не. Няма никакво съмнение, както имахме случай да кажем вече, че Данте е бил оставил много писма. Те биха съставлявали, ако ги имахме,

неоценимо съкровище за изучаване на поета, на неговия характер и на неговия живот и биха хвърлили голямо осветление върху събитията от негово време. Чрез тях биха се разрешили много литературни спорове, върху които едва ли някога ще се постигне съгласие. Но колкото и да е скръбно това, трябва да се примирим с идеята, че от това скъпо съкровище времето не е оставило да стигне до нас почти нищо.

БОЖЕСТВЕНАТА КОМЕДИЯ

С «Божествената комедия»[1] Данте туря венец на своята деятелност и на своята слава. В нея се разкрива геният му във всичката си мощ и във всичкото си величие. Дълбока тъга свива сърцето и едновременно усещате се покъртен от безпределно удивление, когато мислите в какъв момент от живота той се е посветил решително на колосалния си труд и при какви условия без отдих, до самата си смърт, е работил над него. Тоя момент съвпада с върха на нещастията му. Ние можем да го определим, без страх много да сбъркаме, като го поставим в онова време, когато, след като със смъртта на Хенрих VII Люксембургски е видял разрушени окончателно своите надежди да се върне във Флоренция, той се е оттеглил в алпийския манастир «Santa Groce» и тука, всред дивата и недостъпна природа, откъснат от цял свят, е останал насаме със своето отчаяние и със своите мисли. Какво

[1] Данте е озаглавил своята поема просто Комедия. Прилагателното Божествена се явява първи път в едно венецианско издание от 1555, след като Ландино в едно издание на поемата от 1481 беше нарекъл поета божествен. Оттогава това прилагателно се е сляло така със заглавието на поемата, че изглежда като да й е дадено от самия поет. Божествена комедия значи свещено представление, подобно на ония свещени представления от средните векове, които са се наричали мистерии. Данте я нарекъл комедия, едно, може би защото, като написана на говорим език, е означавала простонародно представление и, друго, защото е печална в началото, а свършва с радостни и светли сцени. В някои издания поемата е озаглавена: «Le terze rime di Dante» или просто Данте, или пък: Видение, поема от Данте Алигиери.

ще реши след това углубление в себе си, в своите спомени от миналото, в своята скръб, в своята неволя? Няма ли да надвие унинието и като сломи всички пружини, чрез които се е крепил и движил великият дух, да го превърне в една печална съсипня? Колкото и да е била мъчителна борбата, духът надви и като разкри криле, почерпа от тъгата и горчилата на живота сила и мощ за по-сърдечен, по-горд, по-висок полет.

Данте е готов за великата работа, на която ще посвети отсега целия си живот, за която ще остави всичко друго и от която ще го откъсне само смъртта, кога настъпи време за почивка във вечното безмълвие на гроба. В тоя си труд той ще внесе всички свои дарби и знания, всички съкровища на своя дух, всички страсти и чувства, които вълнуват душата му, всички зари, с които една неземна любов е осветлявала душата му, всички вопли, които е извлякла от гърдите му горестта, една ненаситна жажда за правда и неодолим порив към истина и светлина. Такъв само труд, в който ще турят ръка и небето, и земята, е могъл да го погълне всецяло и да изпълни живота му. В това напрежение свръхестествено, на каквото може би никой не се е подлагал, проглежда една само користна мисъл. Кога е работил над своята величествена сграда, той се е ласкаял от надежда, че ако молбите не умилостивят съгражданите му, те ще се трогнат от трудовете му и ще му отворят вратите на родния град от благодарност за славата, която ще им достави с песните си, а ако човешкото жестоко сърце не се трогне от нищо и съдбата му остане неизменна, че няма поне да умре в паметта на онния. за които неговото време ще бъде старо.

От деня, когато Данте се е отдал на своята велика поема, не са могли да му се не видят маловажни всички други трудове, над които е бил работил по-рано. И лесно се обяснява защо всички тия трудове са останали недовършени. «De Vulgari Eloquentia» е щяла да състои от 4 или 5 книги, а написани са само две. «Convivio» е щял да състои от 15 части, а написани са само четири.

Заслужава да се отбележи една особеност, която се отнася до всички произведения на Данте. Не може се уста-

нови за тях един хронологически ред не само защото не се знае точно кога са писани, но и защото с изключение може би на «De Monarchia» те не са писани отведнъж, а отделните части, от които състоят, са били съставлявани в различни времена и после сглобявани. Така стихотворенията в «Нов живот» са писани много по-рано от прозата. Прозаическата част в «Пир» е била написана доволно дълго време след поетическата. Данте е събирал, така да се каже, малко по малко ония камъни, с които си е служил покъсно за постройка на своите книжовни паметници.

Данте е употребил тая система за работене и по отношение на «Божествената комедия». Това обяснява защо има спор между неговите коментатори за времето, през което тя е била започната. Някои от тях поддържат, че Данте е почнал да пише поемата още преди изгнанието, но това твърдение се опровергава и от данни, черпени от самата поема и от условията, в които е текъл животът на поета. Ако това твърдение се приемеше за вярно, много въпроси, касающи се до съвременни събития, за които се поменува в поемата, биха останали неразрешими гатанки. Идеята за поемата принадлежи към най-ранните години на поета. Тя се е родила у него от желанието да обезсмърти Беатриче, както е разказал сам това в «Нов живот». «Яви ми се едно чудесно видение, в което видях неща, които ме накараха да се зарека да не пиша нищо за тая блажена душа, доде не бих могъл по-достойно да говоря за нея. За да успея в това, изучавам, колкото мога, което тя навярно знае. Така че ако бъде угодно на оня, чрез когото живеят всички неща, да се продължи животът ми още няколко години, надявам се да мога да кажа за нея каквото досега не е казано за никоя жена.» Понеже това видение се отнася в 1293, то естествено е да се заключи, че мисълта за поемата е съществувала вече, но че не е бил почнал да я пише и при това не е и предполагал да я почне веднага, а подир няколко години, когато, снабден с обширни и дълбоки знания, каквито е чувствувал, че му са нужни, «ще може да каже за Беатриче каквото още не е било казано от никого за никоя жена». Не може да се мисли, че и да се е усетил дори приготвен няколко години

след тая дата, той е можал да предприеме такъв велик труд, в който е било нужно да съсредоточи всецяло ума си, всред ония грижи и вълнения, от които трябва да е бил погълнат няколко години подир изгнанието, додето и у него, и у съмишлениците му и състрадалците му е живяла надежда да се върнат във Флоренция първо с насилие, а после с помощта на Хенрих VII.

Кога се определя обаче като време, през което Данте е почнал своята поема, периодът от изгнанието, който захваща след смъртта на Хенрих VII, това не ще каже, че дотогава не е бил направил нищо за нея, но че оттогава той се е посветил всецяло и изключително на колосалния си труд, като е направил от него единствена и висша задача на живота си и като е решил да го не остави, доде го не довърши.

Съвсем вероятно е, че не само го е занимавала всякога мисъл за поемата, не само в неговия ум е била установена в главните си черти обширната сграда, но той старателно е събирал материали за нея. Не е дори никак чудно да са били получили окончателно форма някои епизоди, които са били отпосле поставени на мястото, което им е било пригодно, и да са били готови с хиляди дори терцини дълго време преди поетът да е бил предприел да даде окончателна редакция на своя труд. По тоя начин може да се обясни лесно и разказът, който Бокачио съобщава по слух, че уж седем песни от «Ад» били свършени преди изгнанието и дълго време се считали загубени от поета, вследствие на което той бил изпаднал в такова отчаяние, че бил се отказал да продължава по-нататък наченатия труд, и се възвърнал към първата си мисъл само кога били намерени.

Както във Флоренция, така и отпосле в изгнанието и след като се е предал на усилени занятия над поемата, той не е преставал да събира материали за нея. Това са били някога описания на местности, други път епизоди из живота на градовете, в които се е случвало да пребивава, или из живота на владетелите, с които се е запознавал. Това са могли да бъдат някога исторически факти, които случаят му е помогнал да открие. Поемата по своя характер и своята особна постройка се е поддавала чудесно на такава система за работене. Няма никакво съмнение, че ако не целият «Ад», то повечето песни в него трябва да са били свършени, кога е прибавил в песен пета трогателния епизод за Франческа ди Римини, за да се отплати на Гвидо да Полента, внук на хубавата грешница, за гостоприемството, което е намерил при него. Някои от тия материали са били отпосле обработвани и поставени там, дето е било удобно да им се даде място, а други са били оставени неупотребени. Ето по кой начин може да се каже, че Данте е работил през целия си живот над «Божествената комедия». И защото поетът е мислил над нея и се е готвил цяло четвърт столетие, преди да пристъпи да ѝ даде окончателна редакция, тя е излязла «книга, която по формата на своя организъм има палмата на най-строго и могуще единство между всички произведения на човешкия гений».

Това единство носи чисто морален и идеен характер. То произтича от мисълта да се покаже по кой път човек може да се издигне до истинско съвършенство. Човекът поради слабост и недостатъчност на своята природа е изложен на непреривна борба със заблужденията. Той се лута всред тях като в един тъмен лес, отдето не може да излезе само с помощта на своята воля, защото насреща му се препречват пороците. От тия пороци три са главни: сладострастието, гордостта и любостежанието. Те го дебнат като три звяра и като се съвокупяват, при това с други пороци, пораждат нови, които не дават да намерим правия път. За да може да надделее на пороците и да излезе от леса на заблужденията, човек има нужда от помощта на божията благодат. Той почерпва в нея оная сила, която му е потребна, за да напусне кривия път, в който се е лутал, и да тръгне по планината, на върха на която се намира всяко благо. Пътя, който трябва да извърви човек, за да се издигне над себе си и да се възвиси до пълно блаженство, ето великата смисъл, която се заключава в поемата и която свързва в едно цяло отделните части. Той трябва да се проникне от ужаса на мъките, които очакват грешниците в Ада, да чуе въздишките на разкаянието в Чистилището, за да може да се подигне, по стъпките на водачи, дадени му от висшата благодат, до съзерцание на божеството в Рая.

Заедно с това символическо значение поемата носи, благодарение на лицата, които участвуват в нея, на събитията, до които се докосва, на страстите и чувствата, които е отразила в себе си, отпечатък на най-могущ реализъм, който я прави едно величествено огледало на века с неговата история и неговите нрави, с неговите пороци и добродетели.

Тоя двоен характер, с който се отличава поемата, едновременно символична по смисъла, която крие в себе си, и дълбоко съвременна и реалистична по своето съдържание, рязко я отделя мимо всичко друго от ония мистически видения, с които разни монаси са се старали с религиозни и назидателни цели да дадат представление за задгробния живот. Данте не е могъл да не знае тия съчинения, толкова повече че те са били станали един вид достояние на народното съзнание, и вероятно той е взел от тях зародиша на своя труд и много сведения, с които си е послужил. Там например той е можал да намери наказанията, които прилягат за известни грехове и които са били определени по сила на закона за съответственост между мъката и греха. Но Данте, като е направил темата своя, е внесъл в нея онова, що не е имало у никого от неговите предшественици и което е обладавал сам той. «Мнозина — казва д'Анкона, като пише по тоя въпрос в своите студии за Данте — се бяха опитали да разкажат мъките на ада и радостите на рая. Не е имало потреба от голямо въображение, за да натрупа човек в описанието на ада мъчения и изтезания, огньове и ледници, змии, чудовища и дяволи и в описанието на рая наслади и радости, потоци от светлина, песни и звуци; но никому не беше дошло на ум да вземе тая остаряла и извехтяла вече тема, за да представи с нея човешкия живот във всички негови видове и проявления, като го гледа от бездната на злото и от върха на блаженството. Никой така също не беше съгледал, че разказът на такива бедствия и радости най-сетне уморява читателя и наместо да му даде удоволствие, само го зашеметява и че за да се влее живот в тях, трябва да се въведе в тях човекът; не човек изобщо и безлична душа, а човекът като такъв, който има свое име, свои нрави, свои бедствия в

света и в историята. Данте, като е подзел старата тема с такава мисъл, е ударил въз нея своя незаличим печат и след него цикълът на виденията се затваря.»

Хубава страница дава по тоя повод и П и о Р а й н а в с в о я ж и в о т з а Д а н т е; в нея са посочени при това с нагледна ясност някои най-съществени и характерни черти от творческия гений на Данте.

«Там, дето други бяха фантазирали и бяха се твърде често суетили — пише той, — Данте само е мислил. Дантевият ум е един от най-съразмерните, които могат да се срещнат на света; фантазията и разумът, които у повечето люде ни се представляват като две блюда на една къпона, от които едната не може да падне, без другата да се дигне, тука достигат еднакво до най-високо развитие и взаимно си придават сила. И при разума, и при фантазията се присъединява едно мощно чувство, способно на равна степен за най-изящни нежности и за най-горди пориви, което може да бъде ручей, който тече лъчист между треви, зеленеющи се над брегoвете, и буен поток, който пада в бездна и повлича воденици, дървета, къщи, всичко, що среща на пътя си. Такъв природата беше направила Алигиери; животът не по благоволение на обстоятелствата, а по неугасима жажда за знание (п р и р о д н а т а ж а ж д а, к о я т о н е с е н а с и щ а, о с в е н а к о б о г я н а с и т и) направи го при това обладател на всички почти знания от негово време. Тия знания за други биха се обърнали в голям камък, вързан за крака, па било то крак и на орел; за него, напротив, те станаха котва, с помощта на която корабът добива покой и равновесие. Такъв е човекът, който замисли да обходи подир толкова и толкова други световете на душите. Можем да бъдем уверени, че няма да тръгне по други ничии стъпки. Дори и по отношение на Вергилия, на в е л и ч а й ш и я п о е т, когото нарича свой учител и когото преди всичко, з а с л и з а н е т о н а Е н е я в а д а, е избрал за вожд през двете области на мъките, той не се унижава да стане роболепен. Той го е изучил и го знае много добре, подражава му понякога в някои подробности, но си запазва пълна и целокупна свобода... Данте не е могъл да се задоволи да схваща нещата

Заедно с това символическо значение поемата носи, благодарение на лицата, които участвуват в нея, на събитията, до които се докосва, на страстите и чувствата, които е отразила в себе си, отпечатък на най-могущ реализъм, който я прави едно величествено огледало на века с неговата история и неговите нрави, с неговите пороци и добродетели.

Тоя двоен характер, с който се отличава поемата, едновременно символична по смисълта, която крие в себе си, и дълбоко съвременна и реалистична по своето съдържание, рязко я отделя мимо всичко друго от ония мистически видения, с които разни монаси са се старали с религиозни и назидателни цели да дадат представление за задгробния живот. Данте не е могъл да не знае тия съчинения, толкова повече че те са били станали един вид достояние на народното съзнание, и вероятно той е взел от тях зародиша на своя труд и много сведения, с които си е послужил. Там например той е можал да намери наказанията, които прилягат за известни грехове и които са били определени по сила на закона за съответственост между мъката и греха. Но Данте, като е направил темата своя, е внесъл в нея онова, що не е имало у никого от неговите предшественици и което е обладавал сам той. «Мнозина — казва д'Анкона, като пише по тоя въпрос в своите студии за Данте — се бяха опитали да разкажат мъките на ада и радостите на рая. Не е имало потреба от голямо въображение, за да натрупа човек в описанието на ада мъчения и изтезания, огньове и ледници, змии, чудовища и дяволи и в описанието на рая наслади и радости, потоци от светлина, песни и звуци; но никому не беше дошло на ум да вземе тая остаряла и извехтяла вече тема, за да представи с нея човешкия живот във всички негови видове и проявления, като го гледа от бездната на злото и от върха на блаженството. Никой така също не беше съгледал, че разказът на такива бедствия и радости най-сетне уморява читателя и наместо да му даде удоволствие, само го зашеметява и че за да се влее живот в тях, трябва да се въведе в тях човекът; не човек изобщо и безлична душа, а човекът като такъв, който има свое име, свои нрави, свои бедствия в

света и в историята. Данте, като е подзел старата тема с такава мисъл, е ударил въз нея своя незаличим печат и след него цикълът на виденията се затваря.»

Хубава страница дава по тоя повод и П и о Р а й н а в с в о я ж и в о т з а Д а н т е; в нея са посочени при това с нагледна ясност някои най-съществени и характерни черти от творческия гений на Данте.

«Там, дето други бяха фантазирали и бяха се твърде често суетили — пише той, — Данте само е мислил. Дантевият ум е един от най-съразмерните, които могат да се срещнат на света; фантазията и разумът, които у повечето люде ни се представляват като две блюда на една къпона, от които едната не може да падне, без другата да се дигне, тука достигат еднакво до най-високо развитие и взаимно си придават сила. И при разума, и при фантазията се присъединява едно мощно чувство, способно на равна степен за най-изящни нежности и за най-горди пориви, което може да бъде ручей, който тече лъчист между треви, зеленеющи се над брегoвете, и буен поток, който пада в бездна и повлича воденици, дървета, къщи, всичко, що среща на пътя си. Такъв природата беше направила Алигиери; животът не по благоволение на обстоятелствата, а по неугасима жажда за знание (п р и р о д н а т а ж а ж д а, к о я т о н е с е н а с и щ а, о с в е н а к о б о г я н а с и т и) направи го при това обладател на всички почти знания от негово време. Тия знания за други биха се обърнали в голям камък, вързан за крака, па било то крак и на орел; за него, напротив, те станаха котва, с помощта на която корабът добива покой и равновесие. Такъв е човекът, който замисли да обходи подир толкова и толкова други световете на душите. Можем да бъдем уверени, че няма да тръгне по други ничии стъпки. Дори и по отношение на Вергилия, на в е л и ч а й ш и я п о е т, когото нарича свой учител и когото преди всичко, з а с л и з а н е т о н а Е н е я в а д а, е избрал за вожд през двете области на мъките, той не се унижава да стане роболепен. Той го е изучил и го знае много добре, подражава му понякога в някои подробности, но си запазва пълна и целокупна свобода... Данте не е могъл да се задоволи да схваща нещата

като своите предшественици: той, космограф, надарен до най-висока степен с това класическо чувство, което бяга от неопределеното и неопределимото и което така рязко се отделя от стремленията на източния гений. Недоволен да изменява, той всичко е преобразил.»

Символизмът държи широко място в поемата. Той затруднява най-много разбирането на отделни части в нея, а някои от тях ги преобръща в необясними и неразрешими гатанки. На символизма се дължи до голяма степен, дето е невъзможен още един синтетичен труд върху поета. Трябва да се задоволим с изучване отделни части от времето, живота и произведенията на Данте. Но тоя символизъм се съвокупява с живи личности, имеющи определена физическа и морална физиономия и които като такива именно възбуждат у нас близко и трогателно съчувствие. Това не са сенки, които минуват покрай очите ни, които могат само мимоходом да увлекат нашето любопитство и които забравяме, щом изчезнат от погледа ни. Ние влизаме в съприкосновение във всички три царства на задгробния живот със същества, в които се увличаме, защото носят сърца като нас и са изложени като нас на истински болки и радости.

Сам Данте, който играе рол на главен герой в поемата, е символическа личност, човек заблуден, който, озарен от божията благодат, се възвръща към бога; но той е така също и жива, определена личност, която рисува едновременно и историята на спасеното човечество, и своята лична, индивидуална история. Също като него са и символи, и определени личности и водачите му в задгробния мир: Виргилий, който го придружава в ада и чистилището, додето постига разума, и Беатриче, която, озарена от висшата светлина на вярата, го води по светлите пътища на небето. И като поета, и като Виргилий и Беатриче живи са всички личности, с които са населени адът, чистилището, раят. Това са повечето съвременници на поета, които са могли да бъдат познати на всички със своя живот и своите нрави, или са исторически личности, физиономията и деянията на които са се представлявали на поета в ясни и живи образи.

Ако ни разтреперват воплите, от които кънтят стените

на ада, ако ни трогват въздишките, с които се изразява разкаянието в чистилището, ако ни увличат песните, с които праведните в рая славословят бога, то е, защото вопли, въздишки, песни излизат от гърди човешки и са излияния на живи и верни чувства. И чрез тия безбройни образи, които минуват пред нашите очи, било че се очертават в мрачините на ада, или под меките сенки на чистилището, или в сиянието на райската светлина, които слушаме да говорят, да плачат, да ликуват, които приковават вниманието ни с разкази за диви страсти, за тежки пороци, за страшни бедствия или с възвишени поучения от философия и теология, пред нас се развива с поразителна вярност и с безподобен изблик от живот цялата история на средните векове със своите мрачни и светли страни.

Никога поетът не е могъл да чувствува по-люто раната, която съдбата бе отворила в сърцето му, както по това време, кога е писвал своята поема, и с особена сила са се отразили в нея болките, които са го мъчили. Не на едно място и в трите части на поемата, а особено в «Ад», той е дал израз на гнева, който го е въодушевлявал, както към отделни личности, от които е бил получил обиди, така и към Флоренция, на която въпреки всичката любов, която не е престанала да го свързва с нея, той не е могъл да прости, че го е прокудила от себе си като нечестен и опетнен с кражби и подкупи обществен служител. Не чувствувате ли от какъв гняв трябва да се е тресла гордата и честна душа на поета всякога, кога мисъл за тия обвинения е минавала през ума му? Още в третя песен на «Ад» той отправя укори и грозни предсказания против Флоренция, разпокъсана от завист и раздори, и като от желание да им даде характер на по-жлъчна подигравка, влага ги в устата на един известен чревоугодник, Чакко, който е изкупвал тъкмо тоя грях в ада. В песен осма Данте излива своя гняв против Адемаровци, семейство, с което неговото е било в непрекъсната вражда. Тая вражда се е проявила с особено ожесточение след изгнанието на поета. Един от Адемаровци, на име Бокачио, или Бокачини, е бил присвоил имениятa на Данте и затова е стоял в първите редове между ония негови врагове, в неумолимото съпротивление

на които са се разбили надеждите му да се възвърне от изгнание. Можем лесно да си представим при тогавашните нрави на какви гонения трябва да са били изложени от страна на такива неумолими врагове всички близки на Данте и лесно е да си обясним ненавистта, с която ги бичува. Впрочем, за да излее своя гняв, той е избрал за своя жертва един член от семейството на Адемаровци, Филипо Арженти, който, при един надменен и жлъчен нрав, готов да пламне и да иде и при най-малък повод до най-жестоки крайности, се е хвалил със своята ненавист против целия флорентински народ и затова пък и сам той е бил дълбоко ненавиждан от всички.

Ако Данте не е ненавиждал, както е знаял той да ненавижда, не бихме имали може би «Ад». Защото, ако «Чистилище» е една тъжна и дълбока елегия, ако «Рай» е една сладка и сюблимна молитва, «Ад» е една буря, в която пищи неумолимият гняв на поета, предизвикан от претърпени люти и жестоки обиди. Тая ненавист, в какъвто вид да се проявява, не е обаче едно сляпо чувство. Тя не се излива като диво и безразсъдно озлобление против всички неприятели на поета. Тя не го понижава, а стои в хармония с оная гордост, която е останала до края на живота му отличителна черта на неговата душа и на неговия характер. Тя не само има своите корени в истински и страшни нещастия, но се оправдава всякога с възвишени етически причини, които могат да възбудят гняв във всяка честна съвест и благодарение на които тя остава всякога доблестна.

Данте е един съдия, който съединява в себе си природата на библейски пророк с природата на римски стоик. Само така той е могъл да изпълни мисията, която е приел на себе си, кога е тръгнал по своя тайнствен път, за да стигне до съзерцание на вечните и небесни неща. Него въодушевлява чувство от висока справедливост, при което се прибавя и друго все така възвишено чувство: безпределна любов към Италия. Кой е любил повече от него Италия, величието на която е имал пред вид при всяка работа, на която е посвещавал своите дарби и своите сили? И у кого със сила по-голяма могли са да възбудят огорчение и негодувание ония насилия, грабежи, похабени нрави, които

са помрачавали хубавата земя в негово време и на която той е ударил печата на позора в своята безсмъртна поема? Данте е писал поемата на говоримия език, защото така тя е могла да има по-широк кръг читатели и да проникне във всички слоеве на обществото. Несъмнено ръководили са го любов към родния език и желание да надвие, както казва Кардучи, със славата на своето име и на своето произведение жестокостта на своите противници и да спечели благоволението на князе и на народа, на които латинският език не е бил познат и не се е нравил. Но не е ли еднакво вероятно, че и други високонравствени цели са повлияли над него, кога е предприел да пише «Божествената комедия» на италиански? Не е ли искал с мрачната картина на съвременните нрави, която е начертал в поемата, като стане достъпна на всички, да възбуди общо негодувание против греховете и пороците, които са били така всесилни, и да въздействува чрез душите и сърцата за нравственото прераждане на родната земя?

Данте, съдия, става толкова по-неумолим, колкото са по-тежки греховете и пороците, които има да бичува. Всички наказания, които въображението му е изнамерило, бледнеят пред онова, на което е подвергната измяната. Не само по своята природа измяната е накарала Данте да бъде неумолимо жесток към ония, които са се провинили в нея, но и за широкото място, което тя е завземала в живота в негово време. Тя се е считала като обикновено средство за постигане на користни цели. Считало се е нещо естествено да прибегнеш до измяна, за да се избавиш от един противник, да отмъстиш на един враг, да присвоиш чуждо имане, на което си хвърлил око. И кой ще осъди Данте, че е изказал възмущението си против тия нрави по начин неумолим? В минутата, кога се извърши измяна, душата се отделя от тялото и пада в пъкъла, а на нейно място влиза в тялото дявол, който остава да го управлява, докогато му е писано да стои на земята. Не може човек да се провини в измяна, ако у него не са се вледенили всички чувства до степен да загубят всяка власт, като че ги няма. И грешниците живеят в пъкъла, оковани до шията в лед, лишени и от утехата да плачат, защото сълзите, като изли-

зат, замръзват и покриват очите им с буци от лед, което предизвиква у нещастните още по-големи болки. И тоя лед, в който живеят грешните, се образува от студа, който произвожда, като размахва крилете си, Луцифер, който за своята измяна към бога е бил сгромолясан от небето и като е паднал на земята, пробил е оная бездна, която служи за горко жилище на грешните, а сам той седи притиснат в центъра на земята, обърнат с главата си към едното й полушарие, а с краката си към другото й полушарие.[1]

Вижте сега как съобразно с характера, който е дал на измяната Данте, съдия, се обръща към ония, които за такъв грях се мъчат в ада.

Албериго от Манфредовци, властители на Фаенца, изкупва тука греха, който е извършил на земята, като е погубил по коварно-предателски начин един свой близък роднина, Манфредо и син му, Албергетто. Той ги вика на един обяд уж да се помири с тях, а кога се свършва обядът и заповядал да донесат овощия, по тоя по-отрано определен знак влизат в обедната стая хората на Албериго въоръжени и избиват нещастните гости. Албериго, който изпитва тука в леда ужасни мъки, моли поета да очисти очите му от замръзналите сълзи. Данте му обещава, ако грешникът каже кой е:

. . . Кажи ми кой си и обида
кому сторил си; помощ ще ти дам
след туй, а ако не, при теб нек ида.

[1] Наказанията в Дантевия «Ад», схванати с психологическа и философска тънкост, са прями и непосредствени последствия от съответствените грехове. Те са самите пороци, съблечени от всяка измамлива вънкашност. Така ония, които са прегрешили по сляпо увлечение от своите плътски страсти, непрекъснат вихър ги носи из тъмното пространство и ги блъска в една развалина; скъперниците и разсипниците тласкат с гърдите си грамадни тежести и блъскат се взаимно едни други; ония, които са се провинили в насилия против ближните си: тирани, разбойници, убийци, изкупват своите грехове, потопени повече или по-малко в кипяща кръв, под стража на кентаври, които ги пронизват със своите стрели, кога искат да излязат навън; лицемерите, осъдени постоянно да ходят, едва влачат краката си, облечени с тежки оловни дрехи, позлатени отвън; дяволи разсичат гърдите при всяка обиколка на ония, които са сели схизми, скандали и раздори, и ги излагат на такива също мъчения, каквито те са причинявали през живота си на отделни лица или на цели народи.

Албериго изпълнява волята на поета, но след като се изповяда и разправя историята и на други грешници като него, Данте отрича да изпълни молбата му и не му се вижда, че върши вероломство, а че, напротив, постъпва добре, понеже се касае за грешник, който се е провинил в измяна.

Еднакво неумолимо постъпва Данте и с друг един грешник, Бокка дели Абати, който при Монтаперти, дето е станало сражение между гвелфи и гибелини, е станал причина за поражението на гвелфите, като е съсякъл предателски всред боя ръката на техния знаменосец. Флоренция след тая победа на гибелините е щяла да бъде разрушена, ако да не се е застъпил решително за нея военачалникът на последните, Фарината. Данте, като го вижда между другите грешници, хваща го за космите и почва да го дърпа немилостиво, за да го накара да каже кой е. Грешникът въпреки болките, които усеща, отказва да каже името си и да се разкрие, когато друг един грешник, като го пита защо реве, произнася името му. Тогава Данте става и му изказва своето отвращение:

Изменнико, безчестна твар, бедите,
кои стори, оплаквай в тия тми
до века; зарад тебе под звездите
ще нося горе верни новини.

Данте върви тука не по стъпките на християнския бог, безкраен в своята милост, а по стъпките на еврейския бог, но той знае, че изпълнява със своята неумолимост присъди, вдъхновени от висока справедливост. Пред нея не намират пощада и люде, които му са били скъпи инак било по чувства приятелски, било защото със своя характер или със своите знания и дела му са внушавали почит и уважение. Така той е турил в ада Брунетто Латини, Фарината, Кавалканте Кавалканти, защото въпреки другите им достойнства, за които му са били крайно мили, са били последователи на погрешни идеи, или пък животът им на земята не се е отличавал със съвсем чисти и непорочни нрави. Но като изпълнява един неизбежен акт от справедливост, той

се отнася с почит към тия грешници, за които е бил съхранил по други причини добър спомен. Той се обръща с трогателни думи към Брунетто Латини, на широката ученост и сърдечна услужливост на когото е бил толкова много задължен за укрепване и разширение на своите знания. Той възвеличава Фарината за неговата пламенна отечествена любов. Той възхвалява нежната и гореща обич на Кавалканте Кавалканти към син му Гвидо, който е бил първи между неговите най-добри приятели. По един трогателен начин изразява бащата нежните чувства, които храни към сина си, като изказва удивление, че и той, който е равен на Данте по гений и негов другар по знания, не го придружава в това задгробно пътешествие, а е останал на земята.

Изумление ви взима, кога, след като изходите с Данте пътя из ада, мислите каква задача е бил предприел и с какво изкуство и успех е била изпълнена. Кога по неговите стъпки влизаме в ада през оная вечно зеюща порта, зловещ надпис над която ни предупреждава, че който пристъпи през тоя праг, трябва да остави там всяка надежда, неволно ни взима страх, че не ще има у нас сила да извървим докрай пътя, по който тръгваме след него. Скоро обаче ние ликуваме за поета, като се убеждаваме, че не сме били прави в своите страхове. Той знае по какъв път ни води и служи си с всички средства, които могат да дадат едно богато въображение и една мощна фантазия, за да го направи лек за нас, като действува над всичките ни чувства и като омекотява ония, които биха могли да се превърнат в непосилно угнетение за душата. Сцените и образите, които срещаме по пътя си, менят се на всяка минута, менят се и чувствата, които ни внушават, и стиховете по характера на чувствата, от които черпят своето вдъхновение, достигат до нас ту като страшен тътнеж от гръмотевица или грозен вой от буря, която пищи в планински усои, ту като нежен глъч на деца, които играят покрай любеща майка, или като тихо шумолене на ручей, който тече в зелена морава. Поетът всред най-потресни сцени увлича ума ни в най-възвишени истини и ни кара от болките и мъките, на които сме зрители, от воплите,

които слушаме около себе си, да черпим високи поучения и съзнание за велики длъжности към себе си и към другите или вплита в своите страховити разкази епизоди, които изпълват душата ни със сладки вълнения от най-дълбока милост и състрадание. И никога сякаш той не се явява по-велик като поет. В никоя литература не могат да се намерят стихове, проникнати с такава нежна и трогателна тъга като ония, с които Франческа ди Римини разказва на поета своята печална история. Не може да се представи нещо по-покъртително от разказа на Уголино за мъченическата смърт, която по неумолимото жестокосърдечие на Руджиери е претърпял със своите деца и внуци в страшната кула на глада. Това не са единствени епизоди, способни така да трогнат и възбудят безмерна милост, но другите остават засълнати зад славата и известността, които са си спечелили в цял свят епизодите за Франческа и Уголино. Поетът не по-малко е мил и трогателен в срещите си с ония, които в живота е почитал за техните похвални деяния или високи умствени дарби и душевни качества. И над всичко това сладко и бодро действува над вас мисълта, че правите тоя път с такива гении като Данте и Виргилий. Усещате се изпълнен с почит и уважение, гордост подига гърдите ви и стараете се с трогнато сърце да не пропуснете нищо от ония мили и всякога възвишени разговори, които непрекъснато разменят помежду си Данте, скромен и почтителен, Виргилий, благ и снизходителен в съзнанието на превъзходството, което има над него.

Данте си служи и в трите части на своята поема с всички форми, които може да приеме поезията. Той е едновременно лирически поет, епически и драматически и ако има една форма, която да преобладава, то е несъмнено драматическата. Това се обяснява със самия характер на поемата, особено в «Ад». Няма да сгреши онзи, който каже, че тая поетическа форма най-много приляга на гения на поета, и кой знае, ако би живял в друго време дали не би търсил чрез нея да се възвеличи като поет. Всички песни от «Ад» са драматически сцени, развити всякога по начин да произведат най-силен ефект. Те са кратки. Често една

песен съдържа няколко драматически сцени, но това не пречи да произвождат над нас най-поразително впечатление. Впрочем Данте цени думите и ги щади. Той знае каква сила те приемат от чувствата и страстите, които носи в душата си, и не надминува никога целта, която е искал да постигне. Той си служи често само с един жест, с един стих, с една дума, за да очертае един образ, да осветли едно душевно състояние, да разкрие като чрез блясък от светкавица една бездна от горести и страдания.

Символизмът, като се съединява с нравствените и художествени елементи, които поетът е внесъл със своята душа и със своя гений в поемата, разширява още повече пределите, в които тя се движи, дава ѝ общочовешки характер и включва всички векове в нейните рамки, които допират с една си край до вратата, през която се влиза в ада, а с другия си край до подножието на престола, на който сияе, в лъчезарна и неизчерпаема светлина, творецът на всички неща във вселената.

С постепенното отдалечаване от ада утихват в дивния пътник страстите, с които е била обременена душата му, кога е тръгнал от земята. За да може да продължи пътя си по-нататък, за да достигне целта, към която се стреми, той трябва да се освободи от тях. С влизането му в чистилището, небесният вратар, който пази входа му, написва на челото му седем Г-та[1], знакове на седемте гряха, от които предлежи да се отърсят ония, които идат в царството на разкаянието. При излизане от всеки кръг заличава се едно Г от челото му. Кога напуща седмия и последен кръг, изчезват от челото му и седемте Г-та, знак, че е свободен от седемте гряха, които те означават. Той ще чуе трогнат гласа Христов, който казва на завистниците: «Любете ония, които са ви сторили зло», но от тоя момент, ако и нравствено възвеличен, той се лишава от оная чудна сила, която страстите му даваха. От тоя момент той ще усети още по-голяма нужда от магическата помощ на изкуството, за да може да трогне с величието на ония истини, до които го въздига една чиста и възвишена любов.

[1] В текста тая буква е P, първа буква от италианската дума Peccato — грях.

Чистилището стои по средата и съединява в себе си черти от ада и от рая. Данте и Виргилий преминуват от ада в чистилището, като се завъртат около кръста на Луцифер, който, притиснат в центъра на земята, стои на предела на двете задгробни царства на вечната мъка и на разкаянието. На върха на чистилището е земният рай, който е един вид преддверие на небесния рай. При полите и по външните урви на чистилището се мъчат душите на ония, които са били прокълнати и само на смъртния си час са се сетили да искат прошка, както и душите на ония, които до последния си час са били пренебрегвали да признаят бога или са пренебрегвали да изпълнят някои възвишени длъжности, за които са имали особено призвание на земята. Самите души, които са в седемте кръгове, на които е разделено чистилището, изтърпяват наказания за пречистване на земните си грехове. Гордите ходят прегърбени под тежки товари, за да се научат на смирение. Завистниците са облечени с власеници и очите им са обшити с конци от желязо, за да не могат да гледат със завистливо око чуждото щастие. Буйните се въртят постоянно, измъчвани от гъст дим, през който не могат да видят нищо. Мързеливците търчат запъхтени, без да могат да се спрат и да си отпочинат. Скъперниците и разсипниците плачат, печално проснати по очи на земята. Чревоугодниците са подложени на танталово мъчение: пред тях стои храна и питие, без да могат да посегнат до тях, ако и да са жъдни и гладни.

Тия наказания не отчайват обаче ония, които ги изтърпяват. Те гледат на тях не като на мъка, а като на облекчение, защото знаят, че чрез тях си отварят път към вечното блаженство. У тях се пазят живи спомени от земното съществуване и от прегрешенията, в които са се провинили през живота, но едновременно чрез мисълта си те виждат ония наслади, които ги очакват в царството на праведните, дето ще заминат, след като се свърши пречистването им тука.

Тоя двоен характер, с който се отличава чистилището, е дало възможност на Данте да пролее тука обилни и живи струи от най-богата и възвишена поезия. И тая част от

поемата изобилствува с епизоди, които не са по-малко трогателни от ония, които съставляват неувядаема хубост в «Ад». «Последните шест песни при това — казва Скартацини, — освен че са най-сюблимни по обширност, величие и глъбина на замисъла, са още и от естетическа и поетическа гледна точка между най-хубавите от цялата поема, ако и всичко тука да е символично и алегорично и ако и да не е всякога лесно да се разкрие учението, което се крие под булото на чудните стихове.»

Въпреки това «Чистилище» далеко не е тъй известно като «Ад». За огромното число читатели то далеко не представлява онова увлечение, с което се ползува в такива широки размери първата част от великата поема. И погрешно би било да се обяснява с ниския уровен на вкуса у широката публика предпочтението, което тя дава на «Ад». Предимство пред «Чистилище» дават на «Ад» поне от гледна точка на достойнствата, с които се отличават като поетически творения, и съвсем искрени почитатели, и добри познавачи на Данте.

Предпочтението, което се дава на «Ад», трябва да се търси в това, че в него има по-голямо разнообразие, повече живот и по-силен драматически интерес. Образите, които възпроизвожда тука поетът, носят своя земен характер и стоят по-близко до нас. Нам е по-леко да разберем болките им и да се трогнем от участта им. Ужасяваме се, като слушаме престъпленията и пороците, в които са се провинили, но и съжаляваме ги за мъченията, на които ги виждаме подвъргнати.

Колкото повече образите се отдалечават от нас, толкова стават някак по-слаби връзките, с които се усещаме свързани с тях,и толкова повече отслабва и интересът, който възбуждат в нас. Трябва един много по-силен душевен порив, трябва едно по-голямо умствено напрежение, за да стигнем до тях, и като разберем хубостта им, да се пленим от нея. С отдалечаване на образите от нас стават едновременно още по-недосегаеми ония символични и алегорични тайни, които въплощават в себе си.

Всички тия причини могат да обяснят защо, ако всички четат «Ад», по-малко четци има за «Чистилище», а още по-

малко за «Рай». В течение на векове много неща, които е трябвало да бъдат извор на хубост и сила в «Рай», както от физически, така и от морален характер, са претърпели крушение и това се е отзовало на действието, което е била длъжна да произвожда на умовете тая част от поемата. Така например постройката на «Рай» е замислена всецяло въз основа на Птоломеевата космографическа система, която днес е съвсем забравена. Това обаче може да се каже едва ли не за всички класически произведения. Изложено е да загуби смисъл всичко в тях, което се касае до вярвания и системи, било морални, било религиозни или научни от времето, през което са се появили. Но ако в тия произведения е намерило израз едно живо поетическо чувство, хубостите, които е внесло в тях, преживяват на всичко. Те остават дори и тогава, когато вярванията, с които са били свързани, се разрушат. И имал е право да каже К а р д у ч и и за «Рай», и за цялата «Божествена комедия»: «Вярванията угасват, като ни оставят в удивление пред блясъка на миналата им обвивка, не се кланяме вече на богинята, но безподобната статуя, която е била изваяна по вдъхновение от нея, никой няма вече да я направи като Фидий и самият ваятел става един бог.»

Данте е внесъл и в «Рай» по неотразимо вдъхновение на своя гений широка струя от чувства земни, благодарение на което и в тоя мир, така възвишен, така отдалечен от нас, усещаме да трепери живот и това става причина да ни се не вижда така голямо разстоянието, което го дели от нас. Преди всичко и тука главен герой е Данте, човек жив. Въпреки възвишените пориви, които го влекат в небесните селения, душата му трепти от всички чувства и страсти, които са я вълнували на земята. И ние чуваме отзиви от тях да се разнасят в тия дивни светове, по които като по бляскава стълба той се възкачва към светлото видение на бога. И до него Беатриче, която го води по тая стълба, ако и да е същество небесно, не наумява ли на всяка стъпка ония земни връзки, които са съединявали душите им на земята? Не по силата ли на тия връзки тя се е смилила за него, кога е видяла, че се лута в леса на заблужденията, пратила е Виргилия да го извади оттам и да му покаже

пътя, който води към спасение, като го проведе през двете царства на мъката, а тука в рая е останала сама да му стане водачка? Данте, кога се появява тя за първи път на отсрещния бряг на Лета, преди още да може да я види и познае всред ослепителния блясък, с който дохожда като божа посланица, забулена с един облак от рози, които ангели пръскат пред нея, всред възклицания от блажени, на колесница алегорическа, теглена от свещения грифон, заобиколена от всички блясъци на стария и новия завет и от всички добродетели, ликуващи около нея, казва ни, че духът му неволно е усетил на «стара любов великата сила». Любовта, която го влече към нея тука, не е любов земна. Тя е такава любов, която намира удовлетворение сама в себе си, както намира сама в себе си удовлетворение любовта към децата, но и при тоя възвишен характер, който приема тука, тя не престава да ни трогва като чувство, което е взело своя зародиш в сладката съблазън на две души, увлечени една към друга.

В небето на М а р с, дето живеят блажените души на рицарите и войниците, които са се били против неверните, поетът среща своя прадядо Качайгвида, който му разказва своя живот и живота на своите потомци, очертава една великолепна картина за нравите на някогашна Флоренция, предсказва на поета нещастията, които го очакват, и го увещава да пише как може да се стигне до истинското освобождение без боязън от човеците, като има пред вид, че «ако гласът му се посрещне с досада в първия момент, той ще остави жизнена храна отпосле, кога бъде смлян». В небето на Ю п и т е р блестят като звезди душите на ония, които на земята са любили правдата и са я пазили. Чува се глас чуден от един орел, който осъжда пороците на много владетели и възхвалява някои стари царе, които повече от всички други са се отличили с висока справедливост. Свети Венедикт в небето на С а т у р н оплаква духовенството за развалата, която се е вмъкнала в него и го е отбила от високото му призвание. Но особено силно изказва свети Петър своя гняв против лошите пастири. Думите му звучат така страшно, че всички светци от рая, като ги чуват, загубват своя цвят.

Мимо това всичко тука е дух и всичко е назначено да действува на духа. От душата на поета поезията излиза като един светъл пламък, чийто блясък се слива чудно със светлината, която озарява всички краища на рай. Тая поезия служи да изрази хубости нематериални, каквито само могат да съответствуват на християнския рай, дето се постига и осъществява духовното блаженство. Тия хубости се заключават в хвалебни химни, в които се възвеличава истината, във възвишени разсъждения, в трогателни утехи. От такива само хубости Данте е могъл да мечтае да изплете оня венец от нетленни цветя, който е искал да положи на девственото и озарено с безподобна красота чело на Беатриче. И тия хубости е имал пред вид, кога в писмото, с което я посвещава на Кан Гранде, е нарекъл тая част от своята поема сюблимна.

Никъде Данте не е проявил може би по начин, по-достоен за удивление, силата на своя гений, тъй като е бил длъжен и е успял, както казва справедливо един негов тълкувател, «да направи художествено това, що е недостъпно за изкуството, и да преброди едно море, което не е било преплувано от никого».

Кога най-сетне всички хубости, в които се заключва раят, достигат до своето най-висше изражение в най-високото небе, трябва да се изгуби всичко, което може да носи и най-нищожна следа от земен спомен, и изчезва и Беатриче. Тя отива да вземе своето място до бога, в чието подножие листата на розово дърво служат за седалище на блажените и около когото се движат деветте кръга на трите ангелски йерархии, които увличат в своето движение деветте небеса, на които съответствуват.

Данте се вцепенява в нямо съзерцание пред ослепителното сияние, с което бог, висше благо, висша любов и висша светлина, озарява всичко: светове и души.

И взима край чудното видение.

АПОТЕОЗА

Взима край едновременно и земното поприще на поета. Смъртта беше чакала сякаш да довърши само своето велико творение, за да даде мир на измъчения му дух.

Дълго време дори според една легенда се е мислило, че свещената поема е останала недовършена. Последните тринайсет песни от «Рай» не били намерени след смъртта на поета. Син му Петро, водим от благочестива мисъл, предприел да я довърши, като напише останалите тринайсет песни, и заловил се за работа с всичкото усърдие, което може да внуши една безпределна синовна обич. Скоро обаче той бил принуден да се убеди, че въпреки възвишеното чувство, което го е въодушевлявало, предприетият труд надминува силите му. Тогава като награда за положените мъки и усилия присънил му се баща му и като му обадил, че и последните песни са били написани от него, посочил му едно скривалище в стаята, дето обикновено спал, кога бил жив. Песните били заключени там. Тоя чудесен сън, който не представлява от себе си нищо невероятно, доказва във всеки случай, че Данте е работил над своята велика поема до последните дни на живота си и че до смъртта му тя не е била всецяло известна. Първия пълен препис от нея дължим на син му Якопо, който го е довършил по всяка вероятност в Болоня на седмия или осмия месец след смъртта му. Преписът е бил изпратен на Гвидо да Полента като благодарствен поклон за топлия и великодушен прием, който поетът беше намерил при него в последните години от живота си.

Съдбата, която тъй безпощадно беше преследвала Данте през живота му, щом го видя в гроба, изведнъж се умилостиви към него. Той беше гледал на славата като мъдрец и не беше я ценил повече, отколкото струва. Той е знаел, че световният шум минува като вятър и известността между човеците е като цвят от трева, който дохожда и изчезва, и се разрушава от времето. При все това славата му е била мила и очаквал е той да я добие като награда, заслужена за дарбите му и трудовете му. Тя обаче рядко или никак не беше му се усмихнала и не беше го поласкала с ония външни белези, които съблазняват и най-сериозни люде. Нему не са били давани ни приходоносни подаръци, ни шумни почести, но му са мерили хляба, който е знаял, че е горчив, а понякога и хляб не е имало за него. Ни князе са излизали да го посрещат на градските порти,

ни тълпата го е приветствувала из улиците с громки и радостни възклицания, а, напротив, показал се е долен на мнозина; не са го посещавали големци, прави и гологлави пред него, седнал, а за наслада са карали своите буфони да го осмиват зад гърба му.

А сега цяла Италия като чу, че е умрял, изтръпна, като да беше я постигнало обществено нещастие. Замлъкнаха завистници, замлъкнаха противници. Цялата родна земя, която беше изходил като нещастен скитник, усети се сякаш отговорна заедно с Флоренция за греха, който се беше извършил към него, и като забрави всички свои дележи, съедини се в едно общо чувство от почит и удивление към него. Флоренция с достолепна тъга е слушала мълчаливо хвалите, които от един до други край са се разнасяли за великия ѝ син. Тя се готвеше при това скоро да даде едно светло признание за своето разкаяние и за своите чувства към него.

Към общите хвали за Данте са се присъединили и ония, които, като са признавали «Божествената комедия» за гениално произведение, са съжалявали, че е писана на простонароден език. Това именно се е явявало сега като едно качество и е усилвало въодушевлението, с което се възвеличавал навред авторът на поемата. Високо са разгласявали всички приятели на Данте, че той е искал «да покаже какво може да направи в стихове с модерния простонароден говор, а не е правил това, както искат да кажат ония, които е въодушевлявала завист, от невежество». Ако и смутно, в съзнанието народно е проникваля горда мисъл, че Данте със своя гений е издигнал народния говор на висота на класически език. Сбъдвали са се така думите на Бокачио, който, като говори за неговите поучения в Равена и за последователите, които е бил спечелил там, казва за него, че е бил направил за възвеличение на италианския език това, което Омир е бил направил за гръцкия и Виргилий за латинския. И Италия, трогната в своето самолюбие, възгордява от славата на своя велик син, отплати му, като го прогласи, доде пепелта му беше още топла в гроба, безсмъртен.

До неимоверни размери е достигнало разпростране-

нието на «Божествената комедия», разпространение, с което в наши дни въпреки книгопечатането не би могла да съперничи никоя книга. Великата поема е проникнала бързо не само между учените, но и между всички съсловия. Доказателство на това служат многобройните ръкописи, които са достигнали до нас от четирнайсетия век и които възлизат на повече от шестстотин. Трогателно е да се каже, че за прости занаятчии, па дори и за затворници и готвачи е било наслада да преписват поемата. Многобройни френци и немци са намерили прехрана в преписване на поемата. Изчислявали са се мнозина, които са били направили по сто преписа. Един от тях успял да ожени с придобитата печалба няколко моми. Не би могло да се обясни всичко това, ако поемата би се търсила само от учени. Те впрочем не биха купували ръкописи, писани от люде не от тяхното съсловие. Широкото разпространение на поемата се доказва и от голямото число тълкуватели, които още от първия момент са предприели да я обясняват и които несъмнено не биха се посветили на тоя труд, ако той не е бил отговарял на една съществена нужда, ако лица с най-разнообразно образование не са се интересували не само да четат поемата, но и да проникнат в основните ѝ мисли.

Колко силно се е усетила тая нужда, колко е била обща готовността да се запознаят с великото творение и да отдадат чест на твореца, който е озарил цяла Италия със слава, доказва се и от факта, че Флоренция половин век само след смъртта на поета е основала обществена катедра в църквата «Свети Стефан», до стария мост, отдето от 3 октомври 1373 година авторът на «Декамероне», Бокачио, е почнал да обяснява пред синовете на ония, които бяха изгнали и проклели Данте Алигиери, дивните хубости на безсмъртната му поема. Тая нужда се е съзнала скоро и от повечето други по-важни градове, които са били известни със своя културен напредък. Пиза, Пияченца, Милан, Венеция, Бергамо и много още други градове по примера на Флоренция са поверили на учени книжовници да държат публични уроци за Данте и за неговите произведения. Обаянието, което е заобикаляло името му, постоянно е

расло. Всички са се надваряли в проза и стихове да прогласяват неговото величие и славата, която му се дължи за неговото безподобно творение, «пред което се прекланят учените, което простолюдието намира чудесно и подобно на което в поезия не е имало в предишните векове».

При все това обаче несъмнено е, че Данте в Италия е повече популярен като човек, отколкото като поет. При всичко че той се ползува с истински култ, при всичко че всеки италианец гледа на него като на предмет на гордост, не може да се каже, че е много широк кръгът на ония, които го четат. И това се обяснява с мъчнотиите, които трябва да се преодолеят, за да се вникне в смисълта на поемата, която е толкова по-малко достъпна за обикновената публика, лишена от по-високо културно образование, че е замъгляна от символическото було, с което е обвита, и често «трудни стават за разбиране поученията, които се крият под странните стихове». Величието на Данте като човек изпъква по начин релефен и достъпен за всички, като увлича още повече по трагичния интерес, който приема от суровата и тежка участ на поета. За популярността на Данте като човек свидетелствуват безбройните анекдоти, разкази и легенди, които са се запазили и досега за него. Пò е вярно да се каже за Данте, че е универсален поет, може би най-универсалният от всички поети досега, свидетелство за което служат стихотворенията, написани за него и за произведенията му. Едно издание от К а р л о дел Б а л ц о съдържа в десет тома на 8-на стихотворения, издадени и неиздадени, написани на всички езици, по повод на Данте, от хиляда автори.

Откритието на книгопечатането е помогнало за още по-голямо разпространение на поемата. И важно е, че колкото повече приближаваме до наше време, толкова по-широки размери получава това разпространение, и то не само в Италия, но и във всички страни, имеющи каква-годе култура. От петнайстия век до наше време са излезли повече от четиристотин издания. Между първите печатни издания на поемата, от които някои са твърде редки, или пък са безвъзвратно изгубени, особено се ценят между други така наречените две издания «Aldine», които са получили

голяма известност и чийто текст, отпечатан под грижите на Алдо, е послужил като основа за тълкуване на поемата.

Славата на Данте е претърпявала и затмение. То обаче, ако и да се е продължавало понякога и повече от век, е било във всякой случай временно. То е съвпадало с времена, през които и в Италия, и вън от нея човечеството е подпадало под някаква летаргия. Щом се е отърсвало от своя сън, и славата на Данте е възсиявала на литературното небе с още по-силен блясък. Той се е издигнал още повисоко, откогато в края на XVIII век и от началото на XIX век новите идеи за свобода, прогрес и човешки права си пробиват път в съзнанието на народите. Италия го прогласява пророк и баща на своето единство и свобода и човешкият ум чрез свои най-велики представители открива в него пророчески и вдъхновен израз на всички стремления, които въодушевляват съвременното общество в борбата му за напредък и обновление.

Интересът, който възбужда навсякъде Данте, се проявява най-очевидно в многобройните преводи на произведенията му и главно на «Божествената комедия». Досега се изброяват преводи било на цялата поема, било на части от нея на повече от трийсет езика. Първият превод на поемата е бил направен на латински от монаха Оливентанец Маттео, който е умрял двайсет и две години подир Данте. Той е превел цялата поема стих по стих, в латински екзаметри. От превода му са известни няколко ръкописа; в един от тях има една елегия, в която добрият монах се оплаква, че поради тоя си труд той си е навлякъл омразата на своето началство, което го е понизило, като го е разкалугерило и му е възложило най-долни служби. Ако елегията е написана наистина от преводача, за което нямаме причини да се съмняваме, това е едно ново доказателство за враждебните чувства, с които голяма част от духовенството се е въодушевлявало спрямо паметта на Данте.

На латински има още три други превода. От другите стари езици частични преводи от поемата има на еврейски и санскритски. На новите езици с особена ревност са почнали да превождат «Божествената комедия» от втората половина на XVII век и интересът към нея оттогава постоянно е расъл. Най-много преводи има на френски, немски, английски и холандски. Някои от тия преводи са претърпели многобройни издания. Преводи от поемата, било пълни, било частични, има и на повечето славянски езици.

И в Италия, и вън от нея, особено в Германия, Франция и Англия, се посвещават с ревност и въодушевление да изучават и обясняват произведенията на Данте и между тях на първо място «Божествената комедия». Неизброими са по число различните общи трудове и специални студии по нея. Понеже тя обема всички знания на времето, към което принадлежи, то няма отрасъл от човешко знание, за което да не представлява интерес. Книжовници, философи, теолози, учени намират еднакво в нея богато поле за работа. И ако и тая работа да продължава от векове, ако и да се представлява от безчислено множество трудове, за изследване на които не би стигнал цял живот, не се вижда, че ще вземе някога край. Тя взима от ден на ден по-широки размери, тъй като колкото повече се изучава великото творение, толкова повече се отварят нови кръгозори, неосветлени и неиздирени още.

Музиката и графическите изкуства дохаждат така също на помощ от своя страна било за да обяснят поемата, било да разширят още повече нейния всестранен характер. Велики композитори от всички епохи, от времето още кога е живял Данте и до наши дни, са били увлечени от разни трогателни епизоди в поемата и са ги възпроизвели в мелодични звукове. Още повече теми е дала великата поема на художници, които са ги възпроизвели в творения, принадлежащи на всички видове графически изкуства. Най-велики живописци, скулптори, гравьори от всички времена са търсили вдъхновение за свои произведения в разни сцени, епизоди и места от комедията. Тя е дала особено повод, още от самото си появление, към грамадно множество илюстрации, някои от които принадлежат на най-велики знаменитости в изкуството. Преди да се открие книгопечатането, много ръкописи от нея са били украсени

с великолепни заглавни букви и миниатюри. Флорентинското издание на поемата от 1481 е било украсено с 19 илюстрации, издълбани на мед от Сандро Ботичелли. На широките поли на един екземпляр от същото издание са били написани рисунки от великия Микеланжело, но тия рисунки, за жалост, са били унищожени в една буря. В XVI век са се появили седемнайсет илюстровани издания на поемата, а в осемнайсетия — пет. В деветнайсетия век по число илюстрованите издания възлизат на трийсет и седем. Между тях с особена известност се ползуват илюстрациите на френеца Густав Доре. Те са възпроизведени в многобройни издания и преводи на поемата на френски, немски, английски, холандски и пр. и могат да се считат като едно бляскаво живописно тълкуване на «Божествената комедия».

* * *

Колкото повече изучаваме живота на Данте и неговите произведения, толкова по-ясно ни става, че с колкото и велики дарби да е бил надарен, те не биха стигнали до своето пълно развитие и не биха дали ония плодове, с които ни учудват, ако не са били съединени у него с високи нравствени качества и добродетели. Както бесен порой, който се спуща от планина, кърти от корен и завлича цветущи дървета, попаднали на пътя му, така бедствията, които бе съдено на Данте да преживее, биха изскубнали и предали на разрушение най-светлия дар, който е бил получил от бога, ако не би намерил в себе си сила и доблест да стъпи в борба с тях и да победи. Не е било леко да се победи, но касаяло се е за него да спаси своето най-скъпо достояние, без което би трябвало да се отрече от великото послание, за което е бил предопределен. Звучат като вопли, пред които бледнее всичко, що знаем от други за горката му участ през изгнанието, ония признания, които тя е изтръгнала от душата му и на които е дал отзив на разни места в своите произведения. Съдбата не го е пожалила в нищо и в тия поне дълги петнайсет години, които са изминали от първия ден на изгнанието до деня,

когато Гвидо Новелло от милост към страданията му и от почит към дарбите му дал му е убежище в Равена, не е оставила болка, на която да не го подвергнала. Няма унижение, няма обида, тъга, неволя, огорчение, които да са го разминали по пътя на изгнанието. Той се е видял като последен сиромах, лишен от хляб, и видял се е като печален бездарник, от когото не е излязло и не би могло да излезе нищо добро, презрян и засегнат с неумолима жестокост в своята гордост и самолюбие. Една неодолима воля, непреклонна твърдост на характера, неустрашима енергия, вяра в задачата, на която от най-крехки младини се беше отдал с всичките си мисли, чувства и мечтания, дали са му сила да устои на всичко. Нещастието не само не го сломи, но послужи като горнило, през което мина, за да се възвиси още повече. И в тая душа, от която е бликала толкова доблест, намерил е подслон в бурята геният му, и като е потопявал в нея, като в свещена купел своите криле, черпил е мощ за по-смел и по-висок полет. От тая тайнствена връзка между нравствените сили, които Данте е носил в душата си, и светлите дарби, които му са били дадени от щедрата природа, приема своето начало и своето обяснение оная неразривна и невидена досега у никого хармония, която съществува между неговия живот и неговите произведения. Всичко, що издига в нашето удивление произведенията му, се дължи на еднаква степен на онова, което е внесъл в тях със своята душа и със своя гений.

И не само в тая борба с неумолимия си жребий Данте е надвил. Надвил е той в друга борба, в която победата е още по-мъчна може би — в борбата, която непрекъснато, през цял живот е водил със себе си, за да превъзмогне на всички слабости и порочни влечения на своята природа. Той не е бил бог и ония, които биха искали да го признаят за такъв, изобличение биха получили преди всичко от самия него. Не са му били чужди на каква да било степен ни слабости, ни недостатъци, ни пороци дори. Това, което го възвеличава, то са усилията, които е правил, като никой други, да се пречисти чрез непрекъснати углубления в своята съвест, от всичко, което е могло да го понижи и

опозори. Никой не е бдял по-неотстъпно над своите деяния и не е произнасял по-строг съд над себе си за всяка помисъл, за всяка стъпка, с която е считал, че се отбива от правия път. Ако по заблуда или увлечение от страсти или зла воля е изпаднал в прегрешения, той ги е изкупил с люти болки и искрени и трогателни разкаяния, много от които е направил достояние и на своя век, и на потомството, като им е дал място в своите произведения.

Карлайл го е турил в числото на героите. Не може да се даде само с една дума по-вярна и по-пълна характеристика за Данте. Всичко, що е направил, всичко, що е написал, свидетелствува, че той е гледал на живота като на един дар, свързан с високи и тежки длъжности, и задача на човека е да напрегне всички сили, с които му е дадено да разполага, за да изпълни тия длъжности. Той трябва с всичките си усилия и мисли, и дела да се стреми неотстъпно и неуморно към тая цел. Никакви жертви, никакви несгоди, беди или опасности не могат да го оправдаят да се отклони от пътя, който води към нея. От тоя възвишен възглед на живота, в който се съединяват в своя стремителен полет нагоре и религията, и философията, е произлязла и мисълта, която е послужила за вдъхновение на «Божествената комедия». Кога е предприел да пише своята велика поема, Данте е въодушевлявало желание да изпълни троен дълг: дълг към Беатриче, символ на любовта в най-светлата ѝ смисъл и на божията благодат, която се е бил обрекъл да прослави, както никой още не е прославил никоя жена; дълг към Италия, в която от синовна обич и преданост е искал да внуши отвращение към всички злочинци, които са я безчестили със своите насилия, грабежи, пороци, и да я накара, потресена от грозното зрелище, което е представлявала, със съзнание и енергия да се предаде на работа за своето нравствено обновление и прераждане; дълг най-сетне към своите дарби, които е знаял, че е получил, за да ги употреби с полза, като си послужи с тях да разкрие истината за себе си и за другите. Само човек, комуто са били присъщи добродетели на истински герой, е могъл да разбере и да изпълни такава висока и обширна задача, както тя е била разбрана и изпълнена от Данте.

Ни мъки и бедствия, каквито рядко могат да постигнат човек, ни умора, ни немощ, ни страх, нищо не само не го е отвърнало, но не е успяло да разслаби енергията, с която е залягал, с всички сили и способности на духа си да изпълни длъжностите, които му е тя налагала.

Ако и «Божествената комедия» да е поглъщала несъмнено всичките му мисли и грижи, той не е престанал никога да се увлича и от други занятия, чел е, изучавал е много. От него знаем, че от много четене зрението му е било много отслабнало по едно време и станало е нужда дълги месеци да се лекува. Би казал човек, че е бил запазил докрай оня жар и въодушевление, с което Бокачио казва, че е работил в крепки младини, за да учи и разширява своите знания, «без да мисли ни за жега, ни за студ, ни за бдения и глад, ни за какви да било други несгоди». Но въпреки всякакви други занятия той е бил длъжен да държи неуклонно съсредоточено в «Божествената комедия» всичкото свое внимание. Можем да чувствуваме само какво напрежение на ума и на фантазията е изисквало от него великото творение, за да се запази хармония и единство в тая безкрайна верига от образи, сцени и действия, от които то състои и които свързва в едно цяло само мисълта, която лежи в основата му. Тоя непрекъснат и усилен труд не е могъл да се не отрази на здравето му. Той ни казва сам, че в последните години от живота си бил е много изсъхнал. Но телесната немощ, за която при това почва е била несъмнено приготвена отдавна от всички преживени мъки и страдания, не е повлияла над него. Вълнувал го е само страх да не остави недовършена поемата и тоя страх го е карал с още по-голяма ревност и напрежение да работи. Той ни казва само кога стига до края на своя път, че фантазията му е отпаднала. Позволено е да се мисли, без обида за него, че и на други места по тоя път в задгробния мир той е усетил умора и нужда за почивка. Но в минутата, кога е усещал, че иска да си пробие път в душата му чувство печално на безсилие, въставал е гордият дух и той сѐ изправял и тръгвал е пак напред. След такива моменти, като под прилив от нови сили, въодушевлен от радост и гордост, той е написал някои от своите най-ху-

бави песни в свещената поема. Само мисълта, че облак от тъга може да помрачи и за минута светлия лик на оная, която във висините небесни като ангел хранител с лъчезарни криле е следила с безпределна милост и любов стъпките му по тайнствения път, ако би видяла унинне да прониква в душата му, би стигнала да възкреси падналия дух и да го изпълни със сила и бодрост. И той не измени ѝ, стигна по стъпките ѝ до края на пътя и там, доде още не беше се пръснало ослепителното видение на божията слава, като да нямаше вече какво да прави на земята, предаде дух, пълен с вяра в своите сили и дарби. Не е могло да има за него благо по-скъпо. Това е първа и единствена, но велика отплата, която по висша милост е получил на земята за страданията, които му е било писано да преживее на нея. Няма друг пример в историята на литературата на победа, нанесена от духа, по-светла, по-чудна.

И още един друг страх е вълнувал поета. Тоя страх не е престанал никога да го безпокои от деня,кога е определил в себе си своето послание на земята като писател, поет и мислител. Той се е боял да не даде право на ония, които ще дойдат след него, да кажат, че е бил боязлив приятел на истината. В това чувство, от което всичките му произведения, от най-малките до най-големите, приемат една чудна и безпримерна задушевна откровеност, изпъкват някои от най-характерните и увлекателни черти на неговата нравствена личност. Той е знаял, че в цяла Италия неговата поема ще възбуди буря от негодувание против него. Не е имало град, дето лица силни, духовни и мирски, въоръжени нерядко с власт произволна, да не са слушали от някой гроб охкане за клеймо, нанесено със съдийския бич на Данте. Какво поразително впечатление са произвождали неумолимите, но справедливи присъди, които е издавал, може да се види от факта, че някои, които още живи са се видели поставени за своите грехове между грешниците в ада, са били принудени да напуснат своите градове, за да се предпазят от хули от своите съграждани. Но Данте не се е смутил никога от нищо, дори и пред перспективата на беди, каквито биха могли да го постигнат, ако внезапно се лишеше от убежището, което тъй великодушно беше му дал Гвидо да Полента в Равена, и се виждеше осъден изново на скитнически живот. И тоя страх не е просто предположение, тъй като не се е минало пълна година след смъртта му, и Гвидо е загубил своето господарство, на 30 септ. 1322, по измяна от един свой братовчед, Остазио. Данте е вълнувала само една мисъл, да не допусне да кажат ония, които ще четат поемата му, че си е присвоил задача на съдия, а не я е изпълнил докрай с непоколебима и самоотвержена неустрашимост.

Кога се замислите така за Данте, кога прекарате през ума си тоя живот, който захваща в сияние от крилати надежди и светли радости и блянове, и сразен в пълен разцвет като с молния, паднала от ведро небе, от съдбата и човешката злоба и неправда, след дълга мъченическа участ, взима край в гроба на един изгнаник и скитник; кога свалите очи от паметника, който ни е оставил, и омаяни още от хармонията и великолепието, с които ви поразява, взрете се в тая бездна от горести и страдания, които са угнетявали духа му и разкъсвали сърцето му през всичкото време, доде е работил над него — усещате се покъртен до глъбините на душата и обхваща ви безпределно удивление. Тогава разбирате какви дълбоки и искрени чувства е изразил Микеланжело, друг гигант от един ръст с Данте, кога е казал за него, че «такъв мъж ни по-велик не се е раждал никога».

РЕЧИ

РЕЧ

произнесена по случай 25-годишния юбилей на Ив. Вазов (1895 г.)

Не ставам да държа реч. Вземам чашата да предложа една наздравица за героя на днешния празник. Бих желал да мога днес като министър на народното просвещение да се възползувам от случая да отдам заслужената почит на поета, с когото ме свързват от повече от 20 години връзки приятелски; но чувствата, които ме обладават в тия минути, ми отнемат възможността да изпълня тая задача. И какво бих могъл да кажа, което да се не види блудко, когато цяла България поднася днес поздрав и поклон на своя любим и най-велик поет? С какви думи бих могъл да изразя по-добре онова, което всеки един от нас чете в сърцето си?

Днес не е празник само на Вазова. Днес е един велик празник за целия български народ. Днес ми се чини, като да присъствувам при тържественото шествие на една победоносна войска, която след дълги трудове и усилия се спира на един етап, отдето гледа зад себе си изминалия път и пред себе си целта, към която се стреми. Да, ние, българите, сме на такъв един славен етап, отгдето имаме право с радост и гордост да се обърнем и видим пътя, който сме изминали. Това е същият път, който е изминал нашият поет. Той е свързал своята слава със самите съдбини на българския народ. Развитието на неговия талант е вървяло

редом с развитието на народа. Той е плакал, когато народът е плакал, и се е радвал, когато народът се е радвал. И било че неговите творения предизвикват плач за тъжните дни на робството, било че разтупват сърцата от радост, като ни наумяват дните, когато народът е ликувал и тържествувал, всяко едно от творенията му е било като жалон, забит на пътя, по който България е вървяла. Първият жалон е забит в бедната кръчма на Странджата, която юбилярят е описал и възпял толкова хубаво в съчиненията си. И нямаме ли право да плачем от радост, като си помислим, че можахме след 25 години от това време, когато няколко бедни хъшове седяха и мечтаеха за свободата на България в тая механа, да видим българския народ, възмъжал до степен, за да може да възвеличи един труженик на мисълта? И днес, когато отидох със своите другари-министри да поднеса своя поклон на приятеля си; и днес, когато в Народното събрание присъствувах заедно с хилядното множество, което беше се стекло да изкаже чувствата си към поета, мен течеха сълзи от очи и сърце от радост и възторг, защото, като мислих за извършеното досега, то ми се видя като гаранция, че не са празни мечтите на българския народ за бъдещето. За да достигнем това бъдеще, на никого не можем да възлагаме толкова надежда, колкото на ония, които като нашия поет ще се стараят да проникнат в българската душа, ще се стараят на своите арфи златоструйни да станат отзив на нейните идеали, на най-възвишените чувства и стремления, които я вълнуват. Вазов ще им служи винаги за образец. В душата на българина никой не е проникнал тъй добре, тъй дълбоко, както великият български поет.

На тези прочее, които заедно с него и подир него ще се подвизават на това поле, дето той тъй достойно се прослави, предлежи да вървят по предначъртания от него път. Нека ги въодушевлява всякога желанието да държат устремени народните погледи към онова пристанище, към което ни носят нашите мечти. Една гореща вяра ми казва, че ще достигнем там, като виждам, че тези, които ще додат понататък да ръководят българската мисъл, ще имат пред себе си такъв образец като Вазова. Вазов дължи много

на своя труд и на своята любов към отечеството си. Тия качества у поета не трябва да се забравят от ония, които искат на същото поле да служат на народа си. Чини ми се почти, че бих отстъпил от една длъжност, ако не покажех на грядущето поколение Вазова като образец на трудолюбие. Нищо няма по-опасно от стремлението да се търси успеха в лесния труд. Не е, за жалост, неуместно да се укаже у нас в днешно време на тая опасност. И поетите, и великите труженици са достойни за уважение, защото могат да дадат на младите, които искат да се подвизават в полето на мисълта, с живота си и деятелността си полезни поучения и не е най-малкото онова, че няма успех без постоянен и грамаден труд. За всички хубави чувства, с които днешният празник разтупа сърцата ни, моля заедно с мене да напиете наздравица за великия юбиляр.

РЕЧ

произнесена на 23 април 1901 г. по случай 25-годишнината от Априлското въстание

Напразно в тая минута мисълта ми прави усилия да се ограничи в спомените, които буди въстанието на 1876 година. По-силна от волята ми, тя отлита още по-далече и обгръща целия подвиг на нашето Възраждане. Никога тая история на цяло столетие не се е развивала пред очите ми тъй жива, тъй мила и трогателна, както сега пред тоя изблик от радост, който разтуптява всичките сърца. Бихме извършили една неправда, бихме покрусили най-хубавото си морално достояние, ако не споменем в своята благодарност и признателност имената на всички дейци, от най-малкия до най-големия, които със своите трудове и усилия са съдействували да стане България.

След едно мрачно минало, из което в продължение на четире века излизат само вопли и въздишки, отклик тъжовен на разорения и страдания, България подема своя път към едно по-светло бъдеще. Историята отваря изново своите страници, за да вписва деянията на един народ, притиснат под едно двойно иго, отречен от себе си, забравен от света. От тия страници, дето стъпка по стъпка е очертан изминатият път, от първите признаци на живот до деня, когато в един висши подем България се изправя до великолепния блян на свободата, възлиза един урок

светъл, който говори за любов, беззаветна към идеалите му, за вяра несъкрушима в неговото бъдеще.

Тоя светъл урок е едно велико завещание и с признателен поклон трябва да наведем челата си пред всички ония, на които го дължим.

Те имат всички равни права на нашето уважение и на нашата благодарност и ония, които са най-забравени, повече може би от другите, избраниците на съдбата, увенчани със завидния ореол на безсмъртна слава. Кой може без умиление да смисли за тия труженици от първия час, които из затрънената народна нива са прокарали първите бразди? И Паисий, и сподвижниците му, и дълго време след тях всички ония, които са драли ръцете си да разчистват пътя за бъдещето, са се вслушвали само в гласа на душата си и по велението на тоя глас те са работили без мисъл за възмездие, без надежда за помощ, без слово за утеха и насърчение.

И те са вървели, сеячите, без да знаят, че от семето, което е изхвръквало от думите им, ще излезе жетва. Ще мине време, преди да дойде тая жетва. Предтечите отдавна почиват в земята, забравени, когато събитията захващат да зреят и историята се запътва напред към неведоми за самите тях задачи.

Мир на праха ви, спете под благословиите на България, о ранобудни работници, които поехте своя труд дълго време преди да се беше сипнала зора, от работните стаи на които проблесна първата светлина в гъстия мрак на нощта!

Не се ли редят сега пред очите ви тия ратници, които преди зората се заловиха за работа? Не виждате ли в килиите им благочестивите образи на тия монаси, които всред нощта, под бледната светлина на кандилото, ровят книгите, за да намерят словото на живота? Не трогва ли ви от свята радост картината на ония руси глави, наведени боязливо под строгия поглед на даскала, който им разкрива на панакидата чародейното славянобългарско азбуке? Не следите ли с умиление тия скитници, които ходят от село на село, от град на град, запъхтели, изнемощели и с първите книги, печатани в далечни страни, разнасят хляб за душата на люде, които не разбират на каква потреба отговаря тая нова, таинствена храна!

Работата расте и с нея растат и работниците, растат по число, растат по сили. Денят грее. Животът закипява. Народът, пробуден от вековния си сън, чака ония, които носят в гърдите си загадката на бъдещето. Мечтите почват да имат имена. И ето ги ратниците, които ще предприемат подвиг смел. Ето ги дейците по черковния въпрос. На техния позив ще се откликне цял народ и едно народно тържество, на което екът ще очертае границите на възродена България, ще бъде възмездието на борбата, в която изпитва за първи път своите сили.

И ето ги ратниците, които ще призоват народа на нова, по-страховита борба. Гласът им ще се разнесе като звук от тръба, която вика на лишения. Ще трепне историята, ще разкрие вековни ужаси и патила, и народният дух, сътресен от зрелището, което ще се яви пред него, ще се разкрили за трагичната мечта на свободата.

Изпълняваше се съдбата. България се заля в кърви, покри се с пепелища, за да възсияе в историята великият подвиг на царя Освободителя и на руския народ.

Като проследим тая верига от събития, иска ни се неволно да мислим, че подвигът, който очертават, е извършен по някакъв план, отрано приготвен, изучен всестранно и който се прилага с будна съобразителност и предвидливост. Стъпка по стъпка е изминат тоя път, по който върви историята през цяло столетие, но всяка стъпка води, бавно някога, вярно, обаче всякога към гонимата цел, спечелената почва постоянно се разширява, събитията раждат събития, всеки успех готви дейци и средства за нови успехи.

Една мечта стои над всичко, над събитията и над дейците. Към нея са били обърнати очите на всички, за нея са тупали сърцата на всички. Тя е ръководела мислите и чувствата на всички. Подобно на войска, която отива на пристъп към една крепост, ратниците се менят, след като изпълнят своя дълг, сразените отстъпят мястото си на други, но знамето остава все едно, подимано постоянно от нови ратници, които с пресни сили, с ново въодушевление го носят все напред, догдето го забучват победоносно на превзетата крепост.

Победата принадлежи на всички, на ония, които са довършили борбата, и на ония, които са я подели от първия час. България пази за всички еднаква почит, тя ги съединява в своето удивление, както те са били съединени, когато и където да са се подвизавали в своята любов към нея. Тая любов е пламенеела с еднаква сила у всички, както и да са се наричали, Паисий или Раковски, Левски или Славейков, Ботев или Макариополски, Антим или Бенковски. Те всички, ратници на мисълта или апостоли на свободата, са били борци за същия идеал, всички на своето време и на своето място са изпълнили своя дълг, на който са дали едни своя живот, всички — своята душа. Ако и да са вървели, по необходимост на борбата, по разни пътища, те всички са се стремили към една цел. От услугите на всички е излязла хармонията на изкараното дело.

Техният идеал е оставен и нам в завет. Като се покланяме пред паметта им, нека извлечем от примера им сила, за да продължим с доблест и самоотвержение техния подвиг. Новото време, което настъпва, трябва да види чрез усилията на синовете ѝ, една България, могъща и честита, която да внушава почит на народите и да прави чест на историята.

РЕЧ

произнесена на юбилейния банкет на Рисувалното училище, 1905 г.

Блазе на един народ, който още в първите години на своя самостоятелен живот, които са и първи години от историята на неговото духовно развитие, може да дочака културни празници и да намери в тях наслади, които подигат и укрепват духа. Такъв е юбилеят, който ни е събрал тука и който трябва да разтупка със светла радост всички български сърца. Обладава ви умиление, което не се изказва с думи, кога се пренесете в първите дни от основанието на училището, до което се докосва юбилеят, и след като видите как скромно, като със страх от належаща беда е почнало своя живот, обходите с очите си пътя, който е извървяло оттогава до днес. Всяка стъпка по него ви води към нови и по-големи успехи, посред които той се очертава пред вас като чаровна картина, която ви изпълва с трогателно съзнание от гордост и вяра за отечеството.

Училището, основано със скромни претенции да приготви учители по рисуване за всички средни и класни училища, израсна, без да носи името, до значението на една Академия на изящните изкуства, както впрочем, за да изкажат впечатленията си, изнесени от него, са го кръстили много чужденци, които са имали случай да го посетят. Чини ви се, че самият гений на отечеството е създал тая гледка, тъй мила, тъй хубава, за да ви даде право

да възликувате за него и като ви съгрее с въодушевление и вяра за съдбините, които го очакват, да ви привърже към него с по-силна обич и преданост.

Ако ни са мили благата, на които извор са свободата и независимостта, и ако искаме да ги запазим, ние сме длъжни да напрегнем всички усилия, за да постигнем със своите културни успехи другите напреднали народи. Само така ще можем да се издигнем в тяхното уважение и ще имаме право да очакваме у тях опора и защита, когато би се явила нужда да се приготвим за мъжествен отпор против някоя национална опасност. Истински напредък има само там, дето се свързват у него в хармонично и неразделно цяло моралните блага с материалните, благата от духовен успех с благата от икономическо благосъстояние. Така само можем да стигнем до културно превъзходство и да дочакаме ония преимущества от мощ и уважение, които може то да даде. Изкуството е един от бляскавите пътища, по които се стига там, и ето защо всички ония, на които е мил народният напредък, са длъжни да направят всичко, що могат, за да му дадат колкото е възможно по-широко място в народния ни живот.

На тоя идеал е отговаряло основанието на училището и това е, което главно ни дава право да се радваме, като съдим по направените успехи, че то е схванало и е направило всичко, що е могло, за да отговори на своята висока задача.

Живописта до Освобождението се е представлявала от иконописството, за което и художниците, които са се посвещавали на това занятие, са се наричаи иконописци. То е носило шаблонен характер, което не е пречило на някои по-даровити иконописци, макар по чист инстинкт, да се стремят да внесат в него художествени черти. В последно време тоя елемент се явява по-рязко в иконописните произведения на няколко художници, които бяха получили образование в Европа. На най-видно място между тях стои Ст. Доспевски, от когото са останали много портрети с ценни художествени качества. С неговата насилствена смърт в Цариград през Освободителната война се туря край на това движение. Полето остана чисто и дълго време

след Освобождението, до основанието на Рисувалното училище, едва може да се говори за зародиш от художествен живот. Той се проявява в съвсем слаби зачатъци, които проблясват и изчезват като светулки. Те се дължат почти изключително на ония младежи, които с една подготовка, повече или по-малко сериозна, придобита в разни европейски академии, идеха да се посветяват на учителска кариера по рисуване. Много от тях поеха със себе си, ако не големи сознания, големи мечти, но те всички, за жалост, бяха осъдени да заглъхнат, удушени от неумолимо равнодушие на средата, всред която идеха да живеят и да работят. Това бяха фиданки, посадени в пясъка, сладкопойни птици, които нямаха де да клъвнат едно зрънце храна. Яви се Рисувалното училище, посипа със сладка упоителна роса сухата почва, посочи кърма, внесе жар и въодушевление всред тях и ако не можа да спаси ония, които по слаби дарби и по тежък натиск от гибелните окръжающи условия бяха клюмнали окончателно от унние и безпомощност, то предпази от преждевременна гибел ония, които съединяваха в себе си по-солидна подготовка с по-здрави дарби. От тях то се опита да направи художници и по отношение на някои то напълно сполучи. Те се възродиха и заживяха бодро, мъжествено, като да им беше преляла нова кръв в жилите. Кога се види в какви опити, жалки по мисъл и по изпълнение, са се мъчили да ни трогнат със своето творчество до откриване на училището и какви произведения са писани подир тая дата, в които личат ярки черти от художествено достойнство, може да се каже почти, че въздействието над тях на училището е извършило чудо. Изкуството, уважението, което се видеше, че му се отдава с отварянето на специално училище за него, доби смисъл и желанието да се предаде човек на неговия култ и да посвети труд, ревност и грижи, за да оправдае и в своите очи, и в очите на обществото, че не е сбъркал, кога го е избрал за свое призвание.

Разпространих се малко повече върху това, защото то доказва нагледно каква благотворна рол се е паднала на Рисувалното училище да играе още със самото си възникване, рол, която продължава до днес и която ще трае много

десетки години. Минахме така един пролом, дето и най-хубави мечти, и най-оправдани надежди, свързани с крепки дарби и широки знания, можаха да се разбият в скалите на една жестоко бездушна действителност, която не можеше и да се упреква, защото нямаше съзнание за своята неумолимост. Ужасна действителност, от която са паднали толкова жертви във всички области от културна деятелност: писатели, поети, учени, художници, без някога да се трогне за своите свирепи деяния. Това е една от ония стъпки, които ще се зачетат в историята на Рисувалното училище и в историята изобщо на българското изкуство. Би могло да се каже, че се махна една канара, мрачна, с диви и широки плещи, и водата, която е възпирала, преобръщала от нея в безполезна или вредна стихия, влезе в правилно русло и потече да оросява и оплодотворява зелени и засмени обширни и богати полета.

Има ли нужда да изброявам какви други нови и по-големи услуги и успехи за развитие на изкуствата училището внесе още след това в своя актив? Кой ги не знае? Кой ги не види? Те са такива, че не могат да отминат и не съгледат дори и от най-непрозорливи очи.

Ако могат у нас да се подигат въпроси и спорове по изкуството; ако можем да вярваме, че нашите средни и класни училища ще се сдобият постепенно с вещи учители по рисуване, способни да поставят тоя тъй важен предмет на надлежна висота и да внесат чрез него в учащата се младеж пластична сръчност и вкус; ако виждаме постоянно да се увеличава числото на нашите художници и сме могли да се ползуваме, поне в столицата, с ред изложби от частен и общ характер; ако така осезателно се проявява в обществото все по-жив и възрастающ интерес към произведенията на изкуството; ако нашето по-високо и по-заможно общество захваща да проявлява все повече потреба да разменя с другите украшения на къщята си семейни портрети и други художествени произведения; ако София се готви сега с животрепещуща радост да посреща скъпи гости — художници от всички югославянски земи — и да им даде гостоприемство за светло състезание в полето на изящните изкуства; ако по съгласие на най-висшите ни

духовни власти черковите са станали достъпни за нашите млади художници и ако за тяхното творчество религиозната живопис разтваря своите необозрими простори, дето по подобие на руски живописци с всесветско вече име то може да намери успехи, които да го издигнат до най-висока известност — за всичко това, когато и ненапълно, в по-голям или по-малък размер, се пада чест и благодарност на Рисувалното училище.

Когато прекарвам през ума си тия хубави работи, как ми гложди името му! Но не вреди: то дава още по-голяма цена на успехите, които е направило. Без него всички тия успехи, с незначителни изключения, за които не би заслужавало и да се говори, биха останали за нас и досега някаква terra incognita.

Изненада ще предизвика на пръв поглед, но аз няма да се побоя да кажа, че Рисувалното училище може да си припише като чест и това разцепление, което е произлязло от няколко години между нашите художници в София. То не би било преди всичко мислимо, ако училището не беше способствувало да имаме вече доста художници, за да усетят нужда да се делят. Но аз не мога да се начудя, че има люде, които се безпокоят и дори скърбят за това разцепление. Това с нищо се не оправдава. Да пораснат още малко нашите художници, та да съставляват един, макар и малък засебен, с всички свойствени на художническата натура тревоги, чувства и вълнения, ние ще имаме скоро много повече отделни групи от художници. Нека ги посрещнеме с радост. Всичко това създава условия от съревнование, което съставлява навсякъде най-могъщ лост за успех и напредък в областта на изящните изкуства. Само един поглед след няколко деня в двете изложби, които ще имаме, ще може да убеди, вярвам, и най-обикновения наблюдател, че тая истина се е оправдала вече и у нас и е дала резултати, които могат само да радват всички любители за напредъка на изящните изкуства в България.

Едно само трябва да се желае, да не забравят никога художниците, че те, на каквито и групи да принадлежат по сила на своите наклонности или на своите страсти, са членове на едно и също семейство и че в техните отно-

шения трябва всякога да ги ръководи онова етическо правило, което им се налага от уважението, което всички художници на равна степен дължат на изкуството. Не може човек да не усети съжаление, като види, че повод е дало разцеплението да отсъствуват от празника на Рисувалното училище негови възпитаници, и то такива между тях, с които има право да се хвали. Как щеше да бъде хубаво, и за тях, и за всички, ако дори и с цена на нравствени жертви бяха ни дали да видим, че им е мило това училище, което ги е възпитало и ги е повело по път да се подвизават в живота, като се облягат само на своя труд, и ако е по силите им да си създадат и име, за което то първо ще се радва!

Искам обаче ония, до които се отнасят тия ми думи, да вярват, че те произлизат от чувства мили. Искрена тъга е присъща на искрена обич и симпатия.

Похвала е за училището и на това е задължено до най-висока степен за успехите си, че още от откриването си то усвои и запази и досега като правило за дисциплина и ръководство в своите занятия някои от ония добродетели, с които се възхваляваме най-много като народ — постоянство в започнатото дело и любов към труда. То прие характер на храм, посветен на култа на тия добродетели. Дано запази докрай тоя характер! Той го е най-много превъздигнал и с право пред всички чужденци, които са имали случай да го изучат по-отблизо в уредбите му и в работите му. Тия добродетели, усвоени от ония, които се възпитават за него, ще бъдат за тях най-верен залог за успех, кога останат да се предадат на самостоятелен труд. Те впрочем са могли да видят в лицето на директора на училището г. Мърквичка жив образец до какви големи успехи може да достигне талантът, подпомаган от въодушевена преданост към прегърнатото призвание и от неуморима любов към труда! Не могат да се искат по-скъпи качества за толкова тежката, деликатна и свързана с толкова отговорност задача, която му е поверена. Тия качества впрочем г. Мъркичка ги споделя с целия си народ. Чрез тях въпреки толкова несгоди Чехия, тая земя толкова мила на всички славяни, се е издигнала до оная културна висота, за която

с право й завиждат най-напреднали народи, някои от които са десетина пъти по-големи от нея по територия и население. Желал бих да се усеща тя радостна, като мисли какви услуги ни е принесла по всички отрасли от нашето културно развитие. Пак нейни синове ръководят вещо и успешно повечето от ония отдели, посветени на художествена промишленост по керамика, резбарство, везба, литография, които училището е присъединило към себе и които изглеждат в групата, която образуват с него, като планети около слънцето, от което получават своя отблясък и отлика.

Позволете ми да съкратя в няколко думи всичко, що казах или поне що съм желал или що съм мислил да кажа. Не се касае само да се ознаменува в днешния празник, че то е прекарало вече десет години живот, и да се посочат успехите, които е направило през тия години. Празникът има по-висока смисъл. Той е случай, рядък изобщо в историята на всички народи, да видят, че в един срок от десет години, които са едно мигновение в живота на един народ, България е направила една решителна стъпка напред, за която заслужава да се облажава, който я води към ония светли съдбини, които мечтаем за нея.

Още е само разсвет, но зора се е пукнала на небе лазурно като кристал и с розови зари осиява чисти и безоблачни планински върхове. Тя е светла предвестница така на слънцето, което иде след нея и което ще пролее над земята вълни от светлина. България има право да ликува. Тая светлина иде за нея да я озари и възвеличи в лика на народите. Изкуството, ако и вчера само да е хвърлило семе в нея, е на почва крепка, богата с елементи от жизнена сила и плодотворна възприемчивост, и можем с дигнати глави да предречем, без страх да подигнем обвинения в надменна и тщеславна гордост, че ще дойде ден, когато със своите чудеса и великолепие ще изплете един от най-хубавите венци от слава, които ще красят челото на България. Благати ония, които със своя гений и със своите творения ще вземат дял в тоя венец! Благати! Благати!

Пред тая мила и неизгледна перспектива, в дъното на която сияе родината всред ония народи, които най-високо

са възвеличили човечеството, избликват неволно от сърцето чувства от благодарност към всички ония, които са помогнали да се закрепи училището като огнище за подигане и процъфтяване на изкуствата в България и са съдействували за достигане до днешното си развитие. Това не е било съвсем лека работа. Скъпо поощрение е било за него и на което е задължено много за своите успехи, горещата и непрекъсната любов, с която негово царско височество го е удостоил от първия ден на неговото откриване. Той е бил за него страж, който е бдял над него и със своя безкористен интерес, внушен от висока и просветена преданост към изящните изкуства, го е предпазил от много премеждия. Съчувствието на н. ц. височество към него се е изразило в такива факти, които, ако и известни на всеки, трогват всякого, кога човек ги смисли, като това постоянство, с което той в продължение на две години е ходил редовно всяка събота вечер да си откупува място между публиката, която се е стичала да слуша зимните лекции с проекционни картини, с които училището е така много помогнало да се популяризират изкуствата между столичното общество. Това са от ония актове, които могат да заслужат на един държаен глава почетното име на пръв гражданин на държавата.

Дълг считам да кажа, че се пада искрена благодарност на членовете от кабинета, в който участвувах, кога се основа училището, за топлото съчувствие, което ми дадоха, за да изпълня своята идея — бих казал, — и това, вярвам, ще ми се прости, своя идеал. Не се съмнявам, че ще запазят всякога искрени симпатии към училището. Ако в първите поне времена е имало мнозина, които са се отнасяли с известен песимизъм и недоверие към него, то е броило винаги горещи защитници и предани приятели между обществените дейци от всички партии. На мнозина то е задължено да бъде благодарно. Няма обаче кой да не признае, че между всички, които имат права на благодарност за направени услуги, завидно място занимава г. д-р Ив. Шишманов, който още от първите дни е посрещнал с живи симпатии училището, а откогато е поел поста за министър на народната просвета, не е престанал да по-

твърждава тия си симпатии с дела; историята на училището ще свърже името му с крупни услуги и обмислени реформи в неговата вътрешна уредба, които ще му помогнат да действува занапред и с по-голяма полза и успех.

Като ви благодаря за снизхождението, с което ми допуснахте да кажа няколко думи, макар и много слаби, за Рисувалното училище, моля ви да дигнете с мене чашите си за неговото още по-голямо процъфтяване и при това да се присъедините към привета, който искам да изпратя на всички негови питомци, които са получили в него своето художествено възпитание, откогато се е открило, и които продължават сега да бъдат негови ученици. Тоя привет излиза от най-топли и искрени чувства. Ще направя обаче една уговорка, която, ако и да носи донейде пристрастен дух, няма да предизвика, вярвам, сръдня у никого. Ще отделя в своите чувства малко по-широко място за ония питомци на училището, които още сега пълнят неговите работни зали. Столицата ще има рядко щастие да се любува скоро и да черпи сладки впечатления от три художествени изложби. Оная, в която посетителите ще намерят най-много повод за наслада, радост и увлечение, ще бъде несъмнено тяхната. Ще бъде тя, защото впечатленията, които ще изнасят оттам, ще се съпътствуват с лъчезарно сияние и от ония мечти и надежди, които по божя благодат крие в себе си като в едно чародейно съкровище щастливата крехка младост и които е сладко да мисли човек, че могат един ден да се превърнат в дела за слава и чест на родния край. Не се съмнявам, че ще посрещнат с единодушно съгласие моите думи всички художници, наши и от другите югославянски земи, които ще участвуват в другите две изложби.

Желая на всички да имат всякога наум като един девиз думите на Микеланжело, чието име не се произнася от художник без почит и поклон, че «живописта е завистлива муза, която иска да ѝ се отдадем всецяло», и по това изречение да гледат да се издигнат до най-високо въодушевление в старанията си да напреднат и да се отличат на попрището, което са избрали за своя деятелност. Желая им да се не поддават на увлечения, които могат да имат

временен успех, но могат да имат прилика с ония моди, които служат само като повод за смях и насмешки. Желая им да се издигнат високо и да си дадат една дисциплина, в която съзряват талантът и способностите, които търсят образци в творенията само на ония майстори, които във всички времена и народи са се издигнали до най-висока слава и са ударили на произведенията си отпечатък на нещо, което всякъде ще остане вечно хубаво. Желая им да останат всякога и във всичко верни на природата и да не търсят никога хубост в незачитане и разрушение на законите, с които тя си е послужила, за да създаде оная хармония от линии и краски, форми и светлини, с която всякъде и всякога ни трогват и пленяват, привождат в умиление или в тръпки всички гледки, които тя поставя пред очите ни. Това не им пречи, ако имат творчески талант, да дадат с него личен и самостоен отпечатък на своите работи.

Желая им, като черпят в една крепка воля и енергия, непрекъсната и неуморима ревност за работа, да доведат до пълен разцвет своите дарби и способности и да ги въплотят, като им дадат художествен израз и живот в творения, които да възбуждат искрено удивление и да покрият с чест и тях, и народното изкуство.

ДНЕВНИК

откъси

1 юли 1897

Тоя дневник, замислен преди три години, трябваше да бъде озаглавен: дневник на един български министър. Благодарение на моята неизлечима леност, която ме караше да го отлагам от днес за утре, аз захващам да го пиша в едно време, когато имам причини да вярвам, че ще прилегне да го нарека: Дневник на един бивш министър. Как скърбя, че досега съм оставил неизпълнена своята мисъл! Как би ми се искало чрез бележки, отражающи непосредствено всекидневните ми впечатления, да можех сега да проследя нагледно всичко, що съм преживял през тия три години! Да се решех да се върна надире, бих написал една проста история, вярна може би, но студена, лишена от живия топлик на чувствата, с които са се съпровождали за мене събитията. Не е важно да зная как съдя сега за хората и нещата, а как стълкновението с тях е въздействувало върху мене в минутата, когато е ставало. Това е така невъзможно, както е невъзможно да се възпроизведе след време, на приумица, подвижната игра на светлината върху морските вълни.

Кой е могъл да мисли, че ще почна дневника си с оплакване против русите? Питам се с униние, даром ли ще пропаднат толкова уроци? И тъжното е, че това става не по зла умисъл, а по неразбранщина, за каквато сме способни само ние славяните. Не се минува една година, откакто са възстановени приятелските сношения между България и Русия, и ни изпращат да представлява руските интереси в княжеството и да действува за укрепване на връзките, които съединяват двете страни, един глупец. Така става,

когато в назначенията и на най-важните постове личното благоволение взима връх над държавните интереси. Бахметьев е агентин в София, защото граф Муравьев е искал да възнагради един свой някогашен другар по служба от Париж. Не зная дали Бахметьева го е бивало и за секретар, какъвто е бил четиринаесет години в атинската легация, но доволно е човек да го види веднаж, за да разбере, че няма и най-малките качества за задачата, която му са възложили. Граф Муравьев не е могъл да не знае, че е нищий духом, но навярно е помислил, че при щастливите отношения, които съществуват между България и Русия, работата на един агентин в София е тъй лека, че и един Бахметьев ще съумее да се справи с нея.

Съдбата като че беше решила да изтощи изведнаж върху него всичките си благоволения, беше му приготвила случай още при стъпването му в София да се отличи на новия си пост и той прибърза да се възползува от него, като тури в действие всичките си способности и всичките средства, с които можеше да разполага, за да прогони от Висшето училище двама руски преподаватели. Други бяха приготвили работата. Той я довърши.

След митинга на студентите, станал на третия ден на Великден и в който студентът Иван Стойнов било по партизански внушения, или по детинско волнодумство беше се опълчил да говори против Русия, която изкарваше виновна за бедствията на Македония, руското агентство беше се разтревожило. Оплаквали се бяха на разни места, че българската младеж продължавала да се възпитава, както и в Стамболово време, във враждебен на Русия дух. Като не смееха обаче да указват на български преподаватели, те обърнаха внимание на двамата руски преподаватели, Бахметьев и Милюков, първият — някогашен нихилист и изгнаник, вторият — изгонен от Московския университет за участие в студентски бунтове, и двамата разположени да внушават недоверие и вражда към руските учреждения и руското правителство. В руското агентство служеше един млад момък, на име Майлер, от еврейско произхождение, интригантин по натура и по кариеристически разчети, който се беше завзел с особена ревност да разпространява

оплакванията на руското агентство за лошото възпитание, което се давало на младежта в нашите училища. Той беше говорил между други на г. Лафчиева против Бахметьева и Милюкова, като беше намекнал по отношение на тоя последния, че не може да се гледа като на едно съвсем случайно съвпадение на факта, че вълнения във Висшето училище се появяват тутакси след неговото пристигане, че репутацията, която е получил, не може да се не отрази гибелно върху студентите и че друг професор, изискан направо от руското правителство, ако и да не би се ползувал с такава известност, би принесъл много по-голяма полза. Ако и да знаех всичко това, вярвах, че недоволството, предизвикано от студентския митинг, ще бъде временно и ще се размине. За това и не бях счел за нужно да се срещна с никого от агентството, при всичко че г. Гешов беше ме съветвал да видя Боткина, който му беше говорил за Милюкова. Не направих това и по съображения на лично достойнство, тъй като никой не беше говорил на мене направо нищо и не разбирах как ще отивам да давам обяснения, които никой не е счел за нужно да иска от мене. Случайно само срещнах г. Боткина на улицата и му отворих дума за студентския митинг, като му обясних, доколкото това можеше да стане при една случайна среща на улицата, че работата е маловажна и не заслужава да се вадят от нея тревожни заключения. Той ме увери, че сам гледа така на работата и в тая смисъл е писал в Петербург.

След това аз се успокоих напълно и не очаквах вече нищо.

В това тъкмо време се появи на сцената щастливецът Бахметьев. С това дело той почна дипломатическата си кариера в България. На вечерята, която му даде князът по случай предаването на пълномощните му писма, той поиска свиждане на г. Стоилова, за да му направи едно съобщение. Поведението на тоя човек спрямо мене в двореца беше странно и беше ми направило впечатление. Той явно избягваше да се срещне с мене, изчезваше, щом ме видеше някъде, и не размени дума с мене, когато, напротив, с всички други беше крайно словоохотлив. Обясних

си всичко, когато на втория ден след вечерята имахме министерски съвет и г. Стоилов ни съобщи разговора си с него. Как да не избягва един човек, който не е можел да му внушава освен ужас и отвращение и за когото двайсет пъти трябва да си е казал: що търси тоя нихилист в двореца и как едно почтено общество може да се не чувствува осквернено от присъствието му? Той беше предал на г. Стоилова, че граф Муравьев му е предписал да иска отстранението от Висшето училище на двамата руски преподаватели, съименника му Бахметьев и Милюков, присъствието на които — и по тяхното минало, и по вредното влияние, което могат да окажат на студентите — не може да се търпи от руското правителство. Сведенията, които е събрал за тях, му вменявали в дълг да настоява неотлагателно да се изпълни искането на правителството му. Останахме втреснати, когато чухме това. Къде остават тъй често повтаряните уверения на русите от 2 февр. насам, че няма да се бъркат в нашите вътрешни работи? Не са ли били тия уверения само една залъгалка?

Въпреки тона, с който беше говорил Бахметьев, ние не помислихме, че трябва да вземем веднага някакво решение по въпроса. Така обаче не мислил Бахметьев. На другия ден ни свикват пак на министерски съвет. Жегна ме това. Питам по телефона. Обаждат ми, че се касае пак за въпроса на руските учители. Бахметьев искал да види заранта г. Стоилова и го питал какво решение се е взело по въпроса. «Ако съобща в Петербург, че Министерският съвет не е направил нищо, това ще окаже гибелно влияние за разрешение на всички въпроси, по които България се надява на благоволението на Русия. Руското правителство ще си дигне доверието от вас. Остава на вас да изберете между едното и другото. Ако намирате, че е предпочтително да задържите учителите, руското правителство няма да ви препятствува на това.» Тия са били думите горе-доле на руския дипломатически агентин. Г. Стоилов възразил, че тоя въпрос няма защо да се меша с другите въпроси. Бахметьев си останал при своето. Пред тия категорически искания на руския агентин Министерският съвет намери, че трябва да се капитулира, и г. Стоилов на часа съобщи

на г. Бахметьев, че професорите ще бъдат отстранени след изтичането на учебната година.

Така се дари една лесна победа на Бахметьева. На другарите им се виждаше, че ще си навлечем тежко обвинение, ако идем да компрометираме отношенията си с Русия за двама преподаватели. Колкото и да е тежка жертвата, която правим, съображенията, на които сме се подчинили, ще ни извинят пред общественото мнение. Найсетне на някои от другарите ми исканието на Русия се виждаше оправдано от международна точка зрение. Русия има право, според тях, да не иска да държим на служба хора, които тя счита за свои врагове. За мене беше важно да се печели време. Аз се боех преди всичко да не поиска Министерският съвет да поднесем веднага на Бахметьева главите на двамата нещастни преподаватели. Щом като се отлага приносът, надеждата не е загубена за едно поправление, ако не пълно, то поне частично, на работата. Така ми се стори да мисли и г. Стоилов. Той ми обеща да пише по тая работа на г. Станчов в Петербург и да го натовари да говори на графа Муравьева. От своя страна бях решен да направя всичко, за да изтръгна от ръцете на Бахметьева лесно спечелената победа.

Захващам да мисля, че няма да остана може би измамен в надеждата си. Князът поиска да ме види и най-открито изказа своето негодувание против постъпките на Бахметьева. Той не иска по никой начин да се отстъпва. Бихме създали с това един прецедент, който може да има найопасни последствия за нас. Нашето положение спрямо Русия е ясно определено. По външната политика ние ще им бъдем послушни раби, но по вътрешните си работи не можем да допуснем никаква намеса. Нашата независимост там трябва да бъде пълна и абсолютна. Той не допуща да се бутне границата, поставена между тия две области. Първата му мисъл е била, когато се е научил за постъпките на Бахметьева, да иде в руското агентство и да му каже без забикалки какво мисли, но се е въздържал от страх да не изпусне думи, за които би имал причини отпосле да се кае. Той ме съветва да се видя с Бахметьева и да му говоря смело.

Колкото и да имах право да се считам лично оскърбен от поведението на Бахметьева, който по един въпрос от моето ведомство не беше счел за нужно да се отнесе до мене, съгласих се да изпълня волята на княза, като се ласкаех при това от мисълта, че може би едно лично обяснение, като го поласкае, ще измени донегде неговите разположения и ще приготви пътя към едно споразумение. Още от началото на разговора се убедих, че съм дошъл да разбивам една стена. Разбрах изведнаж, че имам работа с един отчаян глупец, с когото е жално да хабиш думите си. Той се боеше да се не препъне в аргументите, с които се стараех да го убедя, че изгонването на преподавателите ще бъде една погрешка, и на всичко отговаряше със същите стереотипни фрази. Като го слушах да повтаря все същите глупости, идеше ми на всяка минута да скокна и да си отида. Всичко у него внушаваше отвращение. Външната физиономия хармонираше с умствената нищета. Плосък образ, обезобразен от шарка, малки вдлъбнати очи, които се отваряха с мъка, писклив глас, движения на автомат, всичко в него оттласква. Не зная как тоя човек би могъл да внуши някому друго чувство освен антипатия. Ще считам едно от нещастията в живота си, дето съм бил принуден да имам работа и да се занимавам с тая печална личност. И на тоя човек довери руското правителство да представлява интересите му в България! Господ ще ме опази, вярвам, да стъпя в руското агентство, додето бъде той в София. Не разбирам просто как съм могъл да беседувам с него. Възмущавам се против себе си, че съм изпаднал в нуждата да се разправям с такъв идиотин, и се червях, че съм русофил. Той намери случай да ми направи веднаж-дваж комплимент за моите русофилски чувства. Тия чувства трябва наистина да са много крепки, понеже можаха да устоят и да се не разколебаят след това изпитание. Желая обаче то да се не повтори.

Ще ми помогне и Милюков. Той дойде при мене в тоя ден, когато се готвех сам да го повикам. Че съществува въпрос за него, се е научил от Агура. Уведомил го за всичко. Той има войнствена натура и ще се възползува от всичките връзки, които има в Петербург, за да удари по

носа Бахметьева. Даде ми някои сведения, които съжалявам, че не знаех по-рано, защото щях да си послужа с тях твърде успешно против руския агент. Тъй той ми разправи, че руското правителство е изискало от него писмено задължение, че няма да се занимава с руска политика и ще се ограничи в изпълнението на своите професорски длъжности. След това той е получил височайше разрешение, за да тръгне за България.

Той обяснява, че граф Муравьев не е могъл да иска неговото отстранение от България освен защото не е знаел тия обстоятелства. Той реши да отиде веднага при Бахметьева и после да пише в Петербург. Той е бил действително на другия ден в руското агентство, но Бахметьев отказал да го приеме, като казал да му обадят да си остави адреса. Милюков чакал цяла неделя да го повикат, но като не получил покана, отнесъл се писмено до Бахметьева да иска аудиенция. Бахметьев се видял принуден тоя път да го приеме и да го изслуша. От разговора си с него Милюков разбрал, че действително в агентството не са знаяли, че той е дошъл в България със знанието на руското правителство и с разрешение от царя. Бахметьев обещал да съобщи за всичко това в Петербург.

В помощ ми дохожда и Боткин, първият секретар на агентството. На него аз разчитах най-много за изравнение на въпроса в моя полза. Той не храни симпатични чувства към своя началник и не крие досадата си от неговите действия. Той ме моли да не заключавам по тия действия за чувствата на руското правителство. Ако е вярно това, което казва, граф Муравьев се е ограничавал само в даването на съвети, но в телеграмата си не е указвал на никакви имена и не е давал никакво пълномощие да се иска отстраненията на учителите. Бахметьев си е позволил да даде такова произволно тълкувание на депешата. Боткин вярва, че въпросът може да се уреди. Той ще направи за това всичко, което зависи от него. В един последующ разговор, който имах с него, той ми заяви дори, че ако не успее, ще си подаде оставката. Нему му тежи, че е принуден да служи при един шеф като Бахметьев. Той чувствува, че ще се направи грешка с изгонването на Милюкова и Бахметьева, и не иска да носи отговорност за това.

Писах на г. Стоилова във Вена. Писмото е написано така, щото ако се препраща на дипломатическия агент в Петербург, тоя последният ще може да го прочете на графа Муравьева. Ако руското правителство е действително решено да избягва погрешки, които могат да се отразят зле на взаимните ни отношения, надявам се, че направените ни постъпки няма да останат без резултат. Във всеки случай аз съм изпълнил дълга си.

Някои приятели се боят, че някои лица, които не гледат с добро око на стоенето ми в министерството, ще гледат да се възползуват от тая история, за да постигнат намеренията си. Случаят е наистина удобен за враговете ми, които могат лесно да успеят и да ме отстранят от министерството и да ме компрометират. Дам ли си оставката по тоя въпрос, рискувам да мина като русофоб. Приятелите ме предупреждават да бъда осторожен. Мога да ги слушам, додето не се излага на опасност достойнството ми. По-добре е да оставя на враговете си да постигнат своите коварни намерения, отколко да остана министър, след като загубя всеки морален авторитет.

26 юли

Каква катастрофа и какво съвпадение — да се случи тъкмо в тоя ден, когато княз и министри се събират тук, едни от Европа, други от София, за предстоящите празници на 2 август! Князът със Стоилова и Иванова са били на Гюргево, когато е станала експлозията. Някои от лицата, които са го придружавали, разбрали веднага, че експлозията е станала в работилницата на братия Иванови. Той изпратил един катер да разузнае точно за случката. Щастливо обстоятелство е било, дето е било отрано разпоредено да няма никакво посрещане. Бенев, Тодоров и аз пристигнахме в Русе два часа и половина след катастрофата. Едва току-що бях слязъл във вилата на Симеонова, отърча подире ми с кола Аврадалиев да ми обади да отида в болницата, дето бил князът. Отидох там, както бях прашен, неумит, с пътническите си дрехи. Заварих на двора княза със свитата му и министрите Стоилов и Иванов.

Всички бяха посърнали. Князът, истина развълнуван, ми съобщи за нещастието и пожела да заобиколя ранените, които бяха доведени в болницата. Част от тях бяха поставени на двора, част — в зданието. Едва имах кураж да обиколя ония, които бяха в двора. Те представляваха едно ужасно зрелище. Превръзките, с които бяха увити телата им от главата до краката, наместо да намаляват грозния ефект, правеха още по-потресающе зрелището. Въображението рисуваше в още по-грозен вид страхотиите, които прикриваха. Изгорените части от лицето, които се виждаха през отверстията, оставени за очите и устата, съединени с охканията на нещастните, които се тръшкаха от болки и викаха за помощ и милост, раздират сърцето. Тъй бях потресен и развълнуван от жалост и състрадание, щото ми се чинеше, че краката се люлеят под мене и ще се превият на всяка стъпка да падна. Доктори и фелдшери изпълняваха с безпримерна преданост своите длъжности около нещастните. Но уви! С нищо не можеше да им се помогне. Старанията, които се полагаха, не можеха да имат за тях друг резултат, освен да продължат с няколко часа повече страшната им агония. Страшното впечатление, което произвождаше нещастието, се усилваше от безсилието да му се помогне. Всички тия нещастници бяха осъдени на неминуема смърт. От шейсет и четири ранени, които бяха тука, докторите не даваха надежда да могат да се спасят и десет души.

Оттука отидох на мястото на катастрофата и в бараката, отстояща на двестатина разкрача, дето бяха закарали труповете на умрелите. И на двете места придружих княза. Мястото на катастрофата още димеше и пожарната команда действуваше да гаси горящия още тук-таме барут. Князът има смелостта да иде доволно навътре. Почвата гореше от силния огън, който беше произвела експлозията. Четири милиона патрона бяха изгорели в нея. Земята на едно голямо пространство около мястото на катастрофата беше заринатa с патрони. Дъските от оградите са се били запалили. Само някои от тях стърчат почернели от огъня. Огнището, което се е образувало от експлозията и вред което се е чувал гърмежът на тия милиони патрони, които

са летели запалени на всички страни, трябва да е било нещо страшно. Човек се чуди как са могли някои от работниците да излязат живи оттам.

Князът ме приближава с черни мисли. Това нещастие му се види някакво злокобно предназнаменование. И без да бъде човек суеверен, нещастието действува така сътресателно, щото неволно те навежда на грозни мисли. Ето го пак пред очите в най-грозен вид в тая тясна барака, дето са наредени едно до друго двайсет и две тела, опечени от огъня, почернели, обезобразени. Князът ги обхожда едно по едно. Излизам преди него, неспособен да издържа по-дълго време това страшно зрелище. Не може човек да види нищо по-страшно. Не мога-да си дам сметка за чувствата, от които се чувствувам цял потресен. Ни сълзи идат на очите, ни думи на устата. Как да се оплаче това нещастие. То надминува предела на жалостта, която може да понесе бедната ми натура. Горки мъченици на бедността, която за няколко сантима ви хвърли безпощадно в тая страшна пещ, нашите сълзи биха били едно издевателство над нещастието ви!

27 юли

Твърде грозни слухове циркулират по завчерашната катастрофа. Жестоки упреци заслужават и предприемачите, и всичките органи на властта. Всички са занемарили и най-елементарните длъжности, които са имали в случая. Предприемачите не са мислили освен при какви най-износни условия за себе си да извършат работата. Че животът на работниците е изложен на опасност, че е било нужно да се вземат мерки за предпазване от бедствие, за това никому не е било дошло на ума. Властта не е даже помислила, че има длъжност някаква да изпълни. Никой не си е дал труд да надникне в работилницата и да види при какви условия се е извършвала работата. Употребявани са били като работници десетгодишни деца, момчета и момичета. В същото това място, дето са се човъркали патрони, е имало инсталация за леене на изваденитe куршуми. Числото на работниците е възлизало понякога на

350 души. В деня на катастрофата е имало 215 работници. Някои обаче уверяват, че са били повече. И за това грамадно число работници е имало само два изхода и те са се държали затворени с ключ. Тая мярка чудовищна е била взета, за да не могат работниците да изнасят барут. Имало е толкова други средства, за да се гарантират предприемачите от кражби от работниците, а се е взела тъкмо оная, която най-малко е могла да се допусне от естеството на работата. На това се и отдава голямото число жертви. Работниците не са могли отде да избягат. За да излязат вън, трябвало или да трошат оградата, или да я прескачат, като се качват един на други. Сляпата алчност за пари е надделяла над всички други чувства. За охраната на работниците в случай на опасност не се е било помислило. А за нищо не е имало причини толкова да се мисли, колкото за това, че на всяка минута е могла да се случи опасност.

А предупреждения не са били липсали. Директорът на тухларната фабрика, недалече от която е била работилницата, г. Сартори, бивши австрийски офицерин, е заявявал на разни места, че работата се извършва при много лоши условия. Той се е боял, че ако стане взрив, може да пострада от сътресението, което би предизвикал, и тухларната фабрика. Опасенията му са били толкова по-големи, че до работилницата е бил и погребът, дето се е влагал изваждания от патроните барут. В деня на катастрофата в погреба е имало 15 хиляди килограма барут и ако се е бил подпалил и той, много къщя наоколо са щели да пострадат. Когато видял, че думите му не се взимат във внимание, г. Сартори решил да подаде писмено заявление до властите, но г. Губиделников се научил за това, повикал го и като го смъмрил, накарал го да се откаже от намерението си.

В хубаво положение е щяла да се намери русенската администрация, ако г. Губиделников не се е бил намесил и не е бил възпрял заявлението, което г. Сартори е искал да даде. Тя се извинява сега, както и цялата полиция, че не е знаяла нищо за работилницата. Странно понятие трябва да имат властите за своите длъжности, за да ми-

слят, че могат да се укрият от отговорност с подобно извинение.

Приятелят ми, г. Шахиазар, който живее от няколко месеца в Русе, ми съобщава едно чудно нещо. Сведението му е толкова по-важно, че той го предава, без да подозира заключенията, които могат да се вадят от него. Като говорим за небрежността, с която се е вършила цялата работа, той ми казва, че полицията във Варна била хванала арменски работници, които пристигнали в Русе няколко деня само преди катастрофата. Между тях е имало такива, които били извършвали подобни работи в Цариград. Като видели при какви условия действува работилницата на братия Иванови, те се отказали да останат на работа в нея. Съгласили се другите, които не могли да знаят на каква опасност се излагат. Как е могла варненската полиция да хваща работници за братия Иванови, а русенската да не е знаяла за съществуването на работилницата? Уверяват ме, че градският барабанщик в Русе е свиквал из махалите работници. Всички тия факти разкриват страшни тайни. Но кой ще ги изкара наяве?

1 август

Отивам подир пладне у г. Стоилова, за да се споразумеем за подписването на доклада, който ще поднесем утре на княза от името на Министерския съвет. При него са Бенев и Тъпчилещов. Поисках да узная що са направили в Цариград. Уведомлява ме, че султанът е обещал да даде пет берата за Битоля, Дебър, Мелник, Кукуш и Струмица и се е съгласил за скопчването на нашите железници с македонските. А съюзът? Султанът останал да го обсъжда още. На Стоилова неохотно се говори за това ходене в Цариград. То е един скандал. Стоилов не счете за нужно да пита никого. Когато обаче узнахме, че отиват за Цариград, помислихме, че са уредили въпроса за съюза и ще се върнат оттам да ни обадят, че е дело свършено. Толкова бях убеден в това, щото като писах на жена си преди няколко деня, съобщих ѝ с пълна увереност, че ще

има да зарадваме с нещо важно българския народ за 2 август. В тая смисъл ми говори и дядо Григорий, който се счита посветен в тайните на княза и на Стоилова. Той беше казал при това на г. Симеонова, че султански параход чакал от три деня княза и министрите във Варна. И всичко това излиза лъжа. Ние имаме обещанията за берата и за сключване на железниците от началото на Гръцко-турската война. С тия обещания султанът спечели нашата неутралност. Султанът се беше клел в децата си пред Маркова, че щом се свърши войната, ще ни даде колкото берати искаме за Македония. За да чуе отново тия обещания ли, трябваше да отива в Цариград князът, в навечерието на един народен празник, придружен от двама министри? Ако се касаеше да дадем на султана доказателства за своята верноподаност, не зная какво друго би се направило повече от това. Само Стоилов спечели с това отиване, че увеличи числото на ордените си с още един. Султанът му е дал орден с брилянти. Но тоя орден е заплатен с унижението на княза и на България.

Тоя човек захваща да гледа на държавните работи като на свои лични работи. Така третира и конфликта с Австрия. Той не говори с никого за него, като да се касае за чисто лична негова работа. Ще се реши ли да занимае Министерския съвет с тия въпроси след завръщането си в София?

2 август

Князът има причини да бъде доволен от начина, по който се отпразнува десетгодишнината от стъпването му на престола. Русе се отплати достойно за честта, която му се направи, като се празнува тука 2 август. За династията празникът беше един пълен успех. Князът не забравя никъде монархическия принцип. Той го наумява при всички случаи. И в думите си, и в делата си той подчертава всяко обстоятелство, което определя правата му и длъжностите, които положението му налага на другите към него. Той държи за значението, което има в държавната машина, и иска да се признава то от всички. Могло

би да му се направи упрек, че това настояване у него да говори за себе си и за своите права произлиза от някаква боязън, че не му се отдава от другите нужното уважение. Може би всичко това е нужно, за да се присади в нашите нрави монархическият принцип.

3 август

След обяд у дядо владика имах един малък разговор с г. Гешова. Той е недоволен, обвинява властите за катастрофата от 25 юли, осъжда отиването на княза и на Стоилова в Цариград и съжалява, че конфликтът с Австрия е предизвикан от няколко необмислени думи, казани пред един кореспондентин. Стоилов му е обадил, че султанът е поканил княза в Цариград. Гешов се е произнесъл категорически, че не трябва да се отговори на поканата освен ако князът се вика в Цариград, за да подпише проектирания съюз. Отиването в Цариград не може с нищо да се оправдае. Стоилов не е казал на Гешова своето мнение. Страхувал се е, види се, да каже истината. Въпросът е бил по всяка вероятност решен, преди да говори с Гешова. От думите на Гешова може да се заключи, че не ще иска да остане в кабинета.

Букурещ, 7 август

Отиваме с Тодорова да положим венец от живи цветя на гроба на Евлогий Георгиев. Намираме работници, че прекопават гроба. Един човек, изпратен от кантората на покойния, намерил, че гробът бил пропаднал. Никой понапред не е бил стъпил тука. От кантората никой не счете за нужно да дойде да ни придружи на гробищата. Колко право е имал покойният, че е пренебрегнал в завещанието си роднините си!

Синая, 8 август

Облажавам власите, че имат Синая. Това е един очарователен кът, който съединява всичките прелести и обаяния на планинската природа. Кралят, който е открил тая хубава местност и я избрал за лятна резиденция, е направил на народа си неотплатима услуга. Дворецът му е достоен по своя разкош за хубавата природа, всред която се издига. Когато се лъсне пред очите ви посред разкошната и прохладна зеленина на столетните борове, възклицавате от радост и очарование. Мислите, че виждате изпълнен един блян от «Хиляда и една нощ». Истина е, че една фея обитава тука. Един от пътищата, които водят за двореца, носи името ѝ. Тя се казва: Carmen Silva. Една поетическа душа само е могла да мечтае за подобно жилище.

Синая, 9 август

Г. Минчович получава шифрована депеша от Стоилова от София, но по нямане на шифъра не може да я прочете до заминаването на Тодорова. Поиска да му я протелеграфират изново от София. Получи се на другия ден с имеющия се у него шифър и се оказа, че се касаеше за Тодорова, когото Стоилов вика да се върне по-скоро в София. Трябва да се касае за някакво изменение в кабинета. Стоилов е говорил на Минчовича в Русе, че Тодоров може да бъде поканен да състави кабинет. Ако излезе това истина, Стоилов ще иска да повтори в България по повод на австрийския конфликт комедията, която Стурдза разигра в Румъния с Аурелиана по случай на митрополитския въпрос.

София, 26 август

Пропуснах пак няколко деня и трябва да резюмирам тука всичко станало до съставлението на кабинета. Пристигнах в София на 18 август. Научавам, за мое голямо удивление, че били разпратени навред телеграми да ме търсят и викат да се завърна. Истината е, че никой не е помислил да ме търси. Това се е говорило тука, за да не кажат приятелите, че ме игнорират, когато се касае да се разрешава такъв важен въпрос. Не са могли да ме търсят освен в Русчук и Букурещ, а

аз минах през двата града и никой не ми каза да е получавал телеграма, касающа се до мене. Но най-чудното е, че и тука не ме потърсиха освен на третия ден, когато се свика Министерският съвет. Когато всички други са се съвещавали помежду си, мене повикаха само когато имаха вече готови решения. Кандидати за попълване на кабинета бяха Серафимов за правосъдието и Тошев за търговията и земледелието. Съществуваше само въпрос, дали не трябва да се предпочете Згурев при Серафимова. Съобщи ми се вкратце за водените преговори с Данева. Преговорите е водил Тодоров. Идеята да се повика Данев е била излязла от Гешова. Въпрос е доколко охотно са се предприели преговорите. Данев е искал да знае дали се касае да влезе в кабинета като частно лице, или като водител на партия и е поставил като условие за влизането си в кабинета да се приеме за министър още един цанковист, Сарафов, Балабанов или доктор Моллов, да се разреши емигрантският въпрос и да се направят икономии в бюджета. Двете последни условия не са могли да подигнат мъчнотии. Правителството е направило, що е могло за разрешение на емигрантския въпрос, и то се въодушевлява от желание да се направят икономии в бюджета. Министерството е отказало да приеме двама цанковисти. Това е и осуетило преговорите. Данев е искал влизането на двама цанковисти в кабинета, за да се постигне така сливането на цанковистката партия в народната. Не може да се осъжда, че не е приел да влезе в кабинета, но не може да се не съжалява, че се изгуби и тоя случай, за да се създаде една партия по-могъща.

За мене оставаше само да не допусна да сполучи готовата комбинация. С влизането на двама министри, лично предани на Стоилова, стоението ми в кабинета ставаше невъзможно. Не можех да разчитам на никаква поддръжка и се излагах да падна в първата примка, която биха пожелали да ми турят под краката. При това кабинетът загубваше своята физиономия. В това намерих аргументи, за да противодействувам на взетото решение. Забележих, че в камарата има две течения, консервативно и либерално, и че е необходимо да се имат пред вид при попълването на кабинета, което инак рискува да не се посрещне добре от камарата. Тодоров само възрази. За него не съществуват партии, а котерии. Не заслужава да се мисли за камарата. Тя ще приеме, които министри ѝ дадем. Разве стадото пита, какви овчари му дават да го води? Може би нашите депутати не струват да се има за тях повисоко мнение, но мене ми тежи да слушам тия разсъждения. От това низко мнение за камарата се чувствувам и сам унизен. Това чувство не съществува, за жалост, у никои от другарите ми. Очаквах поне Маджаров да покаже възмущение от тоя вид взглядове. Но тоя човек мисли само да остане той министър и нищо друго го не интересува. Той е тъй доволен и тъй честит, че е министър!

Той се сърдеше, че не се свършва по-скоро въпросът. Той се бои сякаш да не би, като се протака, да доведе до криза, в която портфейлът да хвръкне от ръцете му. Моите възражения послужиха да се отложи заседанието след пладне. В това време се срещнах с Велчева, Юрукова и Доспевски. Юруков не иска да си каже мнението. Велчев мисли като мене. С него се споразумяваме да предложа следующата комбинация: да взема аз търговията и земледелието, а Вазов да стане министър на просвещението. Предлагам тая комбинация в съвета и се приема веднага. Правосъдието се оставя за Тошева. На другия ден подир пладне Тъпчилещов дохожда у дома и ми съобщава, че Вазов приел, а Тошев се колебаял и го поканили да дойде в София. Ще тръгне вечерта и утре ще бъде тука.

Възмущение и негодувание! Решенията ни са известни на всички. Приятелите са недоволни. Недоволни, че оставям просвещението, недоволни, че Тошев става министър. Тошев е последният човек на света: пияница и картьожник. Дух на опозиция вълнува умовете. На тия хора е омръзнало, че са свързани с правителството. Но Тошев се отказва от министерството. Никога човек в България не е успявал в 24 часа да се отърси от толкова непопулярност. Сега той възбужда симпатии. Никой не казва сега за него, че е пияница и картьожник. Фактът е така рядък, да предлагат на един човек министерски портфейл и той да се отказва от него, щото повдига удивление. Тошев

се е затворил цял ден в хотел «България и си е заминал вечерта за Бургас, без да се обади никому. Отказът му не трябва да се отдава само на страха от отговорност. С приемането на министерството той би изложил на опасност своите си работи. Все едно. Тошев стана известен и за него вече се говори с уважение. Блазе му! Приятелите му направиха му една услуга, за която той им дължи истинска благодарност.

Ново съвещание в неделя. Згурев изскача на сцената. Нищо не може да попречи на тая звезда да огрее на българския политически хоризонт.

София, 22 септември

Спираме «Прогрес». С каквато и душевна болка да приемаме това решение, то се налагаше. При условията, в които излизаше, той не можеше да съществува, без да ни излага на големи неприятности и тежки жертви. Той искаше, като се отнася съчувствено към правителството, да запази едновременно своя независим характер. Той чудесно, хубаво игра тая рол. Не зная дали е имало в България вестник, който по-честно да е изпълнил своите задължения. Велчев прояви замечателни способности. Не му липсват ни едно от качествата, които е длъжен да обладава един публицист, достоен за това име и за отговорността, която поема. Писателски талант, политическа прозорливост, чист патриотизъм, честна и непокварена натура.

София, 15 януари 1901

Полагам в изпълнение едно отдавнашно решение — да продължа прекъснатия си от повече от две години дневник. Само на мързела си трябва да отдам, дето не следвах да го държа. Четох тая вечер част от писаното и някои неща се виждат и за мене сега тъмни. Колко събития пропуснах! Печални години за България, печални и за мене. Ще помня особено току изтеклата година. Прекарах я в борба с лишения, тревоги и мъчнотии. Колко пъти съм

плакал! Колко пъти съм се обръщал към бога с молба да не ме напуща! Само той е знаял какво съм изтеглил и само от него можех да чакам милост и подкрепа. За да запазя енергията си и да не оставя да ме унищожи унинието — държах постоянно мислите си и очите си приковани в детето си. Колко пъти съм го милувал, а очите ми са били пълни със сълзи, но заедно със сълзите са се връщали силите ми. Имах нужда да л ю б я н е щ о на тоя свят страстно и благодаря на бога, че ми даде това дете. То ме е спасило досега от нравствена погибел. Не зная как бих намерил воля да мисля и да работя, ако не беше то, ако зарад него не чувствувах, че има за какво да милея за живота. Посред всичките ми бедствия, дошли от мои грехове, от съдбата или от хората, имам причини да мисля, че бог ме обича, понеже пусна тая звезда в живота ми. Като я гледам, чини ми се светотатство да се оплаквам. И най-тежката каторга бих изтърпял, само да е ръката й в ръката ми.

Вчера Юруков ми разказа един разговор, който е имал с Тодораки Тодоров. При всичко че на думите на тоя човек не заслужава да се обръща внимание, нека отбележа на какво той отдавал направлението, което вземат работите. Князът бил заставен да издигне стамболистите, защото само чрез Грекова, като министър на вънкашните работи, могло да се изходатайствува посредничеството на Франц Йосифа и да се уреди миролюбиво конфликтът с Румъния, а чрез Рачо Петрова, като министър на вътрешните работи, могло да се наложи респект на македонския комитет. Отде знае Тодоров тия работи? А ако князът счита, че са необходими Греков и Рачо Петров, защо се ангажира с едно публично слово да даде свободни избори?

Тая заран учуден останах, като получих телеграма от Гагова, с която ми съобщава, че околийско събрание, станало вчера в Пазарджик, ме кандидатирало за предстоящите избори заедно с него и Пенева. Вечерта получих писмо от Велчева, който ми обяснява, че това е станало, защото той не желал да си полага кандидатурата, а без

Пенева имало опасност от разцепление между приятелите. Каквито и съображения да има, чини ми се, че беше длъжен да положи кандидатурата си. Не мога да го оправдая. Писах му да се кандидатира в Ихтиман, дето са се появили няколко местни кандидати некадърни. Той ще сгрупира всичките ни приятели там и ще успее, ако иска да си даде малко труд. При обстоятелствата, в които се свиква камарата, нужно е да влязат в нея най-добрите ни сили, при всичко че малко добро може да се очаква от нея. Да имаш такова мнение за камарата и да искаш да влезеш в нея — каква безсмислица! Но дотам сме изпаднали. Съжалявам ония, които не чувствуват това.

Чуден момък е тоя Ст. М. Попов! Днес беше у мене и като говорехме за «Крали Марко», попитах го колко му е дал Стоилов, та му е написал благодарност в книгата си. 100 лева! И то във вид на заем. Обяснява ми, че е имал тогава голяма нужда от пари. Без тия 100 лева рискувал да го изпъдят от къщата. Евтино си е спечелил Стоилов репутацията на меценат. Поне да се не сети да иска парите си назад. Още по-евтино струва тая репутация на Данева: 50 лева!

2 февруари

Какво ще става сега подир изборите? По това говорят и разискват всички. В частните разговори можете да се срещнете с делни мнения. В печата не закачат тоя въпрос. Само един вестник посмя да си го зададе и да изкаже едно решително мнение, и то беше органът на Рачо Петрова. «Свят» заяви, че тая камара е невъзможна, че от нея не може да се очаква нищо и че тя трябва да се разтури. Може би Дико Йовов говори така от озлобление, защото резултатите от изборите не излязоха такива, каквито ги е очаквал със своя патрон. От каквото и подбуждение да се води, той е прав. И според мене тая камара не може ни да даде правителство, ни да го подкрепи. Би трябвало най-малко три партии да се съюзят, за да образуват един кабинет. Само който не знае нашите партии и който няма

понятие за задачите, които очакват едно правителство, може да вярва, че това е възможно. Може би под страха на едно разпущане на камарата партиите да дойдат до един компромис, но докога ще трае това споразумение и към какво ще поведе? Камарата ще се преобърне на един вертеп от явни и тайни интриги, които не само ще компрометират съществуването на министерството, но ще омаскарят окончателно парламентарния режим у нас. Камарата може да даде само указание за съставлението на едно министерство. Такова трябва да се иска да се състави от две партии, между които е най-много възможно едно лоялно споразумение за взаимно действие, и да му се даде право да разтури събранието и да се обърне към страната за доверие чрез нови избори.

Не зная мислят ли за това нашите приятели. В едно интимно събрание, което стана преди няколко деня у Радева и в което участвуваше и дядо Цанков, се размениха някои взглядове по положението, но всички имат пред вид, че камарата ще остане, и министерството, което ще се състави, трябва да разчита на едно болшинство в нея. Г. Цанков предлага новият кабинет да се състави от нас, от народняци и каравелисти. Споразумението ще се достигне върху следнята основа: Каравелов ще биде избран председател на камарата, а Гешов ще биде натоварен да състави новия кабинет, в който ще влязат трима прогресисти и трима демократи. Който не познава партиите и хората, и нашите политически условия, не може да не посрещне с удоволствие тоя проект и да не признае, че с него се разрешават всичките мъчнотии. На г. Цанкова възражават почти всички, че Каравелов е неудобен за председател. Освен това мъчно е да се вярва, че той ще остане мирен и не ще се възползува от положението си, за да подкопае кабинета.

Въпросът, как ще действуват партиите в новата камара, решително ще се сложи пред тях, след като Рачо иде в Пловдив. Това ще стане навярно идущата неделя, когато мине всяка опасност за здравето на наследника, който боледува от тиф. Ако се вярва на думите на Сарафова, Рачо е казал, че той няма да отвори събранието, преди да

се реши въпросът за министерството и преди да се обезпечи едно болшинство, което да го поддържа. Твърде е вероятно, че той ще се върне с това решение от Пловдив и ще го съобщи формално на партийните шефове, които след това ще определят всеки за себе си своята линия на поведение. На това мнение е и Заимов. Той беше днес у дома и казва, че според него с тая камара е възможно да се управлява. Министрите могат да падат и да се менят, но камарата трябва да стои. От свой ум ли казва това, или повтаря чужди мнения? Той говори като човек, който съзнава, че е важен държавен фактор. Той ни дава някои сведения, като лице, сведуще в държавните тайни, за македонския комитет, за Сарафова, за намеренията на правителството и за нуждата да се обуздае комитетът, което се иска решително от русите. Рачо е викал Сарафова и му е изложил причините, по които е нужно македонският комитет да спре временно своите действия. Сарафов надменно отговорил, че му хвърля своята перчатка. Той не признава на българското правителство правото да се меси в делата на македонския комитет и счита всеки опит от такъв вид за личен визов. Днешният митинг може да се счита като минуване от думите към дела.

5 март

Няколко деня след като се образува министерството, Урумов и Бобеков счели за добре да направят постъпки пред Данева за мене. Велчев ми съобщи по-рано за намерението им и аз му казах, че съм трогнат от подбужденията, които ги карат да направят тая постъпка. Те са били огорчени от това, че не влизам в кабинета, и, от друга страна, ме съжалявали, като узнали или по-право като разбрали, че се намирам в бедствено положение. Те са искали да получат едно удовлетворение за мене и да ми помогнат да изляза от бедността. Никога навярно не бих се решил да накарам кого да било да прави постъпка за мене пред г. Данева, чието поведение към мене е било открай крайно неделикатно и нерицарско. Моето приближение до цанковистите послужи сякаш на тоя човек и на другарите му като повод, за да иска да ме унищожи. Пълно отсъствие на моралност е отличавало всякога отношенията му към мене. По начина, по който влязох в партията, аз си сдадох оръжията и не беше трудно за него и за другарите му да постигнат целта си, но толкова повече заслужават осъждане. Аз бях лоялен, исках с влизането си да усиля партията. . .

София, 24 юли 1904

Трябва да е било писано да подновя от днес тъкмо изоставения си от години дневник, за да мога на първо място да впиша в него едно светло чувство от благодарност и признателност. Ако го бях подкачил заранта, както и наистина мислех, в първите думи, които щях да напиша, щяха да бъдат размесени сълзи. Щеше да избликне против волята ми тая горка тъга, която тегнее на душата ми от месеци с непоносима тежест, и щеше да се разрази в плач и клетви. Нека бъде благословено името ти, о Урумов! Известих се за писмото ти до Велчева и аз се почувствувах друг човек. Сне се от гърдите ми непосилната тегоба, която ги притискаше, и като че се стопи жлъчката, която се беше набрала в душата ми. Почувствувах, че просиях, и за първи път от месеци усетих и аз радост. И не за парите е тая промяна. Скверна би била радостта ми, ако не би произлизала от по-възвишена причина, ако в нея не се отразяваше сладката мисъл, че има люде, в които не съм се лъгал, когато съм ги считал за приятели и съм ги наричал с това име. Не, светът не е съставен само от мерзавци. Претърпените злини лесно ни правят несправедливи в съжденията ни за света и за хората. В природата на злото е да усещаме по-силно и да помним по-дълго време страданията, които ни причинява. Оттам може би произтича нашата наклонност да го обобщаваме по-лесно от доброто. Недоверчивостта към другите ни е мила, при това вероятно и защото ни служи да се ограждаме и предпазваме от злини.

Как щях да страдам, ако приятелската ми вяра ме беше

излъгала в случая! Велчев е писал на Урумова, без да ми каже. Обадиха ми, че са му писали, след като бяха изпратили писмото. Изминаха си при това двайсет деня, без да се получи отговор от Хасково. Всички бяха дошли до убеждение, че няма и да се получи отговор. Братовчед ми не се боеше да говори пред мене, че е смешно да очаква какво да било от Урумова. Аз не загубих надежда до последния момент, защото не намирах в себе си сила да мисля, че трябва да считам и Урумова загубен като приятел. Изтезавах се и тръпнех само като ми минеше през ума, че и един човек като него за избавление от неприятността, на която го излагат с искане на пари, може да счете за благоразумно средство да си направи оглушки. Не допущах това и мисълта, че други го допущат, ми задаваше истинска мъка.

И, слава богу, аз съм бил прав . . . И аз се радвам като дете, че вярата ми в приятеля ми не ме е била излъгала. Как бих искал да можеше в тая искрена и светла радост, която пълни в тоя момент душата ми, да намери Урумов награда за приятелската си постъпка!

Велчев дохожда вечерта у дома, радостен като мене, и ми донася писмото на Урумова. То е трогателно свидетелство за добрината на тоя човек и за искрената му обич към нас. Той се възмущава, че Велчев му предлага като гаранция мястото, което майка му има в София, и моята пенсия. Той се чуди, че Велчев може да го счита способен да полага ръка на моята пенсия, за да се обезпечи, че ще му бъдат изплатени парите, които ни дава. Как ще живея в обществото, пита се той в писмото си, ако то узнае, че съм могъл да направя подобно нещо!

Той е закъснял с отговора си, защото е мислил сам да дохожда в София, толкова повече че парите трябва да се изтеглят от банката, дето те са били оставени като влог за петгодишен срок, а свидетелството от банката за влога е било загубено от него. Той се надява обаче, че пълномощното, което изпраща на Велчева, ще бъде достатъчно да изтегли без никаква пречка парите от банката.

Щедростта е добродетел рядка у нас, за което може би не и се пада и много да се укоряваме, защото няма почва,

на която да израсне. Ние сме избщо бедни, а бедността прави човека стегнат и това остава и тогава, кога случайно разбогатеем. Толкова повече усещаме умиление, като говорим сега за Урумова и за другия наш приятел, Коларова, който, без да има образование като Урумова, като него е щедър и великодушен. Питаме се дори с Велчева дали няма да се разсърди, ако се научи, че като сме имали нужда за пари, сме го отминали и сме се отнесли до другиго. А той е вече до шия в задължения за нас. Ние сме убедени, че когато ни става поръчител, има пред вид да изплаща един ден от джоба си парите, които сме взели с гаранция на неговия подпис, и едва ли не му е мило да мисли, че това може и така да стане.

29 юни

Види се, че не ми е писано въпреки най-силната ми воля да видя юнашките игри. Когато се наканих да ида на игрището, усетих стомашни болки и аз се реших само надвечер да изляза из Александровската градина.

Току при портата на градината среща ме фотографът Д. Карастоянов и след обикновените поздрави разправя ми, че бил в Евксиноград, дето го викал князът да снеме парка, кога били там Петров и Петков, и на едно ядене, на което бил поканен и той, заедно с министрите, князът отворил дума за мене по повод на художество и се изказал с големи хвалби за мене. На Карастоянов му било приятно да слуша тия лестни отзиви и казал, че съм беден. «Пък и ние — почти едновременно казали Петров и Петков — му отпуснахме пенсия.» При това Петров прибавил, че съм бил наистина добър.

Каква чудна гатанка е всичко това, възможна само у нас! Ако не се приеме, че князът лицемерствува, как да се обясни, че хвали един човек пред ония, на които е допуснал да му нанесат най-безсрамно оскърбление? Или може би той е казал всичко това само защото е знаял, че Карастоянов ми съчувствува и ще ми предаде един ден неговите думи? Не ми се иска да допусна, че той може да

се унизи да играе такава комедиантска рол. Бих искал да мисля за негова чест, че му тежи, кога си спомни за негодяйщината, която позволи да се извърши над мене и която е било сигурно в негови ръце да я отвърне, като се знае, че министрите дължат нему единствено своята власт. Бях го поздравил, както ми се падаше, по случай на Нова година. Отговор получих на 5 януари. Той беше съставен дословно почти така: «Благодаря сърдечно на верния си приятел за искрения привет. И нему здраве и благополучие за Новата 1904 година.» Тъкмо след дванайсет деня, тоя същи човек, който ме беше нарекъл верен приятел и беше ми пожелал здраве и благополучие за Новата година, беше подписал указ за моето уволнение и беше допуснал в тоя същи ден един министър да обяви в камарата, че аз се уволнявам не по партизански съображения, а защото здравето ми не ми позволявало да изпълнявам своите длъжности. Всички други биха могли да допуснат това, но не князът и министърът Петров, които имаха моите рапорти и знаеха по тях, че е мерзка клевета да се каже, че не съм работил. Такъв долен и неблагороден опит от страна на един Петров не може да учудва. Но как може да не въстане един княз против подобна подлост? Той е гледал, види се, да ми се даде пенсия, като е мислил може би, че с това изглажда всичко и се поставя на завет против всички укори на съвестта. Че е държал да ми се даде пенсия, види се от факта, че той е подписал указа за уволнение в тоя ден, кога събранието по предложение на мерзкия Петков ми е гласувало пенсия. Някой някому не е доверявал. Пò е вероятно не че Петков се е боял, че няма да бъде подписан, а че на княза му е минавало през ума, че Петков е в състояние, веднаж указа подписан, да не устои на дадената си дума. Това може да служи за илюстрация на нашите нрави. Бедни нрави!

5 септември

Да си дал в продължение на двайсет години всичко, що може да даде един човек, и да не намериш после ни обич, ни почит, ни милост! . . .

Горка съдба! Горка съдба!
Кой ще повярва, нещастнико, колко теглиш!

20 септември

Преди десетина деня бях получил от Дряново от някой си Р. Миленков[1] една легенда, под наслов «Човекът», която ме молеше да обнародвам в «Летописи». Писателят казваше, че това му е първи труд, и прибавяше една пощенска карта, за да му отговоря дали ще го поместя. Прочетох легендата веднага и останах поразен от таланта, който се проявяваше в нея. В нищо, което ми се е случило да чета досега от млади наши писатели, не съм срещал такава сила. Самата тема: Човекът в борба с природата и с вечността, ви дига веднага в една възвишена област. И замисъл, и език, и форма, всичко ви показва, че е пипала създателска ръка.

На часа писах на автора ѝ, като го сърадвах; казах му да работи, като прибавях, чини ми се, да се не лъжа, като ви казвам, че можете да направите чест със своите трудове на литературата ни.

Днес, подир пладне, тъкмо бях полегнал в кабинета си, който бяха затоплили, когато жена ми, която случайно беше дошла при мене, ми каза, че някой момък чука на портата. Обърнах се и видях един млад момък, бедно облечен, тънък и висок, съвсем голобрад. Жена ми, която беше отишла да пита за името му, ми съобщи, че се казал Рачо Миленков.

Това беше моят дряновски писател.

Останах очарован от срещата си с него. Не зная младеж-момък, който да ми е правил такова силно впечатление. Виждах пред себе си един благ и откровен характер, един светъл и широк ум. Самата му физиономия съдействуваше на моето увлечение. Мило, почти женствено лице, открито чело, което светлее под гъста и дълга коса, не обаче умишлено оставена да расте, и две ясни очи, които детски се усмихват. При всичко че е на двайсет години, не се съзира и сянка от косми ни над бърните,

[1] Рачо Стоянов. Б. р.

ни под брадата му. Може да се мисли, че ще остане кьосе, освен ако може би това отсъствие на косми се дължи на взет обичай да се бръсне, понеже е бил във временна и скитающа се трупа. Свършил пети клас, син на бедни родители, служил с 45 лева заплата в Землед. каса във Варна, отдето въпреки застъпничеството на началника му бил отстранен заедно с друг един, защото искали да отворят места за двама души, които били изпратени оттука. За да не мре от глад, принудил се да влезе в една трупа, която, за да спечели публиката с някаква сензационна пиеса, избрала за своите дебюти «Крал Александър и кралица Драга». Той играл ролята на някакъв студент. Играта му се харесвала на публиката, но, казва ми той: «Когато даже имаше в ролята ми места, които предизвикваха ръкопляскания от интелигенцията, наместо да се радвам, аз се чървях, защото знаех каква е глупава пиесата.» Тая пиеса е била печатана в списанието «Светлина»! Боже мой, как и едно списание могло е да се реши да гощава своите читатели с такава помия! Мислех, че за подобни деяния са способни само вестници като Шанговата «Поща» и Николовия «Дневник».

Миленков ми разказва интересни и потресни сведения за живота на трупата, за нейната деятелност, за актьорите, за свадите им, за нищетата им и за разпръсването ѝ, след като е била играла във Варна, Шумен и Плевен. За бедствието на актьорите може да се съди от факта, че те са били принудени да спят осем души в една стая в Плевен. Като го слушах, пренасях се неволно във Франция, в XV и XVI век, когато са се създали из нея такива странствующи трупи. Миленков обещава да пише по тоя предмет. Това ще бъдат и правдиви, и крайно интересни картини, които ще послужат един ден, за да се пише историята на театралното дело у нас. Той не се произнася с големи похвали за Икономова и за неговата трупа.

28 септември

Тая заран, едва току-що ставах, донасят ми три писма, едно отворено от госпожа Кубичек, мило, както всичко,

което иди от нея, защото се говори за Софийка, едно от Пловдив от Юрданов, който изпраща стихотворение, оригинлно, за «Летописи», и едно, третото оттука, от Абрашев. Още преди да го отворя, едно предчувствие ми каза, че е пак за някоя беля. И наистина, Абрашев, със свойствената си адвокатска студенина, ми пише, че ако и да мислил да изпълни тоя път дълга си, решил да ме предупреди да си изплатим доброволно това, що дължим. Той се разколебал само пред вид на последствията, които постъпката му щяла била да има за цялата ни работа! Какво милостиво сърце! Той остава да иска от нас само 600 или 700 лева, остатък от няколко хиляди лева, които сме платили със скъпи лихви и адвокатски права, и други разноски, и за тия пари тоя човек мисли, че е в право, за да се покаже изправен към своите упълномощители-евреи, да ни обяви във фалит! Това е постъпката, с която ни заплашва, и от последствията на която се побоял,та рекъл още веднаж да ме подкани с писмо да се наплатим доброволно. Тоя човек ми се представлява като някаква змия. Към мене той се въодушевлява от затаена ненавист и аз съм принуден да го моля като приятел да не отказва да ни удостоява и занапред със своето снизхождение!

На какви изтезания морални трябва всекидневно да се подлагам за тая нещастна печатница и за негодяйщините на онзи крадец, който ни обира цели шест години!

5 окт.

Всеки ден носи своята злина. Бях молил г. Ас. Иванова да не ми правят удръжки тоя месец, през който ми са нужни най на малко 650 лева. И бях убеден, че молбата ми ще се уважи. Днес Георгиев ми донесе пенсията и посърнах от мъка, като ми каза, че дали само 300 лева. Не можех да удържа сълзите си. Само за Софийка трябва на 20 тек. най-късно да изпратя не по-малко навярно от 270 до 280 лева. Господ и хората, в случай че узнаят един ден, ще ми простят малодушието, понеже е предизвикано от жалби за участта на Софийка. Ще успея ли, мило чедо,

да те запазя от ударите на моите немилосердни врагове, или заедно с мене ще сразят бездушно и тебе?

1 ноември

От тая заран вали сняг. Това е първият сняг тая година.

В същия ден, подир пладне, след дълбоко колебание почнах да превеждам «Athalie». Аз искам да преведа по едно произведение в стихове от всички по-знаменити драматически поети, било стари, било нови. Това е едно предприятие, което ще ми бъде мило да мога да довърша. Имам досега една драма от Шекспира: «Макбет», една комедия от Молиера: «Мизантроп». Не мисля, че бъркам, че на трето място турям Расин и не съм сгрешил и с избора на писата. «Athalie» е едно велико произведение. Стиховете в нея, изваяни ту от стомана, ту от сребро, звучат като божии проклятия против отстъпниците му или като славословия, които се издигат от земята към бога за даровете, с които я облагодетелствува.

Едновременно с «Athalie» искам да се опитам да напиша и един роман, на който за тема ще послужи един реален факт, страшен с жестокосердието, с което се очертава съвременното ни общество. Романът ще носи и съответното заглавие: «Над бездната». Това е историята на един млад момък, когото богати роднини оставили безмилостно да умре от нищета и болест за това, че се е оженил за мома, която не е била по тяхната воля.

14 дек.

Днес отговарям на Книжовното дружество по повод на писмото му от 29 окт., с което ми предлагаше да дам оценка за един труд на Славейкова. Касае се за една сбирка от лирически стихотворения, на брой около сто, които ще се появят, види се, под наслов «Сън за щастие». Сбирката се печата у Данова и ми е пратена в коректура. Тя представлява от себе си нещо печално. Отдавна не бях

чел нищо от Славейкова, но просто съжаление предизвика у мене тая му сбирка. Тя свидетелствува за един просто невъобразим упадък. Не мислиш, че е писал стихове, а че се е гаврил и с поезия, и с език, и с чувства. Не знам дали в цялата сбирка могат да се посочат две-три стихотворения, в които да има нещо, което прилича на поезия. И като помисля, че има кръжоци, в които величаят тоя момък в очите, едва ли не като някакъв първоразряден поет!

Просто не знаех какво да отговоря. Трябвало би да бъда най-немилостив човек на света, за да кажа истината. Принудих се да изпратя такъв отговор:

«Трудно е да се даде една пълна оценка на труда на г. Славейкова, защото, ако и да носи едно общо заглавие, той не съставлява едно цяло, за което би могло да се изкаже едно общо мнение. Това е една сбирка от лирически стихотворения, които би трябвало да се отделят поотделно, а това би отнело всекиму и голям труд, и много време.

Впрочем аз не мисля, че тая работа е нужна в случая. Г. Славейков е признат от много време вече като поет у нас и това според мене е достатъчно, за да оправдае отпущането на една премия за един труд, представен от него. При тежките условия, в които са поставени у нас всички, които се посвещават на литературна деятелност, уместно е всякога, когато се може, да се поощряват с награда ония, които проявляват талант.»

Бива ли за няколкостотин лева, каквито могат да бъдат премиите на дружеството, да оскърбиш един поет, болен при това, в самолюбието му и да го озлобиш против себе си!

2 февр. 1905

Занемарих пак бедния си дневник. Сега, като го отварям, не ми се ще да вярвам, че съм стъпил в нова година, от която вече втори месец и аз не съм внесъл в него ни словце. Не искам да пропусна и днешния ден, кога се изпълва тъкмо година, откак съм се прибрал от Белград. Тъжни

дни бяха то за мене. Тъжни не защото губех някое положение мило, но защото видях, че съдбата не се е наситила да ме гони и когато може, дойде да ме чукне по главата. Защо ще се сърдя на тия, които ми завидиха и не можаха да изтърпят, че съм дипломатически агент? Когато са решили да ме уволнят, те са действували не по гадност на душата си, а да угодят на моята лоша орисница, на която е тежало да мисли, че ме е оставила две години на мира. И не тя ли в неумолимото си озлобление устрои да живея с пенсия, отпусната ми по милост от един Петков! Човешкият ум, от каквито и подли подбуждения да се ръководи, не би бил способен да скрои и изпълни такова унижение. И аз съм принуден да претърпя това унижение. Кой други можеше да знае освен орисницата ми, че аз не мога да отблъсна милостта, която ми правят гнусни врагове?

Не тя ли в страшната си бездушност ме обрече да нося тая пранга, която чрез един подъл Тартюф обеси на краката ми и от която въпреки толкова усилия не съм могъл да се избавя досега? Не тя ли изсмука от тоя човек и последнята капка човещина, за да може така безсърдечно да злоупотреби с доверието ми? Колкото и да е бил негодяй, необходимо е било някаква тайнствена сила да задуши последния признак от живот в съвестта му, за да може, възползуван от сляпото доверие на един приятел от детинство, без страх, без срам, без угризение да го обере и озлочести за цял живот.

Не минува ден, да не усетя нещастието, на което ме обрече. То отрови мира и покоя на душата ми, то измъчва живота ми, то скърца зъби на всяка радост, на всяко светло чувство, което иска да ме увлече и да ме подигне над горката ми мизерия. Животът ми е една борба със страха, че може името ми да се изложи на безчестие. Тая мисъл не ми дава мира. Тя ме придружава в леглото ми, когато отивам да спя, тя ме пресреща сутрин, кога се събуждам, тя се препречва в моите най-мили занятия. Готов съм на всички жертви, за да се освободя от нея. Бях помислил, че като агентин ще спестя някоя пара, и мечтаех да дам всичко, за да премахна от живота си тоя кошмар. Проклетата орисница угади потайната ми мисъл и я осуети!

О боже! Боже! Не ще ли се смилиш ти и не ще ли ми помогнеш да изгазя от това блато? За нея, господи, направи ми тая милост! Не допущай нещастието ми да се отрази над нея!

8 февр.

Днес ходих в ковчежничеството да взема 650-те лева, за които министър Шишманов откупи по сто екземпляра от «Писма от Рим», «В темница» и «Цариградски сонети». При всичко че имах от половина месец, ако не и повече документите, гадно ми ставаше и да помисля да ида да изтегля парите. Чинеше ми се, че ще падна в себе си, като ида да ги взема. Тая работа има своя история, която заслужава да се разкаже.

Скоро след дохождането ни в София жена ми помислила скришом от мене да поиска, при помощта на госпожа Каравелова, уроци по френски език в една от столичните дев. гимназии. Тя се задоволяваше да ми казва, че скоро ще има работа, от която ще изкарва до сто и петдесет лева може би на месец. Каква е тая работа, отде ще ѝ я дадат, чрез кого ще я получи, за всичко това ни дума не ми се казваше. Бях се убедил, че в някое богато семейство, вероятно на някой дипломатически агент, обещали са да ѝ поверят едно или повече деца, за да се занимава с едно или повече деца, и повече не исках да зная. Мислех се дори длъжен да уважавам тайната на жена си, толкова повече че намирах похвално от нейна страна да иска да употреби празното си време, за да внесе и тя нещо в къщи с труда си. Тя беше така уверена, че ще получи работа, че разказваше почти всеки ден какво ще прави с парите си. Една част делеше за изплащане на дългове, една част определяше за изпращане във Вена за дребните разноски на Софийка, а останалата част щеше да влага в спестовната каса, дето щеше да се набере до ваканциите една доста голяма сума, за да може с нейни пари да доведе тука

през лятото за месец, месец и половина Софийка и госпожа Кубичек.

Всичко това ме трогваше до сълзи и сега, кога пиша за това, избиват сълзи на очите ми.

Излезе — уви! — че всичко това е било един измамлив мираж. Когато жена ми видя, че трябва да се прости с надеждите си, само тогава узнах в какво се е състояла работата. Тя се била отнесла до министра Шишманова, който приел най-благосклонно нейната молба и й обещал в най-непродължително време да я изпълни. Той я смъмрял даже, че е счела за нужно да се отнася до ходатайството на госпожа Каравелова, че храни голямо уважение към мене и ще се счита честит, че ще има случай да направи нещо за нея и за мене. Как да не вярваш подир такива тържествени обещания, че си постигнал желанието си! Жена ми ходила няколко пъти на журовете на жена му, някога сама, някога с госпожа Каравелова, всякога посрещана най-радушно и ласкателно, доде най-сетне г. Шишманов й казал, че не може да направи нищо, защото той разчитал да си даде оставката някоя учителка, която се узна после, че била госпожа Ангелова, та да даде ней часовете, които щели да останат свободни.

Жена ми беше като пребита няколко деня наред. Успях обаче със своите увещания да й възвърна бодростта особено като й казвах, че тя е грешила, дето е могла да даде вяра.

Независимо от това, че Шишманов се отзовавал всякога с най-голямо уважение за мене, той казал на жена ми последния път, кога била у него, че като не можал да стори нищо за нея, той би искал да направи нещо за мене. «Като какво бихте могли да направите за него?» — попитала жена ми. «Бих откупил на драго сърце от неговите книги. Нека само за формалност подаде едно заявление в министерството.» Учуди ме това, толкова повече че след моето завръщане от Белград, като се намерих в Бълг. нар. банка, кога тя празнуваше 25-годишнината от своето основание, на неговото поздравление и на поздравлението на Попова аз не щях да отговоря. Те стояха пред мене и като ме съгледаха, обърнаха си главите към мене

и ме поздравиха с приятелска усмивка на лицата. Задоволих се да ги изгледам презрително. Жена ми настояваше да направя постъпки. Казах й, че не мога да направя това, че не ми се вижда предложението на Шишманова да е искрено, че той може би иска просто да ме примами в някоя примка и че най-сетне аз не вярвам да му е останал от тоя бюджет, сега кога сме почти на края на годината, кредит за откупване на книги.

В това време дойде в София трупата на М. Икономов, който беше ми изпратил няколко билета. Жена ми отиде, ако се не лъжа, на второто представление. Тя намерила там г. и г-жа Шишманови, на които местата били до нея. Шишманов й заговорил веднага за мене и я питал дали ми е предала неговите думи. Тя му съобщила, че аз съм искал да гледа засега да направи тя нещо за себе си и че при това аз не съм вярвал, че министърът сега, на края на годината, може да разполага с кредит за откупване на книги. «Лъже се г. Величков — възразил с патос Шишманов. — Имам, напротив, имам. Нека само подаде едно заявление.»

Не знаех просто какво да мисля; всички в къщи настояваха да направя постъпка. Не се решавах и пожелах да поговоря по-напред за това с Велчо. Той ми каза, че няма нищо според него компрометирующе за мене, че ще искам от министерството да ми откупи книги. Няма да направи някакво особено благоволение, че като имам книги, на които то само дава цена, ще откупи по известно число екземпляри от тях, което прави за толкова други души. Всички вярваха, че след тези настоятелни искания на министра той ще вземе книги за някоя по-крупна сума, която ще надминава във всеки случай 1000 лева. В това време беше ме преглеждал д-р Сарафов и като беше намерил известно подобрение, беше ми дал съвет, ако мога, да ида да прекарам зимата в Мантоня. «Ще се възродите просто там» — бяха собствените му думи. Това знаеха всички и всички ме увещаваха с парите, които ще ми отпусне Шишманов, да замина за Южна Франция, като казваха, че ще биде лесно и отнякъде другаде още ще се намери нещо, за да мога охолно да прекарам зимата там.

Аз само не се оболщавах. Като министър на просвещението аз бях отпуснал на господина Шишманова и на другарите му, с които издаваха «Български преглед», на два пъти една сума, която ми се струва, че не възлизаше на по-малко от 5000 лева. Дадох им просто възможност да си платят дълговете, направени за списанието, и да ликвидират сметките си за него, без да претърпят ни най-малка загуба. Можех да мисля, че тоя господин се е сетил за тоя мой акт на щедрост към него и иска сега да ми се отплати някак. Ходатай за отпущане пари за «Б. пр.» беше той. Друг и не се бе явил пред мене по тая работа. Въпреки всичко това ни един път не ми даде сърце да помисля, че може в тоя случай да прояви чувства на благороден човек. Преди всичко Шишманов е бил лъгал, че е имал кредит в миналогодишния бюджет, защото той откупи книги едва къде края на януари и откупи само за 650. Не могло да се откупят книги за по-голяма сума. . .

10 февр.

Ще препиша тука още едно стихотворение. Дневникът ми се обръща полека-лека на един вид стихотворна сбирка. Не за това обаче ще ми се сърдят ония, които го биха чели един ден, ако впрочем му е съдено да ме надживее и да намери читатели.

Къде края на м. месец дохождаха у дома г. Шак и г. Хорейша и ме помолиха да напиша едно стихотворение за славянската вечеринка, която се готвила да се даде на 19 февр. Големи приготовления се правили, за да излезе съвсем бляскава вечеринката, която щяла да се свърши с една жива картина, представляюща апотеоза на славянството. Не бях спал преднята нощ и бях съвсем разнебитен тоя ден. Не зная какво бих сторил, ако бяха се явили други с подобно предложение при душевното настроение, в което бях. Но как може да се откаже щото да било на тоя душа-човек, Шак? Не зная дали има славянин, така възторжено унесен от славянската идея. Той ми е направил неоценими услуги. . .

Той се е отзовал с най-щедра готовност, когато нуж-

дата ме е накарала на няколко пъти да се отнеса до него за помощ. Благодарение нему съм се спасил два пъти от бедствието да се видя изхвърлен от квартирата, дето съм живял. Благодарение нему само съм имал неведнаж що да ям. Това обаче още е нищо при моралната подкрепа, която съм намирал у него. Каква утеха е било за мене да видя, че има един човек, който така искрено ме обича, готов при първи позив да ми помогне! И колко на тая утеха дължа, дето не допуснах на унинието окончателно и безвъзвратно да ме погуби!

Ще му се отплатя ли някога? Това е един от най-големите дългове на живота ми.

Такава беззаветна преданост през същото време, най-тежкото в живота ми, когато по неделя не се е клал огън в кухнята, ми е засвидетелствувал г. Д. Цонев. В еднаква безкрайна признателност свързвам в сърцето си тия две имена.

Стихотворението е слабо като всяка поръчана импровизация от тоя род. Ако го вземат и го четат, ще се радвам за насладата, която ще достави това на Шак. Никой други освен мене не може да си представи колко той ще се радва, че на славянската вечеринка, която поглъща всичките му чувства, се е чело мое стихотворение, още по-хубаво, отприщила се е с него. . .

25 февр.

Съвсем изненадан останах от едно писмо на г. Сарафова, който ми пише, че в неделя, 20 тек., ходил с жена си да види Софийка. Никога не съм очаквал такава мила постъпка и за това и тя ме още повече трогна. Той ми съобщава за голяма моя радост, че Софийка изглеждала здрава и весела. Стеснявала се, та не говорила много. Забравила български и се разговаряли на немски.

За г-жа Кубичек г. Сарафов се задоволява да ми забележи, че не ми съобщава нищо за нея, защото ний трябва да я познаваме по-добре. С жена си имаме от време на време стъклновение за нея, но тя се ползува с моето пълно

доверие и мисля, че го заслужава. По моето мнение, със своята сериозност и сурова важност дори тя притежава всичките нужни качества, за да може да ръководи възпитанието на Софийка в тия години. Софийка ѝ е привързана и е щастлива при нея и при мъжа ѝ, който е един превъзходен човек, и какво трябва повече, за да се види, че сполучливо е поверена ней. Па господ знае. В негови ръце е всичко. Във всеки случай твърдо вярвам, че г-жа Кубичек има пълно съзнание за отговорността, която е приела, и добросъвестно се старае да изпълни своите длъжности към детето. Успехите, които Софийка е направила по френски и немски, и по предметите, които влизат в програмата от първоначалното образование за нейните години, са наистина удивителни и за тях не може да не се отдаде похвала на г-жа Кубичек. Тя е спечелила при това при нея всички обноски на едно воистина хубаво възпитано европейско девойче и придобила е и придобива привички на добра хазяйка. Що може да се иска повече? Ще скърбя много, ако нещо стане да не може детето да остане у нея, доде свърши първоначалното си образование. По-нататък ще искам да продължи образованието си на френски, и то, ако би било възможно, във френско училище и във Франция. После, ако съм жив, мечтата ми е да я направя художница живописка. . .

23 априли

Откога не съм писал нищо в дневника си! Та и що ли бих имал да внеса в него. Всичките си надежди съм турил в «Ад». Жена ми добре е казала на Велчева, че очакваме чрез Ада да излезем в Рая. Какво ще стане, ако ме измамят и тия надежди? Отде ще взема средства да поддържам щерка си? Засега крепя се с тая вяра, че «Ад» ще успее и ревностно, и прилежно поправям превода. Това е един труд, който, вярвам, ще се оцени един ден от ония, които ще правят сравнение между превода, тъй както е печатан първоначално в «Български преглед» и в «Мисъл» и тъй както ще излезе в отделна книга, ако, разбира се, му е писано да излезе на отделна книга.

Един факт, който може да послужи като илюстрация за нашите литературни нрави. Бях се отнесъл до г. г. Бобчева, Милетича и д-р Кръстева с молба да ми изпратят ония книжки от техните списания, в които са били поместени песни от «Ад». Излезе, че погрешно съм се бил отнесъл до г. Бобчева, който ми отговори, че в «Бълг. сбирка» няма печатано нищо от «Ад». Г. Милетич ми прати първата годишнина от «Български преглед». Там са били отпечатани първите четири песни от «Ад». С тях се е открило списанието и първите две песни, печатани начело на списанието, в първата му книжка, са излезли с новото правописание, което редакторите на «Б. пр.» се бяха наели да прокарат. Всички останали песни — 30 — са били поместени в «Мисъл». Д-р Кръстев не се обади досега. А така е било лесно на тоя господин поне в тоя случай да се не покаже мерзавец!

1 май

Бях дал чрез Стояна превода на «Аталия» на един сътрудник на «Църковен вестник», Б. Божков, млад момък, който пише с искрено увлечение. Той бил обещал да я даде на председателя на Синода, св. Преславски Симеон, като изказал надежда, че ще се одобри навярно от Синода за напечатване в «Ц. в.». След известно време той беше обадил на Стояна, че Симеон я бил прочел, и останал много доволен, но не се решавал да я прати сам във вестника от страх да го не обвинят в превишение на власт, а щял да внесе въпроса в Синода. За мене не съществуваше никакво съмнение след това, че «Аталия» ще излезе в «Църковен вестник», и мислях, че грижа може да ми бъде само въпросът за възнаграждението, което ще получа за нея. И който би знаял какво е казал Божков на Стояна за впечатлението, което трагедията е била направила на Симеона, не би могъл да мисли другояче. Толкова повече имах право да вярвам, че в «Ц. в.» бяха печатали в превод от К. Христова Пушкиновия «Борис Годунов». Това ме и накара собствено да помисля да дам «Аталия»

на «Ц. в.». Как, казвах си, ако са могли да поместят «Борис Годунов», ще откажат да приемат «Аталия», която по всичко подхожда напълно за един църковен вестник, който се предполага, че не може да откаже да дава на своите читатели и художествени работи, стига да отговарят на един строг морал? Работата е, че ни логика, ни здрав разум могат да важат, когато имам против себе си съдбата и когато особено тя може да стъпи в съюз с български синодални владици. Синодът намерил, че «Аталия» не струва за «Ц. в.». Това е било станало преди великденските празници, когато именно аз очаквах да ми се съобщи, че се е приела, и да ми се даде дори, ако не целият хонорар, то част от него във вид на великденски подарък от Синода. Нели съм правил чест на Синода, като съм го мислил способен за подобно деликатно чувство? Стоян, за да ми не направи мъка, не ми съобщи тогава нищо и едва преди няколко деня ми разказа какво е станало. Имал е право да мисли, че ще ми направи мъка. Парите, които очаквах да взема, бяха предназначени за Софийка, като мислях да посрещна с тях разноските по дохождането ѝ тука! На светите отци може да се прости само за това, че не са знаяли какъв грях са сторили.

3 юли

Софийка пристига на 6 тек. в сряда!

Шак ми е дал ново трогателно доказателство за голямата си обич към мене, като ми е посветил една сбирка от сонети на чешки, издадена в Табор, под наслов: «Pod Vitoši».

Отправих му днес, за да му изкажа своята благодарност, следующето писмо:

«Не намирам думи да ви изкажа колко съм трогнат от честта, която сте ми направили, като сте ми посветили «Pod Vitoši».

Как скърбя, че не разбирам чешки, за да мога с пълна наслада за сърцето да схвана всичко, що сте вложили в своите стихове! Знам обаче душата, от която са излезли,

и сещам с какви светли и топли чувства трябва да са проникнати и сгрети.

Стискам ви от все сърце ръката и най-горещо ви благодаря и за любовта към България, която ви е вдъхновявала и която блика от всеки стих в сбирката, и за мисълта, която ви е внушила, от чиста обич и без никаква заслуга от моя страна, да свържете моето име с тия мили излияния на своята хубава славянска душа.

Прегръщам ви братски.

К. Величков»

От няколко деня нямам отникъде пари. Днес имах отворена карта от Букурещ от Георгиева, но господинът се задоволил да ми прати сух поздрав само и ни дума за работа.

Писмото на г-жа Кубичек и писването на писмото ми до Шак ме отвлякоха малко от тъгата, в която бях паднал. Добре, че получих завчера писмо от г. Паница от Вена, който ме сърадва, че съм предприел да издам «Ад», и ми съобщава, че се абонира за 5 екземпляра. Без това кой знае в какво униние щях да изпадна, и то в навечерието, кога чакам Софийка. Днес го благославях на трапезата. . . Дано, боже мой, нещо стане да ми сгрее сърцето сега, кога иди щерка ми, да мога да я посрещна весело!

18 януари 1907 г.

Откога съм в Мантон, днес първи път съм се усетил истински честит. Плувам във възторг и радост, че се пренесох в Riviera Palace. Всред тая природа пищна, която пълни сърцето с увлечение и гърдите с упоително благоволение, чувствувам, че наистина съм в град, дето заслужава да дойде човек, който търси да поправи и укрепи своето разнебитено здраве. Това е един рай посред тия безконечни градини от портокали, лимони, маслини и най-разнообразни и богати цветя. Всред тая чудна и пленителна зеленина весело се издига хотелът, натъкмен да достави на ония, които живеят в него, всички удобства

и от обширните стаи, дето от сутрин до вечер прониква на широки вълни слънцето, се открива безподобна гледка, в дъното на която морето сияе, озарено от светлина и блясък. Тия божи чудеса, всред които може да се не види пренроден само онзи, у когото безвъзвратно е сломена пружината на живота, са били до мене и аз не съм ги знаял или съм ги мислил недостъпни за мене! Как всички хотели в града и тия, които минуват за най-богати и хубави, ми се видят бледни и назначени само да служат със своята вънкашност за жалка помама за ония, които идат в Мантон за здраве. Само от тая заран съм тука и чини ми се, през тия няколко часа, които съм вече прекарал в новия си хотел, съм дишал само сила, бодрост и здраве. И всичко съдействува за постигане на целта, за която се иде тука. Храната е вкусна и изобилна и обстановката, всред която се яде, по своята светла и художествена разкош удвоява цената, която само по себе си има добрата храна. При това твърде малко можах да се възползувам от преимуществата, които хотелът и положението още повече, в което се намира, далече от града, на високо място, посред големи и разкошни градини, представляват за един живот хубав и укрепителен за здравето. След три часа стоях на един стол, под маслинено дърво, с изглед към един хълм, посеян с вили и земледелски сгради, къпан от слънцето, доде зайде зад отсрещната висока могила. Заприказвах се с момчето, което поливаше градината, италианче, което ме взе за италианец и на драго сърце заряза работата си, за да ми разправя за хубостите на хотела. Долу, според него, градът е чисто огнище на болести и той ми изреди няколко, на които са осъдени всички, кои живеят там. Искаш ли да живееш на здраво място — ела тука. Избор няма.

На връщане надрасках едно малко стихотворение за Софийка. Приятно ми е, че с това приключих първия ден от пребиването си в новото си жилище, от което чакам чудеса за себе си. У мене се възроди вяра, че ще заякна и ще видя закрепнало разнебитеното си здраве. Не стига ли само по себе това?

Портретът на Софийка, изправен в своето нарочно

поръчано кръжило от лимоново дърво, пръска радост в малката ми, но гиздава стая. Колко пъти на ден си я целувам! Боже, боже! Бъди благословен сто пъти, че тури в сърцето ми тая безпределна любов!. . .

София, 28 май

Не скърбя, че откакто съм дошъл в София, не съм драснал ни един ред в дневника си. Наистина, има впечатления, които е било желателно да бъдат отбележени, за да мога да зная, кога поискам, какво съм мислил за разни събития, които са се случили през това време. А с такива събития, почти всички от обществено-политически характер, касаещи се до управлението на страната и до отношението на различните фактори, които взимат участие в него, от княза и правителството до последните партии, немалко богато е било времето, което е изминало от завръщането ми досега. Интересен факт, достоен за отбележване, е например тоя, че много празненства, княжески и народни, от които някои дължими на частната инициатива на разни литературни и други дружества, се случиха през това време, като отпразнуване хилядогодишнината от смъртта на цар Бориса, Св. Кирил и Методий, рожденния ден на княза и ни на един от тия празници князът не взе участие. Той даде дори на отсъствието си от първите два, които носеха общенароден характер — хилядогодишний юбилей на цар Бориса се празнува с повече или помалко въодушевление във всички градове на България, — князът даде, казвам, на отсъствието си от тия два празника демонстративен характер. Тъкмо няколко деня преди празника на Бориса той отпътува за Европа, като обясни пътуването си със семейни работи. На Св. Кирил и Методий той е чакал умишлено несъмнено да се упъти множеството с духовенството от църква за площадта пред двореца, за да изфучи с велосипеда тъкмо от вратата, която излиза на тая площад, и да отпътува за двореца си във «Врана». Той отсъствува от столицата и наименния си ден и ознаменува празника си с един обяд, даден във

«Врана» на министрите, на дипломатическото тяло и на дворцовите служещи. Да се говори за ненормалността, която представляват тия отношения между княз и народ? Впрочем това са явления от едно органическо зло, което отдавна шествува и което сега по-рязко се очертава. А за злото ще имам неведнаж случай навярно да оставам бележки в дневника си. Това е собствено и важно.

София, 30 май

Софийка си иди утре. Приятно ми е, че нейното име се явява на първо място между бележките, които от онзи ден захващам да внасям в дневника си от София. Не се знам от радост, че ще я вида. Чини ми се, че ще просветне с нея в къщата ми и на душата ми. Така ликувам, както ликува пътникът, кога вижда да изгрява зората и усеща сърцето си изпълнено с радост и бодрост за пътя, който му още предстои. Тя не е още дошла, и вече имам причини да видя, че ни носи щастие. По случай избора на картини от ланските две художествени изложби: югославянската и юбилейната на Рисувалното училище, г. Вешин ми беше обещал една от картините, които беше изложил, написана с акварел и представляюща един циганин, който се е спрял под един мост, който води за селото му, и разглежда или чете вестници, а зад него, край едно блато, стоят двете му магарета, едното право, другото гърбом легнало до него на земята. Картината беше означена в каталога на изложбата под заглавие: «Политикани». Твърде интересно и трогателно е какво даде повод на г. Вешина да ми обещае картината. Всички, които узнаят това, не могат да не почувствуват колкото мене симпатия и уважение към него. Като стигнахме в отдела, дето беше поставена картината, аз прибързах да ида да я видя отблизо и да узная от кого е, увлечен от впечатлението, което ми беше направила още от първия момент, кога я бях съгледал. Щом другите членове от комисията ме доближиха, обърнах се към тях и с явна радост им казах: «Ето, господа, една картина, която трябва без двоумение да се купи.» Още неизговорил, обади се г. Вешин и съвсем спокойно каза: «Картината е моя и аз се много радвам, че е могла да ви се понрави, но понеже съм член от комисията, която е натоварена да откупи картини за Държавния музей, решил съм да не допусна да се откупва от нея моя картина.» Тутакси му отвърнах със следующите думи: «Това решение прави велика чест на г. Вешина, но не може да се не скърби, че то ни лишава от възможността да дарим Музея с една картина, която еднакво висока цена представлява и по своята тема, и по блестящето ѝ изпълнение. Ако имах пари, веднага бих поискал да я купа. . .» «Няма защо да скърбите, господин Величков — каза ми веднага г. Вешин, — че нямате пари: картината е ваша. . .» Няма нужда да казвам до каква степен останах трогнат и развълнуван от тая мила и никак неочаквана постъпка. Не се решавах да благодаря на доблестния и щедър художник, като да се касаеше за нещо чуено насън, и няколко време стоях като онемял. Скоро след това заминах за Мантон и оттам няколко пъти бях питал жена си дали картината е пратена в къщи, но тя ми отговаряше всякога, че това не е станало и по нейно мнение не трябва и да се очаква, че ще стане. И тя, и аз след печалните постъпки спрямо мене на доктора Сарафова и на П. Генадиева бяхме наклонни да мислим, че в България обещания се правят, за да се не изпълняват. Бях се примирил с мисълта, че къщата ми няма никога да види «Политикани», толкова повече че беше изминал повече от месец вече, откога се бях прибрал в София, и г. Вешин не беше се обадил. Нито ми идеше вече на ум за картината, кога вчера слугинята изтърча да ми обади в кабинетната ми стая, дето работех, че ме търси един солдатин, който носил една голяма картина. Двойна радост почувствувах, че имам една хубава картина и още повече че са излезли неверни съмненията, които си бях допуснал. С дълбока жалба се виждах принуден по тоя случай да кажа в себе си, че ако в България се правят обещания, за да се не изпълняват, това е вярно само за българи.

И какво при това съвпадение! Мислете, че някой дух е пошушнал на г. Вешина да изпрати картината тъкмо сега, когато след два дни си иде Софийка. Нямам ли право

да кажа, че тя ни носи щастие? И това прави да добива картината в очите ми една цена, която не може да се пресметне.

9 юни

Изпратих днес на П. Генадиева писмо със следното съдържание:

«Люб. г. Генадиев,

С прискърбие се виждам принуден да ви пиша настоящето си писмо, но не бих могъл да се откажа от постъпката, която правя, без да се обвиня в пренебрежение на всеки дълг към себе си.

Измина година, откогато е излязъл «Ад», а и досега аз не разполагам с никакви указания, от които да мога да си съставя какво-годе понятие за положението, в което се намира това дело, което е свързано за мене с толкова важни и морални, и материални интереси. Самият факт за условията, при които приехте да се натоварите с издаването на книгата, условия, за които съм ви дал неведнаж публично свидетелство от благодарност, и деликатното положение, в което ме поставят, налагаха ви, по мое мнение поне, нравствено задължение да наредите да ми се представят сметки, за да мога да зная какви разноски е коствувало изданието и на каква сума възлиза това, що се е продало досега от книгата. Разчитах, че ще изпълните това си задължение, за това и не само мълчах досега, но и утраях в своето търпение въпреки разни изпитания, на които е било, за жалост, подложено.

Понеже въпреки всички мои очаквания това не стана досега, взимам смелост да ви помоля да наредите да ми се изпрати в един недълъг срок една сметка за разходите и приходите по изданието на «Ад». За мене ще бъде по-добре от мъчителната неизвестност, в която се намирам, да зная решително, че и досега нямам право да разчитам на никаква облага от един труд, който така скъпо е коствувал за здравето ми. Аз ще се считам честит, ако по сметките излезе, че имам право да прибера поне книгите, които са останали ненаместени досега, за да направя щото мога,

та да видя каква-годе полза, па била тя и от най-ничтожни размери, от мъките, които съм положил за тая книга.

Не се съмнявам, че ще намерите напълно оправдана постъпката ми и ще направите нужното, за да се уважи колкото е възможно по-скоро молбата ми.

С тая надежда моля да приемете уверение в моята най-искрена почит и преданост.

К. Величков»

Сега ще чакаме да видим какво ще каже любезният Генадиев!

26 юни

Вчера едва по пощата получих отговор от Генадиев. Днес му писах. Ето съдържанието на писмото ми:

«Люб. г. Генадиев, Получих писмото Ви от завчерашна дата и искрено Ви благодаря, че сте уважили молбата ми. Не е било никак в мисълта ми да Ви оскърбявам с писмото си, а ако то е могло да Ви причини каква-годе скръб, моля за това да ми простите. Ако бяхте влезли в разговор по телефона с г. Велчева, когото бях помолил да Ви говори от моя страна, щяхте да узнаете от него, че кога съм Ви писал въпреки едно огорчение, което ми тежеше на душата и което, вярвам, че Вие сам ще оправдаете, кога го узнаете един ден от мене, ръководило ме е желание да се свърши работата съвсем приятелски между нас, както приятелски се е започнала.

Припомням си, че един ден, кога излизахме от ателието на г. Вешина, вие ми казахте, че дори и ако министър Шишманов не откупи нищо от «Ад», пак ще има облага за мене. Искам от тия ваши думи да вадя заключение, че ако и равносметката да не е, както казвате, от радостните, не ще бъде и съвсем безнадеждна за мене. Остава във всеки случай като едно мило възмездие за всички преживени мъки, страдания и огорчения мисълта, че съм дал на народната литература един труд, с който, каквото и да казват противници и завистници, тя ще има право да се гордее. От сърце искам да се радвате и вие всякога при

мисълта, че сте помогнали да се постигне тоя хубав резултат.

Братовчед ми, г. Ст. Атанасов, прие да се натовари с грижата за пренасяне на книгите. Бих ли могъл да Ви помоля да задържите за себе си, като един малък поклон от мене, 25 екз. от «Ад».

(Тоя пасаж в писмото е поместен на края — К. В.)

Много би ми било тежко, ако по въпроса за сметките на «Ад» е могла да усети и най-малко огорчение Вашата мила госпожа, която със своя скромен, благ и искрен характер е спечелила от първия ден моите най-искрени симпатии. Тя е за вас един скъп съветник, на когото трябва всецяло да вярвате: той няма никога да Ви излъже. В това ме убедиха между друго и малкото думи, които с една мила откровеност ми каза, кога ми бяхте направили чест да ме посетите заедно с нея за именния ми ден. Поднасям й своя най-почтителен поклон.»

5 юли

Едно събитие в моята литературна деятелност.

Преди повече от месец бях дал на Вазова една едноактна пиеса в стихове, в която на тема, вземена от турския живот, прославлявам в един вид драматически химн любовта. Пиесата се казва по мястото, дето се извършва действието, и е писана в стихове. Това е единствено мое произведение, за което мога да кажа, без от това да си правя някаква хвала или да вадя хвалебно заключение за него, че е излязло от мене, завършено в своята цялост, под напора на истинско вдъхновение по мисъл и по постройка. И чудно е, че е писано в първоначалния му вид, разбира се, кога се печаташе «Ад», кога бях почти всецяло разнебитен и морално, и физически от тежкия труд и още повече от всички ония мъки и ядове, болки и люти разочарования, с които е било свързано, за мое нещастие, появяването на бял свят на това ми дело. Оттогава, при всичко че носих ръкописа в Мантон, не го погледнах ни тук, ни там. Сега, след завръщането ми тука, ако и да бях

пак много разстроен от умора и настинка по пътя, скръбните последствия от което не са се изгубили и досега и кой знае дали ще се изгубят някога, седнах да дам последня преработка на пиесата. Тая преработка не се досегна в нищо до мисълта и до постройката на пиесата. Чрез нея само дадох по-голям обем на първоначалните мисли с цел да изразя по-релефно темата, която съм имал пред вид да развия. Това ще може да се види всякога от сравнението между най-първия ръкопис и последния. На тоя труд се подложих не от съблазън да видя името си на една пиеса, влязла в репертоара на Народния театър, но от съблазън, ако може да се каже така, в смисъл на силно увлечение от темата на пиесата.

Бях пратил пиесата на Вазова, за да я прегледа като приятел и да я внесе в надлежния комитет на театъра само ако хареса нему и ако бъде уверен, че ще бъде приета. Той дойде да ме види тоя ден, кога чаках Софийка и майка й да си дойдат от Вена. Не можеше да дойде в по-неудобно време, за което впрочем няма никаква вина, понеже не е знаял, че тоя ден иде щерка ми. След като ми съобщи, че ще ми изпратят за превод една комедия от Пайерона («La souris»), и след като пожела да му препоръчам някоя хубава италианска пиеса, което и направих, като му похвалих известната драма на Джакоза: «Come le foglie», която е получила възторжен прием в цяла Италия, заприказвахме за моята драмичка. Вазов ми прочете една малка записчица, в която се съдържаха някакви похвали за поезията в нея, за звучността и гладкостта на стиховете, но тутакси след това отвори една скоба от дълги бележки и позиции, че пиесата не му се вижда да е за нашата публика, че развязката може да се критикува, че Айше, вместо да се дави, би могла да избяга в Европа с Джемал, че е малка, че не разполагаме с актьори и актриси, на които да могат да се поверят с надежда да ги изиграят успешно, роли като тия от пиесата ми и други още много. При всичко че исках за тоя ден да остана при добро настроение, всички тия бележки не можаха да ме не засегнат в моето писателско самолюбие и да ме не оскърбят донейде, защото от самото начало видях, против своето

ожидание, че Вазов твърде повърхностно е прочел пиесата и говори за нея, без да я познава. Не можах да се удържа да не защитя бедното си творение, за което се люто разкаях отпосле, защото си развалих кефа. Така ме увлече завързаният спор, че забравих почти, че трябва да отида на станцията, и едва ли не бих закъснял, ако Вазов, като видя вероятно, че разговорът ме мъчи, не беше станал да си иде. До полуда дойдох, кога, като го изпратих, погледнах часовника и видях, че е останало съвсем малко време за трена. Той пристигаше, кога от колата тичешком се спуснах на перона. Всички роднини и приятели, които бяха излезли да посрещат жена ми и щерка ми, не можаха да се начудат, че съм толкова много закъснял. В сладки сълзи се изми и изчезна горчивината, която Вазов, неволно, искам да вярвам, ми беше причинил тая заран.

Тая заран едно писмо от интенданта г. Лазарова ми съобщи, че пиесата била приета и по доклад от драматурга А. Балабанова бил ми определен един хонорар от 225 лева.

До вечерта ми се пратиха и парите след изпълнение на малки някои формалности. Със специално писмо изказах своята благодарност на г. Лазарова и на другите членове от комитета за честта, която ми са направили, като са приели пиесата ми.

Следующата извадка от писмото свидетелствува от каква норма се е водил литературно-артистическият съвет при театъра за определение на хонорара:

«Бързам да Ви съобща, че литер.-артистическият съвет прие за репертоара на театра Вашата едноактна пиеса «На морския бряг» и определи максималния хонорар 225 лева за $1^1/_2$ печатна кола (чл. 9 от правилника).»

26 септ.

На 24 септ. се даде, за първи път тая година, «Доходно място» от Островски. Първи път виждах от Островски една пиеса и, за мое щастие, една от най-хубавите, които е написал. При това се прибавяше чудно сходство между темата на «Доходно място» и позорното положение, в което

е поставена България от недостолепното упорство на княза да държи за властници, които ръководят съдбините ѝ и разполагат по своя воля с тях люде, загазили от първия ден на стъпването си на държавното кормило в кражби, обири, безчестни предприятия, подли коварства и бездушни насилия. Островски бичува с немилостива ярост и трогателно-художествено превъзходство ония изкилени нрави от неотдавнашно време, при които всички органи на държавната машина, от най-долните до най-горните, са били убедени, че могат да си служат с услугите, които по длъжност вършат на частни лица, за да приемат подаръци в пари и в предмети за храна и дрехи, рушвети, с една дума. Ония, които по идеализъм и душевна висота не могат да се примират с подобно правило за изпълнение на държавни длъжности, са изложени на бедност и мизерия и на всички мъки и безпощадни терзания, които произтичат от тях. Представител в «Доходно място» на тоя тип честни дейци, които изкупват с неимоверни страдания, морални и семейни, е Жадов. Сарафов, комуто беше поверена тая рол, възпроизведе героя, който я въплотява с безподобно трогателно превъзходство, и разплака неведнаж публиката в ония сцени, в които сам със сълзи оплаква своето бедствие, което прилича на бездна, неизчерпаема от болки, от огорчения, от ядовито презрение. Във втория акт, когато в механата, след излизане на щастливците, които се облажават и поздравляват явно, без стеснение, за своите печелени по коварни пътища доходи, Жадов, който, седнал сам на една маса, на всички покани от баджанак си за пиене отговаря с горд отказ, решава се от униние да пийне няколко чашки ракия, предложени му от един адвокат пияница, който, като влиза в механата, отива на неговата маса, за да има с кого да бръщолеви. Жадов, останал сам, изказва чувствата си от пияното състояние, на което се поддава за първи път в живота, с една строфа от Ботевото стихотв. «В механата», която изпява през сълзи, с тъжен глас, с ръце, забити в косите, придружаван от звукове на една музика, която увива гласа му с още потъмнооблачна меланхолия. Ето стиховете:

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиян дано аз забрава
туй, що, глупци, вий не знайте
позор ли е, или слава!

Цялата публика беше изтръпнала от възмущение и го изказваше с толкова по-силен гняв и огорчение, защото смесваше обвиненията, с които Островски чернеше безнравствените и продажни лица в пиесата със своята ненавист и озлобление против позорните ни министри и управници. Атмосферата беше вследствие на това твърде нажежена тая вечер. На това спомагаше още повече присъствието в театъра на някои министри и на някои от най-опозорените високи столични служители, които с безчестното си и жестокосердо поведение са си навлекли всеобща ненавист. С двама от тях дойдох до стълкновение и при нагрятата атмосфера преля кръв в мозъка ми и малко остана да си не изпатя. Всичко това е, по моя диктовка, предадено доста вярно в «Нов дневник», със симпатиите, които ми се засвидетелствуваха, и с грижите, които театралният доктор г. П. Паскалев положи с неимоверна и самоотвержена преданост заедно с д-ра Желязкова и някои мои приятели, за да ме предварди от опасност.

От вчера по тая случка, която даде повод в почти всички опозиционни вестници за статии и описания, вдъхновени от горещи симпатии към мене, идат ми писма оттука и телеграми, които могат справедливо да ласкаят честолюбието ми. Между тях има и едно стихотворение, което се понрави на мнозина, които го четоха. . .

БЕЛЕЖКИ

В предлагания втори том включваме подбрани прозаични произведения на Константин Величков, който, както е известно, работи дейно не само в областта на белетристиката, но се проявява и като литературен историк, критик, публицист, оратор и пр. Голяма част от прозата на автора на «В темница» и «Писма от Рим» е събрана в деветтомното издание на Ст. Атанасов (1910 — 1914 и т. н.), излязло с предговор и под редакцията на Иван Вазов. Близо седем тома от това издание (том IV, озаглавен «В честити минути», наред с прозаичните творби съдържа стихотворения и стихотворната драма «Опълченец») са посветени на Величковата проза — разкази, спомени, литературно-критически статии и рецензии, литературно-исторически очерци, пътеписи, очерци върху изкуството, речи и др. Извън посоченото издание остават няколко разказа и повести, литературни статии и рецензии, както и публицистични произведения с разнообразно съдържание. Не е представена също политическата публицистика на Константин Величков — активен участник в бурния политически живот на страната от Освобождението до смъртта му. Политическите му статии са обнародвани в различни периодични издания и особено във в. «Народний глас» (1879 — 1885), чиито редактори са Ст. Михайловски, К. Величков и Ив. Вазов. В този вестник младият писател и общественик помества редовно, обикновено без подпис, уводни статии, както и редица други публикации, характерни с живостта и прецизността на изложението, с горещината на патриотичните чувства и благородството на политическите възгледи.

Във втория том на настоящото издание подбрахме ония произведения, които по наша преценка представят сравнително най-добре Величков като прозаик. Две от тях излизат за пръв път в отделно издание — рецензията за романа на Ив. Вазов «Казаларската царица» и откъсите от Величковия «Дневник». Поради ограничените размери на този том отпадна и идеята за включване на

избрани писма, които имат несъмнена историко-литературна стойност. С изключение на студията за Данте не успяхме да вместим други трудове из областта на литературната история, на която Константин Величков е отделял немалко време и сили. Интересите му са били насочени до голяма степен върху историята на чуждите литератури. Той е автор на голям брой очерци върху развитието на античната литература и западноевропейските литератури. Част от тях, предназначени предимно за учащи се и за самообразование, имат компилативен характер. Това се отнася главно за очерците му за древните литератури. «Настоящата книга не е чисто самостоятелен труд. Тя е повечето една компилация, на много места чист превод от ръководствата и книгите, които съм имал пред вид при съставянето ѝ» — отбелязва Величков в предговора към книгата си «Всеобща история на литературата. Част първа. I — Източни литератури. II — Гръцка литература. III — Римска литература». Издание първо, Т. Пазарджик, 1891 г., с. 260. По-друг характер имат литературно-историческите му проучвания върху изящната словесност на някои западни народи. На времето си Константин Величков е бил известен като един от най-добрите познавачи на италианската и френската литература. Някои от очерците му за тези литератури, за техни отделни представители, струва ни се, не са загубили своето значение и цена и до днес.

Събраните в този том произведения са дадени по последните редакции, излезли преди смъртта на Константин Величков. Стремяхме се в границите на възможното да запазим особеностите на Величковата реч. Езикови уеднаквявания са правени според преобладаващите форми предимно в рамките на отделните произведения. Запазена е отчасти и пунктоацията на автора. Правописът е съобразен с правилата на нашия съвременен правопис.

Поради липса на място даваме съвсем кратки бележки към отделните творби. По-важно е да се поместят в тома колкото се може повече произведения на Константин Величков, вместо да се дават подробни и често пъти не особено необходими обяснителни бележки за дейци, факти, дати и пр., които срещаме в тези произведения. От друга страна, ние вече разполагаме с немалко справочни издания, които дават възможност на читателя да намери лесно и бързо необходимите му сведения и данни.

* * *

С. 7. В т е м н и ц а. — Спомени от 1876 година. Печатница на Ив. Г. Говедаров и С-ие, 1899 г., с. 190. Откъси от книгата най-напред са печатани в сп. «Българска сбирка», г. I (1894), с инициали В. П. Цялото произведение е публикувано на страниците на сп. «Летописи», г. I (1899) от кн. I до кн. XXIV включително — последната книжка на тази годишнина. «В темница» е най-често преиздаваната книга на Константин Величков.

По времето, когато Константин Величков създава и обнародва тази своя мемоарно-художествена творба, за разлика от епохата на Възраждането нашият литературен език е вече окончателно установен и утвърден. Но въпреки това и в сп. «Летописи», и в отделното издание на книгата авторът навсякъде пише «темница», «темнични власти», «темничар» и пр. Вярно е, че настоящото издание не е научно издание. Независимо от това сметнахме за необходимо да останем верни на волята на писателя и да запазим това своеобразно отклонение от правилата на книжовния език.

С. 131. З а т о ч е н и к — Публикуван за пръв път в сп. «Зора», г. I (1885), кн. II, с. 86—91. Подписан с лъжеимето А. И.

С. 139. Е д и н ц и т а т о т А н д р е Ш е н и е. — Сп. «Летописи», г. I (1900), кн. 7, с. 132—134.

С. 144. П е т и м е н а. — Сп. «Летописи», г. I (1900), кн. 12, с. 231—233.

С. 151. Н я м а М а к е д о н и я. — Сп. «Летописи», г. II (1901), кн. 5, с. 97—98.

С. 155. П ъ р в а т а с р е щ а с Б е н к о в с к и. — Сп. «Летописи», г. II (1901), бр. 6, с. 121—122.

С. 159. П и с м а о т Р и м. — Писмо II, XI, XII и XVIII. Отделни писма са публикувани за пръв път в солунското списание «Книжици за прочит», г. I (1889 — 1900), сп. «Денница», г. I (1890), сп. «Лъча», г. I (1891), сп. «Мисъл», г. II (1893) и г. III (1894). Тук даваме редакцията от 1895 г.: «Писма от Рим». Издание и печат на Ив. Г. Говедаров и С-ие, 1895, с. 306, III.

С. 221. Л ю б е н К а р а в е л о в. — Критическа студия. Сп. «Денница», г. I (1890), кн. I, с. 36—41, кн. III, с. 118—125, кн. IV, с. 171—174, кн. V, с. 221—227.

С. 260. Иван Вазов. — Състои се от шест отделни рецензии, публикувани за пръв път в сп. «Летописи»: «Скитнишки песни», г. I (1899), кн. I, с. 18, «Под нашето небе», г. II, (1900), кн. I, с. 22—24, «Видено и чуто», г. III (1901), кн. I, с. 21—22, «Пъстър свят», г. III (1902), кн. XXI, с. 286—287, «Службогонци», г. IV (1902), кн. II и III, с. 71—72, «Казаларската царица», г. V (1904), кн. II, с. 45—46. В изданието на Ст. Атанасов рецензиите не са подредени в хорологически порядък и не е включена рецензията за романа «Казаларската царица».

С. 279. Елин Пелин. — Разкази. Сп. «Летописи», г. V (1905), бр. XI и XII, с. 281—285.

С. 295. Данте Алигиери. — Предговор към първото издание на «Ад», превод на К. Величков, 1906 г., с. 1—56.

С. 383. Реч, произнесена по случай 25-годишния юбилей на Ив. Вазов (1895 г.). — За пръв път поместена в «Юбилеят на Ивана Вазов. Тържествено отпразнуванье 25-та годишнина от книжовната деятелност на Ив. Вазов, на 24-й септември 1895 год. в София. Събрал и наредил юбилейний комитет.» София, издава Центр. книжарница на Т. Ф. Чипев, 1895 год., с. 56—58.

С. 386. Реч, произнесена на 23 април 1901 г. по случай 25-годишнината от Априлското въстание. — Сп. «Ученическа беседа», г. I (1901), кн. VIII, с. 164—167. В изданието на Ст. Атанасов е отбелязано: «Реч, произнесена на 23 Априлий 1091 год., по случай 35-годишнината от Априлското въстание» (Пълно събрание на съчиненията на Константин Величков, том IV — «В честити минути». София, 1911 г., стр. 281). Очевидно тук е допусната редакторска или коректурна грешка, тъй като на 23 април 1901 г. е честувана 25-годишнината от Априлското въстание, а не неговата 35-годишнина. Тази грешка преминава и в по-сетнешните издания, без да бъде забелязана и поправена.

С. 390. Реч, произнесена на юбилейния банкет на Рисувалното училище, 1905 г. — Пълно събрание на съчиненията на К. Величков, т. IV — «В честити минути». Издава Ст. Атанасов, София, 1911 г., с. 294—305.

С. 403. Дневник. Откъси. — Части от «Дневника» са публикувани в няколко периодични издания: сп. «Знание», г. II (1913), кн. V, с. 428—448, и кн. VI—VII, с. 585—589, сп. «Слънце», г. III (1921), кн. III, с. 206—211, в. «Седмична зора», г. I (1925), бр. 16, в. «Епоха», г. III (1925), бр. 836 и други до бр. 877, в. «Литературен глас», г. VIII (1935), бр. 294. Откъсите от Величковия дневник, които поместваме тук, са препис от ръкописа, съхраняван в Народната библиотека «Кирил и Методий», Ф № 153. Съкратени са само стихотворенията, изпъстрящи «Дневника», както и няколко съвсем малки пасажи, в които Величков дава израз на религиозните си настроения.

СЪДЪРЖАНИЕ

БЕЛЕТРИСТИКА

В темница 7
Заточеник 131
Един цитат от Андре Шение 139
Пет имена 144
Няма Македония 151
Първата среща с Бенковски 155

ПИСМА ОТ РИМ

Писмо II 161
Писмо XI 169
Писмо XII 180
Писмо XVIII 209

ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА

Любен Каравелов 221
Иван Вазов 260
Елин Пелин 279
Данте Алигиери 295

РЕЧИ

Реч, произнесена по случай 25-годишния юбилей на Ив. Вазов 383

Реч, произнесена по случай 25-годишнината от Априлското въстание 386
Реч, произнесена на юбилейния банкет на Рисувалното училище 390

ДНЕВНИК

Откъси 403
Бележки 457

Редактор Милка Спасова
Художник Владислав Паскалев
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректор Жулиета Койчева
Формат 59/84/16: тираж 6100 екз.; печатни коли 29; издателски коли 24,07; л. г. VI/26; поръчка № 102/1966 г.; на изд.«Български писател»; дадена за набор на 28. II. 1966 г.; излиза от печат на 30. V. 1966 г.; цена 1,63 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София